

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ

- **D. Sasoon** : ΠΑ.ΣΟ.Κ. και μεταπολίτευση
- **Ντ. Βαΐου,**
Μ. Μαντούβαλου,
Μ. Μαυρίδου : Αστικός χώρος και ανάπτυξη
- **Η. Μπεριάτος** : Νέες τάσεις στο σχεδιασμό του χώρου
- **Σ. Παπαϊωάννου** : Εκσυγχρονισμός και τοπική κοινωνία
- **Μ. Καραμεσίνη** : Διαδικασία αναδιάρθρωσης κεφαλαίου στην Ελλάδα
- **Χρ. Ιωάννου** : Επιστημονικές ενώσεις και οικονομικά επαγγέλματα
- **Γ. Δουράκης** : Θεωρίες οικονομικής κρίσης στο μαρξισμό
- **Χρ. Μπαλόγλου,**
Ε. Βουρεκά : Το Λαυρεωτικό ζήτημα
- **Π. Πηγιάκη** : Ευρωπαϊκή ταυτότητα και σχολικά προγράμματα
- **Θ. Λαΐνας** : Σύγχρονη εκπαιδευτική πολιτική και θεωρία σήμερα
- **Βιβλιοκριτικές**

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Δ΄

Τεύχος 16

 20/7/91

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

D. Sasoon: Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. και η κρίση της ελληνικής μεταπολίτευσης	5
✱ Ντ. Βαΐου, Μ. Μαντούβαλου, Μ. Μαυρίδου: Κοινωνική ενσωμάτωση και ανάπτυξη του αστικού χώρου στην Ελλάδα: Τα τοπικά δεδομένα στην «Ενωμένη Ευρώπη»	29
Η. Μπεριάτος: Η εξέλιξη των στόχων και οι νέες τάσεις στο σχεδιασμό του χώρου .	59
Σ. Παπαϊωάννου: Τοπική κοινωνική μεταβολή και η έννοια του «εναλλακτικού»	91
✱ Μ. Καραμεισίνη: Η διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα και οι αλλαγές της μισθωτής σχέσης μέσα στην κρίση	121
✱ Χρ. Ιωάννου: Επιστημονικές ενώσεις και επαγγελματικά δικαιώματα Η περίπτωση των Οικονομικών Επιστημόνων	141
✱ Γ. Δουράκης: Λογική και ιστορική διάσταση των μαρξιστικών θεωριών οικονομικής κρίσης: Κριτική προσέγγιση	177
Χρ. Μπαλόγλου, Ε. Βουρεκά: Η εκμετάλλευση του νεότερου Λαυρίου και η δημιουργία του Λαυρεωτικού ζητήματος	205
Π. Πηγιάκη: Οι αξίες της κοινοτικής κατανόησης και αλληλεγγύης στο σχολικό πρόγραμμα για την ευρωπαϊκή ταυτότητα	239

Θ. Λάινας:	
Εκπαιδευτική πολιτική:	
Μια επισκόπηση των σύγχρονων θεωρητικών προσεγγίσεων	249
Δ' Συνέδριο Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης:	
.....	277
Βιβλιοκριτικές	283

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. και η κρίση της ελληνικής μεταπολίτευσης

Donald Sassoon*

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό εξετάζονται οι ιστορικές συνθήκες της ανόδου του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία και οι μεταλλαγές της ιδεολογικής και πολιτικής του πρακτικής κατά την οκταετία 1981-1989. Μέσα από τη σύγκριση με την πορεία των άλλων σοσιαλιστικών κομμάτων των μεσογειακών χωρών (κυρίως της Ισπανίας και της Πορτογαλίας), αναδεικνύεται η μοναδικότητα του πολιτικού φαινομένου ΠΑΣΟΚ και του ρόλου του στην ελληνική μεταπολίτευση.

1. Ελλάδα: Πολιτική και Ιστορία πριν το 1974

Η Ελλάδα μοιράζεται σαφώς, μαζί με τις χώρες της Ιβηρικής χερσονήσου, ένα σημαντικά χαμηλότερο δείκτη οικονομικής ανάπτυξης σε σύγκριση με τους περισσότερο ευημερούντες γειτόνους της στη βόρεια και κεντρική Ευρώπη. Και οι τρεις χώρες καθυστέρησαν στην εκβιομηχάνησή τους και, ως εκ τούτου, παρουσίαζαν ένα διευρυμένο αγροτικό τομέα. Στην Ελλάδα, ωστόσο, οι αγροτικές τάξεις είχαν απελευθερωθεί αρκετά νωρίς από το καταπιεστικό σύστημα των γαιοκτημόνων, συγκριτικά με την

---

* Ο D. Sassoon είναι υφηγητής πολιτικής ιστορίας στο Queen Mary and Westfield College, University of London. Το κείμενο που δημοσιεύουμε εδώ αποτελεί ένα από τα τελευταία κεφάλαια μιας πολύ πρόσφατης εκτεταμένης μελέτης του συγγραφέα – ανέκδοτης ακόμη – με τίτλο *Εκατό Χρόνια Σοσιαλισμού*. Ο τίτλος του πρωτότυπου είναι: «The Greek Allaghi». Οι ελληνικοί τίτλοι και υπότιτλοι ανήκουν στο μεταφραστή με τη σύμφωνη γνώμη του συγγραφέα. Το άρθρο παραχωρήθηκε ευγενικά και κατ' αποκλειστικότητα στο *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*.

Ισπανία ή την Πορτογαλία. Πράγματι, σ' ό,τι αφορά την ελληνική περίπτωση, η μικρή αγροτική ιδιοκτησία κυριάρχησε ήδη το 19ο αιώνα, όπως λ.χ. στη Δανία ή τη Γαλλία¹. Λατιφούντια εμφανίστηκαν μόνο όταν η Ελλάδα προσάρτησε τη Θεσσαλία και στην ουσία διατηρήθηκαν μέχρι τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις του 1917, όταν καταργήθηκε ανεπίστρεπτα πλέον η μεγάλη έγγειος ιδιοκτησία². Το αποτέλεσμα ήταν η Ελλάδα να είναι η μόνη χώρα στα Βαλκάνια χωρίς ένα αγροτικό κίνημα ή αγροτικό κόμμα.

Την εποχή που το αγροτικό κόμμα του Α. Stamboliski κατελάμβανε την εξουσία στη Βουλγαρία, στη βάση ενός αντιολιγαρχικού και λαϊκιστικού προγράμματος³, οι Έλληνες αγρότες εμπλέκονταν, από τους προύχοντες (notables) και τους πολιτικούς τους, σε μια διαμάχη εντελώς ξένη προς τις ανάγκες τους: ήταν ο λεγόμενος *διχασμός* μεταξύ της Μοναρχίας και των φιλελεύθερων αστικών (urban) τάξεων (μια διένεξη η οποία θα βρει λύση μόνο στη μεταπολίτευση)⁴. Ο ελληνικός εμφύλιος (1944-49) είχε λίγα κοινά στοιχεία με τον αντίστοιχο ισπανικό, του οποίου τα αίτια ανάγονται στην καθυστέρηση της αγροτικής μεταρρύθμισης και όχι, όπως στην ελληνική περίπτωση, σε μία διεθνή διένεξη⁵. Οι Έλληνες, όντας μέλη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, δε συμμερίζονταν τις καθολικές αξίες και, άρα, το φιλο-δυτικό προσανατολισμό των άλλων νοτιο-Ευρωπαίων εταίρων τους. Σ' αντίθεση με την Πορτογαλία και την Ισπανία, η σύγχρονη Ελλάδα, ποτέ δεν ηγήθηκε μιας Αυτοκρατορίας. Το αντίθετο ακριβώς: μέχρι και το 19ο αιώνα ήταν μια περιφέρεια υποταγμένη στην οθωμανική κυριαρχία. Η τουρκική διακυβέρνηση ήταν σχετικά ανεκτική στο ότι για παράδειγμα δεν επέβαλλε πολιτικούς ή θρησκευτικούς κανόνες στους Έλληνες υπηκόους. Αυτό που ήθελε μόνο η τουρκική εξουσία ήταν υπακοή, φόρους και συνδρομή στην κατάρτιση στρατιωτικών σωμάτων.

Αυτό ήταν αρκετό στο να προκαλέσει μια διάχυτη υποψία της πολιτικής εξουσίας, η οποία οδήγησε τους Έλληνες αγρότες και χειροτέχνες (artisans) σε αναζήτηση προστασίας από εκείνους τους πολιτικούς και γραφειοκράτες, που είχαν μια προνομιακού τύπου πρόσβαση στην πολιτική εξουσία. Αυτός ο προσωπικός δεσμός μεταξύ οικογενειακά προσανατολισμένων υποτελών ομάδων και ελληνικής καταγωγής πολιτικών διαμεσολαβητών, αναπτύχθηκε παραπέρα, όταν η Ελλάδα έγινε ανεξάρτητο κράτος, το 1830. Η πολιτική ζωή κυριαρχήθηκε από ένα ιδιαίτερα ισχυρό προσωπικό στοιχείο, βασισμένο πάνω στο δεσμό πάτρωνας-πολιτικός και πελάτης-ψηφοφόρος: το λεγόμενο σύστημα του *ρουσφετιού* (ευννοιοκρατία)⁶. Η πολιτική ήταν ένα αναγκαίο κακό,

ένας μηχανισμός αυτοάμυνας που χρησιμοποιείτο για να επιδοκιμάσει ένα παραδοσιακό τρόπο ζωής. Δεν ήταν ένα εργαλείο χειραφέτησης⁷. Πελατειακές σχέσεις και σχέσεις πατρωνείας ήταν κοινός τόπος. Κανένα σοβαρό σοσιαλιστικό κόμμα δεν αναδύθηκε. Μεταξύ των δύο πολέμων η βασική πολιτική διαχωριστική γραμμή στην Ελλάδα ήταν μεταξύ των οπαδών του Ελευθερίου Βενιζέλου –του Κρήτα φιλελεύθερου πολιτικού που κυριάρχησε στην πολιτική σκηνή από το 1910, όταν έγινε πρωθυπουργός, έως το θάνατό του το 1936– και των δυνάμεων της Μοναρχίας.

Οι εκλογές του 1956 έφεραν σε αδιέξοδο Μοναρχικούς και Βενιζελικούς (οι οποίοι ήταν, κατά κάποιο τρόπο, η ελληνική εκδοχή ενός σύγχρονου φιλελεύθερου αστικού κόμματος). Ο Βασιλιάς Γεώργιος ο Β΄ ζήτησε από έναν ισχυρό στρατιωτικό, τον Ιωάννη Μεταξά, να παρέμβει. Ήταν μια κλασική περίπτωση βασιλικής γραφειοκρατικής δικτατορίας, πολύ πιο κοντά σ' αυτές των άλλων βαλκανικών κρατών (Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία, Ρουμανία), παρά των αυταρχικών καθεστώτων της Ισπανίας και Πορτογαλίας⁸.

Ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος και ο εμφύλιος επέφεραν σημαντική ανάμειξη του ξένου παράγοντα στην ελληνική πολιτική και προσέδεσαν σταθερά την Ελλάδα στο άρμα της Δύσης (παραχώρηση της βρετανικής ηγεμονίας στην αμερικανική το 1947 με το δόγμα Truman). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η Ελλάδα να μην υιοθετήσει τις προστατευτικές πολιτικές της Ισπανίας και Πορτογαλίας και η οικονομική της ανάπτυξη να είναι βαθιά εξαρτημένη από τις δυτικές οικονομίες. Η υποτίμηση του 1953 είχε δείξει καθαρά, ότι η κυβέρνηση επιθυμούσε να εμποδίσει το ιθνηρικό πρότυπο εκβιομηχάνισης, υπό τη προστασία των δασμών κι ενός υπερτιμημένου νομίσματος⁹.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, η παραγωγικότητα στη γεωργία παρέμεινε χαμηλή. Ο τομέας των υπηρεσιών ήταν εξαιρετικά διογκωμένος, ενώ ο βιομηχανικός κλάδος ήταν ανίκανος ν' απορροφήσει την πλεονάζουσα αγροτική δύναμη. Ενώ η εργατική τάξη μετανάστευε, το κεφάλαιο αναζητούσε εξόδους διαφυγής από τη φορολογία στο ναυτιλιακό κεφάλαιο και σε άλλες οικονομικές δραστηριότητες, που το κράτος δεν μπορούσε να ελέγξει¹⁰. Το 90% των αποταμιεύσεων της χώρας ήταν συγκεντρωμένο στις δύο κύριες Τράπεζες (η μια εκ των οποίων, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, ήταν ιδιοκτησία του κράτους). Οι Τράπεζες απέτυχαν στη χρησιμοποίηση αυτής της οικονομικής εξουσίας προς όφελος του εργοστασιακού τομέα, προτιμώντας αντίθετα να επενδύουν στον εμπορικό τομέα, καθώς και σ' αυτόν

της κατοικίας, όπου τα κέρδη ήταν υψηλότερα¹¹. Σ' αντίθεση με την Ισπανία και την Πορτογαλία της δεκαετίας του 1950, η Ελλάδα προσπάθησε να δημιουργήσει κίνητρα για το ξένο κεφάλαιο. Εντούτοις μόλις μετά το 1960 ξένες εταιρείες άρχισαν να επενδύουν στην Ελλάδα, σε υπολογίσιμα ποσοτικά μεγέθη¹². Χάρη στο ξένο κεφάλαιο, από το 1962 ο βιομηχανικός τομέας συνέβαλε περισσότερο από τον αγροτικό στη συγκρότηση του Α.Ε.Π.

Έτσι, η Ελλάδα απέκτησε ένα εργοστασιακό κλάδο τεχνολογικά ανεπτυγμένο και ελεγχόμενο από ξένους, ειδικά στη σιδηρουργία και τις χημικές βιομηχανίες. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, το ποσοστό του ξένου κεφαλαίου επί του Α.Ε.Π. αυξήθηκε. Το μέσο ποσοστό ανάπτυξης αυτή τη δεκαετία ήταν πολύ υψηλότερο από τον αντίστοιχο του ΟΟΣΑ. Το μέγεθος ανάπτυξης το 1961 και 1963 ήταν πάνω από 10% του Α.Ε.Π.¹³. Ωστόσο, όπως ακριβώς και στις υπό-ανάπτυξη χώρες (developing countries), ο δεσμός μεταξύ του βιομηχανικού και των υπόλοιπων τομέων της οικονομίας ήταν πολύ ασθενής. Η ταχεία ανάπτυξη της δεκαετίας του '60 είχε ευεργετικά αποτελέσματα στο κέντρο, αλλά όχι και στην περιφέρεια της χώρας. Αυτό προκάλεσε μαζικές μετακινήσεις από την επαρχία στις πόλεις, ειδικά στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Έτσι, λίγοι ήταν αυτοί που παρέμειναν απασχολημένοι στο γεωργικό και χειροτεχνικό τομέα, ενώ τα όποια εισοδήματα μεταφέρονταν εκτός χώρας¹⁴.

Προκύπτει συνεπώς, ότι η εξάρτηση ήταν ένα θεμελιακό χαρακτηριστικό της ελληνικής ανάπτυξης. Μέχρι το 1957 η αμερικανική βοήθεια κάλυπτε πάνω από τα 3/4 του ελλείματος του προϋπολογισμού¹⁵. Ωστόσο, η Ελλάδα, το ίδιο όπως η Πορτογαλία και η Ισπανία, απολάμβανε δύο κοινά οικονομικά χαρακτηριστικά, τα οποία ήταν ευεργετικά για το ισοζύγιο πληρωμών: αναφερόμαστε εδώ στα εμβάσματα των μεταναστών, καθώς και τα εισοδήματα που προέκυπταν από την αυξημένη τουριστική κίνηση¹⁶.

Η βασική ιδιαιτερότητα της ελληνικής οικονομίας ήταν ότι ο κύριος «καπιταλιστικός» της τομέας αποτελούνταν από θαλάσσιες μεταφορές, που εδράζονταν εκτός της εθνικής επικράτειας. Το γεγονός αυτό, αν και έκανε πάμπλουτους τους Έλληνες πλοιοκτήτες, εντούτοις πολύ λίγο ωφελούσε τη χώρα. Η δύναμη που παρουσιάζουν, σε πολιτικό επίπεδο, τα ελληνικά lobbies στην Αμερική και την Αυστραλία, θα μπορούσε να θεωρηθεί αντανάκλαση αυτής της οικονομικής εξουσίας.

Η εξάρτηση της Ελλάδας δεν ήταν μόνο οικονομική, όπως με

την περίπτωση της Πορτογαλίας και της Ισπανίας. Η Ελλάδα ήταν και πολιτικά εξαρτημένη από την Αμερική, σ' ένα βαθμό που δεν έχει προηγούμενο για δυτικο-ευρωπαϊκή χώρα. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 ήταν τόσο κραυγαλέα η αμερικανική επέμβαση στις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας, ώστε οι Αμερικανοί δε δίστασαν να παρέμβουν ανοιχτά πάνω στο ζήτημα της εκλογικής μεταρρύθμισης και απείλησαν, με επιτυχία, ότι θα σταματήσουν την οικονομική βοήθεια, αν οι Έλληνες δε συμμορφώνονταν με τις αμερικανικές απαιτήσεις¹⁷. Το επιθυμητό αποτέλεσμα ήταν ότι η ΕΔΑ –η αριστερή ομπρέλλα που καλύπτονταν το ΚΚΕ κατά τον εκλογικό αγώνα– παρόλο που κέρδισε το 9,6% των ψήφων το 1952, δεν κατάφερε να κερδίσει κάποια έδρα στη Βουλή, εφόσον δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις του εκλογικού νόμου. Το ότι κατά τη διάρκεια του '50 και του '60 η Ελλάδα ήταν όντως ένας πελάτης της Αμερικής, αυτό δεν αμφισβητείτο από τη πλειοψηφία των Ελλήνων. Ακόμα και ο διορισθείς Αμερικανός πρεσβευτής Robert Keely, κατά τη διάρκεια δηλώσεών του τον Ιούλιο του 1985, παραδέχθηκε ότι οι σχέσεις Ελλάδας-Αμερικής ήταν σχέσεις πάτρωνα προς πελάτη, για είκοσι ολόκληρα χρόνια μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο¹⁸.

Τη δεκαετία του '50 στην ελληνική πολιτική δέσποζε το δεξιό συντηρητικό κόμμα της ΕΡΕ (Ελληνική Ριζοσπαστική Ένωση). Η ηγεμονία της ωστόσο, κλονίστηκε στις αρχές του '60, όχι από την ΕΔΑ, αλλά από την «Ένωση Κέντρου» του χαρισματικού πολιτικού Γεωργίου Παπανδρέου, η οποία και κέρδισε τις εκλογές του 1964. Ήταν τότε που άρχισε να ξεχωρίζει ο ακόμα πιο χαρισματικός από αυτόν, ο γιος του Ανδρέας, ως ηγέτης της αριστερής τάσης του κόμματος, με έντονες τροτσκιστικές αποχρώσεις. Εξέχων οικονομολόγος και με σπουδές στην Αμερική, ο Ανδρέας Παπανδρέου καλλιέργησε μια εξισωτική και υπέρ της ανάπτυξης ιδεολογία, ενώ άρχισε ν' αποκαλεί τον εαυτό του σοσιαλιστή, μόλις μετά το πραξικόπημα των Συνταγματαρχών το 1967. Το 1962 διακήρυξε ριζοσπαστικές οικονομικές μεταρρυθμίσεις, έχοντας ως στόχο να καταστήσει ικανή την Ελλάδα για μια αυτοδύναμη ανάπτυξη, αποφεύγοντας έτσι τη στενότητα στην αγορά εργασίας¹⁹.

Η «Ένωση Κέντρου» του Παπανδρέου κέρδισε τις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1964, σ' ένα τοπίο που διευκολύνθηκε από την ΕΔΑ, η οποία και έχασε σημαντικά ποσοστά, σε 20 εκλογικές περιφέρειες. Το σύνθημα της «Ένωσης Κέντρου» που εξαγρίωσε ιδιαίτερα το στρατό, ήταν ότι «Ο Στρατός ανήκει στο Έθνος», το οποίο εξυπνοούσε ότι θάπρεπε να ελέγχεται από το Κοινοβού-

λιο κι όχι από τη Μοναρχία²⁰. Η σύγκρουση που ακολούθησε μεταξύ του μετριοπαθούς εκσυγχρονιστικού κόμματος του Γ. Παπανδρέου και του συντηρητικού καθεστώτος που προστατευόταν από το στρατό και τη Μοναρχία, ήταν εξαιρετικά όμοια με τη μεγάλη σύγκρουση μεταξύ βενιζελικών και φιλο-μοναρχικών κατά τη διάρκεια του '30²¹. Και στις δύο περιπτώσεις το αποτέλεσμα ήταν μια δικτατορία.

Το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967 δεν έγινε για να εμποδίσει μια αγροτική μεταρρύθμιση (όπως στην Ισπανία το 1936), ή για να σταματήσει την άνοδο του κομμουνισμού, ακόμα και της σοσιαλδημοκρατίας. Στον έξω κόσμο, βέβαια, οι Συνταγματάρχες εξήγησαν ότι ήθελαν να σώσουν την Ελλάδα από τον ολοκληρωτικό κομμουνισμό – μια δικαιολογία, εξάλλου, η οποία προβαλλόταν από όλα τα δεξιού τύπου πραξικοπήματα, σ' ολόκληρο τον κόσμο. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, οι δικτάτορες ήθελαν να εμποδίσουν την άσκηση κοινοβουλευτικού ελέγχου πάνω στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας. Μεταξύ 1964 και 1967, το μοναρχικό κατεστημένο προσπάθησε να σταματήσει το Γ. Παπανδρέου, χρησιμοποιώντας κάθε μέσο και συνθλίβοντας το κοινοβουλευτισμό. Οι Συνταγματάρχες δεν άντεχαν πλέον άλλες αναβολές και αποφάσισαν να επέμβουν οι ίδιοι. Έτσι, το ελληνικό *coup*, ήταν ένα είδος συντεχνιακής αυτο-άμυνας, όπου μια απειλούμενη ομάδα πίεσης αναγκάστηκε να καταφύγει στη χρήση της βίας, προκειμένου να σταματήσει τον εκσυγχρονισμό από ένα ρεφορμιστικά προσανατολισμένο «αστικό» κόμμα. Μ' άλλα λόγια, η χούντα, γενικά μιλώντας, στόχευε στο να μπλοκάρει τα αιτήματα εκδημοκρατισμού του θεσμικού πλαισίου, έτσι όπως προωθούνταν από το κόμμα του Γ. Παπανδρέου. Όπως έγραψε ο Ν. Μουζέλης: «... οι Έλληνες Συνταγματάρχες επενέβησαν ρητά "από τα πάνω", όχι για να υπερασπίσουν τη χώρα τους από το μαρξισμό, αλλά για να υπερασπίσουν το ρόλο τους μέσα στο κράτος».²² Τα συμφέροντα της μεσαίας και ανώτερης τάξης δεν ήταν σε κίνδυνο, όπως φαίνονταν να είναι στην Ισπανία κατά τη διάρκεια των ημερών των Ρεπουμπλικάνων. Ούτε και υπήρχε ένα κάποιο αδιέξοδο, όπως στην Ιταλία το 1922, μεταξύ συντηρητικών και σοσιαλιστών, ή στη Γερμανία και την Αυστρία του '30. Στην Ελλάδα, κατά κάποιο τρόπο, υπήρξε αυτός ο αποπροσανατολισμός μεταξύ φιλελεύθερων και συντηρητικών, ενώ οι Συνταγματάρχες ποτέ δεν κατάφεραν να πετύχουν εκείνο το είδος της λαϊκής στήριξης, που απολάμβαναν ο Franco ή ο Salazar κατά καιρούς.

Οι ηγέτες της χούντας ήταν δεύτερης κλάσης λειτουργοί:

συνταγματάρχες οι Γ. Παπαδόπουλος και Ν. Μακαρέζος, ταξίαρχος ο Σ. Πατακός. Ο πρώτος ήταν και ο πιο ισχυρός γι' αυτό και έτυχε πολλών μεταθέσεων από τις κυβερνήσεις Παπανδρέου το '60. Ως σκοπό της «επανάστασης» –όπως αυτοί είχαν την απαίτηση να την αποκαλούν– η χούντα έθεσε τη δημιουργία μιας νέας δημοκρατίας, ενός νέου ανθρώπου εμποτισμένου από την ελληνο-Χριστιανική ιδέα του *Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια*, η οποία είχε εγκαταλειφθεί από τις προηγούμενες κυβερνήσεις²³. Συνεπώς, η χούντα, χρησιμοποίησε τη κατεστημένη γλώσσα των συντηρητικών. Ακόμα και ο Κ. Καραμανλής, τον Ιανουάριο του 1981, μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, μιλώντας στην ελληνική κοινότητα στην Αυστραλία, αισθάνθηκε την ανάγκη να επαναλάβει αυτό το παραδοσιακό μήνυμα: «Το Έθνος και η Ορθοδοξία έγιναν στην Ελλάδα πραγματικά συνώνυμες έννοιες, οι οποίες και από κοινού συγκροτούν τον ελληνο-χριστιανικό πολιτισμό μας»²⁴.

Το λαϊκό έρεισμα των συνταγματαρχών ήταν ανύπαρκτο. Η χούντα δεν ανέπτυξε τα παραδοσιακά συναινετικά δίκτυα της πολιτικής πελατείας, ούτε και υποστηριζόταν από κοινοβουλευτικά κόμματα, την παραδοσιακή δεξιά ή το Βασιλιά²⁵. Η χλιαρή συμπεριφορά της ήταν μάλλον ενοχλητική για την εξεζητημένη μεσαία τάξη της Αθήνας. Πολλοί πίστευαν ότι το καθεστώς της προήλθε από μια κάθετη εντολή της CIA και του Πενταγώνου, ή ότι, τουλάχιστον, ήταν ελεγχόμενο από την Αμερική. Η άποψη αυτή δεν περιοριζόταν μόνο στην αριστερά. Ήταν επίσης ευρέως αποδεκτή μέσα στη συντηρητική ελληνική γραφειοκρατία²⁶. Οι συνταγματάρχες υποστηρίχτηκαν μόνο από μερικά οργανωμένα συμφέροντα –όπως λ.χ. από την Ένωση Ελλήνων Πλοιοκτητών– αλλά και πάλι αυτό έγινε για ευκαιριακούς λόγους.

Μικρή ήταν η οργανωμένη αντίσταση κατά του καθεστώτος. Το Κομμουνιστικό Κόμμα (ΚΚΕ) ήταν διαιρεμένο σε «ευρωκομμουνιστές» και «ορθόδοξους» φιλο-σοβιετικούς. Τελικά επήλθε η ρήξη τον Αύγουστο του 1968, με αφορμή τη σοβιετική εισβολή στη Τσεχοσλοβακία, όταν ο γγ. του ΚΚΕ Κ. Κολιγιάννης και το γραφείο του εξωτερικού στο Βουκουρέστι απέπεμψαν τους μεταρρυθμιστές, οι οποίοι και είχαν την πλειοψηφία στη ΚΕ του κόμματος σε παρανομία στην Αθήνα. Οι διεγραμμένοι συγκρότησαν το ΚΚΕ εσωτερικού. Τον ίδιο χρόνο, ο Α. Παπανδρέου σχημάτισε το ΠΑΚ, αλλά ποτέ δεν απείλησε το καθεστώς, του οποίου ο κατασταλτικός μηχανισμός ήταν πάντα υπό έλεγχό του. Υπήρξαν περιπτώσεις όπου ο μη λαϊκός χαρακτήρας της χούντας γινόταν έκδηλος, όπως για παράδειγμα η ευκαιρία που έδωσε σε

μισό εκατομμύριο Αθηναίους η κηδεία του Γ. Παπανδρέου, οι οποίοι και εκδήλωσαν τη διαμαρτυρία τους στο καθεστώς. Πάντως, οι συνταγματάρχες, έγιναν μάρτυρες κι άλλων προκλήσεων, όπως μια συνομωσία από το Βασιλιά, η οποία και οδήγησε στο να εξοριστεί, καθώς και η φοιτητική εξέγερση του Πολυτεχνείου στις 16-17 Νοέμβρη 1973, η οποία σφραγίστηκε με πολλούς νεκρούς και τραυματίες.

Η οικονομική πολιτική της χούντας δεν διέφερε απ' αυτή των προκατόχων τους²⁷. Ωστόσο, καθιστώντας παράνομες τις απεργίες, η χούντα διαβεβαίωσε ότι οι πραγματικοί μισθοί θα συγκρατηθούν. Η γεωργία ήταν σε κρίση, καθώς η ΕΟΚ διέκοψε μια σειρά συμφωνιών και διαπραγματεύσεων με την Ελλάδα²⁸. Αυτό εξηγεί τη δυσαρέσκεια πολλών εργατών και αγροτών ενάντια στο καθεστώς.

Παρόλο που η οικονομική ανάπτυξη του '60 ήταν αρκετά ικανοποιητική έτσι που έδινε τη δυνατότητα στους συνταγματάρχες να διεκδικήσουν κάποια μερίδια επιτυχίας, ωστόσο οι ίδιοι δεν είχαν τα πολιτικά μέσα να διατηρήσουν και να επιμηκύνουν αυτό το οικονομικό boom. Η πετρελαϊκή κρίση, αναλογικά, έπληξε περισσότερο την Ελλάδα από άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Πριν το 1973, ο πληθωρισμός στην Ελλάδα ήταν χαμηλότερος από το μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ. Η άνοδος του μετά το 1973, οφειλόταν κυρίως στην αύξηση της τιμής του πετρελαίου²⁹.

Οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε η χούντα εκδηλώθηκαν τον Ιούλιο του 1973 –πριν τον αντίκτυπο της πετρελαϊκής κρίσης– όταν ο Παπαδόπουλος, καταργώντας τη Μοναρχία και παραγκωνίζοντας τον Πατακό και Μακαρέζο από την εξουσία, εκλέχτηκε Πρόεδρος. Λίγους μήνες αργότερα, το Νοέμβριο του 1973, ανατράπηκε με τη σειρά του από ένα άλλο μέλος της στρατιωτικής χούντας, τον αντισυνταγματάρχη Δ. Ιωαννίδη. Η θέση της χούντας αδυνάτησε περαιτέρω όταν ο R. Νίxon και ο S. Agnew –ο Ελληνο-Αμερικανός Αντιπρόεδρος της Αμερικής– βρέθηκαν οι ίδιοι σε εξαιρετικές δυσκολίες. Ο Agnew αναγκάστηκε να παραιτηθεί το 1973, μετά από αποκαλύψεις που είχαν να κάνουν με φοροδιαφυγή, διαφθορές και εκβιασμούς, ενώ ο Νίxon ήταν αναγκασμένος να υπεραμυνθεί του εαυτού του καθότι εμπλεκόμενος στο σκάνδαλο *Watergate*.

Μια απελπισμένη προσπάθεια έγινε προκειμένου η χούντα να κερδίσει σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής ότι έχανε αλλού. Το 1974 το καθεστώς προσπάθησε να εξαναγκάσει την ένωση³⁰ μεταξύ Κύπρου και Ελλάδας, τοποθετώντας έναν ακραίο εθνικιστή και, πιθανά, ψυχοπαθή, το Νίκο Σαμψών, επικεφαλής του νησιού.

Από την άποψη της τουρκο-κυπριακής μειονότητας, και όπως παρατήρησε ο ηγέτης της Rauf Denktash, αυτή η πράξη ήταν απαράδεκτη και ισοδυναμούσε με το να δουν οι Ισραηλινοί ως Πρόεδρό τους τον Adolf Hitler. Τον Ιούλιο του 1974, η Τουρκία, χωρίς πιέσεις από την Αμερική –που ακόμα δεν είχε απεμπλακεί από το Βιετνάμ– αποβίβασε στρατεύματα στο νησί και εγκατέστησε στρατιωτικές βάσεις στη βόρεια και δυτική Κύπρο³¹.

Η αποτυχία της κυπριακής υπόθεσης γκρέμισε ακόμη και τη λίγη αξιοπιστία του καθεστώτος. Έτσι, τμήματα-κλειδιά μέσα στο στρατιωτικό μηχανισμό παραδέχθηκαν ότι δεν υπάρχει άλλη εναλλακτική λύση από το να καλέσουν το Κ. Καραμανλή από το Παρίσι, για τη πραγματοποίηση μιας ομαλής μετάβασης της χώρας πάλι στη δημοκρατία. Μάλιστα, έλπιζαν ότι το οιονεί δημοκρατικό καθεστώς που υπήρχε πριν το 1967, θα μπορούσε να επαναποκατασταθεί.

Ο Κ. Καραμανλής βέβαια επέστρεψε, αλλά δεν μπορούσε να επαναληφθεί η κατάσταση που επικρατούσε πριν το 1967. Αποκαταστάθηκε μια αυθεντική δημοκρατία. Νομιμοποιήθηκε το ΚΚΕ και οι κομμουνιστές πλέον έπαψαν να διώκονται. Η Μοναρχία – που τόσες και τόσες αντι-δημοκρατικές στάσεις εξέθρεψε στην παρεία του αιώνα– καταργήθηκε μετά από δημοψήφισμα³². Μια τέτοιου είδους μετάβαση στη Δυτική Ευρώπη ήταν η πρώτη, από τότε που η Ιταλία έγινε δημοκρατική το 1946.

Στην Πορτογαλία, η μεταβατική κυβέρνηση απαρτίζονταν από όλες τις δημοκρατικές δυνάμεις. Στην Ισπανία, η κυβέρνηση προσπάθησε να επιτύχει ένα βαθμό συνεννόησης με την αριστερά. Ωστόσο, στην Ελλάδα, ο Καραμανλής αναζήτησε το μονοπώλιο της μετάβασης. Εκτίμησε το ΠΑΣΟΚ του Παπανδρέου ως τον κύριο κίνδυνο και πιθανά νομιμοποίησε το ΚΚΕ, έχοντας ως στόχο τη διαίρεση της αριστεράς –όπως στην Ισπανία ο Suarez προσπάθησε εσκεμμένα να βοηθήσει το ΚΚΕ. Προσεκτικά, ο Καραμανλής απέκλεισε την αριστερά από τη «κυβέρνηση εθνικής ενότητας», η οποία βασικά απαρτίζονταν από συντηρητικούς και φιλελεύθερους ανταγωνιστές της χούντας³³. Εκλογές έγιναν μόνο μετά πάροδο τεσσάρων ημερών από την επιστροφή του και σε μια προσπάθεια να εμποδίσει τα αντιπολιτευτικά κόμματα να οργανωθούν έγκαιρα. Ο Καραμανλής ανασυγκρότησε με σοφία το παλιό συντηρητικό κόμμα με το νέο όνομα *Νέα Δημοκρατία*³⁴. Επειδή στα ελληνικά *Δημοκρατία* σημαίνει ταυτόχρονα «δημοκρατία» και «ρεπούμπλικα» (republic), το νέο όνομα σηματοδότησε πράγματι μια ουσιαστική τομή σε σχέση με το φιλο-μοναρχικό παρελθόν του Καραμανλή. Ο όρος «Νέα Δημοκρατία» χρησι-

μποιούνταν από το ΚΚΕ από το 1935, υποδηλώνοντας την πολιτική στρατηγική των Λαϊκών Μετώπων. Με το να τον χρησιμοποιήσει ο Καραμανλής, αυτόματα απέκλεισε τη χρήση του από το ΚΚΕ: άλλη μια περίπτωση πολιτικής υποκλοπής³⁵. Στις 6 Δεκεμβρίου 1974 ένα λαϊκό δημοψήφισμα επικύρωσε τη κατάργηση της Βασιλείας, με ποσοστό 68%. Ο Καραμανλής θέσπισε το Σύνταγμα του 1975, το οποίο επιφύλασσε για την εκτελεστική εξουσία εξέχουσα θέση, ειδικά για τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας (θέση που εποφθαλιούσε ο Καραμανλής). Όλα αυτά έλαβαν χώρα δίχως τη συμμετοχή του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ, σ' αντίθεση με την Ισπανία και τη Πορτογαλία, όπου η αριστερά είχε λάβει ενεργά μέρος στη διαδικασία θέσπισης του συνταγματικού χάρτη. Το Σύνταγμα, αναθεωρήθηκε το 1986 από τον Παπανδρέου, στοχεύοντας, στην ίδια πάντα παράδοση ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας, για να δώσει περισσότερες εξουσίες στον Πρωθυπουργό³⁶.

2. ΠΑΣΟΚ και εξουσία στη μεταπολίτευση (1974-1990)

Οι εκλογές του 1974 έγιναν με το σύστημα της «ενισχυμένης» αναλογικής, όπου οφελούνταν τα κόμματα με ποσοστό ψήφων πάνω από 17%, κερδίζοντας μεγαλύτερο αριθμό εδρών. Έτσι η ΝΔ του Καραμανλή με 54,4% απολάμβανε τα 3/4 των εδρών στο Κοινοβούλιο (219 έδρες σε σύνολο 300). Το παλιό κεντρικό κόμμα, η Ένωση Κέντρου³⁷, με ηγέτη τον άχρωμο Γ. Μαύρο, συγχωνεύθηκε με άλλους μικρότερους σχηματισμούς, τις Νέες Δυνάμεις, ονομάστηκε ΕΚΝΔ κερδίζοντας 20% και 60 έδρες. Το ΠΑΣΟΚ του Παπανδρέου πέτυχε μόλις 13,6% και 13 έδρες, ενώ η *Ενωμένη Αριστερά*³⁸, που άθροιζε ΚΚΕ και ΚΚΕεσ. καθώς και άλλα κομμάτια της αριστεράς, πέτυχε μόλις ένα 9,5% και 8 έδρες.

Το ΚΚΕ, παρά τα ζοφερά εκλογικά αποτελέσματα, δεν ήταν εξ ολοκλήρου δυσαρεστημένο. Έπειτα, δεν στόχευε στην εξουσία. Ο άμεσος στόχος του ήταν να κερδίσει την ηγεμονία στη κομμουνιστογενή αριστερά από το ΚΚΕεσ. Και το πέτυχε καθαρά το 1977, όταν τα δύο κόμματα κατέβηκαν χωριστά στις εκλογές. Σ' αντίθεση με το ΚΚΠ (πορτογαλικό) και ΚΚΙ (ισπανικό), που πάντα προσπαθούσαν να καταχωρηθούν στους κυβερνητικούς συνασπισμούς, ο γενικός στόχος του ΚΚΕ ήταν η παγιοποίησή του ως εκπροσώπου της ριζοσπαστικής αριστεράς. Το ΚΚΕ ήταν εξολο-

κλήρου ένα κόμμα αντιπολίτευσης. Η προσπάθειά του να πετύχει μια συνεννόηση με το ΠΑΣΟΚ ήταν καθαρά προπαγανδιστικού χαρακτήρα. Αλλά το ΚΚΕ και το ΠΑΣΟΚ είχαν, επιφανειακά, πολλά κοινά στοιχεία: όπως το ΠΑΣΟΚ, το ΚΚΕ ήταν κατά του ΝΑΤΟ, σκληρός αντίπαλος της ΕΟΚ και ως το βάθος ενάντια των ΗΠΑ³⁹. Και τα δύο τα κόμματα επιζητούσαν ένα περιεκτικό κοινωνικό κράτος και την εθνικοποίηση των σημαντικότερων κλάδων της κοινωνικής οικονομίας. Πραγματική συνεργασία, ωστόσο, ποτέ δεν ήταν στις κάρτες του πολιτικού παιχνιδιού. Το ΚΚΕ δεν επιθυμούσε να δέσει την τύχη του με το ΠΑΣΟΚ. Ο μακρόπνοος στόχος του ήταν η προσέγγιση των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ, που βασιζόταν στη πεποίθηση ότι ένα τέτοιο κόμμα, στηριγμένο σε μια χαρισματική ηγεσία δεν θα μπορούσε να διατηρηθεί στην εξουσία, όπως το ΚΚΕ που, εξάλλου, επέζησε από ένα εμφύλιο πόλεμο, από χρόνια δίωξης, καταστολής και δικτατορίας.

Παρόμοια, ο Παπανδρέου, δεν είχε κανένα συμφέρον να συνδέσει το ανερχόμενο πολιτικό του άστρο με μια οργάνωση της οποίας την έξοδο από το περιθώριο την έβλεπε απίθανη. Η βασική του εκτίμηση ήταν πως ένας νέος άνθρωπος καθοδηγούσε ένα νέο κόμμα. Δεν υπέφερε από κανένα αρνητικό βάρος του παρελθόντος και των αναμνήσεων του εμφυλίου. Εδώ ο Παπανδρέου μπορεί να εξισωθεί με το Felipe Gonzalez. Κανένας από τους δύο ηγέτες δεν επιθυμούσε να ξανανοιξει τις ελάχιστα επουλωμένες πληγές των εμφυλίων πολέμων. Και οι δύο ήταν «νέοι» άνδρες, αν και ο Παπανδρέου δεν ήταν και τόσο νέος συγκριτικά με το κόμμα του, ενώ ο Gonzalez, ο οποίος ήταν πράγματι νέος και αποφορτισμένος από παρωχημένα ιδεολογήματα, ηγείτο της πιο ιστορικής ισπανικής πολιτικής παράταξης.

Το ΠΑΣΟΚ, από πολλές απόψεις, διέφερε από τα αντίστοιχα κόμματα της Πορτογαλίας και Ισπανίας. Αυτοαποκαλείτο *κίνημα*⁴⁰ κι όχι κόμμα. Ήταν ένα νέο δημιούργημα, κι όχι μια απλή ανασυγκρότηση ενός παλιού σοσιαλιστικού κόμματος, το οποίο, εξάλλου, ποτέ δεν υπήρξε στην Ελλάδα. Το κύριο χαρακτηριστικό του ήταν ένα λεπτό άρωμα εθνικισμού και σοσιαλισμού. Θεώρησε πως η Ελλάδα ανήκε στον Τρίτο Κόσμο και ότι το βασικό θέμα ήταν ο εθνικός αγώνας κατά του ιμπεριαλισμού. Συνακόλουθα, διακήρυττε τη πλήρη αποχώρηση της χώρας από το ΝΑΤΟ και μια χαλαρή συμφωνία με την ΕΟΚ, σ' αντίθεση με την αντίληψη του Καραμανλή, που διαπραγματευόταν την είσοδο της Ελλάδας ως πλήρες μέλος της Κοινότητας. Το ΠΑΣΟΚ υποσχέθηκε το περιορισμό των συνθηκών υποτέλειας και εξάρτησης που η χώρα είχε υποπέσει από τη δράση των πολυεθνικών εται-

ριών και των Αμερικανών. Το θεωρητικό και ιδεολογικό υπόβαθρο αυτών των θέσεων ήταν οι νεο-μαρξιστικές θεωρίες της «εξάρτησης», όπως αναλύονταν λ.χ. από τους P. Baran, K. Vergopoulos, A. Emmanuel, S. Amin, P. Sweezy, A. G. Frank, C. W. Mills, H. Magdoff και άλλων, και που συχνά αναπτύσσονταν μέσα στα αμερικανικά Πανεπιστήμια, με μικρή μόνο απήχηση.

Στο βιβλίο του, *Πατερναλιστικός Καπιταλισμός*, ο Παπανδρέου έδειξε ότι ήταν πάρα πολύ οικείος με τις κεντρικές αντιλήψεις της Νέας Αριστεράς του '60. Κανένας άλλος Ευρωπαίος σοσιαλιστής ηγέτης δεν πειραματίστηκε τόσο ανοιχτά σ' αυτό το χώρο. Το βιβλίο τονίζει την παγκοσμιότητα του συστήματος του «πατερναλιστικού καπιταλισμού», αποτελεσματικό από τεχνοκρατική άποψη και έχοντας ως κέντρο το «αμερικανικό μητροπολιτικό κατεστημένο», καθώς και το στρατιωτικό-βιομηχανικό σύμπλεγμα. Η οικονομική ανάπτυξη της περιφέρειας, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας, «οδηγείται σε δρόμους οι οποίοι αντανακλούν τις απαιτήσεις της μητρόπολης κι όχι τις δικές της απαιτήσεις»⁴¹. Έτσι, έγραφε ο Παπανδρέου, «Η επανάσταση απαιτεί μια αντιπαράθεση με το κατεστημένο, το οποίο ηγεμονεύεται από τη μητρόπολη. Ταυτίζεται, συνεπώς, με την εθνική απελευθέρωση και θέτει τα πρωτεία του πολιτικού αγώνα σε σχέση με τον οικονομικό αγώνα»⁴².

Τη δεκαετία του '50 ο Παπανδρέου ήταν καθηγητής οικονομικών στο Berkeley της Αμερικής. Επέστρεψε στην Ελλάδα το 1961 καλεσμένος του Καραμανλή, του μελλοντικού δηλαδή αντιπάλου του, που του ζήτησε την οργάνωση ενός ερευνητικού κέντρου στην Αθήνα. Ο Παπανδρέου ξαναγύρισε στην Αμερική το 1968, όταν βγήκε από τη φυλακή που τον είχε κλείσει η χούντα. Βλέπουμε λοιπόν ότι ο «σοσιαλισμός» του συγκροτήθηκε πέρα από την επιρροή της ευρωπαϊκής παράδοσης. Είναι πάρα πολύ δύσκολο να βρεθεί λ.χ. μέσα στην ευρωπαϊκή αριστερά, ακόμα και στην κομμουνιστική ή μεσογειακή εκδοχή της, μια τέτοια εμμονή περί εθνικής κυριαρχίας και απελευθέρωσης, ένας τέτοιος αντιαμερικανισμός, μια τέτοια απλουστευτική καταγγελία των πολυεθνικών επιχειρήσεων.

Εντούτοις, αν και η δήλωση ότι το «ΠΑΣΟΚ ίσον Παπανδρέου» είναι ορθή⁴³, η ιδιαιτερότητα του ΠΑΣΟΚ δεν έγκειται, κύρια, στη διακεκριμένη πολιτική βιογραφία του ανώτατου ηγέτη του. Η άνοδος του Παπανδρέου στην εξουσία συνέχιζε εκείνη την ελληνική παράδοση συγκρότησης κομμάτων από χαρισματικές προσωπικότητες με οικογενειακή παράδοση στη πολιτική και πρόσβασεις στα στεγανά της εξουσίας. Οι ηγέτες μπορεί να κάνουν

κόμματα, αλλά δεν μπορούν να κατασκευάσουν μεγάλους και με εκλογική επιτυχία σχηματισμούς, πέρα από το λεπτό στρώμα των ιδεολογικών τους καταβολών και ιδιοσυγκρασιών. Για άλλη μια φορά, προκύπτει ότι είναι η ιδιαιτερότητα της δομής της χώρας, η ασθενής κοινωνία των ιδιωτών (civil society), το αδύναμο συνδικαλιστικό κίνημα και η διεθνής της διασύνδεση, που προσφέρουν την πιο αληθοφανή ερμηνεία. Η έκκληση του ΠΑΣΟΚ για εθνική ανεξαρτησία, η εμμονή του για τις συνθήκες εξάρτησης της χώρας, ο αντι-αμερικανισμός του, η λαϊκιστική του έκκληση για πάλη ενάντια στις πολυεθνικές, αντανάκλωσε μια πραγματική κατάσταση υπαγωγής, ή, τουλάχιστον, ένα ευρέως διαδεδομένο συναίσθημα μεταξύ των Ελλήνων, σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο απ' ό,τι μεταξύ Ισπανών ή Πορτογάλων. Ακόμα κι ο Καραμανλής ανταποκρίθηκε σ' αυτή την κυρίαρχη εθνική συνείδηση του αντι-αμερικανισμού, με το ν' αποσύρει την Ελλάδα από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ, ενώ συνέχιζε ν' αποκαλείται ο «Ευρωπαϊστής της Χώρας»⁴⁴.

Σ' όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, το ζήτημα του ΝΑΤΟ ήταν στενά συναρτώμενο με τον ψυχρό πόλεμο, καθώς και με τις θέσεις που έπρεπε να υιοθετηθούν απέναντι στην ΕΣΣΔ και το θέμα της ύφεσης (detente). Κι αυτό δεν συνέβαινε μόνο στην Ελλάδα, όπου το ΝΑΤΟ είχε εκτιμηθεί ως ένας μηχανισμός υπεράσπισης από τον «πραγματικό» εχθρό, την Τουρκία (επίσης μέλος του ΝΑΤΟ). Όταν η Τουρκία έκανε την εισβολή στη Κύπρο, πολλοί Έλληνες περίμεναν την Αμερική, όχι το ΝΑΤΟ, να παρουσιαστεί ως φιλέλληνας και να πιέσει τη Τουρκία ν' αποσύρει τα στρατεύματά της. Αλλά αυτό δεν συνέβη. Το ΝΑΤΟ απέτυχε να προστατεύσει την Ελλάδα και τους Έλληνες από τους αιώνιους εχθρούς τους.

Ο λεγόμενος ρόλος του «ξένου παράγοντα» και της ανησυχίας για ξένες επεμβάσεις, ήταν βαθιά ριζωμένος στην ελληνική ιστορία. Από τις αρχές του 19ου αιώνα ως τον εμφύλιο, όλα τα ελληνικά πολιτικά κόμματα συνδέονταν με μια μεγάλη δύναμη, τη Ρωσία, τη Βρετανία ή τη Γαλλία (αυτές ήταν οι τρεις δυνάμεις που αποφάσισαν ότι ο πρώτος Βασιλιάς της Ελλάδας θα ήταν ο Βαυαρός Όθωνας). Σε κάθε περίπτωση, πάντα ήλπιζαν ότι έτσι θα προστατεύονταν καλύτερα από την Τουρκία⁴⁵.

Η θέση του Παπανδρέου ότι η Ελλάδα δεν θα πρέπει να πάρει το μέρος κάποιας δυτικής δύναμης, δεν ήταν καινούργια. Μάλιστα θύμιζε μία παρόμοια στάση που υιοθέτησε ο Βενιζέλος μετά το 1922⁴⁶. Στην πραγματικότητα, μεγάλο μέρος από το στελεχικό δυναμικό και τους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ προερχόταν από τη

φιλελεύθερη-εθνική παράδοση, η οποία μπορεί να βρεθεί στη γραμμή σύνδεσης Γ. Παπανδρέου και Ε. Βενιζέλου⁴⁷. Η ιδεολογία της μη συμπόρευσης με τη Δύση, ωστόσο, οφείλεται περισσότερο στην ενσωμάτωση της αριστερής κομμουνιστικής ιδεολογίας (η παράδοση της Εθνικής Αντίστασης) στο λόγο και την πρακτική του ΠΑΣΟΚ.

Μετά τη πτώση της χούντας, το κυπριακό ζήτημα έγινε σημαία προπαγάνδας του ΠΑΣΟΚ, σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο από ότι στη ΝΔ. Ενόψει των εκλογών του 1981, ο Παπανδρέου εγγυήθηκε την υποστήριξή του στον «αγώνα» του κυπριακού λαού να μειωθούν τα στρατεύματα και να φύγουν οι στρατιωτικές βάσεις⁴⁸.

Ο αντι-αμερικανισμός του Παπανδρέου ήταν πολύ βαθύτερος από μια απλή εθνικο-λαϊκίστικη αντίδραση κατά της Αμερικής, λόγω του ρόλου που έπαιξε για την άνοδο των χουντικών στην εξουσία κ.λπ. Η εμμονή του για την εξάρτηση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού από ξένα κέντρα δύναμης, δεν ήταν καθόλου ένα απλό ιδεολόγημα. Η ιστορία, εξάλλου, της ανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, ήταν στενά συνδεδεμένη με τις ξένες επενδύσεις. Η κοινωνική γεωγραφία της Ελλάδας μοιάζει με πολλές λατινο-αμερικανικές κοινωνίες, με την οξεία αντίθεση του κέντρου της (Αθήνα) και της αγροτικής περιφέρειας. Κατ' ανάλογο τρόπο το ΠΑΣΟΚ, όλο και πιο πολύ έμοιαζε με τα λαϊκίστικα κόμματα της Λατινικής Αμερικής και ειδικά με τον Περονισμό της Αργεντινής, ο οποίος επίσης είχε μια εκουγχρονιστική, αντι-αμερικανική και αντι-καπιταλιστική στάση⁴⁹.

Κατ' αυτό το τρόπο, το ΠΑΣΟΚ συγχώνευσε μέσα στη σοσιαλιστική στρατηγική το εθνικιστικό στοιχείο. Στον πυρήνα αυτής της συγχώνευσης υπήρχε ο ελληνικός εμφύλιος, ένας μακρόσυρτος και αιματηρός αγώνας, πρώτα ενάντια στους Ιταλούς και Γερμανούς φασίστες και έπειτα κατά της Μοναρχίας, η οποία και εθεωρείτο ως μαριονέττα των αγγλο-αμερικανικών συμφερόντων. Τέτοιος εθνικιστικός και σοσιαλιστικός λόγος δεν είχε το παρόμοιό του, ούτε στην Ισπανία, ούτε στη Πορτογαλία. Στη δυτική Ευρώπη, το πιο κοντινό ισοδύναμο ήταν «ο σοσιαλισμός με γαλλικά χρώματα», όπως διακηρύχθηκε από το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα.

Αλλά ο παραλληλισμός σταματά εδώ, διότι ο Παπανδρέου εκδήλωσε καθαρά την αποστροφή του προς το σοβιετικό μοντέλο, το οποίο απεκάλεσε «πατερναλιστικό σοσιαλισμό και καθόλου μια αυθεντική εναλλακτική λύση», ενώ ήταν απλοχέρος στην

εκτίμηση της πολιτιστικής επανάστασης του Μao, καθώς και στη θέληση που έδειξε για την αποκέντρωση της κοινωνίας⁵⁰.

Ο εθνικιστικός-σοσιαλιστικός λόγος καταχωρήθηκε στη «Διακήρυξη των Θεμελιωδών Αρχών και Στόχων» της 3ης του Σεπτέμβρη του 1974⁵¹. Σύμφωνα με τη Διακήρυξη, η ρίζα της συμφοράς που χτύπησε την Ελλάδα το 1967 ήταν «η εξάρτηση της χώρας». Η δικτατορία ήταν απλά «η συγκεκριμένη αποτρόπαια έκφραση αυτής της εξάρτησης της Ελλάδας από το ιμπεριαλιστικό κατεστημένο την Αμερική και το ΝΑΤΟ». Η ελληνική οικονομία λεηλατείτο από τις πολυεθνικές⁵². Το ΠΑΣΟΚ απευθύνθηκε στους αγρότες, εργάτες, χειροτέχνες, μικρο-επαγγελματίες, στους χαρτογιακάδες (white collar employees) και στη «τολμηρή και φωτισμένη νέα γενιά». Όλοι αυτοί θα μπορούσαν να στηρίξουν τη προσπάθεια ανεξάρτησης από το ΝΑΤΟ και τον ξένο έλεγχο. Στόχοι ήταν η «εθνική αναγέννηση» και «μια σοσιαλιστική και δημοκρατική Ελλάδα»⁵³. Αυτό σήμαινε ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική, απο-πυρηνικοποίηση της βαλκανικής και της Μεσογείου, εθνοποίηση του όλου χρηματιστηριακού συστήματος και των «βασικών μονάδων παραγωγής», καθώς και ένα κράτος πρόνοιας με επίκεντρο ένα Εθνικό Σύστημα Υγείας⁵⁴.

Το ΠΑΣΟΚ προσπάθησε να συνδυάσει δύο στοιχεία: ένα παραδοσιακό, σοσιαλδημοκρατικό πυρήνα (οικονομική ανάπτυξη, πλήρης απασχόληση, κράτος πρόνοιας) και μια αντίληψη μη-συμπόρευσης με το δυτικό καπιταλισμό. Αν και επεζήτησε ένα «τρίτο δρόμο» μεταξύ σοβιετικού κομμουνισμού και καπιταλισμού και αποποιήθηκε τη Σοσιαλιστική Διεθνή (καταγγέλοντας ότι ήταν εργαλείο στα χέρια της φιλο-αμερικανικής γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας)⁵⁵, γίνεται σαφές, τόσο από τη Διακήρυξη του 1974, όσο και από τη μελέτη του Παπανδρέου *Πατερναλιστικός Καπιταλισμός*, ότι η ουδέτερη σοσιαλδημοκρατική Σουηδία ήταν το πλησιέστερο αρχέτυπο.

Οι σοσιαλδημοκρατικές εκφάνσεις του ΠΑΣΟΚ έχουν υποτιμηθεί από τη πλειοψηφία των σχολιαστών, οι οποίοι αρνούνται να το χαρακτηρίσουν ως σοσιαλιστικό και προτιμούν να το περιγράψουν ως «λαϊκίστικο» – μια κατηγορία, εξάλλου, περισσότερο ασαφής απ' αυτή του σοσιαλισμού⁵⁶. Οι περισσότεροι υποστηρικτές του λαϊκίστικου ΠΑΣΟΚ έχουν κατά νου έναν ιδεότυπο (ideal type) σοσιαλιστικού ή σοσιαλδημοκρατικού κόμματος. Το ΠΑΣΟΚ ωστόσο, δεν ταιριάζει σ' αυτό τον ιδεότυπο – όπως συμβαίνει με τα περισσότερα σοσιαλιστικά κόμματα. Αυτό που αποκαλείται λαϊκισμός του ΠΑΣΟΚ, είναι μια μορφή πολιτικής, που κάθε νεοϊδρυθέν ελληνικό σοσιαλιστικό κόμμα θάπρεπε ν' ακολουθήσει,

δεδομένης της ιστορίας και των εμπειριών της χώρας. Θέτοντας το ζήτημα όπως θάπρεπε να τεθεί, δηλαδή στο κατάλληλο συγκριτικό πλαίσιο, γίνεται σαφές, ότι οι συγκεκριμένοι στόχοι και προτάσεις του ΠΑΣΟΚ είναι συμβατές με τη σοσιαλδημοκρατία, η ρητορική του είναι τριτοκοσμική και μέσα στη λογική των λαϊκίστικων κινημάτων εθνικής απελευθέρωσης, με μία μαζική οργάνωση συγγενική αυτών του SPD (Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα) και του PCI (Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα). Η αχαλίνωτη χρησιμοποίηση του κρατικού μηχανισμού από το ΠΑΣΟΚ συνέβαινε με κάθε ελληνικό κυβερνητικό κόμμα, ένα φαινόμενο ίδιον της νοτιο-μεσογειακής πολιτικής των πελατειακών σχέσεων. Ακόμα και ο υπέρμετρα προσωπικός χαρακτήρας του κινήματος, με επίκεντρο τον Παπανδρέου, αντανάκλα την αύξουσα προσωποποίηση των κυρίαρχων πολιτικών μορφών (figures) στην εποχή της τηλεόρασης.

Στην Πορτογαλία η αρχικά αριστεριστική ρητορική του ΣΚ υπαγορευόταν από το γενικό ριζοσπαστισμό της κοινωνίας. Στην Ισπανία, αυτή η ρητορική αποτελούσε κομμάτι της ίδιας της παράδοσης του PSOE (του Ισπανικού Σοσιαλιστικού Κόμματος). Στην Ελλάδα, η ριζοσπαστική διάλεκτος (jargon) τής Διακήρυξης και της προεκλογικής εκστρατείας του 1974, αντιστοιχούσε σε τρεις διακριτές πιέσεις. Πρώτα υπήρχε η ανάγκη κάρπωσης της γενικής δυσάρεσκειας κατά του καθεστώτος μετά τη πτώση της χούντας, καθώς και της εκμαυλισμένης δημοκρατίας που υπήρχε πριν. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, το ΠΑΣΟΚ είχε ανάγκη να φτάσει σ' εκείνη τη ριζοσπαστική παράδοση της Εθνικής Αντίστασης και του Εμφυλίου, ώστε ν' αποσπάσει το μονοπώλιο από το φυσικό διάδοχο αυτής της παράδοσης, το ΚΚΕ. Τέλος, το ΠΑΣΟΚ ήταν επίσης εκφραστής του ριζοσπαστισμού και των επιθυμιών ποικίλων τάσεων και αριστεριστικών στελεχών, καθώς και των φοιτητικών οργανώσεων που το προσέγγιζαν⁵⁷.

Το 1975 ο Παπανδρέου είχε επιβληθεί στην αριστερή του πτέρυγα. Εντούτοις, το ΠΑΣΟΚ κατέβηκε στις εκλογές του 1977 επί τη βάση ενός προγράμματος παρόμοιου μ' αυτό του 1975, αν και δεν επέμενε πια στο ότι ήταν ένα μαρξιστικό κόμμα. Αντί αυτού, τόνιζε ότι ο σοσιαλισμός δεν ήταν στην ημερήσια διάταξη, αν και παρέμενε ένας απόμακρος στόχος⁵⁸. Τα αποτελέσματα του 1977 καθιέρωσαν το ΠΑΣΟΚ ως μείζονα αντιπολίτευση. Διπλασίασε τα ποσοστά του κερδίζοντας 93 έδρες. Έγινε ένα εθνικό πλέον κόμμα με ισχυρή παρουσία όχι μόνο στις παραδοσιακές αριστερές περιοχές (Αχαΐα και Κρήτη), αλλά σ' ολόκληρη τη χώρα⁵⁹. Η κατάρρευση της «Ένωσης Κέντρου» του Μαύρου,

άνοιξε το δρόμο για τη συστηματική απορρόφηση του Κέντρου από το ΠΑΣΟΚ, ενώ η καταφανής ανικανότητα του ΚΚΕ να προσεγγίσει ψηφοφόρους πέρα απ' το παραδοσιακό εκλογικό του σώμα, διαβεβαίωσαν το ΠΑΣΟΚ ότι ήταν απίθανο νάχει διαρροές προς τ' αριστερά.

Η απο-ριζοσπαστικοποίηση του ΠΑΣΟΚ ήταν παράλληλη μ' αυτή του PSOE, μόνο που το ΠΑΣΟΚ είχε γίνει ένα πραγματικά μαζικό κόμμα, με οργανώσεις και ακτιβιστές σε εκατοντάδες χωριά και πόλεις⁶⁰. Στις αρχές του '80 διεκδικούσε 200.000 μέλη. Αν αυτό αληθεύει, τότε πρόκειται πράγματι για επιτυχία σε μια χώρα με 10 εκατομμύρια κατοίκους – σ' αντίθεση με την Ισπανία όπου η λαϊκή συμμετοχή μελών στη πολιτική του PSOE ήταν περίπου η ίδια σε απόλυτα μεγέθη⁶¹. Η εκλογική επιτυχία ήταν το επιστέγασμα αυτού του κύματος της πολιτικής συμμετοχής.

Το Μάιο του 1980, ο Καραμανλής παραιτήθηκε από Πρωθυπουργός και έγινε Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Ο νέος Πρωθυπουργός, ο Γ. Ράλλης, δεν είχε το πολιτικό ανάστημα του προκατόχου του. Το κεντρώο κόμμα διαλυόταν και τα στελέχη του κινούταν μαζικά –κι ο ίδιος ο Μαύρος εξάλλου– προς τον Παπανδρέου. Νεαροί τεχνοκράτες άρχισαν να στελεχώνουν το ΠΑΣΟΚ, να ενισχύουν τα κεντρώα του χαρακτηριστικά, παρόμοια μ' ό,τι συνέβαινε στο PSOE της Ισπανίας⁶². Η οικονομική κατάσταση χειροτέρευε, με τον πληθωρισμό να τρέχει στο 25% και τους πραγματικούς μισθούς να πέφτουν 5,5% το 1979-81⁶³. Εντωμεταξύ, η προσωπολατρεία του Παπανδρέου προσλάμβανε Μασοϊκές διαστάσεις: από την *Εξόρμηση*, το εβδομαδιαίο έντυπο του κόμματος, παρουσιάστηκε ως «ο μεγάλος ηγέτης του ελληνικού λαού που σχεδίασε τη μεγάλη ανοδική πορεία των λαϊκών δυνάμεων»⁶⁴. Αυτή η προσωπολατρεία καλλιεργήθηκε και από τα νέα στελέχη: οι 73 από τους 93 βουλευτές του ΠΑΣΟΚ ήταν νεοεκλεγμένοι στη Βουλή⁶⁵.

Στις εκλογές του Οκτώβρη του 1981, το ΠΑΣΟΚ επιχειρηματολόγησε υπέρ του σοσιαλισμού και της υπέρβασης του καπιταλισμού –το ίδιο σύνθημα χρησιμοποίησε και το Γαλλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα– σε μια χώρα, όπου ποτέ δεν είχε σοσιαλιστικό κόμμα, πόσο μάλλον ένα κόμμα τέτοιο που θα μπορούσε να γίνει εξουσία⁶⁶. Το ΠΑΣΟΚ θριάμβευσε και έδωσε την πρώτη αριστερή κυβέρνηση στην ελληνική ιστορία. Με πάνω από 48% της λαϊκής ψήφου και 172 βουλευτές, είχε μια ακαταμάχητη πλειοψηφία. Το αξιοπρόσεκτο είναι, ότι και το ΚΚΕ βελτίωσε τα εκλογικά του ποσοστά και ξέχωρα από το ΚΚΕεσ. Το τελευταίο κέρδισε μόλις 1,35% και δεν έτυχε κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης. Η αρι-

στερά συνολικά, δηλαδή ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ και ΚΚΕεσ, άθροιζε το 60,36% των ψήφων, ένα ποσοστό που δεν έχει προηγούμενο στη μέχρι τώρα ιστορία της ευρωπαϊκής αριστεράς. Το εκλογικό μανιφέστο του ΠΑΣΟΚ του 1981 –*Η Διακήρυξη της Κυβερνητικής Πολιτικής, το Συμβόλαιο με το Λαό*– αν και παρέμενε κριτικό ως προς το ΝΑΤΟ, χαμήλωσε τη τριτοκοσμική ρητορική, χωρίς όμως και να την εγκαταλείψει. Τώρα υποσχόταν βαθμιαία αποχώρηση των Βάσεων κι όχι άμεση εκκένωση, όπως το 1974. Το Σεπτέμβριο του 1983 η συμφωνία με τους Αμερικανούς για τη παραμονή των Βάσεων ανανεώθηκε ως το 1988. Το 1987 ο Παπανδρέου κατέστησε σαφές ότι οι Βάσεις θα έμεναν στη χώρα και μετά την ημερομηνία λήξης της συμφωνίας. Το ΠΑΣΟΚ πλέον δεν απειλούσε για αποχώρηση από το ΝΑΤΟ, ενώ οι επιθέσεις κατά της Κοινότητας έπαψαν (το 1981 η Ελλάδα έγινε πλήρες μέλος της). Το υποσχόμενο δημοψήφισμα για το ΝΑΙ ή ΟΧΙ στην ΕΟΚ δεν έγινε ποτέ, εφόσον το Σύνταγμα απαιτούσε τη συγκατάθεση του Προέδρου της Δημοκρατίας και ο Καραμανλής ήταν αδύνατο να ενδώσει.

Το 1982 ο Παπανδρέου επαναδιαπραγματεύτηκε τους όρους της ένταξης (όπως ο Η. Wilson το 1975 για παρόμοιους λόγους) και αποδέχτηκε την Κοινότητα στο βαθμό που έκφραζε μια αντισταθμιστική δύναμη στις δύο υπερ-δυνάμεις. Το 1984 παραδέχτηκε δημόσια, ότι αποχώρηση από την ΕΟΚ θα έβλαπτε τη χώρα⁶⁷.

Ωστόσο, η Ελλάδα συνέχισε να είναι το «άτακτο παιδί» του ΝΑΤΟ. Θα προβάλει το veto της στη Κοινότητα σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, θα καλωσορίσει τον Arafat το 1982, θα εκφράσει αλληλεγγύη στους Sandinistas (όπως η γαλλική κυβέρνηση), θα αντισταθεί στην εγκατάσταση πυραύλων Pershing και Cruise. Πολλές από αυτές τις συμβολικές πράξεις ήταν σε αρμονία με τις διακηρύξεις του ή και σε αντιστοιχία με τις ενέργειες άλλων ευρωπαίων σοσιαλιστών⁶⁸. Βέβαια, στα 1994, ο αντι-αμερικανισμός, μάλλον, έγινε μια πολιτιστική στάση (cultural attitude), παρά επίσημη πολιτική. Το ΠΑΣΟΚ δεν υποστηρίζει πια αντι-δυτικά καθεστώτα, όπως αυτό του Ιράκ ή της Λιβύης. Ωστόσο, αυτό που παρέμεινε σταθερό ήταν το εθνικιστικό του «χαρτί». Το χρησιμοποιεί, όταν και όπου χρειάζεται για λόγους εσωτερικής κατανώσεως, αλλά που στο εξωτερικό κανένας δεν κατανοεί αυτούς τους λόγους, όπως λ.χ. το λεγόμενο μακεδονικό ζήτημα στη σύγχρονη εκδοχή του (προϊόν της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας). Η Ελλάδα αρνήθηκε την αναγνώριση του νέου κρατιδίου, έως ότου εγκαταλείψει το όνομα «Μακεδονία», καθώς και το σύμβολο της

σημείας της Βεργίνας, πράξεις που κρύβουν αλυτρωτικούς σκοπούς πάνω στην ελληνική Μακεδονία.

Το κοινωνικό και οικονομικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ ήταν ρητά σοσιαλδημοκρατικό: ήταν υπέρ της ανάπτυξης και της αναδιανομής: «Ο βασικός μας στόχος είναι η αυτοδύναμη κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη, η ανάπτυξη όλων των παραγωγικών δυνάμεων σε συνδυασμό με μια πιο δίκαιη κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου μεταξύ του πληθυσμού και των επαρχιών»⁶⁹. Οι πιο σημαντικές υποσχέσεις αφορούσαν τη μεταρρύθμιση του συστήματος υγείας, τον εκδημοκρατισμό των δημοσίων υπηρεσιών και τον περιορισμό της περιβαλλοντικής καταστροφής της περιοχής των Αθηνών⁷⁰.

Πριν τον Οκτώβριο του 1981 ο Παπανδρέου διακήρυξε την ανοιχτή ρήξη με τον καπιταλισμό⁷¹. Παρόμοιες διακηρύξεις είχαν γίνει από τον Soares πριν το 1976, τον Gonzalez πριν το 1979 και τον Mitterrand πριν το 1981. Κοινή τους πεποίθηση ήταν η κρίση του καπιταλισμού. Η υπόθεση ήταν σωστή. Το συμπέρασμα, το ότι δηλαδή αυτή η κρίση θα οδηγούσε στην υπέρβαση του καπιταλισμού, ήταν λάθος.

Η οικονομική κρίση ήταν πάρα πολύ σοβαρή. Εντούτοις, το ΠΑΣΟΚ μετά το 1981 και ενάντια στο ευρωπαϊκό ρεύμα, προσπάθησε μάλλον να συγκρατήσει την ανεργία, παρά τον πληθωρισμό. Οι μισθοί αυξήθηκαν, όπως και ο δημόσιος δανεισμός (από 12,5% του ΑΕΠ το 1983 σε 17,5% το 1985). Η δημόσια απασχόληση, έπειτα, χρησιμοποιήθηκε ως μέσο για τη συγκράτηση της ανεργίας⁷². Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η Ελλάδα να είναι η μόνη ευρωπαϊκή χώρα όπου ο πληθωρισμός στη δεκαετία του '80 (η βασική αιτία του οποίου ήταν η υποτίμηση της δραχμής)⁷³, ήταν μεγαλύτερος απ' αυτόν της δεκαετίας '70, ενώ η ανεργία ήταν πολύ χαμηλότερη από το μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ τη δεκαετία του '80.

Στον τομέα των αστικών και πολιτικών ελευθεριών, το ΠΑΣΟΚ ακολούθησε την πολιτική του προκατόχου του, όπου πιο αποφασιστικά θα νομιμοποιήσει το πολιτικό γάμο, θα καταργήσει το θεσμό της προίκας, θα καθιερώσει ίδια δικαιώματα για τα εξώγαμα παιδιά, θα εισαγάγει το θεσμό του συναινετικού διαζυγίου και θα διακηρύξει την ισότητα των δύο φύλων⁷⁴. Με την ώθηση που είχε δώσει η Margaret Παπανδρέου (η πρώτη γυναίκα του Ανδρέα) και η Ένωση Ελλήνων Γυναικών, η κυβέρνηση δημιούργησε το Συμβούλιο Ισότητας των δύο Φύλων σε κάθε Νομαρχιακή περιφέρεια της χώρας⁷⁵. Το Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ) καθιερώθηκε το 1983. Για το ΠΑΣΟΚ η δωρεάν περίθαλψη ήταν κοινωνικό δικαίωμα και, άρα, δεν θάπρεπε να υπόκειται στους κερδοσκοπι-

κούς μηχανισμούς της αγοράς⁷⁶.

Εν πάση περιπτώσει, όλες οι ενδείξεις που έχουμε μας οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι η αριστερή τροχιά της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1981-85 ήταν συνεχής. Μεταξύ 1985-87 το προταθέν σταθεροποιητικό πρόγραμμα του υπουργού οικονομικών Κώστα Σημίτη ήταν μάλλον ανεπιτυχές – προέβλεπε, μεταξύ άλλων, περιορισμό του δικαιώματος στην απεργία, αντι-πληθωριστικά μέτρα και υποτίμηση. Ο ίδιος ο Παπανδρέου, με την πονηριά που τον χαρακτηρίζει ειδικά σε τέτοιες περιπτώσεις, αποστασιοποιήθηκε από κάθε ευθύνη. Μετά απ' αυτό, τα γνωστά σκάνδαλα και η διαφθορά, οδήγησαν το ΠΑΣΟΚ στην ήττα του 1989.

Ο Παπανδρέου αγνόησε όλες τις ανησυχητικές ενδείξεις που παρουσίαζε η οικονομία και συνέχισε την υπερφόρτωση του δημόσιου τομέα, την αυστηρή ρύθμιση της αγοράς από το κράτος, ένα μεγάλο τομέα παρα-οικονομίας και μια ανεύθυνη συνδικαλιστική νοοτροπία⁷⁷. Η ήττα ήρθε τον Ιούνιο του 1989 και η κυβέρνηση του Τζ. Τζαννετάκη άφησε το ΠΑΣΟΚ εκτός, φέρνοντας στην εξουσία την κομμουνιστική αριστερά, το Συνασπισμό⁷⁸, και τη ΝΔ. Έτσι, συμβολικά, τελείωσε ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Το πρόγραμμα αυτής της συμμαχικής κυβέρνησης, γνωστό ως *Κάθαρη*⁷⁹, ήταν να εξασφαλίσει τη δίκη του Α. Παπανδρέου, ο οποίος κατηγορούνταν για σειρά από σκάνδαλα, με μεγαλύτερο εκείνο με το διευθυντή της Τράπεζας Κρήτης, τον Γ. Κοσκωτά. Ο Παπανδρέου απαλάχθηκε των κατηγοριών. Οι εκλογές του 1990 ήταν μια απογοήτευση για το Συνασπισμό της Αριστεράς. Οι εκλογείς του ήταν σαφώς ανέτοιμοι να δεχτούν μια συγκυβέρνηση με τη δεξιά. Έτσι, η ελληνική εκδοχή του «Ιστορικού Συμβιβασμού» μεταξύ κομμουνιστών και ΝΔ παραχώρησε τη θέση του σ' ένα άλλον, επίσης προσωρινό, «Ιστορικό Συμβιβασμό» (Νοέμβριος 1989-Φεβρουάριος 1990) με τη συμμετοχή τριών κομμάτων. Πρωθυπουργός κοινής αποδοχής ήταν ο Ξ. Ζολώτας, ο 85χρονος πρώην Πρόεδρος της Τράπεζας Ελλάδος. Η κυβέρνηση αυτή απολάμβανε τη μεγαλύτερη κοινοβουλευτική συναίνεση που έδωσε ποτέ ευρωπαϊκή Βουλή στη μετα-πολεμική ιστορία: 298 ψήφους υπέρ, σε σύνολο 300⁸⁰.

Το αδιέξοδο έλαβε τέλος με τη νίκη της ΝΔ στις εκλογές του 1990. Το ΚΚΕ έχασε την ευκαιρία να βάλει τη σφραγίδα του στην ελληνική πολιτική. Το 1989 ο Παπανδρέου πρότεινε, στο Συνασπισμό την ψήφιση της απλής αναλογικής, αλλά η Αριστερά και το ΚΚΕ αποποιήθηκαν τη πρόταση⁸¹. Οι κομμουνιστές προτίμησαν το μονοπάτι της πολιτικής εντιμότητας (την κυβέρνηση της *κάθαρσης*). Έτσι, έχασαν και τη μάχη και τον πόλεμο. Το ΠΑΣΟΚ

και ο Παπανδρέου πέτυχαν πάλι μια συντριπτική νίκη το 1993, ενώ το ΚΚΕ ήταν όσο ποτέ άλλοτε στο περιθώριο. Το ΚΚΕ, παρόλο το σκληρό του φιλοσοβιετισμό, συμπεριφέρθηκε ως ένα κόμμα φιλελεύθερων ηθικών αξιών, που έθετε τις αρχές («η τίμια κυβέρνηση») πάνω από την πολιτική εξουσία. Με το να κάνει όμως αυτό, έδειξε για άλλη μια φορά την ανικανότητά του να παρέμβει στην κεντρική πολιτική σκηνή.

Αλλά, δεν ήταν μόνο οι Έλληνες κομμουνιστές που ανακάλυψαν ότι δεν είχαν μέλλον. Η πτώση του τείχους του Βερολίνου στα 1989 και η κατάρρευση της ΕΣΣΔ, απλά επιβεβαίωναν το γεγονός, ότι για τον κομμουνισμό εν γένει η ιστορία είχε φτάσει στο τέλος.

Μετάφραση: Βασίλης Φούσκας

Σημειώσεις

1. Γ. Δερτιλής, «Terre, Paysans et Pouvoir Politique (Grece, XVII-XX siecle)», *Annales*, Vol. 48, N. 1, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1935, σ. 85.
2. Ν. Μουζέλης, «Capitalism and Dictatorship in Post-war Greece», *New Left Review*, 96, Μάρτιος-Απρίλιος 1976, σ. 81. Μία ενδελεχής ανάλυση της ελληνικής αγροτικής πολιτικής μέχρι το 1881, βρίσκεται στο William W. McGrew, *Land and Revolution in Modern Greece, 1800-1881: The Transition in the Tenure and Exploitation of Land From Ottoman Rule to Independence*, Kent State UP, Kent Ohio, 1985, ιδιαίτερα το 2ο Μέρος.
3. Βλ. J. D. Bell, *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899-1923*, PUP, Princeton, N.J. 1977.
4. Ν. Μουζέλης, «On the Greek Elections», *New Left Review*, N. 108, Μάρτιος-Απρίλιος 1978, σ. 73.
5. Για τους αγροτικούς καθορισμούς του ισπανικού εμφύλιου, βλ. P. Preston, *The Coming of the Spanish Civil War*, Methuen, London, 1983.
6. Σχετικά με τις ιστορικές ρίζες της σύγχρονης προσωποκρατικής/πελαταιακής πολιτικής στην Ελλάδα, βλ. Γ. Μαυρογορδάτος, *Stilborn Republic: Social Conditions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, University of California Press, Berkeley Cal., 1983 [η λέξη «ρουσφέτι» ελληνικά στο κείμενο (σημ. του μτφρ.)].
7. Ν. Διαμαντούρος, «Greek Political Culture in Transition: Historical Origins, Evolution, Current Trends», στο R. Clogg (ed.), *Greece in the 1980s*, Macmillan, London and Basingstoke 1983, στο εξής: *Clogg (ed.) 1983*, σ. 44-45.
8. Βλ., D. Close, «Conservatism, Authoritarianism and Fascism in Greece, 1945-45», στο Martin Blinkhorn (ed.), *Fascists and Conservatives*, Unwin Hyman, London, 1990, σ. 205.

9. A. F. Freris, *The Greek Economy in the Twentieth Century*, Croom Helm, London and Sidney 1986, σ. 151.
10. Ν. Μουζέλης, *Modern Greece. Facets of Underdevelopment*, Holmes and Meier Publs., New York 1978, σ. 27, 118-9.
11. Ν. Μουζέλης, στο ίδιο, σ. 25 και Freris, όπ.παρ., σ. 168-76.
12. Ν. Μουζέλης, στο ίδιο, σ. 37.
13. Freris, όπ.παρ., σ. 156.
14. Ν. Μουζέλης, *Modern Greece*, όπ.παρ., σ. 28-9.
15. Freris, όπ.παρ., σ. 144-49.
16. Freris, όπ.παρ., σ. 187.
17. R. Clogg, *Parties and Elections in Greece. The Search for Legitimacy*, C. Hurst and Co., London 1987, σ. 29.
18. Δες, J. O. Iatrides, «Beneath the Sound and the Fury: US Relations with the PASOK Government», στο R. Clogg (ed.), *Greece, 1981-1989. The Populist Decade*, St. Martin's Press 1993, σελ. 166, στο εξής: Clogg (ed.) 1993.
19. Α. Παπανδρέου, *A Strategy for Greek Economic Development*, Center of Economic Research, Contos Press, Athens, 1962, σ. 96.
20. R. McDonald, «The Colonels» Dictatorship 1967-1974», στο, M. Sarafis-M. Eve (ed.), *Background to Contemporary Greece*, τ. 2, Merlin Press, London 1990, σ. 258.
21. J. V. Kofas, *Authoritarianism in Greece: the Metaxas Regime*, Columbia UP, New York 1983.
22. Ν. Μουζέλης, *Modern Greece*, όπ.παρ., σ. 128.
23. C. P. Danopoulos, «Military Professionalism and Regime Legitimacy in Greece, 1967-1974», στο *Political Science Quarterly*, τ. 98, No 3, Φθiv. 1983, σελ. 491, και McDonald, όπ.παρ., σ. 270.
24. K. Ware, «The Church: A Time of Transition», στο Clogg (ed.) 1983, σ. 208.
25. S. V. Papakosma, «The Historical Context», στο Clogg, στο ίδιο, σ. 37.
26. Danopoulos, όπ.παρ., σ. 493.
27. Freris, όπ.παρ., σ. 162.
28. Danopoulos, όπ.παρ., σ. 497.
29. G. S. Alogoskoufis, «On the Determinants of Consumer Price Inflation in Greece», *Greek Economic Review*, τ. 8, No 2, Δεκέμβριος 1986, σ. 251.
30. Ελλην. στο κείμεν. (σημ. του μπφρ.).
31. W. S. Shepard, «The Cyprus Issue: Waiting for Sadat», στο, Ν. Σταύρου (ed.), *Greece under Socialism: A NATO Ally Adrift*, Orpheus Publishing Inc., New Rochelle NY 1988, σ. 381.
32. Γ. Παπαδόπουλος, «Parties, the State and Society in Greece: Continuity within Change», στο *West European Politics*, Vol 12, No 2, April 1989.
33. Clogg, όπ.παρ., σ. 59.
34. Ελλην. στο κείμεν. (σημ. του μπφρ.).
35. Η ακριβής φράση του συγγραφέα σ' αυτό το σημείο είναι: another case of political clothes-stealing (σημ. του μπφρ.).
36. G. Pridham-S. Verney, «The Coalitions of 1989-90 in Greece: Inter-Party Relations and Democratic Consolidation», στο *West European Politics*, Vol 14, No 4, October 1991, σ. 47.

37. Ελλην. στο κείμεν. (σημ. του μτφρ.).
38. Ελλην. στο κείμεν. (σημ. του μτφρ.).
39. Clogg, όπ.παρ., σ. 78.
40. Ελλην. στο κείμεν. (σημ. του μτφρ.).
41. Α. Γ. Παπανδρέου, *Paternalistic Capitalism*, Minneapolis University Press, Minneapolis, 1972, σ. 160.
42. Στο ίδιο, σ. 161.
43. Μ. Σπουρδαλάκης, *The Rise of Greek Socialist Party*, Routledge, London-N. York 1988, σ. 5.
44. C. M. Woodhouse, *Karamanlis: The Restorer of Greek Democracy*, Clarendon Press, Oxford 1982, σ. 216-18, 236-7.
45. Π. Δημητράς, «La Grece en quete d' une politique independante», στο *Revue Francaise de Science Politique*, Vol 33, No 1, Φεβρουάριος 1983, σ. 110-12.
46. Στο ίδιο, σ. 115.
47. Η θέση αυτή αναπτύχθηκε από τον Γ. Μαυρογορδάτο, *The Rise of the Greek Sun: The Greek Elections of 1981*, Kings College, Centre for Contemporary Greek Studies, Occasional paper No 1, 1983, επ. και Σπουρδαλάκης, όπ.παρ., σ. 23.
48. Shepard, όπ.παρ., σ. 382.
49. Ν. Μουζέλης, «On the Demise of Oligarchic Parliamentarism in the Semi-Periphery: A Balkan-Latin American Comparison», στο *Sociology*, Vol 17, No 1, Φεβρουάριος 1983, σ. 28-43.
50. Παπανδρέου, όπ.παρ., σ. 168-69.
51. Το κείμενο μπορεί να βρεθεί σε Clogg, όπ.παρ., σ. 217-22 και σε Σπουρδαλάκη, όπ.παρ., σ. 288-95. Οι αναφορές μας από το κείμενο του Clogg.
52. Στο ίδιο, σ. 217-18.
53. Στο ίδιο, σ. 220.
54. Στο ίδιο, σ. 222-1.
55. Α. Ελεφάντης, «PASOK and the Elections of 1977: the Rise of the Populist Movement», στο Η. R. Penniman (ed.), *Greece at the Polls. The National Elections of 1974 and 1977*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington and London, 1981, σ. 113.
56. Μεταξύ άλλων, Σπουρδαλάκης, όπ.παρ., επ. και Β. Φούσκακας, *Κράτος, Λαϊκισμός και Πολιτικές Στρατηγικές: Η Ελληνική Περίπτωση από τη Μεταπολίτευση μέχρι Σήμερα*, αδημ. διδακτ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1993. Ο Φούσκακας επισημαίνει τις «θετικές» πλευρές του ΠΑΣΟΚικού λαϊκισμού, ιδιαίτερα τις προνοιακές πολιτικές του και το θεσμικό έργο της περιόδου 1981-85. Ο Ελεφάντης (όπ.παρ., σ. 119), θα πρέπει να διαβαστεί ως μια υπερβολικά αντι-ΠΑΣΟΚ *parti-pris* από ένα ακτιβιστή του ΚΚΕεσ.
57. Ο Σπουρδαλάκης, στο 3ο Κεφάλαιο της προαναφερόμενης μελέτης του, δίνει από πρώτο χέρι μια εκτίμηση για τους εσωτερικούς συσχετισμούς και αντιθέσεις, αν και μερικές φορές υπερτονίζει τη σπουδαιότητά τους.
58. Clogg, όπ.παρ., σ. 84.

59. Σπουρδαλάκης, όπ.παρ., σ. 166 και Clogg, όπ.παρ., σ. 92.
60. Ν. Μουζέλης, «Continuities and Discontinuities in Greek Politics: From E. Venizelos to A. Papandreou», στο Κ. Featherstone-D. Katsoudas (ed.), *Political Change in Greece. Before and After the Colonels*, Croom Helm, London, 1987, σ. 275-6.
61. R. Gillespie, «Regime Consolidation in Spain: Party, State, and Society», στο Pridham (ed.), *Securing Democracy*, όπ.παρ., σ. 140.
62. Σπουρδαλάκης, όπ.παρ., σ. 187.
63. Στο ίδιο, σ. 212.
64. Στο ίδιο, όπ.παρ., σ. 195.
65. Ν. Μουζέλης, «On Greek Elections», όπ.παρ., σ. 66.
66. G. Hadjiyannis, «Democratization and the Greek State», στο R. H. Chilcote et. al., *Transitions from Dictatorship to Democracy. Comparative Studies of Spain, Portugal and Greece*, Crane Russak, N. York 1990, σ. 143.
67. Clogg, όπ.παρ., σ. 97, 133, 141.
68. Θ. Α. Κουλουμπής, «PASOK's Foreign Policies: Continuity of Change?» στο Clogg (ed.) 1993, σ. 120-1 και J. O. Iatrides, (Beneath the Sound and the Fury: US Relations with the PASOK Government», στην ίδια συλλογή, σ. 155.
69. Αναφέρεται από Σπουρδαλάκη, όπ.παρ., σ. 202.
70. Στο ίδιο, όπ.παρ., σ. 203.
71. Δες ειδ. τα αποσπάσματα που αναφέρονται από το M. Nimetz στην Εισαγωγή του στο Stavrou, όπ.παρ., σ. 1-3.
72. J. Petras, «The Contradictions of Greek Socialism», στο *New Left Review*, 163, Μάιος-Ιούνιος 1987, σ. 13.
73. Αλογοσκούφης, όπ.παρ., σ. 256.
74. Efthalia Kalogeropoulou, «Election Promises and Government Performance in Greece: PASOK's Fulfilment of its 1981 Election Pledges», *European Journal of Political Research*, Vol 17, No 3, 1989, σ. 291.
75. Συγκεκριμένη περιγραφή από Eleni Stamiris, «The Women's Movement in Greece», *New Left Review*, No 158, Ιούλιος-Αύγουστος 1986, σ. 109-110.
76. Γ. Τσαλίκης, «Evaluation of the Social Health Policy in Greece», στο *International Journal of Health Services*, Vol 18, No 4, 1988, σ. 554.
77. Για μια ανάλυση αυτής της underdog κουλτούρας, Ν. Διαμαντούρος, «Politics and Culture in Greece, 1974-91», στο Clogg (ed.) 1993, σ. 1-25.
78. Ελλην. στο κείμεν. (σημ. του μτφρ.).
79. Ελλην. στο κείμεν. (σημ. του μτφρ.).
80. Γι' αυτή τη συγκυρία των πολυσύνθετων γεγονότων, βλ. στα Αγγλικά το άρθρο των G. Pridham-S. Verney, «The Coalitions of 1989-90 in Greece: Inter-Party Relations and Democratic Consolidation», στο *West European Politics*, Vol 14, No 4, Οκτώβρ. 1991 και στα ελληνικά Β. Φούσκας, όπ.παρ., σ. 244 κ. επ.
81. Δες στο ίδιο.

Κοινωνική ενσωμάτωση και ανάπτυξη του αστικού χώρου στην Ελλάδα: Τα τοπικά δεδομένα στην «Ενωμένη Ευρώπη»*

Ντίνα Βαϊου**, Μαρία Μαντούβαλου***,
Μαρία Μαυρίδου****

Περίληψη

Στην αντιφατική διαδικασία Ευρωπαϊκής ενοποίησης, η Συνθήκη του Μάαστριχτ ξεχωρίζει ως χαρακτηριστικό σημείο καμπής, μετά το οποίο θεσμοποιούνται οι όροι και τα περιθώρια δράσης των διαφόρων κοινωνικών υποκειμένων για τα επόμενα χρόνια. Δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι αυτή η φιλοσοφία και η πολιτική που εκπορεύεται από αυτήν στηρίζονται, σχεδόν αποκλειστικά, στις εμπειρίες ανάπτυξης και τις προοπτικές των «επιτυχημένων» περιφερειών του Ευρωπαϊκού Βορρά. Συχνά έχουν πολύ μικρή σχέση με τόπους και κοινωνικές ομάδες στο Νότο – που, έτσι κι αλλιώς, αντιμετωπίζεται ως «απόκλιση» από το κυρίαρχο πρότυπο.

1. Κοινωνική ενσωμάτωση και αστικός χώρος στη διαδικασία ευρωπαϊκής ενοποίησης

Η Ευρωπαϊκή ενοποίηση, κυρίαρχο πολιτικό γεγονός του καιρού μας, είναι συνυφασμένη με ευρύτερες επιλογές σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο: επιλογές που μεταβάλλουν, συχνά

---

* Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε, σε μια πρώτη μορφή, στα Αγγλικά, στο Διεθνές Συνέδριο «Geographies of Integration. Geographies of Inequality in a Post-Maast. Europe», στη Σύρο (31 Αυγούστου-4 Σεπτεμβρίου 1993).

** Επίκουρος στο Ε.Μ.Π.

*** Αναπληρώτρια στο Ε.Μ.Π.

**** Λέκτορας στο Ε.Μ.Π.

δραματικά, τρόπους καθημερινής ζωής και σχέσεις εργασίας σε όλες τις ενδιαφερόμενες χώρες. Σ' αυτό το γεγονός οφείλονται, άλλωστε και οι έντονες αμφισβητήσεις που συνόδευαν την κύρωση της συνθήκης του Μάαστριχτ σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες. Βασικούς άξονες αμφισβήτησης των όρων της ενοποίησης αποτελούν: α) η έμφαση που δίδεται στη νομισματική πολιτική, ως κύριο μέσο σύγκλισης των οικονομιών των χωρών-μελών της κοινότητας, β) η κυρίαρχη οικονομική φιλοσοφία, που θεωρείται ότι αντιστρατεύεται ή μάλλον προσδιορίζει αρνητικά, τον κοινωνικό χαρακτήρα της προωθούμενης ενοποίησης και γ) η έλλειψη πρόσβασης σημαντικών τμημάτων των κοινωνιών των κρατών-μελών στην πληροφόρηση και τις κεντρικές πολιτικές αποφάσεις – γεγονός που αναγνωρίζεται και από τα όργανα της Κοινότητας – αυτοκριτικά – με την έννοια «δημοκρατικό έλλειμμα».

Σειρά παραγόντων εδραιώνουν τις αμφισβητήσεις αυτές. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη μεγάλη ανεπάρκεια τόσο των ρυθμίσεων που η κοινοτική πολιτική προβλέπει για τον κοινωνικό τομέα, όσο και των μέσων που διατίθενται για την υλοποίησή τους· τις δυσκολίες που υπάρχουν για την εξασφάλιση συναίνεσης όλων των χωρών-μελών έστω και σε αυτό το ελάχιστο επίπεδο κοινοτικής κοινωνικής πολιτικής· την παράλληλη ταχύτατη απορρύθμιση που σημειώνεται στους κανόνες που ως τώρα ρύθμιζαν τις σχέσεις κεφαλαίου/εργασίας στις χώρες-μέλη της Κοινότητας· την αύξηση των δυνατοτήτων των υπερεθνικών επιχειρήσεων, να επιβάλουν μέσω των κοινοτικών ρυθμίσεων, τις επιλογές τους σε ολόκληρες περιοχές, κοινωνικές ομάδες ή και κρατικούς φορείς. Θέλουμε να επισημάνουμε ότι οι κοινωνικές εξελίξεις που, όπως φαίνεται, επιταχύνονται από τους παράγοντες αυτούς, οδηγούν σε διάβρωση των μηχανισμών κοινωνικής ενσωμάτωσης στις διάφορες ενδιαφερόμενες χώρες και αύξηση της κοινωνικής ανισότητας.

Στις χώρες της Βόρειας Ευρώπης, οι πολιτικές που ασκούνται από μία 10ετία περίπου, παράλληλα ή στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης, συνεπάγονται δραματική αύξηση της ανεργίας και μείωση των ασφαλιστικών μηχανισμών του Κράτους Πρόνοιας. Δεν είναι εύκολο, φυσικά, να διακριθούν οι επιπτώσεις που έχει αυτή καθ' εαυτή η ενοποίηση στη χάραξη αυτών των πολιτικών. Είναι πάντως γεγονός ότι με αυτές διαβρώνονται οι ισχύοντες μηχανισμοί κοινωνικής ενσωμάτωσης, όπως το δικάϊωμα όλων στην εκπαίδευση, την υγεία και την κατοικία και η δυνατότητα συμμετοχής στα κυρίαρχα καταναλωτικά πρότυπα

μέσω της πολιτικής εισοδημάτων. Το ευρύ φάσμα μεσαίων στρωμάτων που στήριζε όλη τη μεταπολεμική ανάπτυξη, απειλείται με συρρίκνωση του οικονομικού και κοινωνικού του ορίζοντα και οδηγείται σε αναπροσαρμογή του τρόπου ζωής και συντηρητικοποίηση¹.

Τα πιο πάνω φαινόμενα, φυσικά, δεν κατανέμονται ομοιόμορφα. Από την ανεργία και τη μείωση του κράτους πρόνοιας πλήττονται περισσότερο και ωθούνται σε περιθωριοποίηση συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού: εργάτες της μεγάλης βιομηχανίας, νέοι, γυναίκες, μετανάστες, συνταξιούχοι. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι κατά την τελευταία 10ετία εισάγονται όροι, όπως «νέοι φτωχοί» και «4ος κόσμος», για να περιγράψουν αυτά τα φαινόμενα στις αναπτυσσόμενες χώρες του Βορρά². Οι όροι αυτοί σηματοδοτούν τον κοινωνικό αποκλεισμό συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, τη διχοτόμηση της κοινωνίας, αλλά και τη σαφή χρωματική έκφραση που παίρνουν τα φαινόμενα αυτά³.

Η κρίση στις περιφέρειες των μεγάλων αστικών κέντρων, η ερήμωση ολόκληρων αστικών, πρώην βιομηχανικών ή αγροτικών ζωνών, ή στροφή προς συλλογικές εγκληματικές πρακτικές, ή κοινωνική διαίρεση του χώρου με γκετοποίηση ολόκληρων περιοχών, είναι φαινόμενα που, προς το παρόν, οξύνονται. Συνοδεύονται από τις γνωστές εκδηλώσεις ρατσισμού, φασισμού, νεανικής εγκληματικότητας, ναρκωτικών κ.ο.κ. Όλα αυτά δε, αποτελούν μία πολύ δυσσείωνη απάντηση των ανασφαλών και συντηρητικοποιούμενων πολιτικά κοινωνικών ομάδων, απέναντι στα εντεινόμενα φαινόμενα κοινωνικής ανισότητας, αποκλεισμού, διάβρωσης των μηχανισμών κοινωνικής ενσωμάτωσης.

Τα φαινόμενα αυτά, αναγνωρίζονται από όλες τις επίσημες πολιτικές ως το αναγκαίο τίμημα για την επιτυχία των οικονομικών στόχων του Μάαστριχτ, ενώ οι κρατικές και, κυρίως, οι κοινοτικές πολιτικές για την αντιμετώπισή τους είναι ουσιαστικά ανύπαρκτες. Ποιός όμως έχει αποδείξει ότι οι πολιτικές του Μάαστριχτ είναι οι μόνες δυνατές; Ποιός έχει ορίσει τις παραμέτρους για την αξιολόγησή τους; Πόσοι πολίτες σε όλη την Ευρώπη είναι ενήμεροι για τις τυχόν εναλλακτικές δυνατότητες, την αναγκαιότητα των επιλογών που γίνονται, το μέτρο των αναγκαιών θυσιών; Και ποιός αποφασίζει για τη θυσία της ζωής των περιθωριοποιούμενων πολιτών;

Τα πιο πάνω ισχύουν και για τις χώρες του Νότου. Τα προγράμματα σύγκλισης των οικονομιών τους με τις χώρες του Βορρά θίγουν κατ' αρχήν τα εισοδήματα και τα δικαιώματα των εργαζομένων. Για τις χώρες αυτές, όμως, η ευρωπαϊκή ενο-

ποίηση μεταφράζεται σε ανάγκη όχι μόνον να αναπροσαρμόσουν την οικονομία και την κοινωνία τους, σύμφωνα με νέα δεδομένα, αλλά και να καλύψουν την απόσταση που τις χωρίζει από τις αναπτυγμένες χώρες του Βορρά. Το Ταμείο Συνοχής και τα «πακέτα Ντελόρ» αποτελούν την επίσημη αναγνώριση της απόστασης που υπάρχει μεταξύ της ανάπτυξης των χωρών του Νότου και εκείνης των χωρών του Βορρά και του κινδύνου να αυξηθούν οι ανισότητες αυτές, από την εφαρμογή της συνθήκης του Μάαστριχτ. Η περίπτωση, όμως, να μην προχωρήσει η Κοινότητα προς την ενοποίηση της με ενιαία ταχύτητα, έχει κωδικοποιηθεί και προβλέπεται ήδη τόσο από τους όρους της ίδιας της Συνθήκης, όσο και από σειρά άλλων κοινοτικών ρυθμίσεων και μελετών⁴. Η παγιοποίηση δηλαδή της ανισότητας μεταξύ των χωρών της Ευρώπης είναι ένα στοιχείο που έρχεται να προστεθεί στην εντεινόμενη κοινωνική ανισότητα στο πλαίσιο κάθε κράτους. Και αυτό αποτελεί ένα από τα πιο κρίσιμα σημεία για το μέλλον της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Πρέπει να επισημάνουμε ότι η σύνθεση των δύο αυτών ανισοτήτων –δηλαδή της κοινωνικής ανισότητας όπως κωδικοποιείται μέσα στα νέα δεδομένα και της άνισης ανάπτυξης μεταξύ χωρών και περιοχών της Κοινότητας– δεν είναι δεδομένο ότι δημιουργεί σε όλες τις κοινωνικές ομάδες των χωρών του Νότου οξύτερες καταστάσεις απ' ό,τι στις χώρες του Βορρά. Μηχανισμοί κοινωνικής ενσωμάτωσης που συνδέονται με τους ιδιαίτερους τρόπους οργάνωσης της οικονομίας και της κοινωνίας τους λειτουργούν και αποτρέπουν, σε κάποιο βαθμό, φαινόμενα αποκλεισμού και περιθωριοποίησης. Αποτελούν όμως συγχρόνως μείζονα εμπόδια για τη σύγκλιση των οικονομιών τους με εκείνες των χωρών του Βορρά. Δεν είναι επίσης δεδομένο ότι ίδιες κοινωνικά συνθήκες και εντάσεις λειτουργούν σε όλες τις χώρες του Νότου. Η Ισπανία και η Πορτογαλία π.χ. έχουν καλύτερες οικονομικές επιδόσεις από την Ελλάδα, σύμφωνα με τα κριτήρια σύγκλισης που προβλέπει η Συνθήκη του Μάαστριχτ. Άλλοι όμως δείκτες, οδηγούν στην υπόθεση ότι η κοινωνική ανισότητα εντείνεται περισσότερο στις χώρες αυτές απ' ό,τι στην Ελλάδα⁵.

Τα ζητήματα αυτά είναι βέβαια κρίσιμα για τη χάραξη πολιτικών αιτημάτων –ίσως αντιστάσεων– σε διαδικασίες που είναι καταλυτικές για τις τοπικές κοινωνίες. Οι αναλύσεις όμως που γίνονται σε κεντρικό επίπεδο για τις επιπτώσεις των πολιτικών της κοινότητας στις ενδιαφερόμενες χώρες και περιοχές είναι συνήθως αποσπασματικές ως προς τα θέματά τους και στενές από την άποψη των παραγόντων που αντιμετωπίζουν. Λείπουν δη-

λαδή συνθετικές προσεγγίσεις που να συνδέουν το τοπικό και ειδικό με τις ευρύτερες μεταβολές που εισάγονται, αλλά και να προσεγγίζουν και να αξιολογούν ποιοτικά τις αλλαγές στο επίπεδο της Κοινότητας, μέσα από τις επιπτώσεις τους στο τοπικό και ειδικό.

Η ανεπάρκεια αυτή των προσεγγίσεων μπορεί να ερμηνευθεί από σειρά σημαντικών παραγόντων, όπως το πολύ μεγάλο εύρος των μεταβολών που πραγματοποιούνται και μάλιστα όχι μόνο στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης· η μεγάλη πολυπλοκότητα των φαινομένων και η πληθώρα των παραγόντων που τα επηρεάζουν· η έλλειψη θεωρητικών σχημάτων, αποδεκτών από σημαντικό τμήμα της επιστημονικής κοινότητας, στο πλαίσιο των οποίων να είναι δυνατή η αξιολόγηση και η σύνθεση των επιμέρους δεδομένων. Σ' αυτούς τους λόγους θεωρούμε ότι οφείλεται και το γεγονός ότι είναι ασθενείς ή και ανύπαρκτες οι αντιδράσεις απέναντι στις ομοιογενείς και ομοιογενοποιητικές πολιτικές που ακολουθεί η Κοινότητα σε τομείς όπως η γεωργία, η μεταποίηση, ο πολιτισμός κ.ο.κ. Τομείς δηλαδή των οποίων η ως τώρα ανάπτυξη έχει περάσει από πολύ διαφορετικούς δρόμους όχι μόνο μεταξύ ευρωπαϊκών κρατών, αλλά και μεταξύ περιοχών του ίδιου κράτους και στους οποίους η διαφορετικότητα στήριζε εν πολλοίς και την ίδια την ανάπτυξη.

Σε ό,τι αφορά στα ζητήματα του αστικού χώρου και των κοινωνικών σχέσεων που συγκροτούνται κατά τις διαδικασίες της ανάπτυξής του, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ανάλογες ομοιογενοποιητικές προσεγγίσεις οδηγούν σε συγκάλυψη κεντρικών ζητημάτων.

Η ανάπτυξη του αστικού χώρου συνδέεται πολλαπλά με τη δυναμική μιας κοινωνίας, εφόσον αυτός αποτελεί ένα ευρύτατο πεδίο παραγωγής και αγοράς αγαθών, υπηρεσιών και εργασίας, στη βάση του οποίου διαμορφώνονται παραγωγικές δυνάμεις, κοινωνικές ομάδες και συμφέροντα σύνθετα και μεγάλης εμβέλειας. Συγχρόνως στην οργάνωση του χώρου εκφράζεται και συχνά μέσω αυτής αποκρυσταλλώνεται και εντείνεται ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών σχέσεων, όπως η κοινωνική ανισότητα, ο βαθμός ενσωμάτωσης των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, ο ρόλος της ιδιωτικής και της δημόσιας σφαίρας. Έτσι, για να διερευνηθούν θέματα σχετικά με την κοινωνική ανισότητα και τους παράγοντες που ευνοούν την κοινωνική ενσωμάτωση σε μια κοινωνία, η μελέτη των διαδικασιών ανάπτυξης του αστικού χώρου, μέσα από την οπτική αυτή, αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο.

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση, τα προβλήματα και οι πολιτικές που

συνδέονται με την ανάπτυξη του αστικού χώρου εμπίπτουν στη δικαιοδοσία των κρατών-μελών (κυβερνήσεις ή Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης). Έτσι, δεν έχει ως τώρα διατυπωθεί μια ευρωπαϊκή «πολιτική για τον αστικό χώρο». Κατά καιρούς, προβλήματα των ευρωπαϊκών πόλεων προσεγγίζονται από την περιφερειακή και κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μέσω των αντίστοιχων προγραμμάτων δράσης. Εξαιρεση αποτελεί το «Πράσινο Βιβλίο για το Αστικό Περιβάλλον» (1990). Το βιβλίο αυτό του οποίου οι προτάσεις δεν έγιναν ποτέ υποχρεωτικές για τα κράτη-μέλη, υπογραμμίζει την ανάγκη συγκρότησης μιας ευρωπαϊκής πολιτικής για τις πόλεις πάνω σε τρεις κύριους άξονες: την αστική ρύπανση, το κτισμένο περιβάλλον και το ζήτημα της φύσης μέσα στις πόλεις.

Το Πράσινο Βιβλίο αναγνωρίζει από την αρχή ότι δεν αντιμετωπίζουν όλες οι ευρωπαϊκές πόλεις τα ίδια προβλήματα. Όμως, παρά τη διαπίστωση αυτή, η ανάλυση και οι προτάσεις στηρίζονται σε μια συγκεκριμένη διαδικασία και ιστορία ανάπτυξης, που αντιστοιχεί σε μια πολύ οικεία εικόνα πόλης: μεσαιωνικός πυρήνας, μνημειακές επεκτάσεις του 18ου αιώνα, εγκατάσταση εργοστασίων και εργατικών κατοικιών του 19ου και αρχών του 20ού αιώνα, μαζικές επεκτάσεις σε προάστεια-υπνωτήρια μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, περιφερειακά εμπορικά κέντρα και μεγάλα έργα υποδομής, κυρίως κυκλοφοριακά⁶.

Αυτή η εικόνα πόλης αντιστοιχεί σε μία διαίρεση του αστικού χώρου ταξική και συχνά φυλετική (ή συνδυασμό των δύο), ενώ η υποβάθμιση και οι συνθήκες φτώχειας έχουν, σε γενικές γραμμές, ακολουθήσει τις χωροθετικές προτιμήσεις των ανώτερων εισοδηματικών ομάδων, που μετακινήθηκαν από το ιστορικό κέντρο στα «καλά προάστεια» και, πρόσφατα, πίσω στο (αναβαθμισμένο) ιστορικό κέντρο πολλών ευρωπαϊκών πόλεων. Ακόμη, η πόλη στην οποία αναφέρεται το Πράσινο Βιβλίο είναι μέρος (και απόρροια) ενός τρόπου οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας, όπου κυριαρχούν οι μεγάλοι εργοδότες στη βιομηχανία και τις υπηρεσίες, ενώ η κοινωνική ενσωμάτωση και αυτή η ίδια η ιδιότητα του πολίτη συνδέονται στενά με τις λειτουργίες του κράτους πρόνοιας, στους τομείς της κατοικίας, της υγείας, της εκπαίδευσης, της πρόνοιας, των κοινωνικών υπηρεσιών⁷.

Η παραπάνω ιστορία ανάπτυξης της πόλης χαρακτηρίζει πολύ περισσότερο τις Βορειοευρωπαϊκές πόλεις –παρ' όλες τις μεταξύ τους διαφορές– παρά τις πόλεις του Νότου. Ερμηνεύει, ως ένα βαθμό φαινόμενα κοινωνικής πόλωσης και ανισότητας σ' αυτές, που συχνά χαρακτηρίζονται ως «αστικά» και καθορίζει ου-

σιαστικά τη συζήτηση για τον αστικό χώρο, παρ' όλο που πρόσφατες εξελίξεις στη σφαίρα της παραγωγής και της εργασίας, στη σφαίρα της κατανάλωσης, του σχεδιασμού και της οικοδόμησης των πόλεων, αμφισβητούν την εγκυρότητα ενός τέτοιου προτύπου. Ακόμη, η προτεινόμενη από το Πράσινο Βιβλίο πολυλειτουργικότητα, ως «αντίδοτο» στα προβλήματα του zoning είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εδώ και μια πολιτική που, τελικά, προωθεί την πόλωση, καθώς δεν περιλαμβάνει στη λογική της τις κοινωνικές ομάδες ή τα άτομα-αποδέκτες των πολλαπλών λειτουργιών.

Οι διαδικασίες και οι τρόποι ανάπτυξης των περισσότερων πόλεων της Νότιας Ευρώπης υπήρξαν πολύ διαφορετικοί. Παρά τις διαφορές μέσα στο «Νότο», τα προβλήματα των πόλεων δε μπορούν να προσδιοριστούν ούτε να ερμηνευθούν με τους ίδιους όρους όπως στο «Βορρά». Αναφερόμενες στην περίπτωση της Ελλάδας⁸, αναλύουμε στη συνέχεια τους τρόπους παραγωγής και απόκτησης κατοικίας, μέσα από την αγορά αστικών ακινήτων, τους τρόπους ένταξης στην αγορά εργασίας, μέσα από τις μικρές επιχειρήσεις και τις άτυπες δραστηριότητες και τις λειτουργίες της οικογένειας. Υποστηρίζουμε ότι τα παραπάνω προσδιορίζουν κυρίαρχες διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης και καθορίζουν την ανάπτυξη του αστικού χώρου στο «Νότο». Από αυτή την άποψη αποτελούν πιο κατάλληλους άξονες έρευνας για τα προβλήματα των πόλεων, ιδιαίτερα στα πλαίσια της ευρωπαϊκής ενοποίησης, όπου οι προοπτικές επιβίωσης τέτοιων μηχανισμών και διαδικασιών είναι αμφίβολες.

2. Μικροϊδιοκτησία, άτυπες δραστηριότητες και οικογένεια στις διαδικασίες ανάπτυξης του αστικού χώρου στην Ελλάδα

2.1. Μικροϊδιοκτησία και παραγωγή κατοικίας

Βασικό χαρακτηριστικό της ιδιοκτησίας της γης και ειδικότερα της αστικής γης, στην Ελλάδα, είναι ο κατατεμαχισμός της σε πολλά, μικρού μεγέθους τμήματα-γήπεδα. Δεν θα επεκταθούμε στους λόγους που ιστορικά διαμορφώνουν αυτό το χαρακτηριστικό, του οποίου οι απαρχές ανάγονται στην περίοδο ίδρυσης του Ελληνικού Κράτους⁹. Μια βασική ερμηνευτική υπόθεση είναι ότι η προώθηση της μικροϊδιοκτησίας τόσο στον αγροτικό,

όσο και στον αστικό χώρο, ανάγεται από το Ελληνικό Κράτος σε πολιτικό μέσο για την εξασφάλιση της συναίνεσης των πλατιών λαϊκών στρωμάτων προς το Κράτος και την κρατούσα τάξη πραγμάτων¹⁰.

Κατά τις διάφορες φάσεις αστικοποίησης και σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στις βιομηχανικές χώρες, δεν προωθήθηκαν από το κράτος για τη στέγαση των εσωτερικών μεταναστών χαμηλού και μέσου εισοδήματος, οργανωμένα στεγαστικά προγράμματα. Οι ανάγκες αντιμετωπίστηκαν με «οικοδομικούς» (ουσιαστικά οικοπεδικούς) συνεταιρισμούς, «ιδιωτικά προάστεια» και, κυρίως με την αυθαίρετη δόμηση και την αντιπαροχή. Διαδικασίες δηλαδή που ευνοούν τη μικροϊδιοκτησία και μεγάλη κατάτμηση της γης.

Η έλλειψη επαρκούς κοινωνικής πολιτικής, εκτός από το θέμα της κατοικίας και σε θέματα εκπαίδευσης, υγείας και γηρατειών οδηγεί ακόμη και τα λαϊκά στρώματα στην απόκτηση περισσότερων από ένα αστικών ακινήτων, ως εξασφάλιση για το μέλλον. Η ανάγκη αυτή, σε συνδυασμό με την αντίληψη ότι «όποιος αγοράζει γη δεν χάνει» – που άλλωστε, σε γενικές γραμμές, ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα – οδηγεί στην ανάπτυξη μιας τεράστιας αγοράς αστικών ακινήτων, που καλύπτει όλο τον αστικό και περιαστικό χώρο και περιλαμβάνει ακίνητα για κάθε πρότιμηση και εισόδημα, από μικρά αγροτεμάχια - παράνομα οικοπέδα, μέχρι πολυτελείς βίλες. Με τον τρόπο αυτό η θέση των λαϊκών στρωμάτων ως μικροϊδιοκτητών ενισχύεται και διευκολύνεται η ένταξή τους στα μικροαστικά στρώματα.

Η αυθαίρετη εκτός σχεδίου δόμηση για πρώτη κατοικία κάλυψε ένα πολύ μεγάλο ποσοστό των αναγκών στέγασης, των μεργαδίων ρυθμούς αστικοποιούμενων, αγροτικών πληθυσμών, που βρίσκονταν στα όρια της φτώχειας, υποκαθιστώντας την κοινωνική πολιτική κατοικίας¹¹. Στην αυθαίρετη δόμηση, οι ενδιαφερόμενοι αποκτούν τη γη νομότυπα, αγοράζοντας ένα «αγροτεμάχιο»-γήπεδο, δηλαδή νόμιμο ως προς την κατοχή και δυνατότητα μεταβίβασης, παράνομο όμως ως προς τη δυνατότητα να χρησιμοποιηθεί για την ανέγερση κτηρίου. Σ' αυτό, σύμφωνα με τα οικονομικά τους μέσα, τις αξίες και τις προοπτικές τους κτίζουν την κατοικία τους κυριολεκτικά με τα ίδια τους τα χέρια. Οικειοποιούνται έτσι την περιοχή και αποκαθιστούν σχέσεις με τους γείτονές τους. Η κρατική πολεοδομική πολιτική, εξάλλου σύμφωνα με την οποία οι περιοχές αυθαιρέτων εντάσσονται σταδιακά στο σχέδιο πόλεως, συνέβαλε ώστε αυτές να μετατραπούν σε αστικές συνοικίες και, σε συνδυασμό με την όλη ανάπτυξη δραστηριοτήτων και εισοδημάτων, οι κάτοικοί τους να ενσωμα-

τωθούν στη ζωή της πόλης¹². Αποφεύχθηκαν έτσι έντονα φαινόμενα διχοτόμησης της πόλης και κοινωνικού διαχωρισμού, που πολλές φορές συνόδευσαν τη στεγαστική αποκατάσταση, μέσω προγραμμάτων κοινωνικής κατοικίας στις βιομηχανικές χώρες.

Υπάρχει όμως και μια δεύτερη κατηγορία αυθαίρετης δόμησης, πολύ ενδεικτική για το θέμα που διαπραγματευόμαστε εδώ, η οποία περιλαμβάνει αυθαίρετα που κτίζονται από άτομα κάθε εισοδηματικής κατάστασης, που δε στερούνται πρώτης κατοικίας. Τα άτομα αυτά, εκμεταλλεύονται ουσιαστικά ένα είδος «ηθικής δικαίωσης» που καλύπτει την προηγούμενη κατηγορία και κυρίως τους διοικητικούς μηχανισμούς και την ελαστικότητα της νομοθεσίας που καθιερώθηκαν λόγω αυτής. Χτίζονται έτσι κυρίως μετά την 10ετία του 1970, σε μεγάλη κλίμακα, αυθαίρετες «βίλες» ξενοδοχεία, βιομηχανίες και αυτό σε αιγιαλούς, δασικές εκτάσεις, κοινόχρηστους χώρους της πόλης κ.ο.κ., καταστρατηγώντας κάθε περιορισμό ως προς την εκμετάλλευση και τη χρήση του εδάφους.

Η «αντιπαροχή» για να λειτουργήσει οικονομικά προϋποθέτει ένα κατάλληλο συνδυασμό τιμής οικοπέδου, επιφανειών που μπορούν να οικοδομηθούν και ζήτησης¹³. Έτσι είναι κατ' αρχήν απαραίτητο να ισχύει στην περιοχή όπου πραγματοποιείται σχετικά υψηλός συντελεστής δόμησης (σ.δ.). Βασικό παράγοντα επίσης για τη λειτουργία της αντιπαροχής αποτελεί το γεγονός ότι ο εργολάβος δεν υποχρεούται να κατασκευάσει υποδομή και έτσι μπορεί να συμπιέζει το κόστος της οικοδομής.

Με το σύστημα της αντιπαροχής οι υψηλοί συντελεστές δόμησης και η έλλειψη υποδομής –κατεξοχήν προβλήματα της σημερινής ελληνικής πόλης και σύμφωνα με τα προηγούμενα, δομικά στοιχεία του συστήματος της αντιπαροχής– μετέβαλαν τη μορφολογία και τη λειτουργία, που χαρακτήριζε τις συνοικίες της Αθήνας πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στις περιοχές αυτές στεγάστηκαν σε πολυκατοικίες υψηλά και μεσαία εισοδηματικά στρώματα, καθιερώνοντας έτσι το διαμέρισμα, για μεγάλο διάστημα, σαν «πρότυπο καλής κατοίκησης» στον αστικό χώρο.

Σε επόμενη φάση, ιδιαίτερα μετά την εφαρμογή του Α.Ν. 395/68 που αύξησε τους σ.δ., η αντιπαροχή επεκτείνεται και σε περιοχές τέως αυθαιρέτων, που έχουν ενταχθεί εν τω μεταξύ στο σχέδιο πόλεως. Τα μορφολογικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά των κεντρικών συνοικιών επεκτείνονται και προς αυτές τις περιοχές κατανέμοντας και σε μέρος των εσωτερικών μεταναστών¹⁴ –τέως ιδιοκτητών αυθαιρέτων– τα ωφελήματα από την αντιπαροχή και εισάγοντάς τους στον τρόπο καθημερινής ζωής

και κατανάλωσης, που συνοδεύεται με το διαμέρισμα της πολυκατοικίας. Πρέπει δε να επισημανθεί ιδιαίτερα η κοινωνική σημασία που έχει το γεγονός ότι οι περιοχές που αναπτύχθηκαν αρχικά με αυθαίρετη δόμηση δεν ωθούνται έτσι στο περιθώριο, αλλά σταδιακά μετατρέπονται σε αστικές συνοικίες ευνοώντας την ενσωμάτωση των κατοίκων τους στη ζωή της πόλης.

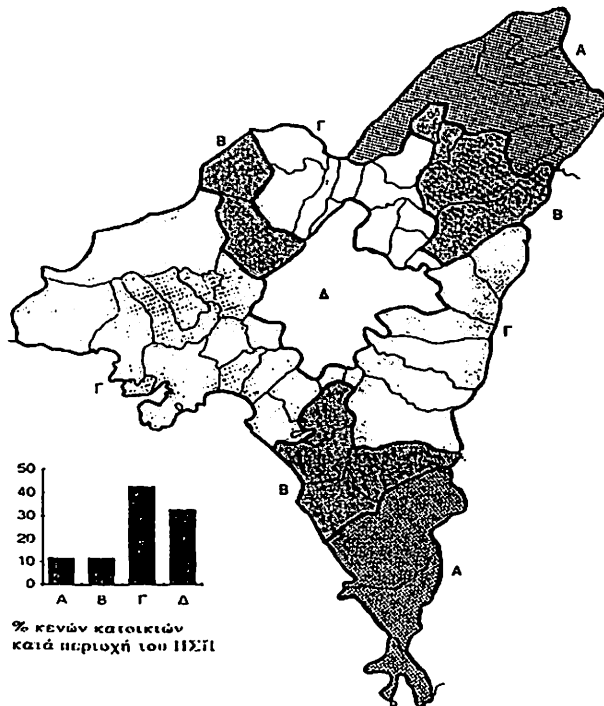
Αυτή η πολιτική του κράτους που οδηγεί στην ανάπτυξη του αστικού ιστού πάνω στα χνάρια της αυθαίρετης δόμησης και χωρίς εξασφάλιση της αναγκαίας υποδομής, συναρτάται εν μέρει και με την προστασία της μικροϊδιοκτησίας, αφού κάθε παρέμβαση που απαιτεί γη προκαλεί τεράστιες αντιδράσεις των ενδιαφερομένων κοινωνικών ομάδων. Ελαχιστοποιεί, όμως, τις δυνατότητες εφαρμογής πολεοδομικού προγραμματισμού και σχεδιασμού. Η πόλη συγκροτείται έτσι χωρίς δίκτυα τεχνικής υποδομής, ελεύθερους χώρους, κοινωνικό εξοπλισμό και μεγάλα αστικά έργα, γεγονός που, μεταξύ άλλων, δημιουργεί ένα είδος ομοιογένειας στο χώρο και μειώνει τις έντονες και εκτεταμένες κοινωνικές διαιρέσεις.

Είναι προφανές, ότι οι διαδικασίες, που κινούνται μέσω της αυθαίρετης δόμησης και της αντιπαροχής, έχουν πολύ λίγα κοινά σημεία με τις υποθέσεις στις οποίες στηρίζεται το «Πράσινο Βιβλίο για το Αστικό Περιβάλλον» και με τις πολιτικές που αυτό προβάλλει. Οι διαδικασίες που εδώ εντοπίζουμε μειώνουν, μέχρι του βαθμού της παντελούς ακύρωσης, κάθε προσπάθεια εφαρμογής μέτρων σχετικών με τον πολεοδομικό προγραμματισμό και σχεδιασμό. Συγχρόνως η «πολυλειτουργικότητα» —όρος κλειδί του «Πράσινου Βιβλίου»— είναι ένα βασικό χαρακτηριστικό του ελληνικού αστικού χώρου. Συχνά, μάλιστα, οι επιπτώσεις από την ανάμειξη χρήσεων είναι αρνητικές για τη λειτουργία της πόλης. Παράλληλα, μέσω των κυρίαρχων τύπων δόμησης, συμπλέκονται κοινές πρακτικές μεταξύ ατόμων με διαφορετικά κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά και θέση στην κοινωνική ιεραρχία, που οδηγούν όχι μόνο σε κοινωνική ενσωμάτωση των χαμηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων αλλά και σε μια άρρητη ευρύτατη κοινωνική συναίνεση. Αυτές όμως οι απόψεις τόσο της «πολυλειτουργικότητας», όσο και της κοινωνικής συγκρότησης του χώρου δε βρίσκουν αναλογίες στις αναλύσεις που διαμορφώνονται κεντρικά στην Ε.Ε.

Στην Ελλάδα, υπάρχει υψηλή ζήτηση αστικών ακινήτων και ιδιαίτερα κατοικιών. Αυτή συντηρείται από οικονομικούς λόγους (ρευστότητα, προνομιακή επένδυση των αποταμιεύσεων, τουρισμός), αλλά και λόγω μεταβολών στο πρότυπο καλής κατοικίας,

που οδηγεί στην απόκτηση πρώτης, δεύτερης συχνά και τρίτης κατοικίας. Η ζήτηση αυτή παρήγαγε στον αστικό και περιαστικό χώρο, αλλά και σ' όλη την επικράτεια, ένα απόθεμα κατοικιών που, σε σχέση με τον πληθυσμό και συγκριτικά με άλλες χώρες, είναι πολύ υψηλό και συνεχώς αυξάνει, (σχήματα 1 και 2, Πίνακας 1).

Οι παράγοντες που συντηρούν την υψηλή ζήτηση αστικών ακινήτων, σε συνάρτηση με τις διαδικασίες παραγωγής κατοικίας και τη συνεχή επέκταση του αστικού χώρου, έχουν συμβάλει στη διαμόρφωση μιας σειράς αστικών γαιοπροσόδων, που συνεχώς ωθούν τις τιμές της γης προς τα πάνω. Μέσω αυτών οι ιδιοκτήτες κατ' αρχήν μικρών και ταπεινών αστικών ακινήτων (αγροτεμαχίων-αυθαιρέτων), βλέπουν την περιουσία τους σταδιακά να αξιοποιείται. Αυτό δε το γεγονός τους καθιστά αλληλέγγυους

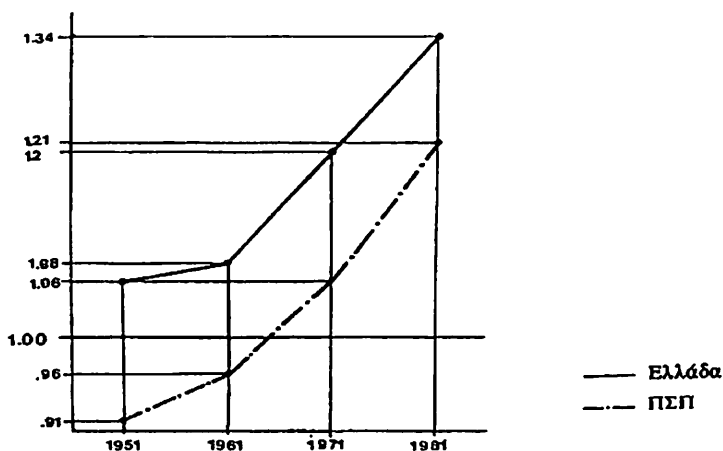
Σχήμα 1

Πολεοδομικό Συγκρότημα Πρωτεύουσας (ΠΣΠ):
Όγκος νέων οικοδομών ανά 1.000 κατοίκους

του παραγωγικού και κοινωνικού συστήματος και συμμετόχους της διαδικασίας αστικής ανάπτυξης¹⁴.

Ο Τομέας της οικοδόμησης, με συστηματικές, σχεδόν κυκλικές διακυμάνσεις, συντηρείται πάντα ισχυρός και σ' αυτόν εμπλέκονται, λόγω ακριβώς των σχέσεων και χαρακτηριστικών της ιδιοκτησίας αλλά και των τύπων παραγωγής κατοικίας, ευρείες ομάδες εισοδημάτων και πολυπληθείς επαγγελματικές κατηγορίες, που αποκομίζουν υψηλότερα ή χαμηλότερα κέρδη¹⁵. Μέσω της ελαστικής του συγκρότησης έχει επιδείξει σημαντικές δυνατότητες προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και υπέρβασης των κρίσεων. Σε πολλές περιπτώσεις, μέσω κρατικής παρέμβασης και λόγω των πολλαπλασιαστικών επιπτώσεων σε άλλους τομείς και κλάδους, έχει αναδειχθεί και σε ρυθμιστή της ελληνικής οικονομίας.

Η καίρια σημασία του Τομέα της οικοδόμησης στην οικονομία έχει οδηγήσει το Ελληνικό Κράτος στο να λαμβάνει μέτρα δημοσιονομικού χαρακτήρα που έμμεσα τον στηρίζουν και τον προωθούν. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά την περίοδο 1962-85, κατά την οποία από την κρατική πολιτική προωθείται κατά κύριο λόγο η βιομηχανική ανάπτυξη, ένα σχετικά υψηλό ποσοστό της συνολικής τραπεζικής χρηματοδότησης κατευθύνεται προς τη χρηματοδότηση κατοικιών¹⁶. Παρόλο, δηλαδή, που η μεγάλη εισροή ιδιωτικών κεφαλαίων στην οικοδομή θεωρείται αρνητική για τη βιομηχανική ανάπτυξη, το Κράτος δεν προσπαθεί να περιορίσει

Σχήμα 2

Κατοικίες ανά νοικοκυριό

Πίνακας 1
Ιδιοκτησία κατοικίας στην Ελλάδα

	Συνολικός αριθμός κατοικιών	% ιδιόκτητες	% ενοικιαζόμ.	% μη δηλωθείσες
Π.Σ.Π.	973880	53,8	42,8	3,4
Θεσσαλονίκη	221670	58,3	38,8	2,9
Λοιπές αστικές	548490	64,5	32,3	3,2
Ημιαστικές	311400	79,8	16,4	3,8
Αγροτικές	840400	92,0	4,5	3,5
ΣΥΝ. ΧΩΡΑΣ	2.895840	70,0	26,6	3,4

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα, 1986.

αυτή την τάση. Αντιθέτως, την ενθαρρύνει μέσω των τραπεζικών δανείων, που, λόγω του ύψους τους, λειτουργούν συμπληρωματικά στην αγορά κατοικίας, αφού συνήθως απαιτείται κεφάλαιο τουλάχιστον ισόποσο του δανείου.

Τα δάνεια είχαν αποφασιστική σημασία για την προώθηση της αντιπαροχής, ιδιαίτερα την περίοδο 1965-78, αφού σημαντικό μέρος της ζήτησης διαμερισμάτων αποτελούσαν υπάλληλοι που είχαν δανειοδοτηθεί¹⁷. Σημαντικό ποσοστό (25-53%) των τραπεζικών δανείων χορηγούνται, την ίδια περίοδο, σε δικαιούχους του ΑΟΕΚ και του Υπουργείου Υγείας-Πρόνοιας. Ασκείται έτσι ένα είδος κοινωνικής πολιτικής, αφού διευκολύνονται τα χαμηλά εισοδήματα και στρώματα να αγοράσουν κατοικία μέσω της τρέχουσας αγοράς, χωρίς να δημιουργούνται συνθήκες κοινωνικού διαχωρισμού. Παράλληλα, το γεγονός ότι φορολογούνται κυρίως οι μεταβιβάσεις ακινήτων και όχι η κατοχή τους, ευνοεί την κατοχή πολλών ακινήτων και ευθυγραμμίζεται με την τάση ανάπτυξης της μικροϊδιοκτησίας και επένδυσης των λαϊκών αποταμιεύσεων σε ακίνητα.

Από τα προηγούμενα συνάγεται ότι η ανάπτυξη του αστικού χώρου συναρτάται με μία κοινωνική δυναμική που συγκροτείται από τις ενέργειες και την πρακτική ατόμων και ομάδων με διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά και προωθείται από την κρατική οικιστική, πολεοδομική και δημοσιονομική πολιτική. Στα πλαίσια της δυναμικής αυτής ευνοείται η χωρική συνέχεια στην εγκατάσταση λειτουργιών ή ομάδων άνισων ως προς την οικονομική επιφάνεια ή το κοινωνικό γόητρο, η ομοιογένεια του χώρου και η κοινωνική ενσωμάτωση, ενώ αμβλύνονται οι έντονες κοινωνικές ανισότητες και συγκρούσεις.

2.2. «Άτυπες» μορφές παραγωγής και εργασίας

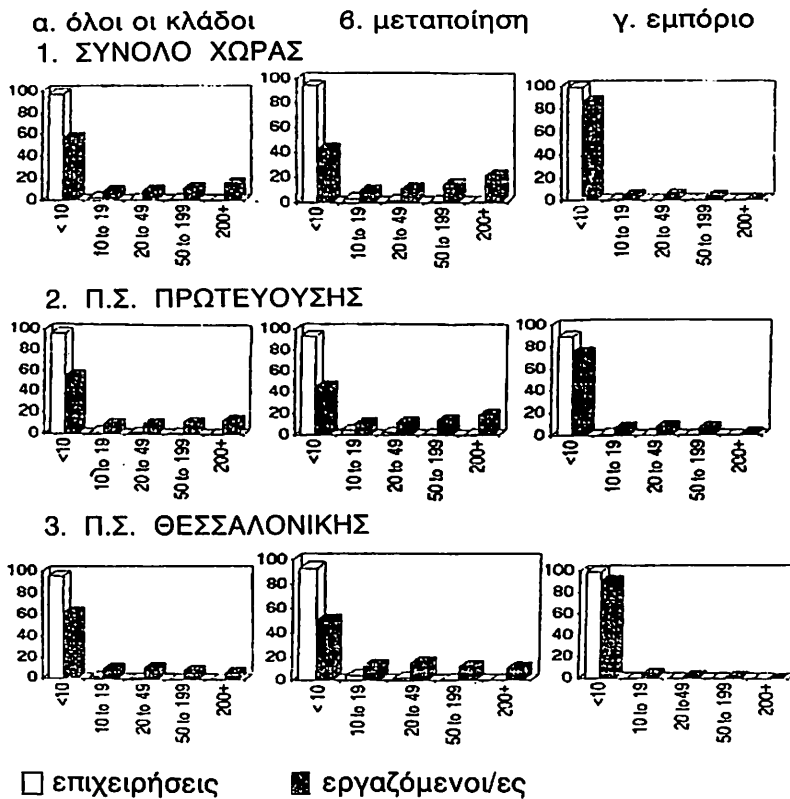
Η πρόταση για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και οι πολιτικές που προκύπτουν από αυτήν, προϋποθέτουν μια σειρά υποθέσεων αναφορικά με τον τύπο και τη λειτουργία των επιχειρήσεων, τις μορφές απασχόλησης και τα χαρακτηριστικά των εργαζομένων. Οι υποθέσεις αυτές βρίσκονται συχνά σε αναντιστοιχία με τα συμβαίνοντα στην Ελλάδα, αλλά και ευρύτερα στον Ευρωπαϊκό Νότο. Πολύ σχηματικά, υποτίθεται ότι οι επιχειρήσεις θα επωφεληθούν από τη διευρυνόμενη αγορά, τον εντεινόμενο ανταγωνισμό και την άρση των τελωνειακών και άλλων περιορισμών στην ελεύθερη διακίνηση μέσα στην Κοινότητα. Αναγνωρίζεται βέβαια ότι, στο πλαίσιο του εντεινόμενου ανταγωνισμού, θα επιβιώσουν μόνον οι επιχειρήσεις που είναι ικανές να αναπτύξουν προηγμένες μορφές οργάνωσης, νέα προϊόντα, και διαδικασίες διείσδυσης σε νέες αγορές. Οι πολύ μικρές ή/και οι λιγότερο αποτελεσματικές –που αποτελούν αναμφισβήτητο μέρος της παραγωγικής δομής πολλών ευρωπαϊκών περιφερειών και αστικών περιοχών– θα εξαφανιστούν ή θα συγχωνευθούν με άλλες και θα εξειδικευθούν¹⁸.

Στις υποθέσεις σχετικά με την τύχη των εκσυγχρονισμένων και ανταγωνιστικών επιχειρήσεων (σε αντιδιαστολή με την αποτελεσματικότητα άλλων) αντιστοιχεί ένα σύνολο άλλων υποθέσεων που αφορά στην εργασία και στους εργαζόμενους. Προϋποτίθεται δηλαδή σε γενικές γραμμές ένα ορισμένο είδος εργασίας: η πλήρης απασχόληση ενός άνδρα, συνδικαλισμένου, που εργάζεται για λογαριασμό μεγάλου εργοδότη στη μεταποίηση ή τις υπηρεσίες. Αυτά τα χαρακτηριστικά του «μαζικού εργάτη» δεν έχουν γενικευθεί ούτε καν στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες, πολύ λιγότερο δε σε άλλες περιοχές του κόσμου και ακόμη λιγότερο μεταξύ ορισμένων κοινωνικών ομάδων (νέοι, μετανάστες) και φυσικά των γυναικών. Όμως έχουν αποτελέσει το κυρίαρχο πρότυπο εργασίας/εργαζομένου¹⁹. Πρόσφατα μάλιστα επανεμφανίζονται στην ιδέα των «κοινωνικών εταίρων», που προωθείται έντονα στην Κοινότητα και στο μέλλον αναμένεται να αποκτήσει ακόμη μεγαλύτερη σημασία. Από την πλευρά των εργαζομένων, η έννοια του κοινωνικού εταίρου προϋποθέτει τυποποιημένες εργασιακές σχέσεις και ύπαρξη συλλογικών οργανώσεων, από τις οποίες θα αναδειχθούν οι εκπρόσωποι των εργαζομένων, που είναι ο «κοινωνικός εταίρος» των εργοδωτών²⁰.

Οι υποθέσεις αυτές δεν έχουν μεγάλη σχέση με τις συνθήκες

που επικρατούν στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες περιοχές της Νότιας Ευρώπης. Τα παραδείγματα που ακολουθούν αναδεικνύουν ακριβώς την απόσταση μεταξύ των υποθέσεων αυτών από τη μια και των πραγματικών χαρακτηριστικών της εργασίας και των επιχειρήσεων από την άλλη.

Η παραγωγική δραστηριότητα στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από το μεγάλο αριθμό πολύ μικρών επιχειρήσεων. Από αυτή ένα μέρος μόνον καταγράφεται από τις απογραφές της ΕΣΥΕ. Οι λεπτομερέστερες δε στατιστικές ή και άλλες έρευνες που στηρίζονται σε στατιστικά στοιχεία αναφέρονται, σχεδόν αποκλειστικά, στη «μεγάλη» βιομηχανία, τις επιχειρήσεις δηλαδή που απασχολούν πάνω από 20 εργαζόμενους/νες²¹. Όμως το 97% των

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή Βιομηχανίας-Βιοτεχνίας, Εμπορίου, 1988

Σχήμα 3

Επίσημα καταγραφόμενη δραστηριότητα:
% επιχειρήσεων και εργαζομένων ανά μέγεθος επιχείρησης

επιχειρήσεων απασχολεί λιγότερους από 10 εργαζομένους/νες ενώ συγκεντρώνει το 57% της συνολικής απασχόλησης (σχήμα 3). Πρέπει να υπογραμμίσουμε εδώ ότι η σημασία της έννοιας «μικρή και μεσαία» επιχείρηση διαφέρει πολύ από περιοχή σε περιοχή. Η έκθεση Cecchini για παράδειγμα θεωρεί ότι στην κατηγορία αυτή υπάγονται επιχειρήσεις με λιγότερους από 250 εργαζόμενους/νες!

Η πλειοψηφία αυτών των επιχειρήσεων «νάνων» στηρίχθηκε μέχρι σήμερα στην κάλυψη που παρείχαν οι επιχορηγήσεις, η προτίμηση εντοπιότητας για τις δημόσιες προμήθειες, το χαμηλό κόστος εργασίας και γενικών εξόδων, η ανοχή των άτυπων δραστηριοτήτων τους εκ μέρους του κράτους. Σήμερα όμως βρίσκονται σε δυσμενή θέση γιατί, παρά τους στόχους που προβάλλονται από τη Συνθήκη του Μάαστριχτ περί υποστήριξης των μικρο-μεσαίων επιχειρήσεων, η ανάπτυξη από μέρους τους στρατηγικών επιβίωσης μάλλον δυσχεραίνεται στο πλαίσιο της Ενιαίας Αγοράς. Η προστασία από τον εξωτερικό ανταγωνισμό καταργείται, ενώ το συγκριτικό πλεονέκτημα του χαμηλού κόστους εργασίας υποσκάπτεται, καθώς ακόμη φθηνότερο εργατικό δυναμικό από πρόσφυγες, μετανάστες και «άλλους» Ευρωπαίους όλο και περισσότερο εντάσσεται στην αγορά εργασίας. Μόνο οι άτυπες δραστηριότητες παραμένουν, ως μία από τις λίγες επιλογές, «εκκολαπήτριά νέων επιχειρήσεων και ασπίδες κατά της ανεργίας»²². Είναι όμως μια επιλογή, που οδηγεί στην υποβάθμιση των συνθηκών εργασίας, στην ενίσχυση της σποραδικής απασχόλησης και στη μείωση της διαπραγματευτικής ικανότητας των εργαζομένων. Όλα αυτά δε, ελάχιστα ανταποκρίνονται στον αναβαθμισμένο ρόλο των κοινωνικών εταίρων, που προβάλλεται στα Κοινοτικά κείμενα.

Οι άτυπες δραστηριότητες αποτελούν ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για την κατανόηση των παραγωγικών δομών και της αστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις αποτελούσαν γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1980 το 18-30% του ΑΕΠ και δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι η σημασία τους μειώνεται²³. Η απασχόληση και οι εκροές που αυτές δημιουργούν στο σύνολο της οικονομίας, διαχέονται στον αστικό χώρο και στηρίζουν σε σημαντικό βαθμό την ανάπτυξη των πόλεων. Όμως, αγνοούνται ως τώρα τόσο από τις επίσημες στατιστικές καταγραφές, όσο και από την ακαδημαϊκή έρευνα. Ο πίνακας 2 είναι ένα παράδειγμα της απόκλισης μεταξύ επίσημων στατιστικών στοιχείων και άλλων πηγών πληροφόρησης για τον αριθμό των επιχειρήσεων που λειτουργούν στην ευρύτερη περιοχή Θεσσα-

Πίνακας 2

Βιομηχανική δραστηριότητα στο Π.Σ. Θεσσαλονίκης σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ και άλλες πηγές

Κλάδοι	αριθμός επιχειρήσεων		% ανάληψης φασόν της ακαθ. αξίας παραγωγής	
	ΕΣΥΕ απογραφή βιομηχανίας, 1984	κατάλογοι ΕΒΕΟ και ICAP, 1987	ΕΣΥΕ ετήσια έρευνα βιομηχανίας, 1983	επιτόπια έρευνα, 1989
Τρόφιμα	102	410	1,8	12,3
Έτοιμο ένδυμα	3.354	4.680	6,5	18,2
Ξυλοτορνευτήρια	199	580	**	8,0
Γούνα	6	210	**	55,6
Παιχν. δώρα, κεραμ.	139	580	1,4	11,0

** δεν εμφανίζεται στα στοιχεία της ΕΣΥΕ.

Πηγή: Βαΐου, Λαμπριανίδης, Χατζημιχάλης, Χρονάκη, 1991.

λονίκης. Όπως προκύπτει από αυτόν, οι επιχειρήσεις που καταγράφει η ΕΣΥΕ είναι σημαντικά λιγότερες από τις εγγεγραμμένες στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης. Επίσης η σημασία των υπεργολαβιών είναι πολύ υποεκτιμημένη στα στοιχεία της ΕΣΥΕ σε σύγκριση με στοιχεία της έρευνας πεδίου²⁴.

Η πραγματική έκταση των άτυπων δραστηριοτήτων είναι φυσικά αδύνατον να προσεγγισθεί ποσοτικά. Πέρα από τις δυσκολίες, που προκύπτουν από τη φύση των δραστηριοτήτων, υπάρχει πλήθος αντιτιθέμενων απόψεων σχετικά με τις μεθόδους υπολογισμού²⁵, αλλά και σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τομέων, κλάδων και περιφερειών. Ειδικότερα στο θέμα της απασχόλησης εντοπίζονται ακόμη σημαντικές διαφορές ως προς το φύλο, την ηλικία και, πρόσφατα, την εθνικότητα των εργαζομένων.

Ορισμένες από τις πιο σημαντικές περιοχές οικονομικής δραστηριότητας στις ελληνικές πόλεις, όπου οι άτυπες πρακτικές είναι κυρίαρχες, περιλαμβάνουν: Τα συμβοηθούντα και μη-αμειβόμενα μέλη οικογενειών στη μεταποίηση, το εμπόριο, τον τουρισμό, τα οποία εν μέρει μόνο εμφανίζονται στις στατιστικές της απασχόλησης· τις εργαζόμενες/νους στο σπίτι (φασόν) στη μεταποίηση τόσο σε παραδοσιακούς κλάδους (κλωστοϋφαντουργία, ένδυση, παιχνίδια, δερμάτινα είδη, τρόφιμα) όσο και σε νέους (η-

λεκτρονικά, ηλεκτρικές συσκευές)· τους εργαζόμενους στον τομέα των κατασκευών και ειδικότερα στις μικρές επιχειρήσεις, οι οποίες αναλαμβάνουν πάνω από το 80% του συνολικά οικοδομούμενου όγκου καθώς και σε μικροεργασίες, όπως θαψίματα, επισκευές, κατασκευή μικρών επεκτάσεων· τους εργαζόμενους/νες στον τομέα των υπηρεσιών, π.χ. σε μπαρ, εστιατόρια, γκαράζ, στον καθαρισμό σπιτιών και άλλων χώρων, στη φύλαξη παιδιών, σε ιδιαίτερα μαθήματα, δακτυλογραφήσεις, κομμώσεις και σε μια πληθώρα άλλων μικροεργασιών. Σε όλες αυτές τις δραστηριότητες απασχολείται και ένας αυξανόμενος αριθμός ξένων (νομίμων και παράνομων), με πολύ χαμηλές αμοιβές, καθώς και μέρος του «μη-ενεργού πληθυσμού» (σπουδαστές, νοικοκυρές, συνταξιούχοι), σε μόνιμη βάση ή περιστασιακά²⁶. Ένα πρόσθετο σημαντικό χαρακτηριστικό της αγοράς εργασίας είναι η πολυαπασχόληση, που επίσης εμφανίζεται υποεκτιμημένη στις στατιστικές.

Είναι αναμφισβήτητο ότι όλες οι μορφές άτυπων δραστηριοτήτων που έχουν αναπτυχθεί στην Ελλάδα, όπως και σε όλη τη Νότια Ευρώπη, αποτελούν ένα σημαντικό μέσο κοινωνικής ενσωμάτωσης για μεγάλες ομάδες του πληθυσμού. Και αυτό παρ' ότι οι όροι, με τους οποίους οι διάφορες ομάδες συμμετέχουν, είναι πολύ άνισοι. Τα εισοδήματα π.χ. που οι άτυπες δραστηριότητες αποφέρουν κυμαίνονται από πολύ υψηλά έως πολύ χαμηλά, οι δε εργαζόμενοι διαφοροποιούνται ανάλογα με το αν αποκομίζουν ένα συμπληρωματικό ή το κύριο εισόδημά τους από αυτές. Στην πρώτη περίπτωση η δυνατότητα άτυπης απασχόλησης αυξάνει το εισόδημα και πολλαπλασιάζει τις ευκαιρίες, ενώ στη δεύτερη μπορεί να αποτελέσει ένα βήμα προς την περιθωριοποίηση και τη φτώχεια.

Το σύνθετο σχήμα επιχειρήσεων-νάνων και άτυπης οικονομικής δραστηριότητας, βασιζόταν ως τώρα σε ένα σύνολο προϋποθέσεων που αποτελούν συστατικά της αστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, αλλά συγχρόνως και μέρος της κρίσης της. Επισημαίνουν ενδεικτικά: α) την έλλειψη ελέγχου στις χρήσεις γης, που επιτρέπει στις επιχειρήσεις να επιλέγουν χώρο εγκατάστασης στις αστικές περιοχές χωρίς περιορισμούς αλλά και να μετακινούνται κατά τη διάρκεια της λειτουργίας τους έτσι ώστε να αποφεύγουν τους ελέγχους, β) την εξασφάλιση στοιχειώδους έστω υποδομής, σε μεταφορές και επικοινωνίες που καθιστά μεν δυνατή την ύπαρξη των επιχειρήσεων «νάνων», αλλά συγχρόνως εξαντλεί τις δυνατότητές της αυξάνοντας τις δυσλειτουργίες της πόλης, γ) την ανοχή από το Κράτος και την τοπική αυτοδιοίκηση πράξεων εκ μέρους εταιριών και ατόμων, που δεν είναι

πάντα σύννομες – πράγμα που συμβάλλει στη δυνατότητα επιβίωσης των επιχειρήσεων και στην ανανέωση της παραγωγικής δομής των αστικών κέντρων, δ) την ευελιξία των τοπικών αγορών εργασίας στις οποίες μεγάλος αριθμός ατόμων εντάσσεται ή αποκλείεται, ανάλογα με τις ανάγκες της παραγωγής, ε) την ανάπτυξη της ζήτησης στον αστικό χώρο για προϊόντα, που παράγονται μ' αυτές τις διαδικασίες και τη διατήρηση δεσμών μεταξύ τοπικών παραγωγικών δομών και των αντίστοιχων διεθνών σε ομοειδείς κλάδους. Είναι προφανές ότι μεταβολές έστω και σε μια από τις προηγούμενες προϋποθέσεις, θα έχουν σημαντικές επιπτώσεις στα πρότυπα οργάνωσης στα οποία αναφερόμαστε, όπως δείχνουν άλλωστε πρόσφατες εμπειρίες²⁷.

Σ' αυτό το πλαίσιο η επίσημα καταγραφόμενη οικονομική δραστηριότητα και ο σχεδιασμός δεν αποτελούν προνομιακά θέματα για την κατανόηση της αστικής ανάπτυξης. Ούτε η αποκλειστική αναφορά στις μεγάλες επιχειρήσεις και τη μισθωτή εργασία είναι κατάλληλο πεδίο διερεύνησης για την ερμηνεία των αστικών φαινομένων. Τύποι παραγωγής και εργασίας όπως αυτοί που συνοπτικά περιγράψαμε θέτουν σε αμφισβήτηση καθιερωμένες αναλυτικές κατηγορίες όπως επιχειρήσεις, οικονομικά ενεργός πληθυσμός, ανεργία, ενσωμάτωση/αποκλεισμός, που συχνά χρησιμοποιούνται στη διερεύνηση και τη διατύπωση πολιτικής για τον αστικό χώρο.

Ο μαζικός εργάτης είναι περιθωριακή περίπτωση στις ελληνικές πόλεις – με εξαίρεση ίσως το δημόσιο τομέα, τις τράπεζες και τους δημόσιους οργανισμούς και, μέχρι πριν λίγα χρόνια τους εργαζόμενους στην οικοδομή. Αντίθετα ο «μη μαζικός εργάτης», ο οποίος εκμεταλλεύεται και την εργασία των γυναικών και των παιδιών της οικογένειας, όχι μόνο επιβίωσε ως τώρα αλλά και μπόρεσε να κινητοποιήσει σημαντικούς πόρους και, σε ορισμένες περιπτώσεις, να πλουτίσει. Η κοινωνική δυναμική που συναρτάται μ' αυτόν τον τύπο των παραγωγικών δομών είναι δυνατό να επιβιώνει στο περιθώριο της επίσημης πολιτικής. Είναι δε γεγονός ότι τόσο οι εθνικές πολιτικές όσο και η ευρωπαϊκή, ενώ παραγνωρίζουν τις διαδικασίες διάχυτης παραγωγής, θεωρούν προς το παρόν αυτονόητη την ύπαρξη και διαιώνισή τους, καθώς ανακουφίζει από τις πιέσεις που δημιουργεί η αύξηση της πραγματικής ανεργίας και η μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος.

2.3. Κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις της οικογένειας

Απαραίτητο στοιχείο των δραστηριοτήτων, στις οποίες αναφερθήκαμε είναι η οικογένεια, η οποία, ως θεσμός οργανώνει τις αντίστοιχες πρακτικές και εξασφαλίζει τη διαθεσιμότητα των μελών της για εργασία. Σε αντίθεση δηλαδή με το Βορρά, στη Νότια Ευρώπη και ειδικότερα στην Ελλάδα, η οικογένεια διατήρησε τη σημασία της ως παραγωγική μονάδα. Αυτό επιβεβαιώνεται και από την ύπαρξη μεγάλου αριθμού μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων που στηρίζουν την ανάπτυξη σε ορισμένους τομείς οικονομικής δραστηριότητας, σε πολλές αστικές περιοχές. Επιβεβαιώνεται, ακόμη, από το γεγονός ότι με το θεσμό της οικογένειας συναρτώνται ουσιαστικά οι κυρίαρχοι τύποι παραγωγής κατοικίας και η μικροϊδιοκτησία της γης. Εκτός όμως, από τους τομείς αυτούς, η οικογένεια υποστηρίζει και άλλες οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες που συναρτώνται με τη διαδικασία της αστικής ανάπτυξης:

- Μέσω της οικογένειας συγκεντρώνονται εισοδήματα από διάφορες πηγές, που υποστηρίζουν τα μέλη της όταν πρόκειται να ξεκινήσουν μια επιχείρηση, να σπουδάσουν ή να αναζητήσουν εργασία κ.ο.κ.

- Οι οικογένειες παρέχουν ασφάλεια και βοήθεια στα μέλη τους, ιδιαίτερα σε περίοδο ανεργίας, ενώ συγχρόνως τα δίκτυα συγγενών είναι ο κατ' εξοχήν μηχανισμός ευρέσεως εργασίας.

- Οι οικογένειες παρέχουν υπηρεσίες σε παιδιά, αρρώστους, ηλικιωμένους και γενικά σε άτομα με ειδικές ανάγκες

- Μέσω της ιδιοκτησίας ακινήτων, που είναι πολύ διαδεδομένα και μεταξύ των λαϊκών στρωμάτων, εξασφαλίζεται στέγη σε όλα τα μέλη της οικογένειας· συγχρόνως δε με την εκμετάλλευση ή και κερδοσκοπία πάνω στη γη και τη συνεχή ανοικοδόμηση ευνοείται η άνοδος των οικογενειακών εισοδημάτων.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η οικογενειακή βοήθεια, που υποκαθιστά τις λειτουργίες του Κράτους-Πρόνοιας σε σημαντικό βαθμό, είναι απαραίτητη για την κοινωνική ενσωμάτωση και ίσως την εξασφάλιση οικονομικής ανεξαρτησίας στα μέλη της. Παράλληλα βέβαια αυτό το «προστατευτικό δίκτυο» συνεπάγεται και μεγάλο βαθμό δέσμευσης των μελών του. Έτσι διαιωνίζονται παραδοσιακοί τρόποι διαβίωσης και συμπεριφοράς και καταμερισμοί εργασίας και εξουσίας. Γιατί δεν είναι η «οικογένεια» ως σύνολο, αλλά συγκεκριμένα μέλη της που αναλαμβάνουν τις διάφορες δραστηριότητες: Οι άνδρες δηλαδή αναλαμβάνουν συνήθως

δραστηριότητες ως εργοδότες-διευθυντές μικροεπιχειρήσεων, και ως αρχηγοί της οικογένειας, οι γυναίκες, τα παιδιά και οι νεότεροι είναι «συμβοηθούντα μέλη» στην οικογενειακή επιχείρηση, συνήθως μη καταγραφόμενα και μη αμειβόμενα. Καθώς δε μειώνονται οι ευκαιρίες απασχόλησης, τα νεότερα μέλη συχνά δεν έχουν άλλη επιλογή εκτός από προσωρινές χαμηλά αμειβόμενες εργασίες, που δεν τους εξασφαλίζουν ανεξαρτησία από την οικογένεια. Συγχρόνως, τα πιο ηλικιωμένα μέλη και οι γυναίκες παραμένουν δεμένες με την οικογένεια, αφού οι συντάξεις και άλλα βοηθήματα και όταν ακόμη υπάρχουν, είναι πολύ χαμηλά.

Υπηρεσίες προς τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, κατά κανόνα, παρέχονται από τις γυναίκες κάθε ηλικίας. Η ταυτότητα του άνδρα δεν περιλαμβάνει την ενασχόληση με την οικιακή εργασία και τη φροντίδα της οικογένειας. Η εργασία αυτή είναι, όμως, τόσο απαιτητική και χρονοβόρα, που δένει τις γυναίκες στο σπίτι και περιορίζει τις δυνατότητές τους να αναλάβουν αμειβόμενη εργασία και να συμμετάσχουν στη ζωή της πόλης. Δεν είναι παράξενο, κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, που είναι «διαθέσιμες» για δουλειά με το κομμάτι στο σπίτι (φασόν), αλλά και για να «βοηθήσουν» στην οικογενειακή επιχείρηση (συστηματικά ή κατά περίπτωση).

Η ευρύτητα διαδεδομένη ιδιοκατοίκηση (πίνακας 1) έχει πραγματικά συμβάλλει στην κοινωνική ενσωμάτωση, συγχρόνως όμως καθιστά δυσχερή την αλλαγή κατοικίας, ιδιαίτερα για τα χαμηλά εισοδήματα. Οι γυναίκες πρέπει έτσι να καταφέρουν να βολεψτούν επαγγελματικά με ό,τι είναι διαθέσιμο στην περιοχή κατοικίας τους. Η διαχείριση της ιδιοκτησίας ακόμη και αν αυτή ανήκει στις γυναίκες από προίκα ή κληρονομιά, ως το 1983, που το οικογενειακό δίκαιο τροποποιήθηκε, ανήκει στη δικαιοδοσία του άνδρα.

Βλέπομε λοιπόν ότι οι καταμερισμοί εργασίας κατά φύλο και ηλικία είναι ιδιαίτερα έντονοι και συμβάλλουν στην αναπαραγωγή μιας ιεραρχίας θέσεων μεταξύ των μελών της οικογένειας, από την οποία δεν επωφελούνται μόνο οι επιχειρήσεις, αλλά και οι αρχηγοί της. Συγχρόνως όμως, οι πολυσχιδείς δραστηριότητες της οικογένειας αποτελούν κλειδί για την κατανόηση των διαδικασιών αστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, αφού χωρίς αυτές, πολλές από τις διαδικασίες δεν θα μπορούσαν να υφίστανται.

3. Τα τοπικά δεδομένα και η οργάνωση του αστικού χώρου

3.1. Κοινωνική και λειτουργική πολυπλοκότητα

Οι διαδικασίες, στις οποίες ως τώρα αναφερθήκαμε, οδήγησαν σ' έναν τύπο αστικού χώρου με πολλά θετικά χαρακτηριστικά, αλλά και πολλά προβλήματα, για τα οποία οι ελληνικές πόλεις είναι διαβόητες. Σε ορισμένες αναλύσεις αναφέρεται η διάχυση οικονομικών δραστηριοτήτων στον αστικό χώρο ως πηγή αυτών των προβλημάτων και θεωρείται αναχρονισμός ή τεχνολογική καθυστέρηση. Για ορισμένους κλάδους και επιχειρήσεις όμως, η διάχυση αυτή είναι αποτέλεσμα επιλογών τύπου εγκατάστασης με στόχο τη μεγιστοποίηση των κερδών μέσα από τη δημιουργία πυκνών δικτύων υπεργολαβιών, ενσωμάτωση εργαζομένων, πρόσβαση σε πηγές πληροφόρησης και σε αγορές. Έτσι τα ίδια τα δίκτυα των παραγωγικών δραστηριοτήτων παίζουν σημαντικό ρόλο στη δυναμική της αστικής ανάπτυξης, καθιστώντας την πόλη χώρο παραγωγής και εξασφαλίζοντας απασχόληση και εισοδήματα σε τοπικό επίπεδο.

Η διάχυση των δραστηριοτήτων και η έλλειψη ελέγχου στις χρήσεις γης έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός «μωσαϊκού» από λειτουργίες, που ερμηνεύει σε μεγάλο βαθμό την πυκνότητα δραστηριοτήτων και τη ζωντάνια ολόκληρων αστικών περιοχών. Δεν υπάρχει έτσι στην Ελλάδα το πρόβλημα αναζωογόνησης περιοχών κατοικίας που είναι υπνωτήρια, όπως σε χώρες του Βορρά. Μάλλον η αντίθετη ανάγκη υπάρχει, της απομάκρυνσης δηλαδή ορισμένων δραστηριοτήτων, ασυμβίβαστων μεταξύ τους, καθώς και με τη λειτουργία του αστικού χώρου. Η ζωντάνια όμως και η ένταση και ποικιλία των λειτουργιών έχουν ως ομολογό τους τη μόλυνση και τη ρύπανση, στις οποίες αναφέρονται όλες οι εκθέσεις για την Αθήνα, αλλά και για μικρότερες ελληνικές πόλεις. Η μικροϊδιοκτησία οδήγησε σε υπερεκμετάλλευση της γης, καταστροφή πολύτιμου παραδοσιακού κτηριακού αποθέματος και υψηλές πυκνότητες, σ' αυτήν «την απόγνωση του καινούργιου» για την οποία μιλούσε ο Σεφέρης ήδη από το Μεσοπόλεμο. Η επέκταση των αστικών κέντρων μέσω της αυθαίρετης δόμησης και η αύξηση των πυκνοτήτων δεν υποστηρίχθηκαν από την απαιτούμενη υποδομή, αφού οι εντάξεις στο σχέδιο και η εντατικότερη εκμετάλλευση των ιδιοκτησιών δεν προϋποθέτουν αυτή τη διαδικασία.

Η διασπορά της μικρο-ιδιοκτησίας και η «σταθερότητα» των οικογενειών στην πόλη, η διάχυση των οικογενειακών επιχειρήσεων στο χώρο, η ποικιλία και πολυπλοκότητα των λειτουργιών ακόμη και μέσα σε κάθε ένα κτήριο, συμβάλλουν στην οικειοποίηση του αστικού χώρου από τους κατοίκους και στην ενσωμάτωσή τους στον αστικό τρόπο ζωής, έστω και αν αυτό πραγματοποιείται με άνισους τρόπους. Μπορεί κανείς να διακρίνει ένα πλήθος χωρικών διαιρέσεων και διαφοροποιήσεων στη χρήση του χώρου από διαφορετικές ηλικίες, εθνότητες, κοινωνικές τάξεις και φύλα: Οι νέοι συγκεντρώνονται σε διαφορετικά μέρη απ' ό,τι οι ηλικιωμένοι σε κάθε γειτονιά, οι παντρεμένες γυναίκες πιο εύκολα κυκλοφορούν τη μέρα παρά τη νύχτα, οι Πολωνοί μετανάστες κατοικούν σε ξεχωριστές περιοχές, σε άμεση όμως γειτνίαση με άλλες κοινωνικές ομάδες και κοντά στο Κέντρο και σε μερικές από τις πιο πλούσιες συνοικίες του Δήμου της Αθήνας. Τα όρια όμως των διαιρέσεων αυτού του χώρου είναι ασαφή και πολλές φορές συγχέονται, οι δε αποστάσεις, η κλίμακα και τα μεγέθη των χωρών που μονοσήμαντα καταλαμβάνονται από λειτουργίες ή κοινωνικές ομάδες είναι πραγματικά μικρά. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι ανάμειξη δε δημιουργείται μόνο στις χρήσεις γης αλλά και στις ομάδες με διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά που ζουν στις πόλεις.

Οι διαδικασίες παραγωγής του αστικού χώρου, καθώς και το κυρίαρχο πρότυπο της νομικής σχέσης στεγάσεως (ιδιοκατοίκηση) απέτρεψαν, σε μεγάλο βαθμό, τη διαμόρφωση ακραίων περιπτώσεων κοινωνικού διαχωρισμού και κοινωνικών συγκρούσεων. Το παράδειγμα του Πολεοδομικού Συγκροτήματος Πρωτευούσης είναι ενδεικτικό. Είναι γνωστή και διαπιστώνεται σε κάθε σχετική έρευνα ή έκθεση Ρυθμιστικών Σχεδίων η διαίρεση σε ανατολικό και δυτικό λεκανοπέδιο, σε ό,τι αφορά στην ποιότητα της κατοικίας, στην τεχνική και κοινωνική υποδομή, στα εισοδήματα, στις κοινωνικές τάξεις. Υπάρχει όμως και στις δύο αυτές περιοχές ένα τόσο ευρύ και σύνθετο πλέγμα από εισοδήματα, τύπους κατοίκησης, τρόπους καθημερινής ζωής και πρότυπα κατανάλωσης, ώστε η έννοια του «κοινωνικού διαχωρισμού» με «γκετοποίηση» του χώρου έχει πολύ σχετική σημασία. Και πάντως γενικά δε συνιστά την πιο κατάλληλη έννοια για την προσέγγιση δυσλειτουργιών του αστικού χώρου στην Ελλάδα.

3.2. Ασυμβατότητα των προτύπων του Βορρά στην ανάλυση και σχεδιασμό του χώρου

Η λειτουργική και κοινωνική πολυπλοκότητα στον αστικό χώρο αποτελεί έκφραση (και συγχρόνως μέσο για την ανάπτυξη) της κοινωνικής δυναμικής που στήριξε την πορεία της ελληνικής κοινωνίας σ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Βασικά στοιχεία της είναι, αφ' ενός το εύρος και η κοινωνική σημασία των μεσαίων στρωμάτων που στηρίζονται στη μικρο-ιδιοκτησία και τις μικρο-επιχειρήσεις και η συνακόλουθη κοινωνική ενσωμάτωση, και αφ' ετέρου ένας κρατικός μηχανισμός εκτεταμένος, ανοιχτός, αλλά όχι αποτελεσματικός, ως προς την επιβολή και έλεγχο των ρυθμίσεων που, σε νομοθετικό επίπεδο, εισάγει.

Το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας των «νάνων» μονάδων παραγωγής στην οικοδόμηση και τις επιχειρήσεις ασκείται *ad hoc*, στα κενά ή κατά παράβαση των κρατικών ρυθμίσεων και διαφεύγει από τη φορολογία. Αυτοί είναι οι παράγοντες που, μαζί με τους όρους εργασίας, χαρακτηρίζουν το «άτυπο» αυτών των δραστηριοτήτων. Μια νομοθεσία πολύπλοκη και με κενά δημιουργεί τελικά τις κατάλληλες διόδους και επιτρέπει τη συνέχεια και, συχνά, αλληλοϋποστήριξη τυπικών και άτυπων δραστηριοτήτων. Έτσι οι άτυπες δραστηριότητες δεν είναι ακριβώς παράνομες και κυρίως δεν εντάσσονται στο χώρο της κοινωνικής ανομίας. Πρέπει να επισημανθεί ότι ο χαρακτήρας αυτών των πρακτικών διαφέρει ριζικά από εκείνο των συλλογικών, εκτός νόμου, δραστηριοτήτων που είναι εγκληματικές απέναντι σε άλλα τμήματα της κοινωνίας και χαρακτηρίζουν διχασμένες κοινωνίες, όπου η κοινωνική διαίρεση έχει μεγάλη σαφήνεια. Στην ελληνική περίπτωση οι άτυπες δραστηριότητες αποτελούν μέσο κοινωνικής ενσωμάτωσης και όχι αποτέλεσμα κοινωνικής διαίρεσης.

Στις περιπτώσεις διχασμένων κοινωνιών οι περιθωριοποιημένες ομάδες αποκλεισμένων από τη νόμιμη και τυπική κοινωνία γκετοποιούνται στο χώρο και αυτό αποτελεί ένα κύριο χαρακτηριστικό της οργάνωσης των πόλεων: είναι οι περιπτώσεις πολλών χωρών του Τρίτου Κόσμου. Η ένταση δε των ανισοτήτων και τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού κάνουν ορατούς τους κινδύνους να παγιωθούν τέτοιες διαιρέσεις και στον ευρωπαϊκό χώρο.

Στο σημείο αυτό μπορούμε να εντοπίσουμε μια παγίδα που μπορεί να συνεπάγεται ο κεντρικός προγραμματισμός ο οποίος επιβάλλεται για την επιτυχία της οικονομικής φιλοσοφίας και πο-

λιτικής του Μάαστριχτ. Η επιτυχία της πολιτικής αυτής προϋποθέτει την καταπολέμηση του άτυπου χαρακτήρα που έχει ένα πολύ μεγάλο τμήμα των δραστηριοτήτων στην Ελλάδα. Αυτό όμως, και αν υποθέσουμε ότι γίνεται, μπορεί να συνεπάγεται τέτοια αποσταθεροποίηση εισοδημάτων και τρόπο ζωής των πιο ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού, που να οδηγήσει σε αποκλεισμό και περιθωριοποίησή τους. Ποιό πρόγραμμα θα μπορούσε να αντιμετωπίσει αυτούς τους κινδύνους κοινωνικής διαίρεσης και γκετοποίησης στο χώρο; Ήδη στη Γερμανία αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες υπάρχουν εμπειρίες αυτών των αντιφάσεων.

Οι κοινωνικοί παράγοντες που έχουν ως τώρα στηρίξει την ανάπτυξη του αστικού χώρου στην Ελλάδα, αφήνουν, εξ ορισμού, μικρό περιθώριο για άμεση συμμετοχή του κράτους στην παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα ή για κεντρικό προγραμματισμό με τα εργαλεία και την αυστηρότητα που ο όρος σηματοδοτεί στη Βόρεια Ευρώπη. Εκεί, όμως, οι παράγοντες του προγραμματισμού και κρατικού παρεμβατισμού ήταν καθοριστικοί σε όλη τη μεταπολεμική πολιτική στα θέματα οργάνωσης του χώρου. Επειδή δε και οι ακαδημαϊκές θεωρητικές προσεγγίσεις σε μεγάλο βαθμό είχαν ως επίκεντρο τις ίδιες αυτές χώρες, συχνά καθιερωμένοι όροι ή τρόποι προσέγγισης του χώρου είναι ακατάλληλοι για την ανάλυση στις χώρες του Νότου και ειδικότερα στην Ελλάδα. Το «Πράσινο Βιβλίο για το Αστικό Περιβάλλον» είναι ένα προφανές παράδειγμα. Η μεταφορά δεδομένων από το Βορρά ως μοντέλων αναλύσεων, αναγκαστικά οδηγεί στην αντιμετώπιση των ελληνικών χαρακτηριστικών ως αποκλίσεων ή ελλείμματος απέναντι στις χώρες του Βορρά. Τυπικές εκφράσεις αυτής της αναλυτικής προσέγγισης, είναι οι αναφορές στην «έλλειψη» σαφών κοινωνικών υποκειμένων (π.χ. εργατικής τάξης), στην έλλειψη σαφήνειας στη λειτουργική διαίρεση του χώρου, στην «κρίση» κατοικίας, σε αναγνώριση της κοινωνικής διαίρεσης ως βασικού χαρακτηριστικού της ανάπτυξης του χώρου.

Αξίζει, σ' αυτό το πλαίσιο, να υπενθυμίσουμε το ρόλο που έπαιξε η Οργανωμένη Δόμηση ως πρότυπο πολιτικής που έπρεπε να ακολουθηθεί και στην Ελλάδα τόσο για την κάλυψη των αναγκών σε κοινωνική κατοικία, όσο και για την οργάνωση του χώρου. Τέτοιες προσεγγίσεις, ήταν για μεγάλο διάστημα κυρίαρχες στην Αριστερά. Παραγνωρίζοντας όμως τις κοινωνικές δυνάμεις που στηρίζουν τα ζητήματα της οικοδόμησης, οι προσεγγίσεις αυτές, αν δεν οδήγησαν σε λανθασμένες πολιτικές, πάντως παρέμειναν ανενεργές και απέτρεψαν από έγκυρες αναλύσεις, χρήσιμες για τη βελτίωση των ακολουθούμενων πρακτικών. Σε κάποιο βαθμό

δε, εξακολουθούν να εμφανίζονται σε σχετικές προτάσεις, παρόλες τις ενδείξεις ότι η άκριτη υιοθέτηση τέτοιων προτύπων οδήγησε σε ένα από τα πιο δυσεπίλυτα κοινωνικά και πολεοδομικά προβλήματα στις χώρες του Βορρά. Και ότι στις χώρες αυτές οι προσπάθειες στρέφονται προς την εισαγωγή πολιτικών όπως ιδιοκατοίκηση, δάνεια σε οικογένειες για την εξασφάλιση νέας στέγης ή βελτίωση της παλιάς κ.ο.κ., που, όμως, δύσκολα προσαρμόζονται και είχαν ως τώρα περιορισμένα αποτελέσματα ως πολιτικές για την άμβλυνση της κρίσης που εντοπίζεται στην περιφέρεια των μεγάλων πόλεων.

Η ανάλυση της κοινωνικής διαίρεσης με βάση τις επαγγελματικές κατηγορίες που χρησιμοποιεί η ΕΣΥΕ στις απογραφές, είναι αναγκαστικά ανεπαρκής, αφού οι κατηγορίες αυτές δεν δίδουν καμιά δυνατότητα να προσεγγιστεί η απασχόληση, ούτε ποσοτικά (στο βαθμό που διαφεύγουν πολύ μεγάλα ποσοστά οικονομικής δραστηριότητας), ούτε ποιοτικά, ως προς τις μορφές απασχόλησης και το οικονομικό και κοινωνικό τους αντίκρισμα. Συγχρόνως οι αναλύσεις της κοινωνικής διαίρεσης σε ευρύτερες γεωγραφικές ενότητες εξαφανίζουν το εσωτερικό κοινωνικό και λειτουργικό μωσαϊκό που, φυσικά, αμβλύνει πολύ την ίδια την έννοια. Πότε η κοινωνική διαστρωμάτωση μιας κοινωνίας μετατρέπεται σε διαίρεση; Και ποιοί είναι οι παράγοντες που πραγματικά αμβλύνουν την ανισότητα; Πώς υπεισέρχεται η οργάνωση του χώρου σ' αυτούς; Είναι βέβαιο ότι σχηματικές και όχι ενταγμένες στα ιδιαίτερα κοινωνικά δεδομένα προσεγγίσεις, δεν βοηθούν στην κατανόηση των φαινομένων κοινωνικής ανισότητας και των χωρικών τους διαστάσεων.

Οι αναλύσεις των ζητημάτων του χώρου πρέπει να στραφούν πολύ περισσότερο στην κατανόηση του τοπικού, από την άποψη της κοινωνικής δυναμικής που συνδέεται με την ανάπτυξη του αστικού χώρου ως τομέα παραγωγής και αγοράς αγαθών, υπηρεσιών και εργασίας. Η διαδικασία ανάπτυξης του αστικού χώρου που αρθρώνεται γύρω από την κατάτμηση των αστικών ακινήτων και της οικονομικής δραστηριότητας και τις πολλαπλές λειτουργίες της οικογένειας, βοήθησε στη διατήρηση μηχανισμών κοινωνικής ενσωμάτωσης μεγάλου μέρους του πληθυσμού, με αρνητικές επιπτώσεις ίσως σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες και στον αστικό χώρο. Η λογική όμως της ευρωπαϊκής ενοποίησης και η συζήτηση γύρω από αυτήν αγνοούν, αν δεν αντιστρατεύονται, τέτοιες «άτυπες» μορφές ενσωμάτωσης και βάζουν σε άμεσο κίνδυνο το μέλλον των ως τώρα κοινωνικών ισορροπιών αφού, αποδέχονται ως αναπόφευκτη την περιθωριοποίηση και τον απο-

κλεισμό ολόκληρων περιοχών και κοινωνικών ομάδων. Θεωρούμε ότι αυτή η κατεύθυνση προσέγγισης των ζητημάτων του χώρου όχι μόνο αποτελεί θεωρητική πρόκληση, αλλά και συναρτάται ευρύτερα με την επιστημονική δεοντολογία του κλάδου μας.

Σημειώσεις

1. Δες *Le Monde Diplomatique*, ειδική έκδοση με θέμα «La ville partout et partout en crise», 1991.
2. Δες, για παράδειγμα, «SOS, quartiers en détresse. Le gouvernement accélère les programmes de réhabilitation du logement social», *Le Monde*, 9-6-1988, «Le logement desherité», *Le Monde*, 2-2-1993.
3. Jazouli, A, *Les années banlieues*, Paris, Seuil, 1992, «Banlieues, relégation ou citoyenneté», τεύχος-αφιέρωμα στο *Les Temps Modernes*, 545-546/1991, Lianzu C., «L' impossible modèle urbain», *Le Monde Diplomatique*, όπ.παρ., σ. 1, 1991.
4. GREMI (Groupe de Recherche Européen sur les Milieux Innovateurs), «*Development Prospects in the Community's lagging regions and the socio-economic consequences of the completion of the Internal Market; an approach in terms of local milieux and innovation networks*», Final Report, Commission of the EC, DG XVI, 1991.
5. Βεργόπουλος Κ., «Οι ατυχίες της αρετής στην Ελλάδα και η μακροοικονομική σύγκλιση», *Το Βήμα*, 9-7-1992.
6. Commission of the European Communities, *Green Book on the Urban Environment*, Brussels, 1990.
7. Για το ζήτημα αυτό δες, π.χ. Garcia S., «Local economic policies and social citizenship in Spanish cities», *Antipode*, 25:3, σ. 191-205, 1993.
8. Για μια λεπτομερή ανάλυση, δες Βεργόπουλος Κ., *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1975. Πετρόπουλος Ι., Κουμαριανού Α., «Η περίοδος της βασιλείας του Όθωνος 1833-1862», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977.
9. Δες Μαντουβάλου Μ., «Ο Πολεοδομικός Σχεδιασμός της Αθήνας (1830-1940)», στην έκδοση *Από την Ακρόπολη της Αθήνας στο Λιμάνι του Πειραιά*, Σχέδια Αναπλάσεων Αστικών Περιοχών, Αθήνα, ΕΜΠ και Politecnico di Milano, 1989.
10. Η Μ. Μαντουβάλου υπολογίζει ότι, το διάστημα 1948-1970, χτίστηκαν 130.000 αυθαίρετες κατοικίες που στέγασαν 500.000 άτομα· δες Μαντουβάλου Μ., *Production del logements et rapports de pouvoir en Grèce*, Thèse de Doctorat, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, 1980, αντίστοιχα, η Λ. Λεοντίδου εκτιμά ότι, στην περίοδο 1945-1971, 560.000 άτομα στεγάστηκαν σε αυθαίρετα, ή 32-35% της αύξησης πληθυσμού στο ΠΣΠ· δες Leontidou L., *The Mediterranean City in Transition*, Campridge, Cambridge University Press, 1990.
11. Για μια λεπτομερή ανάλυση, δες Μαυριδίου Μ., *Η συγκυριακή ανάπτυξη μιας περιφερειακής συνοικίας: Νέα Λιόσια, Πολεοδομικές και κοινω-*

νικές επιπτώσεις από τη διαμόρφωση αστικής γαιοπροσόδου μέσω της αυθαιρέτης εκτός σχεδίου δόμησης, αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, ΕΜΠ, 1987.

12. Μαντουβαλου Μ., όπ.παρ., σ. 10, 1980, δεξ ακόμη Μαντουβάλου Μ., Μαυρίδου Μ., «Αυθαιρέτη Δόμηση: Μονόδρομος σε Αδιέξοδο;», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, τ. 7 (Απρίλιος-Ιούνιος), 1993.

13. Όπ.παρ., σ. 12.

14. Όπ.παρ., σ. 11.

15. Δες τα κεφάλαια 3 και 4 στο Μαντουβάλου Μ., Μαυρίδου Μ., *Αστική γαιοπρόσδοος και αγορές γης και κατοικίας σε περιοχές κατοικίας της μεταπολεμικής Αθήνας*, Έρευνα ΓΓΕΤ και Τομέα Πόλη και Κοινωνικές Πρακτικές, ΕΜΠ, 1989. Δες ακόμη Βελέντζας Κ. κ.ά., *Η κατοικία στην Ελλάδα. Κρίση των σχέσεων παραγωγής*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1993.

16. Δες ακόμη Οικονόμου Δ., *Η στεγαστική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα: Βασικές ερμηνευτικές υποθέσεις, πιστοδότηση της στέγης και πολιτική ενοικίων*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τ. 6418, όπ.παρ., σ. 17, 1987.

17. Όπ.παρ., σ. 15.

18. Δες Cecchini P., *Η πρόκληση του 1992. Η Ευρώπη χωρίς σύνορα*, Καλοφωλιάς, Αθήνα, 1988.

19. Δες, μεταξύ πολλών, Pahl R. (ed.), *On work* (ιδιαίτερα το πρώτο μέρος), Oxford, Basil Blackwell, 1988.

20. Δες, π.χ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Λευκό Βιβλίο για την Ανάπτυξη, την Ανταγωνιστικότητα, την Απασχόληση*, Λουξεμβούργο, 1994.

21. Δες, για παράδειγμα, Βαΐτσος Κ., «Στρατηγικές επιλογές για την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας. Προκαταρκτικά αποτελέσματα έρευνας», Αθήνα, 1982, πολυγραφημένο. Γιαννίτσος Τ., *Η Ελληνική Βιομηχανία. Ανάπτυξη και Κρίση*, Αθήνα, Gutenberg, 1985. Βεργόπουλος Κ., *Η αποανάπτυξη σήμερα*, Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη, Εξάντας, Αθήνα, 1986.

22. Gamagni R., «Development scenarios and policy guidelines for the lagging regions in the 1990s», *Regional Studies*, 26:4, 1992.

23. Barthelemy P., Miguez Lobo F., Mingione E., Pahl R., Wenig A., *Underground economy and irregular forms of employment (travail au noir)*, programme for research and action on the development of the labour market, Commission of the EC, DG V (10 vols), 1988. Οι εκτιμήσεις ήταν 15-22% του ΑΕΠ για την Ιταλία, 13-25% για την Πορτογαλία και 16-27% για την Ισπανία.

24. Βαΐου Ντ., Λαμπριανίδης Λ., Χατζημιχάλης Κ., Χρονάκη Ζ., *Διάχυτη Εκβιομηχάνιση στο Πολεοδομικό Συγκρότημα και στην Ευρύτερη Περιοχή Θεσσαλονίκης. Επιπτώσεις στην Ανάπτυξη της πόλης*, Ερευνητικό Πρόγραμμα, Οργανισμός Ρυθμιστικού και Προστασίας Περιβάλλοντος Θεσσαλονίκης (4 τόμοι), Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 1991.

25. Για μια λεπτομερή εξέταση των ποσοτικών προσεγγίσεων δεξ Λώλος Σ., «Ανεπίσημη Οικονομία: κριτικές επισημάνσεις στις ποσοτικές προσεγγίσεις», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 36, 1989.

26. Δες, για παράδειγμα, Βαΐου, κ.ά., όπ.παρ., 24, 1991. Vaiou D., Georgiou Z., Stratigaki M., et al., *Women of the South in European Integration. Pro-*

blems and Prospects, Commission of the EC, DG V (V/694/92-EN), 1991. Τσιλένης Σ., Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.), «Υπερβολικές παραγωγής και άτυπες εργασιακές σχέσεις στην πόλη», τεύχος αφιέρωμα στα *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 45, 1991. Παυλόπουλος Π., *Η παραοικονομία στην Ελλάδα*, ΙΟΒΕ, Αθήνα, 1987.

27. Όπ.παρ., σ. 25.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΣΕΩΝ
Καπιταλισμός και μαρξιστική θεωρία

Editorial: Πύρρειος νίκη. Η ήττα της πολιτικής και ο θρίαμβος των διαδικασιών.

Γιάννης Μηλιός: Σχετικά με τη θεωρία των κοινωνικών τάξεων (Από την Κλασική Πολιτική Οικονομία στη μαρξιστική θεωρία).

Δημήτρης Δημούλης: Συνιστώσες και δομή της πολιτικής αντιπαράθεσης (α). Η μεθοδολογία και πρακτική του θεωρητικού αντιανθρωπισμού.

Michael Heinrich: Ο Χέγκελ, τα "Grundrisse" και το "Κεφάλαιο". Συγκρότηση, αντιζείμενο και μέθοδος της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας.

Pierre Macherey: Το ένα χωρίζεται στα δύο. Για την έννοια της διαλεκτικής.

Ηλίας Τσιτσόγλου: Μεξικό: Γιατί άνοιξαν οι ασκοί του Αιόλου;

Δημήτρης Τσακίρης: Η οικονομική κατάσταση της Σλοβενίας μετά τη διάλυση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας.

Γιάννης Μηλιός: Isaac I. Rubin: "Ιστορία Οικονομικών Θεωριών". Διονύσης Δρόσος: "Άγορά και κράτος στον Adam Smith" (Βιβλιοκριτικές)

Μπάμπης Αντωνίου: Δημήτρης Δημούλης - Χριστίνα Γιαννούλη: "Έθνη - τάξεις - πολιτική. Η διαλεκτική του πολέμου" (Βιβλιοκριτική).

Ανέστης Ταρπάγος: Ανδρέας Λύτρας: "Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής" (Βιβλιοκριτική)

ΑΠΡΙΛΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 1995

51

Νέα Οικολογία

Τεύχος 125, Μάρτιος 1995

Μηνιαία επιθεώρηση, Μαυρομιχάλη 39, Αθήνα
106 80, τηλ./fax: 3619837, τηλ.: 3624323

Κοινωνική ανάπτυξη, προς τι, της Σύνταξης

Χαρτί δε βγαίνει μόνο απ' τα δέντρα, του Γ. Παρασκευόπουλου

Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: ένα χελιδόνι δε φέρνει την Άνοιξη, της Εύης Τσιτιρίδου

Μια Σύμβαση για την Ερμηποίηση, του Γ. Σαμώτη

Κύρος και μεγαλοσύνη, του Β. Παπακριβόπουλου

Ανησυχία στις αργεντινικές πάμπας, του Μιχάλη Μοδινού

Θύλακες φτώχειας και εξαθλίωσης στην Ελλάδα, του Γιάννη Σακιάτη

Θα σωθούν οι άγριες καμήλες της Ασίας; της Εύης Τσιτιρίδου

Το πλουτώνιο της Θούλης, του Β. Παπακριβόπουλου

Λαθρεμπόριο χλωροφθορανθράκων: για μια χούφτα δολάρια, του Ανέστη Τσιτιρίδη

Οι πλημμύρες δεν γνωρίζουν σύνορα, του Μιχάλη Μοδινού

Σε χρόνο μηδέν, του Άγγελου Ελεφάντη

Μιχάλης Μοδινός: Κατά της περιθωριοποίησης, η ανάδυση του «κοινωνικού»

Λούις Σας: Το τέλος του ρασιοναλισμού στην κοινωνική ανθρωπολογία

Η εξέλιξη των στόχων και οι νέες τάσεις στο σχεδιασμό του χώρου

Ηλίας Μπεριάτος*

Περίληψη

Οι αντιλήψεις για την οργάνωση και το σχεδιασμό του χώρου, μετά το δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο αναπτύχθηκαν στα πλαίσια ενός «Πολέμου των Ιδεών». Είναι κοινή συνείδηση πια πως ο γεωγραφικός χώρος είναι κι αυτός συνιστώσα του κοινωνικού γίνεσθαι και προσεγγίζεται στην επιστημονική του και πολιτική του πορεία. Ο συγγραφέας αναλύει τις κυριότερες αντιλήψεις και σχεδιαστικές παρεμβάσεις που κινούνται από τις ανάγκες για σφαιρική ρύθμιση του χώρου, τις αισθητικές αντιλήψεις, αλλά τις οικονομικές, οικολογικές και κοινωνικές ανάγκες.

1. Εισαγωγική εννοιολογική-μεθοδολογική προσέγγιση

Θεωρούμε ότι τα διάφορα φαινόμενα και προβλήματα των ανθρωπίνων κοινωνιών (ή χωρο-κοινωνικών σχηματισμών) και κυρίως εκείνα που έχουν σχέση με την ανάπτυξη μπορούν να μελετηθούν μέσα από δύο διαστάσεις:

- α. Την τομεακή/θεματική/κλαδική.
- β. Τη χωρική/γεωγραφική/περιβαλλοντική.

Η πρώτη έχει σχέση με τους διάφορους τομείς της κοινωνικής δράσης και δραστηριότητας και η δεύτερη με το χρόνο (ή το χωρόχρονο) μέσα στον οποίο «εγγράφεται» η δράση αυτή. Φυ-

---

* Ειδικός Επιστήμονας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

σικά η πραγματικότητα είναι και παραμένει ένα ενιαίο και αδιαίρετο σύνολο και ο διαχωρισμός αυτός είναι μεθοδολογικός και συμβατικός για τις ανάγκες και μόνο μιας συστηματικής επιστημονικής μελέτης (έστω και αν ο διαχωρισμός αυτός δεν είναι πάντοτε επιστημολογικά σωστός και επιστημονικά ασφαλής). Γεγονός πάντως είναι ότι ο γεωγραφικός χώρος αποτελεί ένα οργανικό στοιχείο, μια *συνιστώσα*, μια *διάσταση* της κοινωνικής πραγματικότητας και η όποια σπουδή ή μελέτη του σχετίζεται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με την πραγματικότητα αυτή (βλέπε διαγραμματική απεικόνιση).

Οι δύο προσεγγίσεις για τη μελέτη της ανάπτυξης	
1. («ΚΑΘΕΤΗ») «ΤΟΜΕΑΚΗ» «ΘΕΜΑΤΙΚΗ» «ΚΛΑΔΙΚΗ» Θέματα ή τομείς δράσης	2. («ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ») «ΧΩΡΙΚΗ» «ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ» «ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ» Επίπεδα ή κλίμακες χώρου

Με τη σειρά του ο χώρος «προσεγγίζεται» μέσα από δύο ξεχωριστές (από επιστημολογική άποψη) πορείες ή διαδικασίες, την *Επιστημονική* και την *Πολιτική*. Η πρώτη μας οδηγεί στην *κατανόηση* των χωρικών φαινομένων ενώ η δεύτερη έχει στόχο την «*επέμβαση*» στο χώρο. Ενδεικτικά μπορούμε να πούμε ότι η πρώτη έχει σχέση με την επιστήμη, τη θεωρία, την ανάλυση (έρευνα, περιγραφή, ταξινόμηση, ερμηνεία) καθώς και την πρόγνωση ή πρόβλεψη σε σχέση με το χωρικό «γίνεσθαι» ενώ η δεύτερη έχει σχέση με την τεχνική-πρακτική, την εφαρμογή-πράξη, τη σύνθεση-πρόταση (δράση, πρόγραμμα, σχέδιο) καθώς και την πρόβλεψη και πρόληψη σε σχέση με το «δέον γενέσθαι» στο χώρο τομεακή-θεματική-κλαδική διάσταση της μελέτης της αναπτυξιακής διαδικασίας, δηλαδή την κοινωνικοοικονομική όψη της πραγματικότητας.

Ο χώρος –ως πεδίο μελέτης και δράσης– αποτελεί επομένως αντικείμενο και της επιστήμης και της τεχνικής/πολιτικής. Ανάμεσα στις δύο αυτές προσεγγίσεις μπορούμε να τοποθετήσουμε όλες τις επιστήμες και τεχνικές/πολιτικές, που ασχολούνται με το χώρο και την ανάπτυξη όπως η Γεωγραφία, η Περιφερειακή Πολιτική, η Περιφερειακή Ανάπτυξη, η Χωροταξία, η Πολεοδομία, ο Χωροταξικός και Πολεοδομικός Σχεδιασμός¹.

Οι δύο προσεγγίσεις για τη μελέτη του χώρου	
1. Η «ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ» (ΟΝΤΟΛΟΓΙΚΗ) «ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ» ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΘΕΩΡΙΑ ΑΝΑΛΥΣΗ ΕΡΕΥΝΑ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΠΡΟΓΝΩΣΗ/ΠΡΟΒΛΕΨΗ	2. Η «ΠΟΛΙΤΙΚΗ» (ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΚΗ) «ΔΕΟΝ ΓΕΝΕΣΘΑΙ» ΤΕΧΝΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ/ΠΡΑΞΗ ΣΥΝΘΕΣΗ/ΠΡΟΤΑΣΗ ΕΠΕΜΒΑΣΗ ΔΡΑΣΗ ΕΝΕΡΓΕΙΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ/ΣΧΕΔΙΟ ΠΡΟΒΛΕΨΗ/ΠΡΟΛΗΨΗ

Είναι γνωστό ότι στις αρχές του εικοστού αιώνα πλάι στην εμφανιζόμενη τάση για «οργάνωση» ή «ρύθμιση» του χώρου (με συνειδητό και συνολικό τρόπο όπως θα δούμε παρακάτω) παρουσιάστηκε σχεδόν ταυτόχρονα και η τάση για «χωρικοποίηση» των ανθρωποκοινωνικών επιστημών. Έτσι μια σειρά από επιστήμες που εξετάζουν τον άνθρωπο ως ατομικότητα αλλά και ως συλλογικότητα (κοινωνικές επιστήμες) ενσωμάτωσαν στην προβληματική τους τη διάσταση του χώρου². Μέχρι τότε ο μοναδικός επιστημονικός κλάδος που είχε ως αποκλειστικό αντικείμενο τον «ανθρώπινο» χώρο ήταν η Γεωγραφία³, με την κλασική της βέβαια μορφή, που είχε στόχο τη συστηματική εξέταση των φαινομένων πάνω στην «επιδερμίδα» της γης.

Η «χωρικοποίηση» των κοινωνικών επιστημών που προαναφέραμε δεν υπήρξε φυσικά ένα τυχαίο γεγονός. Υπήρξε πρώτα απ' όλα η αντανάκλαση σε διανοητικό-πνευματικό επίπεδο μιας νέας κατάστασης, μιας νέας πραγματικότητας. Με άλλα λόγια το ενδιαφέρον και η ενασχόληση των κοινωνικών επιστημών με το χώρο αντανakλά τη «χωρικοποίηση» της ίδιας της κοινωνίας (Spatialisation de la société) σε όποια μορφή και αν θεωρήσουμε αυτή (διαδικασία αστικοποίησης κ.λπ.) Παράλληλα το ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημών για το χώρο προκλήθηκε και από την ανάγκη να ανταποκριθούν οι επιστήμες αυτές στις αυξημένες απαιτήσεις του σχεδιασμού, της οργάνωσης και των επεμβάσεων στο χώρο (δηλαδή της ανάγκης για χωροταξία, πολεοδομία, περιφερειακό σχεδιασμό κ.λπ.)⁴.

Βλέπουμε επομένως ότι η ανάπτυξη της προβληματικής, για τη γνώση του χώρου συμβαδίζει και συνδέεται ιστορικά αλλά και επιστημονικά με την εμφάνιση της ανάγκης για μια «ρύθμιση» του χώρου ή «πολιτική» στο χώρο. Έτσι η εφαρμογή των θεωριών για το χώρο δημιουργεί νέα εξέλιξη στις ίδιες τις θεωρίες για το χώρο.

2. Οι στόχοι του χωρικού σχεδιασμού και οι κυριότερες μορφές των σχεδιαστικών επεμβάσεων

2.1. Η εμφάνιση της ανάγκης για «σφαιρική» ρύθμιση του χώρου

Η διευθέτηση του χώρου (Χωροταξία και Πολεοδομία) αποκτά ιδιαίτερη υπόσταση, δηλαδή αποτελεί ιδιαίτερο γνωστικό αντικείμενο, από τη στιγμή που γεννιέται η *συνειδητή* ανάγκη να διαμορφώσουμε συνολικά και σφαιρικά μια εδαφική (γεωγραφική) πραγματικότητα. Βέβαια ο άνθρωπος, ως συλλογική οντότητα, διευθετούσε ή μάλλον «κατασκεύαζε» ανέκαθεν το χώρο του με τον έναν ή τον άλλον τρόπο⁵.

Έτσι στις αρχαϊκές και παραδοσιακές/προβιομηχανικές κοινωνίες η οργάνωση του χώρου ήταν *μη συνειδητή διαδικασία* – τουλάχιστον στη σφαιρική ολοκληρωμένη μορφή της. Από νωρίς όμως –από τους πρώτους ιστορικούς χρόνους– εμφανίστηκε η ανάγκη σχεδιασμένης δράσης και επέμβασης σε ορισμένους ιδιαίτερα κρίσιμους τομείς: διανομή και καλλιέργεια συγκεκριμένων εδαφών και γαιών, δίοδοι επικοινωνίας, αμυντικά έργα, έλεγχος υδάτινων πόρων και αρδευτικά συστήματα, υγειονομικά συστήματα, χάραξη και κατασκευή πόλεων κ.λπ. Η ρύθμιση του χώρου με τη σημερινή *σφαιρική έννοια* του όρου αποσαφηνίζεται περισσότερο όταν αποκαλύπτεται ότι οι επεμβάσεις αυτές συνδέονται μεταξύ τους και ότι δεν μπορούμε να λύσουμε ένα πρόβλημα χωρίς να εξετάσουμε πολυάριθμα φαινόμενα. Επομένως η ρύθμιση του χώρου βασίζεται σε παρεμβάσεις συνδυασμένες και συντονισμένες, που λαμβάνουν υπόψη διαφορετικές παραμέτρους του προβλήματος.

Από το άλλο μέρος κάθε δράση και επέμβαση στο χώρο προϋποθέτει ορισμένους *στόχους, σκοπούς ή επιδιώξεις* με βάση τους οποίους «κρίνουμε» την πραγματικότητα και προσπαθούμε

να την «αλλάξουμε». Οι σκοποί αυτοί μεταβλήθηκαν στην πορεία του χρόνου και συνέβαλαν σιγά σιγά στη δημιουργία της σημερινής αντίληψης για συνειδητή και σφαιρική δράση στο χώρο (συνειδητός σχεδιασμός). Στη συνέχεια αναφέρουμε συνοπτικά τις κυριότερες μορφές των χωροταξικών επεμβάσεων όπως αυτές αναδύθηκαν ιστορικά για την εκπλήρωση των διαφόρων αναγκών και στόχων των ανθρώπινων κοινωνιών, μέχρι την «επίσημη» γέννηση της Χωροταξίας στις αρχές του 20ου αιώνα. Στην πράξη, σχεδόν καμία μορφή επέμβασης στο χώρο δεν έχει ένα μόνο στόχο. Συχνά συνυπάρχουν διάφοροι σκοποί, με ή χωρίς την κυριαρχία κάποιου από αυτούς, αφού όλοι αναφέρονται στην ενιαία διαδικασία εξέλιξης και ανάπτυξης μιας κοινωνίας. Γι' αυτό και η ξεχωριστή εξέτασή τους οφείλεται σε μεθοδολογικούς λόγους.

2.2. Ο σχεδιασμός με βάση γεωμετρικές χαράξεις και στόχο την έκφραση των κοσμικών και αισθητικών αντιλήψεων

Στο χώρο της δημιουργίας των ανθρωπίνων οικισμών υπάρχουν πολλά και ποικίλα παραδείγματα γεωμετρικών χαράξεων και δομών από κάθε πολιτισμό. Πολύ προτού ο Ιππόδαμος εισάγει το γνωστό ρυμοτομικό του σύστημα, πολλές πόλεις με γεωμετρική δομή άνθισαν στη Μέση Ανατολή, στην Κίνα, στην προκολομβιανή Αμερική και αλλού.

Παρόλο που οι γεωμετρικές χαράξεις μπορούσαν να συνδυαστούν εύκολα με τις τεχνικές μέτρησης της γης (χρήσιμες για την εκμετάλλευση και διαχείρισή της) η αρχική τους εμφάνιση δεν ανταποκρινόταν σε πρακτικούς ή χρησιμοθηρικούς λόγους. Οι γεωμετρικές μορφές καθορισμένες από κοσμικούς ή αστρονομικούς προσανατολισμούς δεν μπορούσαν να καλύψουν ταυτόχρονα και πρακτικές λειτουργικές ανάγκες. Οι «σχεδιαστές» των αρχαίων αυτών πόλεων είχαν επίγνωση της «αυστηρότητας» και της «ακαμψίας» των γεωμετρικών τους μορφών η οποία μάλιστα δημιουργούσε δυσάρεστα προβλήματα και στο μικρο-κλίμα αλλά δε σκέφτηκαν ποτέ να δώσουν λειτουργικές λύσεις. Και αυτό γιατί οι ιδρυτές των αρχαίων οικισμών ήταν συνήθως θρησκευτικοί ηγέτες και ήθελαν να προσδώσουν μια αυστηρότητα μορφής στο χώρο που δημιουργούσαν ώστε να βρίσκονται σε αρμονία με τις κοσμικές δυνάμεις και τη μεταφυσική τάξη⁶.

Από την Κίνα της δεύτερης χιλιετίας και την αρχαϊκή Ρώμη μέχρι την προκολομβιανή Αμερική, οι γεωμετρικές μορφές ήταν η αναγκαία συνθήκη που διασφάλιζε την επικοινωνία με το υπερ-

βατικό στοιχείο. Οι παραπάνω αντιλήψεις αντικαταστάθηκαν σιγά σιγά από άλλες πιο «προσγειωμένες» θεωρήσεις. Στους Ρωμαίους αυτό γίνεται φανερό στη μορφή της διανομής της γης στα εδάφη που εποίκιζαν. Στο Μεσαίωνα οι «μυστικιστικές» αντιλήψεις υπάρχουν αλλά αφορούν πλέον μόνο το σχέδιο και τον προσανατολισμό του ναού των οικισμών. Τον 12ο και 13ο αιώνα, ολόκληρος ο εποικιστικός οργανισμός στην κεντρική και δυτική Ευρώπη βασίζεται στη διανομή της γης σε τραπεζοειδή ή τετραγωνοειδή τεμάχια που συνολικά παρουσίαζαν τη μορφή ακανόνιστης σκακιέρας. Η χάραξη αυτή φαίνεται ότι είχε και το πλεονέκτημα της αποφυγής ή μείωσης των κινδύνων σε περιπτώσεις εκτάκτων αναγκών όπως οι φωτιές ή επιδημίες κ.λπ., εφ' όσον οι αποστάσεις και διαστάσεις των τεμαχίων ήταν κατάλληλες. Η χάραξη προέβλεπε επίσης και χώρους συλλογικών δραστηριοτήτων και λειτουργιών (αγορές κ.λπ.).

Από το άλλο μέρος οι αισθητικές αντιλήψεις υπήρξαν ανέκαθεν βασικός παράγοντας διαμόρφωσης του πολεοδομικού χώρου. Ιδιαίτερα όμως τον 16ο αιώνα η κατανόηση των νόμων της γεωμετρικής *προοπτικής* και η εφαρμογή της στις γραφικές τέχνες και τη ζωγραφική έδωσε νέα διάσταση στην αντίληψη για το χώρο. Η προοπτική γίνεται σύντομα το νέο εργαλείο για το σχεδιασμό και τη διαμόρφωση του χώρου της πόλης ο οποίος «συλλαμβάνεται» τώρα με «συνολικό» και «σφαιρικό» τρόπο, πράγμα που επιβάλλει και ένα *σφαιρικό σχεδιασμό*. Ο Μιχαήλ Άγγελος, π.χ. υπήρξε –ως σχεδιαστής του αστικού περιβάλλοντος– πρωτοπόρος από την άποψη αυτή έστω και σε μικρή κλίμακα (σχεδιασμός πλατειών και ανοιχτών χώρων κ.λπ.).

Στη συνέχεια άλλοι χρησιμοποιούν τη γεωμετρική προοπτική στη γενικότερη πολεοδομική σύνθεση με τη δημιουργία αξόνων της πόλης που υλοποιούνται από σημειακής μορφής μνημεία (π.χ. οβελίσκους) και οι οποίοι δημιουργούν προοπτικές «φυγές» με αισθητικά αποτελέσματα. Μια τέτοια διαμόρφωση του χώρου στη βάση αισθητικών γεωμετρικών μορφών είναι φυσικό να μην ενδιαφέρεται για το λειτουργικό περιεχόμενο της οργάνωσης του χώρου αλλά μόνον για τις εξωτερικές όψεις των οικοδομικών όγκων ή άλλων κατασκευών. Ακόμη οι αισθητικές ανησυχίες επιβάλλουν μια «τάξη» στη χρήση του χώρου και δίνουν αξία στην αίσθηση του βάθους που υλοποιείται με κατάλληλες χαράξεις.

Έτσι, η πολεοδομία που βασίστηκε στην προοπτική, για αισθητικούς λόγους αναπτύσσεται χωρίς διακοπή από τον 16ο μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα. Στο όνομα μιας αισθητικής τελειότητας επιβάλλει συχνά απαράδεκτες λειτουργικές δεσμεύσεις

και είναι πραγματικά περίεργο πώς οι αρχές μιας τέτοιας διαμόρφωσης του χώρου όχι μόνο επιζούν αλλά και κυριαρχούν μέχρι τον 20ο αιώνα.

Η *Χάρτα των Αθηνών*⁷ που συντάχθηκε με αφορμή το 4ο Παγκόσμιο Συνέδριο Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής και Πολεοδομίας (Αθήνα 1933) σηματοδοτεί την επίσημη ρήξη με τις άκαμπτες παραδοσιακές αισθητικές αρχές και την εισαγωγή της λειτουργικής αρχής στη διαμόρφωση του χώρου. Στην αρχιτεκτονική και στην πολεοδομία η μορφή ακολουθεί πλέον τη λειτουργία (Form follows function)⁸.

2.3. Ο σχεδιασμός με βάση κοινωνικούς στόχους: Ισότητα και δικαιοσύνη στο χώρο

Οι κοινωνικοί στόχοι αποτελούν μια από τις θεμελιώδεις παραμέτρους του χωρικού (πολεοδομικού και χωροταξικού) σχεδιασμού καθώς και του γενικότερου αναπτυξιακού προγραμματισμού. Πρέπει να πούμε εξ' αρχής ότι η εξέταση των όρων αυτών συνοδεύεται με την ιστορία των ουτοπιών και τις θεωρίες των ουτοπιστών. Πράγματι οι μεγάλοι κοινωνικοί μεταρρυθμιστές και επαναστάτες εξέφρασαν συχνά την ανάγκη να τοποθετήσουν κάπου σε κάποιο τόπο ή χώρο τον ιδανικό κόσμο που περιέγραφαν. Προσπάθησαν δηλαδή να προβάλουν στο χώρο τη νέα κοινωνική κατάσταση που ευαγγελίζονταν και γι' αυτό οι επιθυμητές *κοινωνικές δομές* έπρεπε να αντιστοιχούν ή να εκφραστούν με κάποιες *χωρικές δομές*.

Από αυτή την άποψη η πολιτεία του Πλάτωνα υπήρξε η πρώτη κοινωνική και πολιτική ουτοπία. Η γεωγραφική και χωροταξική της εικόνα ήταν μάλιστα αρκετά συγκεκριμένη: Ένα παράκτιο λεκανοπέδιο μεταξύ βουνού και θάλασσας με εκτάσεις γεωργικής γης για τις απαραίτητες καλλιέργειες γύρω από την πόλη-κατοικία των πολιτών, δάση και βοσκοτόπια και γενικά ό,τι εθεωρείτο ως αναγκαίο παραγωγικό υπόβαθρο την εποχή εκείνη για την ύπαρξη μιας ευημερούσας κοινωνίας.

Δεν είναι σκοπός μας εδώ να ιχνηλατήσουμε αναλυτικά ολόκληρη την ιστορία των ουτοπιών από τότε μέχρι σήμερα. Αναφέρουμε μόνο ότι εκτός από την αρχαιότητα η ουτοπική σκέψη εμφανίζεται στο Χριστιανικό μεσαίωνα με τη μορφή της Νέας Ιερουσαλήμ και αποκτά νέα ισχύ στην περίοδο της Αναγέννησης. Η ουτοπία ανταποκρίνεται τώρα σε μια νέα ανάγκη επαναθεώρησης της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης. Για τον Thomas More⁹ είναι το πρόσχημα για να ορίσει αυτό που οφείλει να είναι μια πραγματική

κοινότητα ανθρώπων και να υπογραμμίσει πως αυτή μπορεί να υπάρξει μόνο σε ένα αρμονικό περιβάλλον (χώρο) που τοποθετεί σε ένα νησί και το περιγράφει παραστατικά.

Από πλευράς πλήθους αλλά και ποιότητας των ουτοπιών σημαντικότερη περίοδος είναι ο 19ος αιώνας που αποτελεί και τον «χρυσό αιώνα» του ουτοπιστικού προβληματισμού¹⁰. Η ουτοπική σκέψη γεννιέται από την άρνηση μιας υφιστάμενης κατάστασης και της διάθεσης για αλλαγή. Μπορεί να πάρει τη μορφή ενός απλού οράματος ή ακόμα και μιας κοινωνικής φιλοσοφίας η οποία δίνει έμφαση στη *χωρική τάξη* και στη σημασία που αυτή έχει στην καλή λειτουργία της κοινωνίας (ένα είδος χωρικο-γεωγραφικού ντετερμινισμού).

Η κοινωνική ουτοπία επιμένει στην παιδαγωγική αξία της οργάνωσης του χώρου. Το άτομο δεν μπορεί να αναπτυχθεί σωστά σε οποιοδήποτε περιβάλλον ώστε να αποδώσει το μέγιστο των δυνατοτήτων του και να συμβάλει θετικά στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Αυτή η άποψη, για τη διευθέτηση του χώρου ως οργανωτή της κοινότητας και ως θεμελιακού στοιχείου της κοινωνικής τάξης και συνοχής, βρίσκει την πλήρη και περισσότερο επεξεργασμένη έκφρασή της στους κοινωνικούς ουτοπιστές του 19ου αιώνα. Για παράδειγμα στην περίπτωση του Ch. Fourier¹¹ υπάρχει μια σύμπτωση ανάμεσα στο περίφημο φαλανστήριό του (στη χωρική δομή και οργάνωσή του) και στο κοινωνικό σώμα. Το όραμα του Robert Owen δεν είναι πολύ διαφορετικό από εκείνο του Fourier αλλά βασιζόταν σε μια κοινωνική αντίληψη περισσότερο πραγματιστική. Η επίδραση των ιδεών του Owen φαίνεται στις εργατοϋπολεις του 19ου αιώνα καθώς και στις προσπάθειες που έγιναν στην Αμερική για τη δημιουργία μιας ιδανικής κοινότητας.

Στην Αγγλία το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα ο κοινωνικός ουτοπισμός παίρνει μια διαφορετική μορφή. Ο αστικός (δομημένος) χώρος μέσα στον οποίο ζουν οι εργαζόμενοι, παρόλες τις βελτιώσεις της νομοθεσίας για τον καθορισμό ελαχίστων όρων διαβίωσης, εξακολουθεί να παρουσιάζει μια εικόνα θλίψης και μονοτονίας από τη συνεχή και αδιάκοπη παράθεση των συγκροτημάτων κατοικιών που επαναλαμβάνονται σε μεγάλες ζώνες των βιομηχανικών πόλεων και από τις οποίες η επαφή με το φυσικό περιβάλλον λείπει εντελώς. Ο άνθρωπος ως άτομο, συνθλίβεται κάτω από τις συνθήκες αυτές. Έτσι ο σχεδιασμός του δομημένου χώρου με στόχο την ανάπτυξη και ολοκλήρωση του ατόμου γίνεται σιγά σιγά «αντι-αστικός» όσο και αν αυτό φαίνεται αντιφατικό. Για να ξαναβρεί ο άνθρωπος την ισορροπία του, που έχασε με την αποκοπή του από τη φύση, πρέπει να εξαφανιστούν

ορισμένα στοιχεία της πόλης, όπως η συνεχής δόμηση, η κλασική οδός κ.λπ. που εμποδίζουν να μπει το πράσινο, ο ήλιος, ο αέρας και τελικά η φύση μέσα στον πολεοδομικό-οικιστικό χώρο.

Παρόμοια τάση επικρατεί και στην ηπειρωτική Ευρώπη όπου επιχειρείται η καταδίκη του μοντέλου της παραδοσιακής πόλης και των συμπτωμάτων της: της έλλειψης υγιεινής, της πυκνής δόμησης κ.λπ. Ο «νατουρισμός» (Naturisme) αποτελεί και εδώ την πρώτη φροντίδα των υπευθύνων για το σχεδιασμό του αστικού χώρου. Θα αποτελέσει επίσης κύριο στοιχείο του προοδευτικού ρεύματος αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας του πρώτου ημίσεως του 20ου αιώνα που θα καταλήξει στη «Χάρτα της Αθήνας».

Ο κοινωνικός ουτοπισμός και ο εξ' αυτού χωρικός σχεδιασμός μπορεί να πάρει επίσης και άλλη μορφή. Αντί της προσπάθειας για την απρόσκοπτη –μέσα στο χώρο– πνευματική και υλική ανάπτυξη του ατόμου, η έμφαση δίνεται στο συλλογικό (κοινωνικό) έλεγχο του κάθε ανθρώπου. Στο φαλανστήριο του Fourier μαζί με την αντίληψη για εκπλήρωση των ατομικών αναγκών και επιθυμιών διαφαίνεται και η τάση του ελέγχου καθενός από τους άλλους. Ο έλεγχος αυτός έλαβε ακραίες και καταχρηστικές μορφές. Ο σχεδιασμός χρησιμοποιήθηκε για τον έλεγχο του χώρου και μέσω αυτού για τον έλεγχο της κοινωνίας από την πολιτική και διοικητική και την εξουσία¹².

Η ιδέα του κοινωνικού ελέγχου υπήρχε πάντα –συνειδητά ή ασυνειδητά– στην πρακτική του σχεδιασμού του πολεοδομικού περιβάλλοντος: Το στοιχείο π.χ. του δρόμου με τα σπίτια, έτσι όπως κατασκευάζονταν στις παραδοσιακές πόλεις, διευκόλυνε τον αυτο-έλεγχο της κοινωνικής ομάδας και της τοπικής κοινωνίας γενικότερα, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στη βελτίωση της κοινωνικής ασφάλειας. Συνδυάζοντας τα παραπάνω πρέπει να τονιστεί εδώ, ότι την περίοδο που εμφανίζεται το «νατουριστικό» κίνημα με στόχο το «άνοιγμα» ή το «σπάσιμο» του πολεοδομικού ιστού και τη δημιουργία πράσινων και ελεύθερων χώρων στις πόλεις, το πρόβλημα της ασφάλειας είναι τόσο μικρό, που οι πολεοδόμοι το αγνοούν, σχεδόν ολοκληρωτικά μέχρι τα μέσα της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας (1950-60). Τότε ακριβώς συνειδητοποιείται η αύξηση της εγκληματικότητας και της βίας στο νέο πολεοδομικό περιβάλλον που σχεδιάστηκε με τα κριτήρια της περιόδου 1920-30 και τα οποία εκφράστηκαν με τη Χάρτα της Αθήνας.

Σήμερα, οι κοινωνικές παράμετροι του πολεοδομικού και χωροταξικού σχεδιασμού παίζουν ένα σημαντικό ρόλο, αλλά η επικρατούσα άποψη είναι πολύ πιο διαφορετική από εκείνη που

προαναφέρθηκε σε σχέση με τον ουτοπισμό. Ο χώρος και το περιβάλλον, ως πλαίσιο λειτουργίας της κοινωνίας, εξακολουθεί να θεωρείται βασικό στοιχείο αλλά είναι εξίσου κατανοητό ότι οι χωρικές δομές δεν αποτελούν παρά *μόνο μια διάσταση του προβλήματος*. Δεν μπορούν από *μόνες τους* να οδηγήσουν αμετάκλητα στα επιθυμητά κοινωνικά ιδεώδη. Ο σημερινός τρόπος σχεδιασμού δεν έχει τον ντετερμινιστικό χαρακτήρα της ουτοπιστικής αντίληψης. Αντίθετα έχει συνειδητοποιήσει και αξιολογήσει τη σημασία όλων των γενικών κανόνων που διέπουν τη δομή και λειτουργία της κοινωνίας. Γι' αυτό και ο ρόλος του είναι πιο βοηθητικός και τροποποιητικός επιδιώκοντας κυρίως να μειώσει την επίδραση ορισμένων αρνητικών παραγόντων στην προσπάθεια για την επίτευξη των κοινωνικών στόχων της *ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ισότητας*.

Είναι γνωστό ότι στις κοινωνίες που δημιουργήθηκαν την περίοδο της Αναγέννησης οι ανισότητες που προέρχονταν από την αυστηρή κοινωνική ιεραρχία θεωρούνται σχεδόν «φυσικές». Δεν συμβαίνει το ίδιο σήμερα: Ο σχεδιασμός του χώρου με κοινωνική διάσταση, στοχεύει ακριβώς να εξαφανίσει αυτές τις ανισότητες και η συμβολή του, αν και δεν κατορθώνει να είναι καθοριστική, δηλαδή ικανή (συνθήκη) είναι τουλάχιστον αναγκαία. Παλιότερα οι έννοιες της *ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ισότητας* θεωρούνταν περισσότερο αφηρημένες. Οι άνθρωποι μιλούσαν γι' αυτές σαν να ήταν αρκετό ένα απλό διάταγμα ή μια νομοθετική ρύθμιση για να τις επιβάλλει στην πράξη. Όμως δεν υπάρχει ισότητα και ελευθερία στο κενό ή σε κάποια απόλυτη μορφή. Η εφαρμογή τους εξαρτάται, τουλάχιστον σε ένα μεγάλο βαθμό, από τη χωρική δομή των ανθρώπων και των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Υπάρχουν «αδικίες» που προέρχονται από την οργάνωση του χώρου: Τι νόημα έχει, για παράδειγμα, να μιλάμε για ισότητα στην εκπαίδευση όταν η δυνατότητα πρόσβασης και προσπελασιμότητας στα σχολεία και τα εκπαιδευτικά ιδρύματα ποικίλει ανάλογα και με το περιβάλλον ή με το αν κατοικούμε στην πόλη ή το χωριό, το κέντρο ή την επαρχία; Τι νόημα έχει η ισότητα υγειονομικής περίθαλψης όταν η νοσοκομειακή υποδομή και οι συναφείς εξυπηρετήσεις βρίσκονται συγκεντρωμένες στην πρωτεύουσα ή σε μερικές πόλεις από τις οποίες δεν μπορούν να εξυπηρετηθούν οι κάτοικοι της ενδοχώρας και της υπαίθρου;

Είναι αλήθεια ότι ο συνδυασμός της ελευθερίας και του σεβασμού του κάθε ατόμου από τη μια και της δικαιοσύνης και της ισότητας από την άλλη, δεν είναι πάντα μια εύκολη υπόθεση. Το

δικαίωμα στη *διαφοροποίηση* καθιστά συχνά δύσκολη την εγκαθίδρυση ενός καθεστώτος *ισότητας* αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι οι δύο αυτοί κοινωνικοί στόχοι είναι ασύμβατοι. Αντίθετα, βρίσκονται πάντα μαζί στο επίκεντρο της προσπάθειας για ένα καλύτερο κόσμο. Γνωρίζουμε εξάλλου σήμερα ότι οι *διαφορές* δεν ταυτίζονται με τις *ανισότητες*. Η εξάλειψη των τελευταίων δε σημαίνει αναγκαστικά και εξαφάνιση των πρώτων, που φυσιολογικά πρέπει να χαρακτηρίζουν τους κοινωνικούς σχηματισμούς. Από το άλλο μέρος η αντίληψη του μαύρου ή άσπρου δεν είναι πλέον παραδεκτή για τις επεμβάσεις στο χώρο. Υπάρχουν πολλοί βαθμοί και δυνατότητες παρέμβασης για να συμβιβάσουμε στο μέτρο του δυνατού αντίθετες κοινωνικές επιδιώξεις.

2.4. Ο σχεδιασμός με στόχο την προστασία του περιβάλλοντος (φυσική και πολιτιστική κληρονομιά) και την οικολογική ισορροπία

Ήδη από την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο, η φροντίδα για την προστασία των μνημείων υπήρχε σε βαθμό, που σήμερα εκπλήσσει. Αργότερα στην περίοδο της Αναγέννησης η φροντίδα αυτή για την αποκατάσταση των μνημείων του παρελθόντος ισχυροποιείται και συστηματοποιείται σημαντικά. Αρχικά οι επεμβάσεις είναι οργανικά συνδεδεμένες με το άμεσο και ευρύτερο περιβάλλον τους (τεχνητό ή φυσικό) και η πολιτική προστασίας τους αποκτά χαρακτήρα πολεοδομικού και χωροταξικού σχεδιασμού.

Η μεγάλη όμως ώθηση επέρχεται όταν επικρατεί η αντίληψη για προστασία της παράδοσης, της κουλτούρας και του πολιτισμού στα τέλη του 19ου αιώνα. Υπάρχει τώρα μια γενικευμένη τάση για δημιουργία συλλογών και μουσείων, όχι μόνο αρχαιολογικών αλλά και φυσικής ιστορίας. Τότε δημιουργείται το πρώτο κύμα συνειδητοποίησης των καταστροφών που επέρχονται στη φύση και τα φυσικά οικοσυστήματα από την επέκταση των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων. Η σκέψη για τη διατήρηση των φυσικών μορφών καθώς και των «μνημείων της φύσης» οδηγεί στη δημιουργία των πρώτων «φυσικών πάρκων» (εκτεταμένες ζώνες προστασίας που απαγορεύεται οποιαδήποτε αξιοποίηση και λειτουργούν ως «φυσικά αποθέματα» – Reserves Naturelles). Οι πρώτες εφαρμογές της τάσης αυτής πραγματοποιούνται στη Γαλλία του Ναπολέοντα του 3ου (δάσος Fontainebleau) και στις ΗΠΑ (κοιλιάδα Yosemite-California και πάρκο Yellowstone).

Στις αρχές του 20ου αιώνα, το κίνημα για την προστασία του περιβάλλοντος (δηλαδή, οι πρόγονοι των σημερινών οικολόγων ή περιβαλλοντιστών) εκυριαρχείτο από μια *νατουραλιστική αντίληψη* που κύρια φροντίδα της ήταν η *διατήρηση της ποικιλότητας της έμβιας φύσης*. Η ιδέα της διατήρησης γίνεται έτσι κεντρικό σύνθημα: Το περιβάλλον πρέπει να προστατευθεί απόλυτα παντού όπου αυτό κινδυνεύει.

Πλησιάζοντας τη σύγχρονη εποχή το κίνημα της προστασίας γίνεται περισσότερο πολύπλοκο και βασίζεται θεωρητικά στη νέα επιστήμη και ιδεολογία, την *Οικολογία* που αναπτύσσεται με μεγάλη ταχύτητα μετά το 1940. Η οικολογία δίνει τώρα τη βασική ενοποιητική αρχή για μια γενική ερμηνεία της φύσης που έλειπε από τις παλιές αναλύσεις και θεωρήσεις. Έλειπε δηλαδή το νήμα που συνδέει τις διάφορες όψεις της ζωής των ζώων και φυτών μέσα στο χώρο και το χρόνο.

Στα πλαίσια αυτά εισάγεται η έννοια της τροφικής αλυσίδας (R.L. Lindeman, 1942). Έτσι εκτιμώντας τις σχέσεις που δημιουργούνται μέσα στις οικολογικές πυραμίδες με όρους *ροής ύλης και ενέργειας*, δίνεται έμφαση πλέον στους παράγοντες που στηρίζουν την ενότητα και συνεκτικότητα του συστήματος των έμβιων όντων. Ταυτόχρονα εξετάζονται και οι δυνατότητες του αβιοτικού περιβάλλοντος καθώς και τα όρια αυτών των δυνατοτήτων. Οι έννοιες *βιοκοινότητα*, *βιότοπος*, *οικοσύστημα*, τίθενται πλέον σε καθημερινή χρήση στον επιστημονικό χώρο αλλά και ευρύτερα. Ο πλανήτης Γη αρχίζει πλέον να γίνεται κατανοητός ως ένα *γιγάντιο σύστημα μεταφοράς και μετασχηματισμού ενέργειας* της οποίας κύρια πηγή είναι ο Ήλιος. Ο κόσμος –ή βιόσφαιρα– θεωρείται ένα οικοσύστημα (κατ' άλλους *γεωσύστημα*) του οποίου μπορούμε να αποκαλύψουμε τη δομή και λειτουργία που χαρακτηρίζεται από *συνεχείς ροές ύλης και ενέργειας*, με γέθη ποσοτικού χαρακτήρα και άρα μετρήσιμα. Με βάση την αρχή της λειτουργίας των οικοσυστημάτων κάθε μετασχηματισμός του «*φυσικού πλαισίου*» μπορεί να αναλυθεί και να μελετηθεί στη βάση μιας «*οικολογικής λογιστικής*» που μας πληροφορεί για τις θεμελιώδεις σχέσεις των βιοτικών και αβιοτικών στοιχείων του πλανήτη μας. Μπορεί βέβαια τα μέσα και οι τεχνικές επέμβασης να είναι χονδροειδή αλλά το σπουδαιότερο είναι ότι ο άνθρωπος διαθέτει ένα θεωρητικό και μεθοδολογικό εργαλείο «*προσομοίωση*» (Simulation) του φυσικού «*γίγνεσθαι*» που τον βοηθάει να γνωρίσει και να αναπαραστήσει το μετασχηματισμό και την εξέλιξη του *γήινου περιβάλλοντος* μέσα στο οποίο ζει και δημιουργεί.

Η πρόοδος και ανάπτυξη της οικολογικής σκέψης έχει πολλές και ποικίλες συνέπειες σε όλα τα επίπεδα (επιστημονικό, πολιτικό, κοινωνικό). Η κυριότερη είναι ότι έγινε περισσότερο αισθητή και κατανοητή η απειλή της υποβάθμισης της φύσης και του περιβάλλοντος γενικότερα. Απόρροια του γεγονότος αυτού είναι η ευρεία συνειδητοποίηση των επερχόμενων καταστροφών και η δημιουργία ενός οικολογικού κινήματος που παίρνει συχνά τη μορφή σταυροφορίας για την κινητοποίηση της κοινής γνώμης. Το κίνημα αυτό εκφράζει τη βαθιά ανησυχία, για την πορεία του σύγχρονου ανθρώπου, αδιάφορου για τον φυσικό κόσμο, τον οποίο εκμεταλλεύεται χωρίς να συνεκτιμά τους υπολογισμούς του, τις ανάγκες του μέλλοντος και τα συμφέροντα των μελλοντικών γενεών. Οι ανησυχίες που οι νατουραλιστές είχαν διαισθητικά βιώσει απέναντι στην ανάπτυξη και την τεχνική πρόοδο, τώρα τεκμηριώνονται και πολλαπλασιάζονται. Η οικολογική κρίση φαίνεται να απειλεί το μέλλον πολύ περισσότερο από όσο θεωρείτο άλλοτε. Πρέπει να σημειώσουμε όμως εδώ ότι η δράση του οικολογικού κινήματος χαρακτηρίζεται συχνά από έναν εξτρεμισμό και φανατισμό και μια μανιχαϊστική άποψη για τον κόσμο, που εγγίζει τα όρια θρησκευτικής συμπεριφοράς.

Παρόλες όμως αυτές τις εξτρεμιστικές εκδηλώσεις ανησυχίας, η πρόοδος της γνώσης πάνω στο θέμα των *οικολογικών ισορροπιών* έχει το πλεονέκτημα ότι εισάγει μια νέα στάση απέναντι στην υπόθεση του σχεδιασμού και της διευθέτησης του χώρου. Ο σκοπός του οικολογικού σχεδιασμού ή του σχεδιασμού με στόχο το περιβάλλον και την προστασία του δεν είναι πλέον η απαρίθμηση των φυσικών ειδών που πρέπει να διατηρηθούν με οποιοδήποτε κόστος. Είναι η κατανόηση της *γενικής δυναμικής του περιβάλλοντος*, η παρακολούθηση και η μέτρηση της εξέλιξης του καθώς και ο καθορισμός των ορίων πέρα από τα οποία κάθε υπέρβαση εγκυμονεί θανάσιμους κινδύνους για τον άνθρωπο. Δεν αρκεί συνεπώς ο προσδιορισμός και η οριοθέτηση μερικών ζωνών του γήινου χώρου που παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τη διατήρηση ορισμένων ειδών ή η διαφύλαξη μερικών χρήσιμων φυσικών αποθεμάτων. Η ανθρώπινη κοινότητα έχει μια νέα συλλογική ευθύνη. Η επίδρασή της είναι τόσο *μαζική* και *καταλυτική* που θέτει συνολικά το πρόβλημα του μέλλοντος του πλανήτη μας και γι' αυτό οφείλει –λαμβάνοντας υπόψη της την ενότητα της φύσης– να αποκαταστήσει τις ισορροπίες εκεί που η επέμβασή της τις έχει καταστρέψει.

Η εμφάνιση, στις αρχές της δεκαετίας του '80, της θεωρίας της «ΓΑΙΑΣ»¹³ (J. Lovelock) δηλαδή της άποψης που θεωρεί τον

πλανήτη μας ως ένα ενιαίο «ζωντανό» οργανισμό –αυτορυθμιζόμενο σύστημα– σε συνδυασμό με τα παγκοσμίας κλίμακας περιβαλλοντικά προβλήματα (φαινόμενο του θερμοκηπίου, τρύπα του όζοντος, κ.λπ.) μπορεί να θεωρηθεί ότι εντάσσεται στη λογική αυτή.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι στο πεδίο της διεύθυνσης του χώρου η δράση υπέρ του περιβάλλοντος έχει περάσει από τη φάση των *κατηγορηματικών προσταγών* –όπου είχε εγκλωβιστεί αρχικά– στη φάση της συστηματικής μελέτης που επιτρέπει τον προσδιορισμό των νευραλγικών σημείων και μηχανισμών για ασφαλέστερες αλλά όχι και απόλυτες προβλέψεις. Η επέμβαση με στόχο την προστασία χάνει ίσως τον ηθικοπλαστικό χαρακτήρα της αλλά κερδίζει σε σοβαρότητα, διάρκεια και αποτελεσματικότητα.

2.5. Ο σχεδιασμός με βάση οικονομικούς στόχους

Η εξέλιξη και ανάπτυξη των παραγωγικών και οικονομικών δυνάμεων και σχέσεων των διαφόρων κοινωνιών την περίοδο των νεοτέρων χρόνων (εμφάνιση εθνικών κρατών κ.λπ.) οδήγησε στη συνειδητοποίηση της ανάγκης για κατάλληλη οργάνωση του χώρου. Έτσι, η ικανοποίηση π.χ. της ανάγκης για επικοινωνία μεταξύ των διαφόρων σημείων μιας μεγάλης έκτασης (π.χ. ενός κράτους, ομάδας κρατών κ.λπ.) με στόχο τη *ροή και διακίνηση ανθρώπων, προϊόντων και γενικά αγαθών οικονομικού χαρακτήρα* ώθησε στη δημιουργία ολοκληρωμένων δικτύων *κυκλοφορίας συγκοινωνιών και μεταφορών*. Στην Ευρώπη, το πρόβλημα ετέθει ήδη από τα τέλη 17ου αρχές 18ου αιώνα (1830) σε ότι αφορά το σιδηροδρομικό δίκτυο. Αλλά και στο πολεοδομικό επίπεδο το πρόβλημα της κυκλοφορίας έκανε από πολύ νωρίς αισθητή τη σπουδαιότητα των οικονομικών παραγόντων στο σχεδιασμό του χώρου.

Η κατασκευή όμως υποδομών πολεοδομικής και χωροταξικής κλίμακας είναι τόσο δαπανηρή που οι ιδιωτικοί φορείς (εταιρίες) διστάζουν να εμπλακούν σε μια τέτοια περιπέτεια χωρίς ασφαλείς εγγυήσεις. Έτσι το κράτος αναγκαστικά αναλαμβάνει τη δημιουργία τέτοιων υποδομών (που ονομάζονται δημόσια έργα) ακόμα και σε περιπτώσεις πολιτικών συστημάτων ακραίου φιλελευθερισμού. Η κατασκευή πλήρων δικτύων κυκλοφορίας, τόσο στο εσωτερικό των πόλεων όσο και στο επίπεδο περιφερειών και κρατών ανταποκρίνεται στην αύξηση της λειτουργικότητας και άρα της οικονομικής αποδοτικότητας. Η γνωστή πολεοδομική

επέμβαση του Haussmann στο Παρίσι πέρα από αισθητικές βλέψεις είναι επίσης εμπνευσμένη και από τη φροντίδα για μια καλύτερη και αποδοτικότερη λειτουργία του πολεοδομικού συγκροτήματος της γαλλικής πρωτεύουσας.

Ένα δεύτερο σημείο με το οποίο η φροντίδα για οικονομική αποτελεσματικότητα μεταφράζεται σε χωροταξική επέμβαση είναι εκείνο του *εφοδιασμού με πρώτες ύλες και ενέργεια*, τόσο για τη λειτουργία των *μονάδων παραγωγής* όσο και για την *εξυπηρέτηση των κέντρων και αγορών κατανάλωσης*. Οι κρατικές αρχές βρίσκονται να έχουν και πάλι την κύρια ευθύνη και φροντίδα για τη ρύθμιση των σχετικών θεμάτων. Για παράδειγμα η εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου είναι στενά συνδεδεμένη με την αρχή ότι το κράτος είναι ο ιδιοκτήτης του υπεδάφους και άρα κάθε απόφαση ή επιλογή, που έχει και ευρύτερες χωροταξικές επιπτώσεις, ανήκει σ' αυτό.

Γενικά η διαχείριση των φυσικών πόρων επιβάλλει εκ μέρους των αρχών κάποιες στοιχειώδεις χωροταξικές ρυθμίσεις που γίνονται αισθητές αρχικά στην Ευρώπη και αργότερα στις ΗΠΑ, όπου ο χώρος είναι τόσο άφθονος ώστε να μπορούν να τον σπαταλούν! Πρέπει να τονιστεί εδώ ότι η προστασία των πλουτοπαραγωγικών πόρων και δυνατοτήτων είναι μια διαδικασία που βρίσκεται από την αρχή *στα όρια της οικονομίας και της οικολογίας*. Ήδη από τον 17ο αιώνα υπήρχαν αρκετά φωτισμένα μυαλά στην Ευρώπη που ανησυχούσαν για την υποβάθμιση των δασών από την υπερεκμετάλλευσή τους. Όμως η γενική εξέλιξη των πραγμάτων στον οικονομικό τομέα, η επικρατούσα ιδεολογία της βιομηχανικής ανάπτυξης και κυρίως ο φιλελευθερισμός στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα ήταν οι αιτίες για να εγκαταλειφθούν και να ξεχαστούν τέτοιες ανησυχίες και φροντίδες συνετής και φρόνιμης διαχείρισης. Έτσι μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα νέες πηγές ενέργειας εμφανίζονται χάρη στα αποθέματα του άνθρακα που φαίνονται ανεξάντλητα, η βιομηχανοποίηση προχωρεί συνεχώς και οι ρυθμοί της παραγωγής αυξάνουν αλματωδώς. Η κατάσταση αυτή οδηγεί στις αρχές του 20ου αιώνα σε μια νέα συνειδητοποίηση για την ανάγκη μιας *ορθολογικής πολιτικής διαχείρισης των παραγωγικών πόρων* η οποία στην Αμερική παίρνει πιο συγκεκριμένη μορφή με την *πολιτική προστασία* του περιβάλλοντος του προέδρου Th. Roosevelt.

Μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο ο σχεδιασμός με στόχους οικονομικού χαρακτήρα παίρνει τις σύγχρονες διαστάσεις του. Την περίοδο εκείνη όλα τα κράτη, μικρά και μεγάλα, γνωρίζουν δύσκολες στιγμές και πλήττονται από την οικονομική κρίση. Η

ανεργία αποτελεί γενικευμένη κατάσταση. Οι ανισότητες που πολλαπλασιάστηκαν με τη διαδικασία διερεύνησης των αγορών, παίρνουν τώρα τραγικές διαστάσεις στις περισσότερες χώρες. Η κρίση και η εξέλιξη στον τομέα των ενεργειακών πηγών (πετρέλαιο, ηλεκτρισμός) και της τεχνολογίας των μεταφορών δημιουργεί νέα δεδομένα και καταστάσεις. Η συστηματική διόρθωση των ανισοτήτων τις οποίες δημιουργεί η οικονομία της αγοράς φαίνεται αναγκαία. Το ίδιο απαραίτητος εμφανίζεται επίσης και ο έλεγχος της κατανομής στο χώρο των μεταποιητικών δραστηριοτήτων, στις οποίες η νέα δομή εφοδιασμού πρώτων υλών και ενέργειας δεν επιβάλλει τις ίδιες χωρικές δεσμεύσεις και περιορισμούς εγκατάστασης. Η ρύθμιση στο χώρο έχει τώρα σαφείς οικονομικές σκοπιμότητες. Ταυτόχρονα η πρόοδος της οικολογικής επιστήμης τεκμηριώνει και καθιστά πιο φανερές τις επιπτώσεις της υπερεκμετάλλευσης των δασών και των άλλων φυσικών πόρων (διάβρωση δασών κ.λπ.).

Στην Αμερική ο F.D. Roosevelt συνεχίζει την πολιτική προστασίας του πρώτου Roosevelt αλλά την εμπλουτίζει με μια νέα διάσταση δίνοντας έμφαση σε μια συστηματική δράση για περιφερειακή αναδιάρθρωση και ανασυγκρότηση. Έτσι ξεκινώντας μια επιχείρηση ρύθμισης του υδρολογικού συστήματος και αξιοποίησης του υδατικού δυναμικού της γνωστής κοιλάδας του Tenessee¹⁴, οι κρατικές αρχές οδηγήθηκαν σε μια συνολική αντιμετώπιση μιας σειράς διαφορετικών θεμάτων: Τα προβλήματα μιας περιοχής θεωρούνται τώρα ταυτόχρονα προβλήματα οικολογικού καθώς και κοινωνικού χαρακτήρα όπως θα δούμε και στη συνέχεια.

Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο οι οικονομικοί παράμετροι της επέμβασης στο χώρο γενικεύονται. Οι θεωρίες για το περιφερειακό πρόβλημα, τις περιφερειακές ανισότητες και τη περιφερειακή ανάπτυξη βρίσκονται στο κέντρο της σχετικής προβληματικής για τη ρύθμιση του χώρου και τον οικονομικό προγραμματισμό και σχεδιασμό μιας συγκεκριμένης περιοχής (ανάπτυξη περιφερειακής επιστήμης)¹⁵. Η εμπιστοσύνη στην αποτελεσματικότητα των μηχανισμών της αγοράς (για την ανάπτυξη ενός τόπου) εξαφανίζεται. Διαφαίνεται πλέον η ανάγκη λειτουργίας μόνιμων διορθωτικών μηχανισμών απέναντι στη λειτουργία της αγοράς, σημαντικό μέρος των οποίων παίρνει υπόψη του τη *διάσταση του χώρου*. Στη Μεγάλη Βρετανία η χωροταξική πολιτική της περιόδου αυτής είναι εμπνευσμένη από αυτό ακριβώς το μοντέλο. Στη Γαλλία αποφασίζεται μια διορθωτική παρέμβαση για την αποκατάσταση της ισορροπίας ανάμεσα στο Παρίσι (κέν-

τρο) και την «γαλλική έρημο» (περιφέρεια) σύμφωνα με την περίφημη έκφραση του γάλλου γεωγράφου G.F. Gravier¹⁶. Στην Ιταλία τα περισσότερα προγράμματα στοχεύουν στην αντιμετώπιση του προβλήματος του Mezzogiorno εξαιτίας του οποίου η χώρα θεωρείται «Pays a deux etages» (χώρα με δύο ορόφους). Στις ΗΠΑ ξαφνιάζονται ανακαλύπτοντας την ύπαρξη και επιμονή διατήρησης «θυλάκων φτώχειας» και αναλαμβάνουν μεγάλες επιχειρήσεις υποστήριξης των περιοχών αυτών.

Από το άλλο μέρος η ανάπτυξη των πόλεων συνοδεύεται όχι μόνο από αύξηση του πληθυσμού αλλά και από μια σημαντική εξάπλωσή της στο χώρο ως συνέπεια των νέων δυνατοτήτων των μεταφορικών μέσων αλλά και των οικονομικών μηχανισμών. Η αναδιοργάνωση του αστικού χώρου θεωρείται απαραίτητη για την αποφυγή δυσάρεστων καταστάσεων που προκύπτουν από τους μηχανισμούς αυτούς. Σήμερα οι πολιτικές συστηματικής ρύθμισης του χώρου έχουν ηλικία πάνω από 70 χρόνια σε χώρες όπως οι ΗΠΑ και η Αγγλία και πάνω από μισό αιώνα για χώρες όπως η Γαλλία και η Ιταλία. Οι οικονομικοί στόχοι του χωροταξικού σχεδιασμού έχουν εν τω μεταξύ υποστεί σημαντικές αλλαγές. Η έμφαση δεν είναι τόσο στη συνολική (οικονομική) αποτελεσματικότητα ενός συστήματος όσο στους μηχανισμούς που μπλοκάρουν την επιθυμητή εξέλιξη του και ταυτόχρονα στην *εκτίμηση του κοινωνικού κόστους* των διαφόρων μέτρων που λαμβάνονται κατά τη διαδικασία του σχεδιασμού. Σήμερα ο οικονομικός στόχος δεν είναι μόνο η διόρθωση της αγοράς με ταυτόχρονη διατήρηση των πόρων που εξασφαλίζουν μια μακρόχρονη υλική ανάπτυξη. Ο στόχος είναι να συγκρίνουμε τους διάφορους τρόπους διάρθρωσης του χώρου για να επιλέξουμε εκείνους που επιτρέπουν μια ανάπτυξη με τις καλύτερες δυνατές *κοινωνικές προϋποθέσεις*.

2.6. Γενικές παρατηρήσεις για τους στόχους του σχεδιασμού

Είδαμε ότι οι στόχοι του χωρικού σχεδιασμού (πολεοδομικού και χωροταξικού) ποικίλουν και προϋποθέτουν συχνά διαφορετικούς προσανατολισμούς. Είναι φανερό ότι υπάρχουν αρκετές επικαλύψεις και πολλές παράμετροι των στόχων αυτών που συνδυάζονται με στοιχεία των άλλων. Υπάρχει, ωστόσο, στις τέσσερις κατηγορίες στόχων που προαναφέρθηκαν, μια σχετική αυτονομία και μια μη αναγωγιμότητα της κάθε μιας ως προς τις άλλες, πράγμα που επιβεβαιώνει τη σημασία τους ως βασικών διαστά-

σεων του σχεδιασμού. Οι διαστάσεις αυτές είναι στην ουσία οι διαφορετικές όψεις των ίδιων προβλημάτων και της ίδιας πραγματικότητας στην οποία θέλουμε να επεμβούμε για να την αλλάξουμε. Η χωροταξία γεννήθηκε από αυτή ακριβώς την αντίληψη: Τα διάφορα προβλήματα μιας περιοχής (οικονομικά, οικολογικά, κοινωνικά) δε μπορεί ούτε πρέπει να θεωρούνται ανεξάρτητα στον τρόπο αντιμετώπισής τους, στην πορεία της αναπτυξιακής διαδικασίας. Ο κατάλληλος συνδυασμός των διαφορετικών αυτών όψεων καθώς και η σωστή αξιολόγησή τους αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του χωροταξικού όπως και του περιβαλλοντικού σχεδιασμού.

Μια άλλη γενική παρατήρηση είναι ότι ο πρώτος στόχος της γεωμετρικής έκφρασης των κοσμικών και αισθητικών αντιλήψεων όσο και ο κοινωνικός στόχος εμφανίζονται (κυρίως ο πρώτος) στα πλαίσια του πολεοδομικού σχεδιασμού χωρίς όμως αυτό να συμβαίνει κατ' αποκλειστικότητα. Το αντίθετο ισχύει για τους περιβαλλοντικούς και οικονομικούς στόχους, οι οποίοι κινούνται κυρίως στο επίπεδο της χωροταξίας και του χωροταξικού σχεδιασμού παρόλο που και αυτοί δεν αποτελούν τις μοναδικές διαστάσεις του επιπέδου αυτού.

Ειδικότερα για τους δύο τελευταίους (που στην ουσία αποτελούν δύο όψεις του ίδιου νομίσματος) πρέπει να σημειωθεί ότι η εξέλιξή τους είναι σχεδόν παράλληλη. Και στο οικολογικό πεδίο όπως και στο οικονομικό, ο σχεδιασμός εμφανίστηκε στην αρχή ως μια δράση διορθωτική περιορισμένη στο χώρο και το χρόνο. Σύμφωνα με τη δράση αυτή ήταν αρκετή η παρακολούθηση των παραγόντων και των μηχανισμών διαμόρφωσης του χώρου και η από καιρό σε καιρό μια μικρή ώθηση ή παρέμβαση. Σήμερα η μέθοδος δράσης του χωροταξικού σχεδιασμού και στα δύο πεδία είναι να θέσουμε επί τάπητος τις μεγάλες κυρίως διαντιδράσεις των οικολογικών και οικονομικών παραμέτρων και να προσδιορίσουμε τα επίπεδα ή τους τομείς όπου μια ή περισσότερες *στρατηγικές παρεμβάσεις* είναι οι απαραίτητες κινητήριες δυνάμεις για την περαιτέρω εξέλιξη της επιθυμητής ανάπτυξης.

Κατά συνέπεια το πρώτο πρόβλημα που τίθεται στο σημερινό σχεδιαστή του χώρου (πολεοδόμο ή χωροτάκτη) είναι να εκτιμήσει τη σχετική σημασία κάθε στόχου ή παράγοντα που επηρεάζει και προσανατολίζει το σχεδιασμό, να κάνει τη σχετική ταξινόμηση και ιεράρχηση και να προσδιορίζει έτσι την πορεία πάνω στην οποία θα προσαρμόσει (ή θα προσαρμόζει κάθε φορά) τη δράση του.

3. Η επίδραση του φιλελευθερισμού και του κρατικού παρεμβατισμού στο σχεδιασμό του χώρου (18ος-20ος αιώνας)

Είδαμε ότι στις προβιομηχανικές κοινωνίες (σχεδόν μέχρι τον 18ο αιώνα) οι ευθύνες του κράτους είναι πολύ περιορισμένες εξαιτίας της έλλειψης μέσων. Δεν υπάρχει αρμοδιότητα ούτε για τη συντήρηση του οδικού δικτύου παρά μόνο στο βαθμό που αυτό διευκολύνει τη λειτουργία των ταχυδρομικών υπηρεσιών. Η αμυντική λειτουργία (οχύρωση των πόλεων και των συνόρων) είναι ο μόνος λόγος που δικαιολογεί μια άμεση παρέμβαση των αρχών της εποχής εκείνης στην οργάνωση του χώρου. Η κατάσταση στο επίπεδο της τοπικής διοίκησης είναι γενικά καλύτερη: Στην τοπική κλίμακα υπάρχουν περισσότερες εξουσίες και αρμοδιότητες για τη ρύθμιση των οικονομικών δραστηριοτήτων και των ποικίλων εξυπηρετήσεων που απαιτούνται για τους πολίτες και γενικότερα τη ζωή των πόλεων.

Κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα οι παρεμβάσεις του κράτους αυξάνονται και πολλαπλασιάζονται. Νέοι τομείς δράσης εμφανίζονται. Οι διάφορες αμυντικές και οικονομικές ανάγκες όπως π.χ. η ανάπτυξη του πολεμικού και εμπορικού στόλου στη Γαλλία την εποχή του Colber οδηγούν σε μια συνολική πολιτική σχεδιασμού και διαχείρισης των δασών με την έναρξη εφαρμογής του δασικού κώδικα που προκαλεί μεγάλες αντιδράσεις στις παραδοσιακές εγκαθιδρυμένες δομές δασικής εκμετάλλευσης. Παρουσιάζεται εδώ το φαινόμενο της σύγκρουσης του εθνικού συμφέροντος, που εκπροσωπείται από την κεντρική διοίκηση, με τα συμφέροντα των κοινοτήτων και των τοπικών κοινωνικών ομάδων. Φαινόμενο, που θα παρουσιαστεί πολλές φορές στο μέλλον, στα πλαίσια του χωροταξικού σχεδιασμού σε εθνικό επίπεδο.

Στις πρώτες του μορφές ο φιλελευθερισμός είναι απόλυτα αρνητικός σε ό,τι αφορά την παρέμβαση του κράτους στις οικονομικές δραστηριότητες και επομένως στη διαμόρφωση του χώρου που λαμβάνουν χώρα οι δραστηριότητες αυτές. Πράγματι, το οπλοστάσιο των οικονομικών μέτρων που βρίσκονται στη διάθεση του κράτους είναι σημαντικό στην περίοδο του φιλελευθερισμού. Παρόλα αυτά οι παρεμβάσεις είναι ελάχιστες και όταν υπάρχουν είναι έμμεσες.

Ο χωροταξικός σχεδιασμός δεν έχει καμία θέση στις φροντίδες και υποχρεώσεις των κυβερνήσεων εκτός από δύο τομείς:

εκείνο της *άμυνας και ασφάλειας του εθνικού εδάφους* και εκείνο των *δικτύων μεταφοράς και συγκοινωνιών*. Η κατασκευή των δρόμων και των καναλιών στη δυτική Ευρώπη αρχίζει ουσιαστικά τον 18ο αιώνα, πριν από τη βιομηχανική επανάσταση. Στην Αγγλία πραγματοποιείται από τον ιδιωτικό τομέα αλλά αυτό δημιουργεί σημαντικές δυσκολίες. Η χάραξη αυτών των δικτύων δεν είναι ορθολογική, καθώς οι ιδιοκτήτες αρνούνται να δώσουν τη γη τους, είτε γιατί δε θέλουν να κατατμήσουν τα χωράφια τους είτε γιατί περιμένουν να ανέβουν οι τιμές. Έτσι η παρέμβαση της κρατικής εξουσίας εμφανίζεται αναγκαία και λογική. Η χάραξη και κατασκευή των σιδηροδρομικών γραμμών θέτει το πρόβλημα με ακόμα εντονότερο τρόπο λόγω της τεχνικής φύσης του συγκοινωνιακού αυτού μέσου (που απαιτεί π.χ. στροφές μεγάλης ακτίνας, καμπυλότητας κ.λπ.). Εισάγεται έτσι ο θεσμός και η διαδικασία της απαλλοτρίωσης για λόγους «δημοσίου συμφέροντος» που δίνει νέα ώθηση στο ρόλο του κράτους σε σχέση με το σχεδιασμό του χώρου.

Από το άλλο μέρος η βιομηχανοποίηση που συνοδεύεται από την ταχεία συγκέντρωση του πληθυσμού, κυρίως εργατικού δυναμικού, στα νέα κέντρα βιομηχανικής παραγωγής που δημιουργούνται τότε είναι η αιτία πολλών προβλημάτων σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης των εργαζομένων στα κέντρα αυτά¹⁷. Οι εργαζόμενοι στις νέες βιομηχανικές πόλεις γίνονται θύματα ανθυγιεινών συνθηκών διαβίωσης με αποτέλεσμα την αύξηση της νοσηρότητας και θνησιμότητας του εργατικού δυναμικού. Η κατάσταση αυτή ήταν τόσο επώδυνη για μεγάλα τμήματα του πληθυσμού ώστε ορισμένα διορθωτικά μέτρα ήταν αναγκαία. Έτσι στην Αγγλία ήδη από το 1855 διάφοροι κανονισμοί σε επίπεδο τοπικής διοίκησης (Bye Laws) καθορίζουν διάφορα σταθερότυπα (Standards) κατασκευής κατοικιών που βελτιώνουν την ποιότητα ζωής των ενοίκων. Η εξυγίανση όμως των περιοχών κατοικίας οδηγεί τη διοίκηση στην ανάληψη της ευθύνης και για την τεχνική υποδομή και στη συνέχεια για τον κοινωνικό εξοπλισμό των περιοχών (δίκτυα, ύδρευση, αποχέτευση, σχολεία, νοσοκομεία κ.λπ.) πράγμα που έχει ως συνέπεια την πραγματοποίηση μεγάλων επενδύσεων και στους τομείς αυτούς.

Παράλληλα η αγορά γης αρχίζει να υποφέρει από το φαινόμενο της κερδοσκοπίας από τη στιγμή που οι τιμές του εδάφους δεν αντιπροσωπεύουν τις υπάρχουσες χρήσεις ούτε και τις *προβλεπόμενες στο άμεσο μέλλον*. Για το λόγο αυτό εμφανίζονται πολιτικές αγοράς γηπέδων με στόχο τη «δημοτικοποίηση» αρκετών εκτάσεων, όπως έγινε στις γερμανόφωνες χώρες που υπήρ-

ξαν πρωτοπόρες στον τομέα αυτό. Πρέπει να τονιστεί ότι ο «φιλελεύθερος παρεμβατισμός» που αναπτύσσεται από το 1870 και μετά, οφείλεται περισσότερο στη δράση των τοπικών διοικήσεων και στην εξουσία που αντλούσαν από το κεντρικό κράτος για την επιβολή φόρων, σύναψη δανείων κ.λπ., με στόχο την κατασκευή μεγάλων δημοσίων έργων. Αργότερα όμως επικράτησε η τάση της ελαχιστοποίησης των εξόδων και των δαπανών για μια νοικοκυρεμένη λιτή διαχείριση, που στην Γαλλία π.χ. κράτησε μέχρι το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Στις χώρες της κεντρικής Ευρώπης η παράδοση της ανεξαρτησίας των τοπικών διοικήσεων στηρίζει την ελευθερία της δράσης τους ακόμα και όταν το καθεστώς δεν είναι φιλελεύθερο.

Στη Μεγάλη Βρετανία οι συνθήκες ανάπτυξης της δράσης της τοπικής διοίκησης είναι οι πιο ευνοϊκές. Εκεί τα κακά της πρώτης βιομηχανοποίησης και της πρώτης αστικοποίησης είναι τόσο προφανή που η κοινή γνώμη συμφωνεί αρκετά νωρίς για πολιτικές παρεμβάσεις στο χώρο με κοινωνικό περιεχόμενο. Έτσι ενώ στην ηπειρωτική Ευρώπη τα μεταρρυθμιστικά και επαναστατικά κινήματα, βαθιά επηρεασμένα από το Μαρξισμό θέλουν να αλλάξουν ριζικά το κοινωνικοοικονομικό καθεστώς, στον αγγλοσαξωνικό χώρο ο σοσιαλισμός εμφανίζεται λιγότερο δογματικός και παρουσιάζει τα επιτεύγματά του στο επίπεδο της τοπικής αυτοδιοίκησης. Οι οπαδοί του φιλελευθερισμού είναι εχθρικοί στη διεύθυνση των εξουσιών των κεντρικών οργάνων του κράτους ενώ ευνοούν τις τοπικές πρωτοβουλίες. Στην Αγγλία συνειδητοποιούνται επίσης τα όρια του φιλελευθερισμού με την εμφάνιση του κράτους-πρόνοιας (Welfare State) τόσο στη θεωρητική του σύλληψη όσο και στην πρακτική του εφαρμογή.

Ο παρεμβατισμός όμως του τύπου αυτού έχει και χωροταξικές επιπτώσεις. Από τις μεθόδους που χρησιμοποιούνται για τη βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών του πληθυσμού, οι περισσότερες προϋποθέτουν μια αναδιαμόρφωση του «φυσικού» χώρου και περιβάλλοντος, η οποία όμως γίνεται χωρίς τη γνώμη των ενδιαφερομένων. Η χωροταξική πολιτική που εφαρμόστηκε στην Αγγλία μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο από την εργατική κυβέρνηση αντιπροσωπεύει ακριβώς αυτόν τον τύπο του παρεμβατισμού σύμφωνα με τις αρχές του Welfare State. Στη Γαλλία και στις άλλες Ευρωπαϊκές χώρες (εκτός των σκανδιναβικών) η πολιτική αυτή δεν είχε την ίδια αποδοχή ούτε επιτυχία. Παρόλα αυτά διάφορες ρυθμίσεις που προτάθηκαν κάτω από την επίδραση της αγγλικής οικονομικής σκέψης και πρακτικής και κάτω από την πίεση των σοσιαλιστών και χριστιανοδημοκρατών περιέχουν μέ-

τρα παρόμοια με εκείνα που χρησιμοποιήθηκαν στη Μεγάλη Βρετανία. Στις ΗΠΑ οι σοσιαλιστικές ιδέες δεν είχαν ποτέ την αποδοχή που είχαν στην Ευρώπη. Αλλά η διερεύνηση και μελέτη των εγγενών αδυναμιών του φιλελεύθερου καθεστώτος, προετοίμασαν τη κοινή γνώμη για τις παρεμβάσεις του κράτους σε πολλούς τομείς.

Η ιδέα του κρατικού παρεμβατισμού για τη διόρθωση των αδυναμιών της ελεύθερης αγοράς είναι ήδη δεκτή από το τέλος του 19ου αιώνα αλλά συναντά ακόμα αντιδράσεις και *μόνο με τη μεγάλη κρίση, το 1929, πείθονται και οι πλέον ακραιφνείς φιλελεύθεροι*. Τότε ακριβώς γίνονται αισθητά διάφορα φαινόμενα μέχρι τότε παραμελημένα, όπως οι περιφερειακές ανισότητες, η κρίση ορισμένων βιομηχανικών περιοχών, η δυσκολία προσαρμογής στην εκμηχανισμένη γεωργία ορισμένων αγροτικών περιοχών κ.λπ. Ο στόχος δεν είναι πλέον για μια απλή διορθωτική παρέμβαση σε ορισμένους δευτερεύοντες τομείς αλλά για μια κεντρική παρέμβαση στην αγορά με στόχο τον έλεγχο και την ορθολογική οργάνωση της λειτουργίας της. Το κυριότερο μέτρο είναι μια αρχική βοήθεια στους μη προνομιούχους ανταγωνιστές ώστε να ξεκινήσουν με τις ίδιες προϋποθέσεις. Διαφορετικά η αρχή του ανταγωνισμού δεν έχει κανένα νόημα ούτε από λογική ούτε από ηθική άποψη. Σ' αυτά τα πλαίσια η πολιτική του χωροταξικού σχεδιασμού τον 20ο αιώνα παίρνει δύο διαφορετικές μορφές ανάλογα με την κλίμακα επέμβασης: *Σε τοπικό επίπεδο μεταφράζεται σ' ένα λεπτομερή φυσικό (χωρικό) σχεδιασμό ενώ σε εθνικό επίπεδο παίρνει τη μορφή ενός συστήματος οικονομικών κινήτρων και αντικινήτρων (φόρων, επιχορηγήσεων κ.λπ.)*.

4. Η αμφισβήτηση

της μεταπολεμικής περιόδου (1950-1990).

Οι νέες τάσεις και τα όρια του σχεδιασμού

Η εμπειρία από την εφαρμογή της πολιτικής του χωροταξικού σχεδιασμού, τόσο στη μεσοπολεμική όσο και στη μεταπολεμική περίοδο, αποκαλύπτει με σαφήνεια τα όρια αλλά και τους κινδύνους της διαδικασίας αυτής. Στις χώρες της δυτικής Ευρώπης οι τελικές αποφάσεις του σχεδιασμού ανήκουν στην εκλεγμένη τοπική ή κεντρική πολιτική ηγεσία, αλλά η εμπειρία δείχνει ότι οι αρκετοί «άρχοντες» είναι συχνά άοπλοι απέναντι στους ειδικούς που εκπονούν τις σχετικές μελέτες. Υπάρχει όμως και η περι-

πτωση οι πολιτικοί να χρησιμοποιούν ως επιχείρημα (ή ως πρόσχημα) τα επιστημονικά κριτήρια και μεθόδους εκπόνησης της μελέτης, καθώς και το κύρος και τη φερεγγυότητα των μελετητών προκειμένου να αντικρούσουν τυχόν κριτικές από αντιπάλους ή και γενικότερα από οποιονδήποτε ενδιαφερόμενο. Υπάρχει βεβαίως και η περίπτωση όπου οι εκπρόσωποι των πολιτών βρίσκονται σε διαφωνία με τους ειδικούς της μελέτης. Ακόμη είναι δυνατόν να αναρωτηθούν οι ενδιαφερόμενοι εάν τα προτεινόμενα από τους ειδικούς μέτρα είναι πάντοτε σωστά: Μήπως οι μηχανικοί, οι πολεοδόμοι, οι οικονομολόγοι, οι χωροτάκτες είναι εκφραστές, ίσως και ασυνείδητα, ορισμένων συμφερόντων ή ομάδων πίεσης; Μήπως, αντίθετα, οι μελετητές προτείνουν πάντα λύσεις που προκαλούν τη μικρότερη αντίδραση παρόλο που δεν είναι σωστές; Αυτά και διάφορα άλλα είναι τα ερωτήματα που αιωρούνται διαρκώς.

Υπάρχουν όμως και οι άλλες όψεις των σχέσεων της πολιτικής με τη διαδικασία του σχεδιασμού. Σε εθνική κλίμακα, παρατηρούμε συχνά ότι η προσπάθεια που καταβάλλεται για την ισόρροπη ανάπτυξη στο χώρο δεν είναι πάντα εκείνη που απαιτείται. Έτσι παρουσιάζεται το καθόλου τυχαίο φαινόμενο ορισμένες περιφέρειες να είναι ξεχασμένες από την πολιτεία και άλλες να ευνοούνται εντελώς αδικαιολόγητα. Το ίδιο συμβαίνει και στις πόλεις όπου οι φτωχές συνοικίες αντίθετα με τις πλούσιες είναι συχνά υποδοχείς οχλουσών χρήσεων ή υποδομών¹⁸. Βεβαίως η γη είναι εκεί λιγότερο ακριβή αλλά αυτό δεν μπορεί να αποτελεί δικαιολογία για τη βλάβη ενός σημαντικού μέρους του πληθυσμού, το οποίο μάλιστα έχει λιγότερα μέσα να αμυνθεί για την υποβάθμιση της ποιότητας της ζωής τους. Ενώ οι ομάδες πληθυσμού υψηλών εισοδημάτων έχουν πάντα τα μέσα και τις προσβάσεις στην εκάστοτε εξουσία, οι ασθενέστερες εισοδηματικά τάξεις είναι συχνότερα θύματα του χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού¹⁹. Τέτοιες χαρακτηριστικές περιπτώσεις «ταξικού» σχεδιασμού συναντάμε στις ΗΠΑ όπου προγράμματα ανάπτυξης του πολεοδομικού ιστού πραγματοποιήθηκαν με τέτοιο πολιτικό και κοινωνικό «κυνισμό» ώστε προέκυψαν σοβαρές αντιδράσεις. Το κίνημα της εξέγερσης εναντίον των τεχνοκρατών του σχεδιασμού ξεκίνησε από εκεί και στη συνέχεια βρήκε απήχηση και σε πολλές άλλες χώρες²⁰.

Στις αρχές της δεκαετίας του '60 αρχίζουμε να συνειδητοποιούμε τα όρια του σχεδιασμού του χώρου. Η αδικαιολόγητα υπερβολική χρήση του φυσικού (μορφολογικού) σχεδιασμού κατέληξε σε άκαμπτες σχεδιαστικές λύσεις δεσμευτικές για το μέλλον του

εξεταζόμενου ανθρωπογεωγραφικού χώρου (πόλης ή περιοχής). Τα σχέδια έδιναν την εντύπωση ότι από τη στιγμή που θα υλοποιούνταν με συγκεκριμένες προτάσεις θα έπαυε κάθε εξέλιξη. Το μέλλον όμως ενός τόπου δεν «φυλακίζεται» σε μερικά σχέδια και μορφές. Οι κοινωνικές δομές είναι ζωντανές και διαρκώς μετασχηματιζόμενες πραγματικότητες. Όμως οι πολεοδόμοι και χωροτάκτες του μεσοπολέμου δείχνουν ότι αγνοούν αυτή την αλήθεια. Κληρονόμοι της ουτοπιστικής σκέψης πιστεύουν ότι είναι η ιδεατά επιθυμητή κατάσταση της κοινωνίας, αγνοώντας ακόμη και το δικαίωμα των μελλοντικών γενεών να έχουν λόγο στη διαμόρφωση του πλαισίου της ζωής τους. Όπως αναφέραμε και προηγουμένως ο φυσικός σχεδιασμός μπορεί να αξιοποιηθεί περισσότερο σε μικρές κλίμακες χώρου (τοπικό επίπεδο πόλης ή περιοχής) όπου εξετάζονται συγκεκριμένες χωρικές μορφές και όχι αφηρημένα ποσοτικά μεγέθη. Είναι εξάλλου φανερό ότι υπάρχουν πάντα ακίνητα, κατασκευές και εξοπλισμοί που δεν μπορούν να αντικατασταθούν πριν από την παρέλευση αρκετών δεκαετιών (μπορούν όμως να αποκατασταθούν, συντηρηθούν ή αναπλαστούν όταν και όπου αυτό απαιτείται). Αντίθετα στο υπερτοπικό και περιφερειακό επίπεδο ο φυσικός σχεδιασμός εναρμονίζεται με οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες και δεδομένα που πρέπει να ληφθούν υπόψη ώστε οι προβλέψεις και οι προτάσεις να είναι ικανοποιητικές.

Στη δεκαετία της κοινωνικής (και όχι μόνο) αμφισβήτησης (1960-70) βλέπουμε να αναπτύσσεται στους κύκλους των πολεοδόμων και χωροτακτών μια αντίδραση εναντίον των τάσεων που κυριάρχησαν το πρώτο ήμισυ του 20ου αιώνα κάτω από την επίδραση του ουτοπισμού και του τεχνοκρατισμού: Η πρακτική π.χ. του Zoning στο σχεδιασμό επέτεινε τον κοινωνικό και φυλετικό διαχωρισμό (Segregation) πράγμα αντίθετο με τα ιδανικά της κοινωνικής δικαιοσύνης και ισότητας που οι δυτικές κοινωνίες και οι χώρες αυτές υποτίθεται ότι προάσπιζαν.

Η αμφισβήτηση αυτή των τεχνοκρατικών πρακτικών του πολεοδομικού και χωροταξικού σχεδιασμού πήρε συχνά τη μορφή τέτοιας πολεμικής και φανατικών αντιπαραθέσεων ώστε τα θέματα ουσίας δεν ήταν πάντα στο πρώτο πλάνο του σχετικού προβληματισμού: Συχνά οι τεχνοκρατικές πρακτικές αποκηρύσσονται στο όνομα μιας «μαρξιστικής» ιδεολογίας η οποία όμως εφαρμόζει –όταν επικρατεί– έναν ακόμα πιο άκαμπτο και απόλυτο τεχνοκρατισμό. Παρόλες όμως τις υπερβολές ή πολιτικές σκοπιμότητες της αμφισβήτησης, η κριτική ήταν στο μεγαλύτερο μέρος της τεκμηριωμένη. Κυρίως στο σημείο εκείνο που αμφι-

σβητείται η αντικειμενικότητα της διαδικασίας του σχεδιασμού και ιδιαίτερα στη φάση των επιλογών και των προτάσεων. Γι' αυτό και όλοι οι παραγωγικοί, επαγγελματικοί και άλλοι κοινωνικοί φορείς αρχίζουν μεταπολεμικά να δημιουργούν δικές τους υπηρεσίες και μηχανισμούς μελέτης και τεκμηρίωσης των σχεδιαστικών επιλογών και αποφάσεων. Εκ πρώτης όψεως η άποψη αυτή μοιάζει με σπατάλη δυνάμεων και «φαιάς ουσίας» αλλά στην πραγματικότητα εκφράζει τη νέα αντίληψη για τα όρια, τις δυνατότητες και τις μεθόδους του σχεδιασμού.

Στη λογική αυτή εντάσσεται και το κίνημα που εμφανίζεται στους κύκλους των πολεοδόμων το 1965 και ονομάστηκε «Advocacy Planning από τον Paul Davidoff στο άρθρο του «Advocacy and Pluralism in Planning» (J.A.I.P., Νοέμβριος 1965). Σύμφωνα με την άποψη του Davidoff ακόμα και οι πιο μικρές ή αδύνατες ομάδες πολιτικών ή κοινωνικές και επαγγελματικές τάξεις πρέπει να μπορούν να εκφράσουν και να υποστηρίξουν την άποψή τους στη διαδικασία του σχεδιασμού παρουσιάζοντας δικές τους προτάσεις ή αντιπροτάσεις. Για να το κατορθώσουν έχουν ανάγκη ενός συνηγόρου (Advocate) που στην περίπτωση αυτή είναι ο σχεδιαστής του χώρου (Advocate planner) δηλαδή ο ειδικός πολεοδόμος ή χωροτάκτης ο οποίος όπως κάθε συνήγορος παρέχει στον «πελάτη» του, δηλαδή στην ομάδα πολιτών, τις επιστημονικές γνώσεις και τις συμβουλές του. Έτσι ακόμα και οι πιο «ανυπεράσπιστοι» κοινωνικοί εταίροι αποκτούν ουσιαστική και όχι διακοσμητική συμμετοχή στο σχεδιασμό μέσα από την πολιτική δύναμη που τους παρέχει η γνώση όλων των παραμέτρων της συγκεκριμένης υπόθεσης. Πρέπει να αναφερθεί ότι παρόλα τα προφανή πλεονεκτήματά της η ιδέα αυτή αντιμετώπισε πολλές αποτυχίες κατά την εφαρμογή της ώστε μέσα σε μια δεκαετία είχε ατονήσει. Η θεωρητική της όμως αξία παραμένει ακέραια μέχρι σήμερα.

Χάρη στην αντίληψη αυτή, οι παράγοντες της αναπτυξιακής διαδικασίας και του κοινωνικού-οικονομικού γίνεσθαι γνωρίζουν πλέον ότι οι παραδοχές στις οποίες βασίζονται οι όποιες αποφάσεις δεν μπορεί να είναι ποτέ *αμερόληπτες* ή *ουδέτερες*. Ακόμα και όταν η ανάλυση των αντικειμενικών δεδομένων και στοιχείων της υπάρχουσας κατάστασης είναι πλήρης και αποδεκτή από όλους, η *ιεράρχηση των προτεραιοτήτων* δεν είναι ποτέ ίδια για όλες τις κοινωνικές ομάδες. Είναι αλήθεια ότι ορισμένες *βασικές επιλογές ή απαιτήσεις* των ατόμων, ομάδων ή φορέων εκφράζουν συχνά κοινές ανάγκες και στόχους. Όλοι συμφωνούν για την ανάγκη π.χ. της εκπαίδευσης, της υγείας, της ποιότητας ζωής,

του εισοδήματος κ.λπ. Σημαίνει όμως αυτό ότι οι αποφάσεις και επιλογές του σχεδιασμού είναι εύκολες; Φαίνεται ότι τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά: Οι γενικοί στόχοι μπορεί να είναι ίδιοι για τις διάφορες κοινωνικές ομάδες ή τάξεις, αλλά η σειρά με την οποία τοποθετούνται οι προτεραιότητες είναι πολύ διαφορετική. Το ίδιο πράγμα που κάποιος το θεωρούν βασικό, για άλλους είναι δευτερεύον ή τριτεύον. Η αξιολόγηση είναι επομένως κάθε στιγμή αναγκαία.

Από το άλλο μέρος οι επιλογές είναι περισσότερο δύσκολες όταν οι πόροι και τα μέσα ικανοποίησης είναι περιορισμένα. Η συμφωνία και η συναίνεση μεταξύ των ενδιαφερομένων *ακόμα και όταν υπάρχουν κοινές ιδεολογικές και αξιολογικές αρχές και αφετηρίες* είναι δύσκολη από τη στιγμή που φτάνουμε σε πρακτικό επίπεδο. Είναι συνεπώς αδύνατον, κατά τη διαδικασία του σχεδιασμού-προγραμματισμού, να οργανωθούν έτσι οι αποφάσεις των επιλογών ώστε να ληφθούν υπόψη όλες οι ανάγκες και το συλλογικό συμφέρον να ικανοποιείται πριν και πάνω από τα διάφορα ιδιωτικά συμφέροντα. Επιπλέον ακόμη και η ίδια η έννοια του συλλογικού συμφέροντος αμφισβητείται σήμερα στις πλουραλιστικές κοινωνίες. *Το συλλογικό συμφέρον δεν θεωρείται υπαρκτή πραγματικότητα.* Παρόλη τη συναίνεση σε επίπεδο γενικών αρχών (που είναι τόσο γενικές και αόριστες ώστε να θεωρούνται κενές περιεχομένου) και εφ' όσον οι αξίες κάθε ομάδας είναι διαφορετικές, κανένας δεν μπορεί –ούτε φυσικά οι ειδικοί– να κατατάξει μια και έξω τις προτεραιότητες με τρόπο καθολικά αποδεκτό. Σήμερα έχει γίνει φανερό ότι δεν υπάρχει άλλος τρόπος επίλυσης του προβλήματος αυτού παρά μόνο με τη μέθοδο των *διαδοχικών προσεγγίσεων*. Επίσης η συνεννόηση, συνδιαλλαγή ή διαπραγμάτευση ανάμεσα στους κοινωνικούς εταίρους είναι απαραίτητη και δεν μπορεί να αντικατασταθεί από κανένα τεχνοκρατικό σχεδιασμό (εκτός και αν θεωρήσουμε τη διαδικασία αυτή μέρος του σχεδιασμού αυτού). Το μόνο που πρέπει να επιδιώξουμε είναι οι κοινωνικοί εταίροι να φτάσουν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων και των συζητήσεων προετοιμασμένοι και εφοδιασμένοι με τα στοιχεία εκείνα που η επιστημονική ανάλυση και τεκμηρίωση μπορεί να τους προσφέρει.

5. Συμπέρασμα

Ένα γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από όλα τα παραπάνω είναι ότι η σημερινή αντίληψη του σχεδιασμού είναι πολύ διαφορετική από την αντίληψη που κυριάρχησε στις δύο πρώτες

μεταπολεμικές δεκαετίες. Η πολεοδομία και η χωροταξία δεν μπορούν να καταργήσουν τις εσωτερικές τριβές της κοινωνίας. Το τέλος των ιδεολογιών δεν ήλθε μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, όπως πολλοί πίστεψαν τότε, αλλά αντίθετα «ο πόλεμος των ιδεών» (la guerre des idées) έλαβε νέες, ίσως οξύτερες, μορφές. Με την πάροδο του χρόνου, η κοινωνική συναίνεση, που εθεωρείτο ότι θα ήταν το νομοτελειακό αποτέλεσμα της υλικής ευημερίας και της ανάπτυξης, βλέπουμε να χάνεται στο μέτρο και το βαθμό που η «κοινωνία της αφθονίας» εγκαθιδρύεται. Από φιλοσοφική σκοπιά η υπερβολική αισιοδοξία για τη δυνατότητα πραγμάτωσης μιας σταθερής κοινωνικής τάξης πραγμάτων εξέφραζε μια ουτοπία: την ιδέα ότι μπορούμε να ξεφύγουμε από την ιστορία, δηλαδή από τους καταναγκασμούς που προέρχονται από τον πεπερασμένο χαρακτήρα της φύσης, της γης και των ανθρώπων.

Με άλλα λόγια, η νέα αντίληψη θεωρεί ότι οι κοινωνικές τριβές και συγκρούσεις μπορεί να είναι μόνιμες και συνεχείς αλλά συνήθως δεν έχουν χαρακτήρα *απόλυτο* και άρα η συνδιαλλαγή είναι *δυνατή*. Και η οργάνωση του χώρου μπορεί να βοηθήσει δίνοντας τη δυνατότητα, σε άτομα και ομάδες με διαφορετικά ενδιαφέροντα και αντιτιθέμενα συμφέροντα, να εξυπηρετήσουν τους ιδιαίτερους σκοπούς τους. Οι εντάσεις εξακολουθούν να υπάρχουν αλλά πάντα μπορεί να υπάρξει μια απόφαση για τα ζητήματα για τα οποία κατακτήθηκε μια πλειοψηφία ή ομοφωνία των ενδιαφερόμενων. Για τα υπόλοιπα, η απόφαση μπορεί να αναβληθεί για αργότερα. Όταν δεν είναι δυνατή μια συμφωνία μεταξύ των κοινωνικών εταίρων πρέπει να είναι τουλάχιστον δυνατή μια αμοιβαία ανοχή.

Μέσα από αυτή την οπτική ο σχεδιασμός του χώρου παύει να είναι στο απυρόβλητο σε σχέση με τις κοινωνικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις. Και εκείνοι που σκοπεύουν να ασχοληθούν με την πολεοδομία και χωροταξία οφείλουν να ξέρουν ότι η ιδιότητά τους ως μελετητών και σχεδιαστών του χώρου μπορεί να τους «εκθέσει» σε πολλές κριτικές, αμφισβητήσεις και κατηγορίες. Από μια άποψη το επάγγελμα του πολεοδόμου ή του χωροτάκτη με την εξέλιξη αυτή έχασε ίσως ένα μέρος του τεχνοκρατικού «γοήτρου» του και επιπλέον έγινε πολύ πιο δύσκολο στην πρακτική εξάσκησή του. Αλλά η συνεισφορά και η συμβολή του είναι περισσότερο σημαντική και ουσιαστική: Ο σύγχρονος πολεοδόμος και χωροτάκτης μπορεί να διευρύνει το χωρικό και χρονικό ορίζοντα των επιλογών των υποκειμένων του σχεδιασμού. Οι τεχνικές γνώσεις του δεν μειώνουν ίσως τις εντάσεις και τις τριβές

αλλά μπορούν να βοηθήσουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων για το χώρο καθώς και σε καλύτερες, δημοκρατικότερες και αποτελεσματικότερες διαπραγματεύσεις μεταξύ των ενδιαφερόμενων μερών. Η δημοκρατική διαδικασία –παρόλα τα γνωστά μειονεκτήματά της– παραμένει τελικά ο μόνος θεμιτός δρόμος για την άρση των όποιων εμποδίων παρουσιάζονται στο σχεδιασμό του «πλαισίου» της σημερινής πλουραλιστικής και πολυσύνθετης κοινωνικής πραγματικότητας.

Σημειώσεις

1. Η χωροταξία και ο χωροταξικός σχεδιασμός είναι έννοιες ευρύτερες από εκείνες της *πολεοδομίας* και του *πολεοδομικού σχεδιασμού*. Από μια άποψη μπορεί να θεωρηθεί ότι οι δεύτερες αποτελούν ειδικότερες περιπτώσεις των πρώτων, αφού αναφέρονται σε μικρότερης κλίμακας και ιδιαίτερης μορφής «αντικείμενα» (οικισμοί, πόλεις, πολεοδομικά συγκροτήματα κ.λπ.). Υπάρχει δηλαδή μια διαφοροποίηση τόσο ως προς την *κλίμακα* ή *επίπεδο*, όσο και ως προς το *είδος* ή την *ποιότητα* του γεωγραφικού χώρου.

Οι έννοιες χωροταξίας/πολεοδομίας και χωροταξικού/πολεοδομικού σχεδιασμού αλληλοκαλύπτονται σημαντικά ως προς το περιεχόμενο και τη σημασία τους. Η διαφορά έγκειται στο ότι οι όροι *Χωροταξία/Πολεοδομία* προσδιορίζουν περισσότερο ένα κωδικοποιημένο και συστηματοποιημένο «πακέτο» επιστημονικών γνώσεων που αποτελεί το αντικείμενο ενός κλάδου (Discipline). Νοείται δηλαδή, ως γνωστικό αντικείμενο μιας εκπαιδευτικής (Instructional) διαδικασίας, ενός εκπαιδευτικού κύκλου σπουδών ή ενός επαγγελματικού κλάδου. Αντίθετα η έννοια του χωροταξικού/πολεοδομικού σχεδιασμού αναφέρεται σε περισσότερο συγκεκριμένες διαδικασίες επεμβάσεων στο χώρο. Η χωροταξία/πολεοδομία όσο και ο χωροταξικός/πολεοδομικός σχεδιασμός τόσο ιστορικά όσο και μεθοδολογικά, έχουν στενή και οργανική σύνθεση με την κοινωνικο-οικονομική πολιτική (θεματική-τομεακή διάσταση) και αποτελούν αναπόσπαστο μέρος ενός γενικότερου σφαιρικού (Global) σχεδιασμού με στόχο την ανάπτυξη (αναπτυξιακός σχεδιασμός).

Τέλος από την άποψη των συναφών ειδικοτήτων, ειδικεύσεων και σπουδών μέσω των οποίων προσεγγίζεται η Χωροταξία και η Πολεοδομία, θα πρέπει να τονιστεί ότι αυτές καλύπτουν ένα αρκετά ευρύ φάσμα των θετικών και θεωρητικών επιστημών. Κυρίως όμως ανήκουν στις ακόλουθες κατηγορίες και κλάδους με έμφαση στις α,β, και δ περιπτώσεις:

- α) Γεωγραφία (με όλες τις διαιρέσεις της)
- β) Τεχνικές επιστήμες (κλάδοι Αρχιτέκτονα, Πολιτικού Μηχανικού, Τοπογράφου κ.λπ.)
- γ) Οικολογία και επιστήμες της φύσης, της γης και της ζωής
- δ) Οικονομικές-κοινωνιολογικές-δημογραφικές επιστήμες
- ε) Νομικές, πολιτικές και διοικητικές επιστήμες

2. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η Ψυχολογία του χώρου ή του περιβάλλοντος, η Κοινωνιολογία του χώρου, η Αστική Κοινωνιολογία, η Αγροτική Κοινωνιολογία, η Οικονομική του χώρου γενικά, η Αστική και Περιφερειακή Οικονομική, η Ανθρώπινη Οικολογία (Human Ecology) κ.λπ.

3. Πρέπει να σημειωθεί ότι η Γεωγραφία ξεκίνησε ως περιγραφική και «ιδιογραφική» επιστήμη προτού εξελιχθεί σε μια προσπάθεια ερμηνείας του χώρου και εξήγησης των χωρικών δομών και φαινομένων. Από την εξέταση δηλαδή του «τι» και «πού» πέρασε στην έρευνα του «πώς» και «γιατί», κάνοντας χρήση γενικών θεωριών και υποδειγμάτων (μοντέλων) πέρα από τις μελέτες συγκεκριμένων περιπτώσεων (Case Studies). Επίσης εξειδικεύθηκαν σε κλάδους αντίστοιχους με εκείνους των κοινωνικών επιστημών όπως π.χ. Συμπεριφορική Γεωγραφία (Behavioural Geography) ή Ψυχογεωγραφία, Αστική Γεωγραφία, Αγροτική Γεωγραφία κ.λπ.

4. Η χωροταξία και ο χωροταξικός σχεδιασμός έχουν σχέση με την *περιφερειακή ανάπτυξη* και κατά συνέπεια με την *περιφερειακή πολιτική* και τον *περιφερειακό προγραμματισμό και σχεδιασμό*. Και οι δύο κλάδοι προσεγγίζουν τα χωρικά προβλήματα από την «πολιτική» και «δεοντολογική» σκοπιά (και όχι την ερμηνευτική). Όμως ενώ ο περιφερειακός προγραμματισμός αναφέρεται σε μια γενική θεώρηση του (περιφερειακού) χώρου, ο χωροταξικός σχεδιασμός ασχολείται περισσότερο με τη χωρική διάσταση. Ο περιφερειακός προγραμματισμός νοείται ως *συνολικός, δηλαδή θεματικός και χωροταξικός μαζί*. Στην πράξη όμως γίνεται συχνά σύγχυση και ο περιφερειακός προγραμματισμός και σχεδιασμός θεωρείται μερικές φορές μόνο ως *θεματικός ή τομεακός* και μάλιστα *οικονομικός* σε αντιδιαστολή με το χωρικό ή χωροταξικό. (Η ακριβής έκφραση θα ήταν «περιφερειακός οικονομικός προγραμματισμός»). Τέλος, αρκετές φορές ο όρος περιφερειακός σχεδιασμός έχει την ίδια έννοια με το χωροταξικό σχεδιασμό. Δεν είναι δηλαδή, γενικότερος αλλά ταυτόσημος με αυτόν, αφού ως κατ' εξοχήν επίπεδο εφαρμογής της χωροταξίας θεωρείται η περιφέρεια. Από μια άλλη οπτική γωνία η χωροταξία και ο χωροταξικός σχεδιασμός μιας περιοχής ή μιας περιφέρειας μπορεί να θεωρηθεί ως η γεωγραφική της ανάλυση στην οποία προστίθενται *στόχοι, κατευθύνσεις και επιδιώξεις*, που αφορούν τον προγραμματισμό των δραστηριοτήτων στο χώρο, στα πλαίσια μιας ευρύτερης οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής για τη συγκεκριμένη περιφέρεια καθώς και για τις υπόλοιπες περιφέρειες της ίδιας χώρας (*περιφερειακή πολιτική*).

5. Όπως έχει παρατηρηθεί συχνά η ανάπτυξη μιας κοινωνίας και κατά συνέπεια η «κατασκευή» ή «παραγωγή» του χώρου της είναι μια *de facto* διαδικασία ανεξάρτητα από την όποια *ενειδητοποίηση* ή μη του γεγονότος αυτού. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ignacy Sachs στο βιβλίο του «Strategies de l' ecodéveloppement» στις παραδοσιακές κοινωνίες οι άνθρωποι έκαναν ανάπτυξη όπως ο κ. Jourdain του Μολιέρου έκανε πρόζα χωρίς να το ξέρει! Το ίδιο ακριβώς θα μπορούσαμε να πούμε για τη διευθέτηση του χώρου. Ο άνθρωπος έκανε πάντοτε χωροταξία χωρίς να το ξέρει.

6. Για αναλυτικότερη μελέτη βλέπε την ενδιαφέρουσα εργασία του Α.Φ. Λαγόπουλου «Η επιρροή των κοσμικών αντιλήψεων επί της παραδοσιακής μεσογειακής και ινδοευρωπαϊκής πολεοδομίας» καθώς και το βιβλίο του Ε.

Δημητριάδη «Ιστορία της πόλης και της πολεοδομίας» (βλέπε βιβλιογραφία).

7. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η Χάρτα των Αθηνών (*Charte d' Athene*), που είχε σταθεί ορόσημο στην ιστορία των CIAM, καθώς και οι αρχές που εξέφρασε, είναι προ πολλού ξεπερασμένες. Ήδη το Πράσινο Βιβλίο για το αστικό περιβάλλον της Ε.Ε. (1991) εισάγει και επίσημα τίλεον στην Ευρώπη διαφορετικές αρχές για την πόλη και το δεδομένο περιβάλλον. Με την ευκαιρία αναφέρουμε ότι στην Αθήνα εφέτος, 60 χρόνια μετά την «Χάρτα των Αθηνών» οργανώνεται από το Σύλλογο Πολεοδόμων και Χωροτακτών και το Δήμο Αθηναίων, συνέδριο με θέμα «Προς τη νέα Χάρτα της Αθήνας; Από την οργανική πόλη στην πόλη των πολιτών» ως συμβολή σε μια παγκόσμια προσπάθεια προσανατολισμού προς νέες αρχές στην Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία.

8. Το δόγμα αυτό εκφράστηκε αρχικά από το γνωστό εργαστήριο τέχνης και αρχιτεκτονικής του Bauhaus το οποίο υπήρξε χώρος καλλιτεχνικής αλλά και πολιτικοϊδεολογικής ζύμωσης. Δύο από τα γνωστότερα ονόματα που συνδέθηκαν με την κίνηση αυτή και θεωρούνται από τους καλύτερους αρχιτέκτονες του 20ου αιώνα είναι ο W. Gropius (Διευθυντής του Bauhaus το 1926 – ένα από τα έργα του η Αμερικανική πρεσβεία στην Αθήνα) και ο Mies van de Rohe στον οποίο αποδίδεται η περίφημη ρήση «less is more» (βλέπε και Δ. Καρύδης «Ανάγνωση Πολεοδομίας», σ. 143-146).

9. Η κοινωνική αυτή ουτοπία του Άγγλου πολιτικού και φιλόσοφου Th. More γνωστού για την ακεραιότητα και το ήθος του χαρακτήρα του, περιγράφεται στο βιβλίο του «*De optimo statu reipublicae deque nova insula Utopia*» (για την άριστη κατάσταση της πολιτείας και το καινούργιο νησί Ουτοπία), που έγραψε το 1516.

10. Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες αναλύσεις για τους ουτοπιστές (που μπορούν να χαρακτηριστούν και ως «προ-πολεοδόμοι» και τα ουτοπιστικά τους σχέδια ως «προ-πολεοδομία») έχει γίνει από την Francoise Choay στην ανθολογία της «*L' urbanisme: utopies et realites*». Κατά την Choay ακόμα και οι κοινωνικοί φιλόσοφοι, μεταρρυθμιστές και επαναστάτες όπως οι K. Marx, F. Engels, P. Kropotkine, N. Boukharine εξετάζονται για τις ιδέες τους σχετικά με την οργάνωση του αστικού χώρου στα πλαίσια μιας προ-πολεοδομίας χωρίς χωρικό μοντέλο (*Pre-urbanisme sans modele*).

11. Για περισσότερα περί Fourier βλέπε σχετικά F. Choay όπ.παρ., σ. 95-105.

12. Μια αναλυτική και ενδιαφέρουσα μελέτη για το θέμα των σχέσεων χώρου και εξουσίας γίνεται στο βιβλίο του P. Claval «*Espace et pouvoir*» σε όλα τα χωρικά επίπεδα (από την αρχιτεκτονική μέχρι την παγκόσμια γεωγραφική κλίμακα). Για το ίδιο θέμα βλέπε επίσης την εργασία του Cl. Raffestin «*Pour une geographie du pouvoir*».

13. Για περισσότερα βλέπε τις εργασίες του J. Lovelock που αναφέρονται στη βιβλιογραφία. Σημειώνουμε ότι τα πλανητικά περιβαλλοντικά προβλήματα δημιουργήθηκαν πολύ νωρίτερα αλλά η ενιαία και τεκμηριωμένη θεωρητική τους διατύπωση γίνεται στις αρχές της δεκαετίας του '80.

14. Ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματα του New Deal του F.D. Roosevelt υπήρξε η δημιουργία νέων περιφερειακών οντοτήτων. Στα πλαίσια

αυτά συστάθηκε η περιφέρεια Tennessee Valley Authority (TVA) με σκοπό να οργανώσει την ανάπτυξη της ομώνυμης περιοχής πράγμα που έγινε τελικά με μεγάλη επιτυχία. Το γεγονός αυτό της σύστασης ενός φορέα για μια συγκεκριμένη γεωγραφική-χωρική ενότητα μπορεί να θεωρηθεί ότι σηματοδοτεί την αρχή της χωροταξίας και του περιφερειακού σχεδιασμού (Regional Planning).

15. Σχετικά με την προβληματική της περιφερειακής ανάπτυξης αλλά και την ανάπτυξη του ιδιαίτερου κλάδου της περιφερειακής επιστήμης, μπορεί κανείς να πληροφορηθεί σχετικά από τα βιβλία των: Ν. Κόνσολα «Περιφερειακή οικονομική πολιτική» και Κ. Χατζημιχάλη «Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική» που αναφέρονται στη βιβλιογραφία.

16. Βλέπε σχετικά στο ενδιαφέρον βιβλίο του με τίτλο «La question regionale», Παρίσι, 1970.

17. Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι στον προ-βιομηχανικό κόσμο η ευθύνη της στέγασης των εργαζομένων παραδοσιακά αναλαμβάνεται από τον εργοδότη, φαινόμενο που συνεχίστηκε μέχρι τις αρχές της βιομηχανικής επανάστασης (στις ΗΠΑ η συνήθεια αυτή υπήρχε για τις νεαρές εργάτριες των υφαντουργείων μέχρι και το 1930!). Σιγά σιγά όμως ο ανταγωνισμός εξαφανίζει αυτές τις πρακτικές που κοστίζουν ακριβά.

18. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα κοινωνικού (ταξικού) και χωρικού διαχωρισμού (Segregation Spatiale) υπάρχει στο πολεοδομικό συγκρότημα των Αθηνών όπου οι δυτικές συνοικίες των χαμηλών εισοδημάτων είναι υποβαθμισμένες πολεοδομικά (έλλειψη πράσινου, κοινοχρήστων και κοινοφελών χώρων κ.λπ) σε σχέση με τις βορειο-ανατολικές περιοχές των υψηλών εισοδημάτων.

19. Σχετικά με την «εκ προμελέτης» χρησιμοποίηση του πολεοδομικού και χωροταξικού σχεδιασμού για σκοπούς «ταξικής καταπίεσης» τόσο σε ανεπτυγμένες όσο και σε υπανάπτυκτες χώρες έχουν ειπωθεί και γραφεί πολλά. Μια τέτοια αναφορά μπορεί κανείς να βρει στο βιβλίο του Μ. Παπαδολαμπάκη «Οι δικτάτορες των πόλεων: πολεοκράτορες και τεχνοκράτες».

20. Σχετικά με το ζήτημα της κριτικής και της αμφισβήτησης της σύγχρονης αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας (ήδη από την αρχή της δεκαετίας του '60) μπορεί κανείς να συμβουλευτεί την κλασική πλέον μελέτη της J. Jacobs «The Death and Life of Great American Cities: The Failure of Town Planning» όπου εκφράζονται επίσης κάποιες αρχές που σήμερα αποτελούν το επίσημο δόγμα στο σχεδιασμό του χώρου (μείξη χρήσεων και λειτουργιών, επαναχρησιμοποίηση παλιών κτιρίων κ.λπ.).

Βιβλιογραφία

- Ανδρικοπούλου Ε., Καυκαλάς Γ., *Η ρύθμιση του περιφερειακού χώρου στην Ελλάδα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- Αραβαντινός Α., *Πολεοδομικός Σχεδιασμός*, ΕΜΠ, Αθήνα, 1986.
- Γεραρδή Κ., *Εισαγωγή στη Χωροταξία και την Αναπτυξιακή Πολιτική*, ΣΠΕ-ΕΜΠ, Αθήνα, 1979.
- Γετίμης Π., *Σημειώσεις Χωροταξίας*, Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΙΠΑ), Αθήνα, 1984.

- Γετίμης Π., Καυκαλάς Γ., Μαραβέγιας Ν. (επιμ.), *Αστική και Περιφερειακή Ανάπτυξη: Θεωρία - ανάλυση και πολιτική*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1994.
- Choay F., *L'urbanisme, utopies et realites: une anthologie*, Seuil, Paris, 1965.
- Claval P., *Espace et Pouvoir*, PUF, Paris, 1978.
- Gottman J., *Essais sur l'amenagement de l'espace habite*, Mouton, Paris, 1966.
- Gravier J.F., *La question regionale*, Flammarion, Paris, 1970.
- Jacobs J., *The Death and Life of Great American Cities: The Failure of Town Planning*, Penguin Books, 1984 (αρχική έκδοση Random House, USA, 1961).
- Καρύδης Δ., *Ανάγνωση Πολεοδομίας. Η Κοινωνική Σημασία των Χωρικών Μορφών*, Συμμετρία, Αθήνα, 1991.
- Καυκαλάς Γ., Γιαουτζή Μ., (Επιμ) *Η Πόλη στο Κεφαλαιοκρατικό Σύστημα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1977.
- Κόνσολας Ν., *Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1983.
- Λαγόπουλος Α.Φ., *Η επιρροή των κοσμικών αντιλήψεων επί της παραδοσιακής μεσογειακής και ινδοευρωπαϊκής πολεοδομίας*, ΕΜΠ, Αθήνα, 1970.
- Λαγόπουλος Α.Φ., *Εγχειρίδιο Πολεοδομίας Μέρος Β' (Προγραμματισμός και Σχεδιασμός)*, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 1977.
- Λουκάκης Π., *Σημειώσεις Πολεοδομίας-Πολεοδομικός Σχεδιασμός*, τεύχη 1, 2, ΔΠΘ, Ξάνθη, 1985.
- Lovelock J., *Gaia: A New Look at Life on Earth*, Oxford University Press, Oxford, 1982.
- Lovelock J., *The Age of Gaia: A Biography of our Living Earth*, Norton, New York, 1988.
- More Th., *Η Ουτοπία* (μετάφραση από την αγγλική απόδοση), Κάλβος, Αθήνα, 1984.
- Mumford L., *The City in History. Its origins, its transformations and its prospects*, Harcourt, Brace and World, Inc., New York, 1961.
- Παπαδολαμπάκης Μ., *Οι Δικτάτορες των Πόλεων: Πολεοκράτες και Τεχνοκράτες*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1976.
- Raffestin C., *Pour une geographie du rounoir*, Librairies Techniques, Paris, 1980.
- Sahtouris E., *Γαία: Το ανθρώπινο ταξίδι από το χάος στον κόσμο*, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1990.
- Τσουδερός Ι., *Ουτοπική Πολεοδομική Σκέψη*, ΕΜΠ, Αθήνα, 1980.
- Χατζημιχάλης Κ. (επιμ-εισαγωγή), *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική*, Εξάντας, Αθήνα, 1992.

Τοπική κοινωνική μεταβολή και η έννοια του «εναλλακτικού»

Σκεύος Παπαϊωάννου*

Περίληψη

Τα καθημερινά αδιέξοδα των σύγχρονων κοινωνιών κάνουν επιτακτικότερη την ανάγκη μελέτης των δυνατοτήτων και των συνθηκών του κοινωνικού εκσυγχρονισμού. Στόχος της εργασίας αυτής είναι να αντιπαραθέσει στην κυρίαρχη λογική της ανάπτυξης, εναλλακτικές προτάσεις και σκέψεις οι οποίες ενυπάρχουν τόσο στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές όσο και στις περισσότερο παραδοσιακές κοινωνίες.

1. Εισαγωγή στο πρόβλημα

Τα τελευταία περίπου σαράντα χρόνια υπήρξε – και συνεχίζεται μέχρι σήμερα – έντονη συζήτηση και ερευνητική δραστηριότητα από τη σκοπιά της οικονομίας, της κοινωνιολογίας, της πολιτικής επιστήμης αλλά και της πολιτιστικής ανθρωπολογίας γύρω από ζητήματα «εκσυγχρονισμού», «εξέλιξης», «ανάπτυξης», «μεταβολής», «μετασχηματισμού» της κοινωνίας.

Η πληθώρα των θεωρητικών παραδειγμάτων δεν επιτρέπει έστω και τη συνοπτική τους παρουσίαση¹. Αυτό που πρέπει εντούτοις να αναφερθεί εδώ είναι η αλλαγή της απόλυτης διπολικής διαφοροποίησης μεταξύ «παραδοσιακού» και «μοντέρνου». Σήμερα κυριαρχεί η άποψη ότι ο «εκσυγχρονισμός» δεν αποτελεί μια «μονοδρομική», δημογραφική, κοινωνική, οικονομική, πολιτική, και πολιτιστική διαδικασία, που να οδηγεί σε ένα επίπεδο σαφώς καθορισμένο. Ο εκσυγχρονισμός κατανοείται πλέον περισσότερο ως μια σειρά διαδικασιών διαρθρωμένων μεταξύ τους με ένα κοινό πυρήνα που προκαλεί παρόμοια προβλήματα στις διάφορες κοινωνίες. Τέτοιες διαδικασίες, όπως π.χ. αυξανόμενη κοινωνική διαφο-

---

* Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

ροποίηση, αστικοποίηση και μετατροπή αγροτικού πληθυσμού σε εξαρτημένους εργαζόμενους, κατάρρευση ή αποδυνάμωση της παράδοσης συνδέονται στις διάφορες κοινωνίες με συγκεκριμένα βασικά προβλήματα. Η εμφάνιση νέων κοινωνικών ομάδων και συσχετισμών δυνάμεων συνδέεται με συγκρούσεις τις οποίες προσπαθεί η κοινωνία να ρυθμίσει, μεταξύ άλλων με το να εντάξει αυτές τις ομάδες σε ένα ενιαίο θεσμικό πλαίσιο αναφοράς και με το να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για μια νέα συλλογική συνεκτική ταυτότητα συνδέοντας το παραδοσιακό με το μοντέρνο.

Το ερώτημα είναι βέβαια κατά πόσο και κάτω από ποιες συνθήκες είναι οι κοινωνίες σε θέση να δημιουργήσουν μια θεσμική δομή και να τη διατηρήσουν και η οποία θα μπορούσε να αφομοιώσει τη μεταβολή και να αντιμετωπίσει τα νέα προβλήματα². Όλα αυτά τα προβλήματα είναι αποτέλεσμα οικονομικής, πολιτικής, κοινωνικο-πολιτιστικής και θεσμικο-οργανωτικής δυναμικής, αλλά διαφέρουν από κοινωνία σε κοινωνία ανάλογα με το περιεχόμενο, το χαρακτήρα και το επίπεδο ανάπτυξης του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων.

Στόχος της εργασίας αυτής είναι να αντιπαραθέσει στην κυρίαρχη λογική και στα όρια της ανάπτυξης, όπως αυτά εμφανίζονται στα πλαίσια της κοινωνικής και οικολογικής κρίσης, εναλλακτικές σκέψεις-προτάσεις, οι οποίες ενυπάρχουν τόσο στις βιομηχανικά αναπτυγμένες, όσο και στις περισσότερο παραδοσιακές κοινωνίες. Με τη διαφορά ότι στις μεν αναπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες οι εναλλακτικές προτάσεις-προγράμματα είναι έκφραση και απόρροια της πολιτικο-κοινωνικής στάσης και αντίστασης προς την κυρίαρχη αναπτυξιακή λογική ενώ στις παραδοσιακές κοινωνίες είναι μέρος του τρόπου ζωής, χωρίς αναγκαστικά να αποτελούν συνειδητή επιλογή.

2. Η λογική και τα όρια της ανάπτυξης: Η κοινωνικο-οικολογική κρίση

Η κυρίαρχη λογική της ανάπτυξης έφτασε στα όριά της προκαλώντας μια έντονη κοινωνική και οικολογική κρίση με κινδύνους που απειλούν με ανεπανόρθωτες καταστροφές του οικοσυστήματος και κατά συνέπεια και της ίδιας της ανθρώπινης ύπαρξης. Το εάν και κατά πόσο θα δοθεί μια ευκαιρία για να έχει μέλλον η ζωή, θα εξαρτηθεί από τη συνειδητοποίηση και την τόλμη δράσης στο παρόν³. Οι σημερινές εξελίξεις και διαπιστώσεις δείχνουν ότι η αναπτυγμένη σύγχρονη κοινωνία που υποσχόταν να λύσει τα συσσωρευμένα προβλήματα και, διαμέσου της επίδοσης και απόδοσης, να εξασφαλίσει στον άνθρωπο μια ικανοποιητική θέση στη ζωή, έχει προκαλέσει ένα τέτοιο δυναμικό κινδύνων που κανείς και με καμιά απόδοση δεν μπορεί να ξεφύγει.

Αυτοί οι τεράστιοι κίνδυνοι για την ανθρωπότητα συνυπάρχουν με το απόγειο της ανθρώπινης παραγωγικής και δημιουργικής δύναμης (πυρρη-

νική ενέργεια, πληροφορική, γεννητική, βιοτεχνολογία), η οποία εμπειριέχει κινδύνους που μεταστρέφουν τον άκρατο ατομικισμό της σύγχρονης κοινωνίας στο άκρο αντίθετό του. Με αφορμή το «ατύχημα» του Tschernobyl γράφει ο Ulrich Beck σχετικά: «Ακόμα είναι ζωντανά τα αντανακλαστικά μιας άλλης εποχής: Πώς μπορώ εγώ να προστατέψω τον εαυτό μου και τους δικούς μου; Οι συμβουλές για το ιδιωτικό, που δεν υπάρχει πια, ανθούν. Παρόλα αυτά, ζουν όλοι ακόμα κάτω από το ανθρωπολογικό σοκ της βίωσης της φυσικής εξάρτησης διαμέσου της απειλής των πολιτισμικών μορφών ζωής, η οποία ακύρωσε όλες τις έννοιες μας περί «χειραφέτησης» και «ατομικής ζωής», έθνους, χώρου, χρόνου»⁴. Η εμπειρία του Tschernobyl, που για λίγο έστω, προκάλεσε την κατάρρευση γνώριμων μορφών ζωής, αντανakλά την εκδίκηση της φύσης στην αποικιοκρατική εκμετάλλευσή της από το εξαρτημένο απ' αυτήν παγκόσμιο βιομηχανικό σύστημα. Έχουμε φτάσει στο σημείο όπου κανείς και τίποτα δεν αισθάνεται και δεν είναι ασφαλής. «Οι κίνδυνοι γίνονται τυφλοί επιβάτες της κανονικής κατανάλωσης. Ταξιδεύουν με τον άνεμο και με το νερό, βρίσκονται χωμένοι σε όλα και σε όλους και περνούν μαζί με τα πιο απαραίτητα για τη ζωή –τον αέρα που αναπνέουμε, την τροφή, τα ρούχα, το σπίτι και τα έπιπλα– όλες τις κατά τα άλλα τόσο αυστηρά ελεγχόμενες ζώνες προστασίας της σύγχρονης κοινωνίας. Ενώ μετά το ατύχημα σχεδόν αποκλείεται η άμυνα και η προσπάθεια αποτροπής του, μένει (φαινομενικά) ως μοναδική δραστηριότητα: η διάψευση, ένας καθησυχασμός που προκαλεί φόβο»⁵ και παρόλα αυτά οδηγεί σε παθητικότητα. Αυτή η φαινομενικά «απομένουσα» –δραστηριότητα ενόψει του πραγματικού υπάρχοντος και αναπότρεπτου κινδύνου– συμπλέει με την αδυναμία σύλληψης και αντίληψης ενός κινδύνου που υπερβαίνει τις δυνατότητες των ανθρώπινων αισθήσεων.

Το αίσθημα της αδυναμίας απέναντι στο γιγαντιαίο κίνδυνο εκφράζεται εν μέρει με επιθετικότητα και με ένα κλίμα όμοιο με αυτό της συντέλειας του κόσμου, που κατά περίεργο τρόπο υποχωρεί κάθε φορά που η καθημερινότητα «ομαλοποιείται». Ενώ οι κίνδυνοι του σημερινού βιομηχανικού συστήματος είναι κατ' αρχήν υπερ-ταξικοί και διεθνείς, θα ήταν εντούτοις λάθος να παραβλεπόταν το γεγονός ότι είναι δεδομένη η προσπάθεια τόσο σε εθνικό επίπεδο, όσο και σε διεθνές: η κατανομή, των κινδύνων να γίνεται σε βάρος των κοινωνικά αδυνάτων. Η φτώχεια και η ανάγκη συνδέεται με την αποδοχή τεράστιων κινδύνων. Έτσι δικαιολογείται η μεταφορά επικίνδυνων παραγωγικών μονάδων στην περιφέρεια και ιδιαίτερα στον Τρίτο Κόσμο και η αποδοχή τους. Γι' αυτούς τους ανθρώπους αποτελούν μάλιστα οι σύνθετες εγκαταστάσεις χημικών εργοστασίων με τους εντυπωσιακούς σωλήνες και δεξαμενές τα σύμβολα της επιτυχίας και της «ανάπτυξης». Ο κίνδυνος του θανάτου που ενυπάρχει σ' αυτά παραμένει αντιθέτως στην αφάνεια⁶.

Η διαφορά βέβαια μεταξύ της φτώχειας και της εξαθλίωσης στην περιφέρεια και στον Τρίτο κόσμο και των παραγομένων τεράστιων περιβαλλοντικών κινδύνων είναι ότι οι τελευταίοι είναι μεταδοτικοί για τις πλούσιες περιοχές και χώρες, αφού μεταφέρονται σ' αυτές ενσωματωμένοι

στα προϊόντα που εισάγουν και καταναλώνουν, αλλά και διαμέσου των κλιματικών μεταβολών διεθνώς. Έτσι γίνονται οι παραγόμενοι κίνδυνοι αργά ή γρήγορα *Bumerang* για τις πλούσιες χώρες και περιοχές⁷. Η παγκοσμιότητα των προβλημάτων που απορρέει από την εμμονή στην κυρίαρχη αντίληψη ανάπτυξης απαιτεί βέβαια μέτρα, αλλαγές, και κινητοποιήσεις σε ανάλογο επίπεδο. Αυτό δε σημαίνει όμως την αδράνεια και αναμονή σε άλλα επίπεδα π.χ. εθνικό ή τοπικό. Αντίθετα μάλιστα χρειάζεται μια έντονη κινητοποίηση στη βάση και πιέσεις προς τα κέντρα αποφάσεων.

Ενώ η διαπίστωση της κρισιμότητας των προβλημάτων κερδίζει συνεχώς έδαφος και η κριτική αρθρώνεται θεωρητικά και πρακτικά, διαφοροποιούνται σημαντικά μεταξύ τους οι ποικίλες ερμηνείες της οικολογικής κρίσης και τα προτεινόμενα μέτρα για μια (δι)έξοδο απ' αυτήν⁸.

Αυτό που πρέπει βέβαια να τονιστεί είναι ότι οι γρήγορες ραγδαίες και θεμελιακές αλλαγές και αναδιαρθρώσεις ιδιαίτερα στο χώρο της οικονομίας και επικοινωνίας, αλλά και το «χειροπιαστό» όφελος, βρέθηκαν σε μια δυσανάλογη ασύγχρονη σχέση με τους υποκειμενικούς παράγοντες, την κοινωνική συνείδηση του μεγαλύτερου μέρους της ανθρωπότητας. Και ενώ τα προβλήματα στις λεγόμενες αναπτυγμένες χώρες είναι γνωστά, φαίνεται σχεδόν αδύνατο να σταματήσει κανείς τη στόχευση των «υπανάπτυκτων» ή «υπο-ανάπτυξιν» χωρών, να επιθυμούν και να επιδιώκουν να φτάσουν τις αναπτυγμένες χώρες. Μπροστά στο φάσμα της πείνας, της δυστυχίας και της εξαφάνισης φαίνεται αυτή η επιδίωξη ως η μόνη ελπίδα. Εξάλλου είναι σχετικά δύσκολο να κυριαρχήσουν άλλες εναλλακτικές σκέψεις αφού η τάση αυτή είναι ενσωματωμένη στη λογική αναπαραγωγής και συσσώρευσης του κεφαλαίου που βασίζεται στη διηνεκή εξάρτηση αυτών των χωρών στις οποίες η αποικιοκρατική κυριαρχία ενσωματώνεται και μετουσιώνεται σε οργανικό στοιχείο της συνειδησιακής διαδικασίας: «η κυρίαρχη ιδεολογία είναι η ιδεολογία των κυριάρχων»⁹. Οι κυριαρχούμενοι θέλουν να γίνουν όπως οι κυρίαρχοι¹⁰.

Τα διάφορα μέτρα προστασίας του περιβάλλοντος προδίδουν μian αντίληψη για την παντοδυναμία της τεχνικής χωρίς να διαπιστώνεται ότι η λογική της ίδιας της τεχνικής ενταγμένης στην καθιερωμένη αναπτυξιακή λογική συμβάλλει στην (ανα)παραγωγή των τεράστιων προβλημάτων. Και ενώ η κατάσταση στα μεγάλα αστικά κέντρα έχει παγιωθεί και παίρνει ανεξέλεγκτες διαστάσεις, η κατάσταση στην περιφέρεια και σε τοπικό επίπεδο βρίσκεται σε μια παρόμοια εξέλιξη. Δεδομένου δε ότι δεν φαίνεται να υπάρχει ριζική αλλαγή της πολιτικής και της στάσης της πλειοψηφίας των κατοίκων, η πρόβλεψη για πλήρες αδιέξοδο είναι δεδομένη.

Γι' αυτό πιστεύουμε ότι η προσπάθεια για συστηματική ανάλυση των προβλημάτων και η διαμόρφωση «εναλλακτικών προτάσεων», ιδιαίτερα στο τοπικό επίπεδο με στόχο την αφύπνιση των συνειδήσεων και τη δημιουργία θυλάκων αντίστασης στη διαδικασία πλήρους κατάρρευσης είναι νομιμοποιημένη και επιβεβλημένη.

3. Εννοιολογικές διασαφηνίσεις

3.1. Η έννοια του τοπικού και της τοπικής μεταβολής

Στα πλαίσια της παρακάτω ανάλυσης είναι ανάγκη να αντιδιαστίλουμε την έννοια του τοπικού (locality) με την έννοια της κοινότητας (community)¹¹. Η έννοια της κοινότητας χρησιμοποιήθηκε ήδη στις απαρχές της εμφάνισης της σύγχρονης κοινωνιολογίας και αναπτύχθηκε στα πλαίσια θεωρητικών ερμηνειών της συνοδευόμενης με σοβαρές επιδράσεις μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό¹², από την κοινότητα (Gemeinschaft) στην κοινωνία (Gesellschaft)¹³, από τη μηχανική στην οργανική αλληλεγγύη¹⁴, από την προορθολογική ή προμοντέρνα κοινωνία στην ορθολογική μοντέρνα κοινωνία¹⁵. Ο Marx, ο Tönnies, ο Durkheim και ο Weber που τοποθετούσαν την κοινότητα μέσα σ' αυτά τα δίπολα, συμφωνούν σε ένα πράγμα: η μετάβαση, στον ανταγωνιστικό καπιταλισμό, στην κοινωνία (Gesellschaft), στην οργανική αλληλεγγύη, στη μοντέρνα ορθολογική κοινωνία, κατάστρεψε βασικές κοινωνικές δομές και σχέσεις. Το μοντέρνο κατάστρεψε την κοινότητα και έφτιαξε νέες, λιγότερο σταθερές βάσεις για την κοινωνική διάδραση και επικοινωνία στα αστικά κέντρα, στα οποία αναγκαστικά μετακινήθηκε ο αγροτικός πληθυσμός. Η ριζική αυτή αλλαγή συνθηκών ζωής υπαγόρευε σχέσεις συμβατικές, ορθολογικές, σκόπιμες, αποστασιοποιημένες και ευκαιριακές που βασίζονται στις συναλλαγές και στο χρήμα.

Έτσι και ενώ ο Tönnies δεν είναι ενθουσιασμένος με τις διαπιστώσεις του, υποστηρίζει ότι το πέρασμα από την κοινότητα είναι ένα φυσικό και αναγκαστικό φαινόμενο και ελπίζει στη διαμόρφωση και ανάπτυξη ενός κράτους που θα είναι σε θέση να εγγυηθεί την αδιάλειπτη ύπαρξη της κοινωνίας. Κατά την άποψη του Tönnies στην κοινωνία, και σε αντίθεση με την κοινότητα, ενώ τα άτομα συνυπάρχουν το ένα δίπλα στο άλλο, είναι κατά ένα ιδιαίτερο τρόπο σαφώς χωρισμένα αντί να συνδέονται. Εδώ εξαρτάται ο καθένας από τον εαυτό του και έχει μια εχθρική στάση προς τους άλλους. Οι διάφοροι τομείς δράσης και εξουσίας είναι σε σχέση με τους άλλους αυστηρά καθορισμένοι. Δεν κάνει κανείς κάτι για κάποιον άλλο χωρίς μια ανάλογη αντιπαροχή ή ανταμοιβή, την οποία θεωρεί ως εξόφληση των παρεχόμενων υπηρεσιών. Η κατάσταση πολέμου που εμπεριέχει η κοινωνία στους κόλπους της δεν μπορεί διαφορετικά παρά να ξεσπάσει μια μέρα και θα φανερωθούν οι φυσικές του συνέπειες, δηλαδή η ρήξη των κοινωνικών διασυνδέσεων και ο κατακερματισμός του κοινωνικού ιστού¹⁶.

Ο Max Weber στην ανάλυσή του σχετικά με τη γραφειοκρατία διαπίστωσε ότι «το μέλλον ανήκει στη γραφειοκρατία» και ότι οι άνθρωποι της σύγχρονης κοινωνίας είναι φυλακισμένοι σ' ένα «κλουβί υποτακτικότητας» στο οποίο αναγκαστικά θα υποτάσσονται¹⁷. Με ιδιαίτερα μελανά χρώματα περιγράφει ο Max Weber και την κυριαρχία της αγοράς «την πιο απρόσωπη πρακτική σχέση ζωής, την οποία μπορούν οι άνθρωποι να έχουν μεταξύ τους... Εκεί που η αγορά αφήνεται στη δική της νομοτέ-

λεια γνωρίζει μόνο την αξία του πράγματος και όχι την αξία του ατόμου, κανένα καθήκον αδελφούςνης και σεβασμού, καμιά από τις αρχέτυπες ανθρώπινες σχέσεις που ενυπάρχουν στις προσωπικές κοινότητες. Αυτές όλες αποτελούν εμπόδια της ελεύθερης ανάπτυξης της γυμνής κοινωνικοποίησης της αγοράς και τα ιδιαίτερα συμφέροντά της αποτελούν ιδιαίτερη πρόκληση για όλους»¹⁸.

Ενώ η μετάβαση από την κοινότητα στην κοινωνία θεωρήθηκε από πολλούς κλασικούς κοινωνιολόγους ως κατάρρευση και εξαθλίωση της κοινωνικής ζωής, θα πρέπει βέβαια εδώ να υπογραμμιστούν με έμφαση οι απόψεις εκείνες – και ιδιαίτερα του Karl Marx – που θεώρησαν και βίωσαν την κατάρρευση της κοινότητας (όπως εξάλλου και άλλων θεσμών, π.χ. της οικογένειας) ως κατάρρευση καταναγκαστικών δεσμών, σχέσεων και ελέγχου, που οδήγησε σε μια απελευθέρωση και κατέστησε αντικειμενικά δυνατή τη συνένωση και συνένωση ομοϊδεατών που μπορούσαν να αναπτύξουν και να υλοποιήσουν ιδέες και πρακτικές, οι οποίες θα οδηγούσαν μέσα από την ανατροπή πολιτικών και πολιτιστικών σχέσεων και θεσμών στη χειραφέτηση και ολοκλήρωση του ανθρώπου. Πιο συγκεκριμένα συναντάμε στο Marx δύο στάδια της κοινότητας: Στην μια, την προκαπιταλιστική, όπου δεν ήταν πλήρως αναπτυγμένη η ατομικότητα, η ιδιωτική ιδιοκτησία, η απελευθέρωση της εργασίας και η ανταλλακτική μορφή. Στη δεύτερη, που θα υπάρξει στον κομμουνισμό, με την έννοια του Marx, το κοινοτικό και το κοινωνικό θα υπάρχουν σε μια διαλεκτική ενότητα. Στην πορεία προς τα εκεί και από σημερινή κριτική, χειραφετητική σκοπιά θα πρέπει αυτή η προκαπιταλιστική κοινότητα να περάσει μέσα από την αστικο-καπιταλιστική κοινωνία, η οποία, αν και αλλοτριωμένη, εκμεταλλευτική και ετεροκαθοριζόμενη, εμπεριέχει τις αντικειμενικές δυνατότητες υπέρβασης της ίδιας και περάσματος στην κομμουνιστική κοινωνία¹⁹.

Σε σχέση με την ανάλυσή μας στα πλαίσια αυτής της εργασίας είναι παρόλα αυτά νομιμοποιημένο το ερώτημα κατά πόσον και κάτω από ποιες συνθήκες θα ήταν δυνατό να υπάρξει μια «παρακαμπτήριος»: κοινοτικές δομές και αντιλήψεις συνειδητά επιλεγμένες και κοινωνικά δοκιμασμένες – εκεί όπου διασώζονται ακόμη – και στα πλαίσια της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης πραγμάτων να καθιερωθούν χωρίς να καταρρεύσουν αναγκαστικά; Τα πράγματα δείχνουν σήμερα ότι η επικρατούσα αναπτυξιακή λογική έφτασε στα όρια της. Αυτό που έχει επομένως σημασία, ιδιαίτερα για τις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές, είναι να καταστεί δυνατό οι άνθρωποι στο τοπικό επίπεδο και μέσα στις κοινωνικές τους κοινότητες να μπορούν να εξασφαλίσουν οι ίδιοι τις συνθήκες αναπαραγωγής τους. Αυτό δεν σημαίνει πως δεν θα χρειασθεί μια κάποια βιομηχανία, αλλά αυτή θα πρέπει να συμβιώνει και να μην καθυποτάσσει και εξαρτά, απόλυτα, τον άνθρωπο²⁰.

Σε κάθε περίπτωση η νέα αυτή κατάσταση, γύρω από την οποία προβληματίστηκαν οι κλασικοί κοινωνιολόγοι έθεσε μια σειρά από ερωτήματα στις κοινωνικές επιστήμες, τα οποία, εν μέρει τουλάχιστον, είχε απαντήσει η ιδέα της κοινότητας: Πώς δημιουργήθηκε μια συστηματικά

δομημένη και σχεδιασμένη κοινωνία; Πώς μπόρεσε να αντέξει σε μια κοινωνική μεταβολή χωρίς να διαλυθεί; Πώς θα μπορούσε ή θα έπρεπε μετά από ριζικές αναταράξεις, να ξαναϊσορροπήσει; Πώς ήταν δυνατόν να αντιμετωπίσει και να αποδεχτεί τη (συν)ύπαρξη κοινωνικών ομάδων, που δεν είχαν διάθεση να αποδεχτούν τους κανόνες και τις αξίες της πλειοψηφίας²¹;

Η κυρίαρχη αντίληψη σχετικά με τον σχεδόν αμετάβλητο, συμπαγή χαρακτήρα των δομών και σχέσεων της κοινότητας οδήγησε αυτονομία στην παραδοχή μιας δοσμένης σταθερότητας που δεν χρειάζονταν να αγωνιστεί κανείς για να διατηρήσει. Η αναπαραγωγή των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων και δομών θεωρούταν ως αποτέλεσμα καθαρά εσωκοινωνικών διαδικασιών και δυνάμεων. Αυτή η αντίληψη που εν μέρει επικρατεί και σήμερα εμπόδισε και μια άλλη διαπίστωση, ότι δηλαδή η κοινότητα και το τοπικό –που θα δούμε αμέσως παρακάτω– δεν έχουν μόνο θεωρητικά τη δυνατότητα άσκησης επιρροής στο εθνικό, το κεντρικό, αλλά αυτό συμβαίνει κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις και στην πράξη²².

Η έννοια του τοπικού (locality) είναι πιο νέα από την κοινότητα και παρόλο που χρησιμοποιούνται συχνά ως συνώνυμα, αποτελεί το τοπικό μια πιο ουδέτερη έννοια, η οποία υπερβαίνει την έννοια της κοινότητας και αφορά τόσο αστικές όσο και γεωργικές περιοχές, οι οποίες δεν αποτελούν παθητικό αντικείμενο ρυθμίσεων από το κεντρικό κράτος και κοινωνία, αλλά διαθέτουν ως ένα βαθμό μια δική τους δυναμική για τοπική ρύθμιση των τοπικών κοινωνικών σχέσεων και προβλημάτων, αλλά και ασκούν ενεργητική επίδραση προς την κεντρική εξουσία και κοινωνία. Λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του τοπικού από γεωγραφικής, οικονομικής, ιστορικής, πολιτιστικής και περιβαλλοντικής σκοπιάς, επιδρούν εξωτερικοί παράγοντες, διαδικασίες και θεσμοί –και παρόλο το γενικό τους χαρακτήρα– κατά διαφορετικό τρόπο στο εσωτερικό του τοπικού²³. Η διαπίστωση αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διερεύνηση δομικών διαφορών στο τοπικό επίπεδο και πέρα απ' αυτό για την ανάγκη διαφοροποίησης των εξωτερικών παρεμβάσεων, θεσμών και πολιτικών ρύθμισης των τοπικών προβλημάτων²⁴.

3.2. Η έννοια του εναλλακτικού

Η συζήτηση γύρω από τις προτάσεις για υπέρβαση των κινδύνων και των αρνητικών φαινομένων και εξελίξεων που συσσωρεύονται απειλητικά και κάνουν να διαφαίνονται άμεσα τα τελευταία δυνατά όρια για την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη, ξεκίνησε και συνεχίζεται με αντιπαραθέσεις, διαφορετικές προσεγγίσεις και ερμηνείες, που όμως έχουν λίγο ή πολύ ως επίκεντρό τους το εάν οι όποιες προσπάθειες δημιουργίας εναλλακτικών μορφών ζωής και δραστηριότητας θα πρέπει να στοχεύουν σε μια αυτόνομη «δεύτερη κοινωνία» πέρα από την κυρίαρχη ή αν θα πρέπει, οι προσπάθειες αυτές να συμβαίνουν μέσα και σε αντιπαράθεση με τη κυρίαρχη κοινωνία με στόχο τη βαθμιαία καθιέρωση αυτών των

εναλλακτικών μορφών ζωής και δράσης, και ιδιαίτερα στο τοπικό επίπεδο που προσφέρει τέτοιες «εναλλακτικές» δυνατότητες.

Το σημαίνει όμως «εναλλακτικό» (alternative); Η έννοια του εναλλακτικού καθιερώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '70 και χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει όλες εκείνες τις πολιτιστικές, πολιτικές, εκπαιδευτικές, οικονομικές και κοινωνικές πρωτοβουλίες και κινήματα που αποκλίνουν από τις καθιερωμένες δομές και μορφές συνείδησης (ηθική/κανόνες) και έχουν ως στόχο τη χειραφέτηση, την αλληλεγγύη, τη συλλογικότητα και την ισότητα²⁵. Οι θεσμικές και οι κοινωνικές ρίζες των πρώιμων εναλλακτικών προγραμμάτων εντοπίζονται, σε αντίθεση με τα κοινωνικά κινήματα στις απαρχές της βιομηχανικής εποχής, λιγότερο στο χώρο παραγωγής και περισσότερο στο χώρο αναπαραγωγής.

Πολλά εναλλακτικά προγράμματα σήμερα οφείλουν την ύπαρξή τους σε πρωτοβουλίες πολιτών, οι οποίες ενάντια στην υπαγόρευση της βιομηχανικής αναπτυξιακής λογικής ή στη δημιουργία κοινωνικών και πολιτικών κοινοτήτων, οι οποίες αυτοορίζονται ως αντικαπιταλιστικές και αντικρατικές πρωτοβουλίες. Κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών των πρωτοβουλιών είναι η (δια)μόρφωση τους πέρα από τις παραδοσιακές ταξικές και οικογενειακές διαρθρώσεις²⁶.

Το επίθετο «εναλλακτικός» συνδέεται συνήθως με ουσιαστικά ονόματα όπως π.χ.: «κίνημα», «πρόγραμμα», «τρόπος ζωής», «πρόταση», «πολιτισμός», «ηθική» «οικονομία», «εκπαίδευση», «τομέας». Γενικά ως «εναλλακτικό κίνημα», ορίζονται όλες οι προσπάθειες διαμέσου αυτοοργανωμένων μορφών εργασίας και συμβίωσης να καταστούν πρακτικά και άμεσα δυνατές κοινωνικές αλλαγές. Οι συνεργάτες και τα προγράμματα ισχύουν ως μέρος ενός «νέου κοινωνικού κινήματος», του οποίου χαρακτηριστικό είναι η σύνδεση στρατηγικών κοινωνικής αλλαγής με το στόχο της αυτο-αλλαγής και της πολιτικοποίησης της καθημερινότητας²⁷. Παρόλο που οι διάφορες «εναλλακτικές προτάσεις» δεν έχουν συνολικά ενιαίους στόχους –αντίθετα μάλιστα είναι εν μέρει αντιθετικοί²⁸– μπορούμε γενικά να διαπιστώσουμε μια σειρά από στόχους που είναι λίγο πολύ κοινοί:

- ανάπτυξη εναλλακτικών προτάσεων στο κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό, τεχνολογικό, και οικολογικό επίπεδο,
- εφαρμογή της δημοκρατικής αυτοδιαχείρισης και εξασφάλιση σε όλα τα μέλη του δικαιώματος και της δυνατότητας της συναπόφασης,
- εφαρμογή συλλογικών μορφών ιδιοκτησίας και ισότητας ως προς τη κατανομή του εισοδήματος,
- προσανατολισμός στην αξία χρήσης και ικανοποίησης αναγκών αντί στο κέρδος και την ανταλλακτική αξία,
- επιδίωξη της συνεργασίας και αλληλοβοήθειας αντί του ανταγωνισμού με άλλα παρόμοια εναλλακτικά προγράμματα,
- εναλλαγή των θέσεων εργασίας στην παραγωγή,
- παραγωγή φιλική προς το περιβάλλον στη βάση ενός οικολογικού τρόπου εργασίας και ζωής²⁹.

4. Το πρόβλημα της τοπικής κοινωνικής μεταβολής

4.1. Το τοπικό ως χώρος κοινωνικών αντιπαραθέσεων

Είναι γεγονός ότι πολλές χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας και ημι-περιφέρειας (όπως και η ελληνική κοινωνία), αλλά και πολλές χώρες στον υπόλοιπο κόσμο, κατά τις δεκαετίες 1950 και 1975 και ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες βρίσκονται συνολικά ή μερικά «υπό μεταβολή» σε όλα τα επίπεδα. Ο Eric Hobsbawm γράφει σχετικά: η περίοδος 1950-1975 χαρακτηρίστηκε από τις πλέον φανταστικές, ταχείες, εκτεταμένες και βαθιές αλλαγές της παγκόσμιας ιστορίας. Είναι μια περίοδος όπου για πρώτη φορά οι αγρότες κατέστησαν μειοψηφία, όχι μόνο στις αναπτυσσόμενες χώρες, σε πολλές από τις οποίες όμως παρέμειναν μιά μεγάλη δύναμη, αλλά και στις χώρες του Τρίτου Κόσμου³⁰. Αυτές οι διαδικασίες μετασχηματισμού στο οικονομικό, πολιτικό, και πολιτιστικό επίπεδο δεν αφήνουν την περιφέρεια, το τοπικό, ανέπαφα. Από τη μια συνεχίζεται η ροή πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα και το εξωτερικό και από την άλλη παρατηρούνται αναδιαρθρώσεις ιδιαίτερα στο οικονομικό επίπεδο: εγκατάλειψη ή εκσυγχρονισμός της γεωργίας, σε πολλές περιοχές ανάπτυξη του τουρισμού με σειρά αλλαγών που συνδέονται μ' αυτές τις μεταβολές. Οι γενικές αυτές μεταβολές στο τοπικό παρουσιάζουν θέβαια διαφορές μεταξύ τους, αλλά και με αυτές σε γενικό επίπεδο, ακολουθούν όμως τη γενική λογική ανάπτυξης που επιβάλλεται από τις κεντρικές παρεμβάσεις οικονομικού, πολιτικού, διοικητικού και πολιτιστικού χαρακτήρα. Η ανυπαρξία –όπως ήδη αναφέραμε– διαφοροποιημένης πολιτικής, ενός συστήματος πραγματικής τοπικής αυτοδιοίκησης στο τοπικό και στο περιφερειακό επίπεδο αλλά και η ανατροπή των παραδοσιακών κοινωνικών σχέσεων, δομών και αξιών σε τοπικό επίπεδο, μαζί με μια καθυστέρηση (αναδι)οργάνωσης νέων συστημάτων δημοσιότητας, επικοινωνίας και κοινωνικής οργάνωσης στη βάση των τοπικών ιδιαιτεροτήτων, έχει οδηγήσει σε διαδικασίες, προβλήματα και φαινόμενα, που αν και μικρότερης κλίμακας, αναπαράγουν αυτά που κυριαρχούν στα μεγάλα αστικά κέντρα. Έτσι χάνεται η ευκαιρία μιας διαφορετικής, εναλλακτικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο με ποικιλία εκδοχών και παραδειγμάτων που θα ήταν ένας εμπλουτισμός του συνολικού.

Στη βάση των παραπάνω σκέψεων αποκτά το πρόβλημα της τοπικής κοινωνικής μεταβολής και ανάπτυξης μια ιδιαίτερα σημαντική διάσταση. Από τους σημαντικότερους παράγοντες ανάπτυξης μιας περιοχής εκτός από τη Φύση, την ήδη διαμορφωμένη οικονομία, το επίπεδο εκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού, τη χωροταξία, τη δημογραφικά δεδομένα και την υλικοτεχνική υποδομή, είναι αναμφισβήτητα, όπως ήδη αναφέραμε, η πολιτικο-διοικητική οργάνωση της τοπικής κοινωνίας (ένα πλέγμα διοικητικών μηχανισμών, η βελτίωση των οποίων είναι πολλές φορές το κατεξοχήν, αναπτυξιακό ζήτημα σε τοπικό επίπεδο), καθώς επίσης και το

νομικο-θεσμικό πλαίσιο, η (αυτο)οργάνωση της ίδιας της κοινωνίας των πολιτών, αλλά και το συνολικό πολιτιστικό σύστημα και η κοινωνική συνείδηση στο τοπικό επίπεδο.

Έτσι εάν πάρουμε παραδειγματικά την περίπτωση της Ελλάδας και παρόλο που τα τελευταία χρόνια γίνεται πολύς λόγος για την «τοπική ανάπτυξη» πιστεύουμε ότι υπάρχουν σοβαρά προβλήματα και παρανοήσεις στη σχετική θεωρητική συζήτηση και πράξη. Αυτό οφείλεται, εν μέρει τουλάχιστον, στην κυρίαρχη αντίληψη για την ανάπτυξη ως αποκλειστικά ζήτημα τεχνικής υποδομής και οικονομικής μεγέθυνσης, και από την άλλη είναι η απόρροια του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας στα πλαίσια της επιστημονικής γνώσης που εμποδίζει τη σφαιρική διεπιστημονική προσέγγιση της ανάπτυξης ως ενός συνολικού κοινωνικού προβλήματος που αφορά στη συνολική ανθρώπινη ύπαρξη. Ακόμη δε και η λεγόμενη «οικονομική ανάπτυξη» αντιμετωπίζεται αποσπασματικά ως πρόβλημα επενδύσεων, μηχανικού εξοπλισμού κ.λπ., χωρίς την προσπάθεια ανάλυσης του συνόλου των οικονομικών δραστηριοτήτων, δυνατοτήτων και προοπτικών σε σχέση με το σύνολο των φυσικών και κοινωνικών συνθηκών και σχέσεων.

Επιπλέον δεν γίνεται καμιά αναφορά στο πρόβλημα της εργασίας και απασχόλησης: του επιπέδου ανάπτυξης της, του χαρακτήρα της και της κοινωνικής της θέσης, ούτε καν αναφορά σ' αυτό το θέμα έστω με τη μορφή του λεγόμενου «συντελεστή της παραγωγής». Εκτός αυτού δεν υπάρχει σ' αυτές τις μελέτες κανένας σοβαρός προβληματισμός σχετικά με τις αρνητικές επιδράσεις της προωθούμενης αναπτυξιακής λογικής στο οικοσύστημα, στο πολιτιστικό και στο κοινωνικό τοπικό σύστημα και αυτό συμβαίνει όταν όλοι ξέρουν ότι σε πάρα πολλές περιπτώσεις και ιδιαίτερα στα νησιά τα περιβαλλοντικά, πολιτιστικά και κοινωνικά δεδομένα είναι κυριολεκτικά αυτά που αποτελούν το αντικείμενο και τη βάση της οικονομικής δραστηριότητας. Κατά συνέπεια παραμένουν προβλήματα κοινωνικών ανισοτήτων και συγκρούσεων, καταστροφής του οικοσυστήματος –δομημένου και φυσικού– ανατροπής πολιτιστικών δομών, συστημάτων κοινωνικής επικοινωνίας, δημοσιότητας και οργάνωσης, έξω απ' αυτές τις προσεγγίσεις και πολιτικές³¹.

Παρόλα αυτά υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις που μας κάνουν αισιόδοξους σχετικά με την «αντίσταση» του τοπικού κατά των ομοιογενοποιητικών διαδικασιών και πολιτικών. Σε κάθε χώρα, σε κάθε κοινωνία, λιγότερο ή περισσότερο έντονο, υπάρχει το φαινόμενο της ανισομερούς, ασύγχρονης ανάπτυξης μεταξύ «κέντρου» και «περιφέρειας». Δομικές ή μη μεταβολές σε κεντρικό επίπεδο περνούν στην περιφέρεια μέσα από αργόσυρτες διαδικασίες και πολλές φορές αλλοιωμένες από τις αντιστάσεις που προβάλλονται. Γενικά μπορούμε να υποστηρίξουμε αυτό που ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια διεθνώς επιβεβαιώνεται: μια έντονη αντίδραση του «περιφερειακού» προς το «κεντρικό». Μια αντίδραση που συνδέεται με μια πρακτική επιβολής οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής επικυριαρχίας και ομοιογενοποίησης και υποσκάπτει την οποία τάση για σχετική αυτοδιάθεση, αυτοδιοίκηση και το δικαίωμα στην ιδιαι-

τερότητα. Το ότι αυτή η αντίδραση ενάντια στην αναγκαστική ομοιογενοποίηση έχει πάρει σε πολλές περιπτώσεις μορφές έντονης βίας και επιθετικότητας επιβεβαιώνει απλά αυτά την υπόθεση. Η υποταγή, η εκμετάλλευση, η επιβολή τρόπων ζωής και έκφρασης, η καταπίεση γενικά πολιτιστικών δομών και στοιχείων, η εγκατάλειψη μειονοτήτων στη βάση εθνικών, θρησκευτικών, ιδεολογικών-κοινωνικών και γεωγραφικών ιδιαιτεροτήτων, δεν μπορεί παρά λογικά και σε σχέση με τη συνειδητοποίηση των προβλημάτων και την εμφάνιση κατάλληλων προϋποθέσεων να οδηγήσει στη ρήξη με το κυρίαρχο.

Είναι τουλάχιστον εντυπωσιακό το φαινόμενο μιας πληθώρας κινήματων με περιφερειακό, τοπικό προσανατολισμό που έχει εξαπλωθεί σε Δύση και Ανατολή. Στη διεθνή βιβλιογραφία γίνεται αναφορά σ' αυτό το φαινόμενο με διάφορες έννοιες, όπως π.χ. regionalism ή localism στα αγγλικά, Regionalismus ή Localismus στα γερμανικά. Κινήματα που στρέφουν την προσοχή τους στην περιφέρεια, στο τοπικό, στον άμεσο, οικείο κοινωνικό, πολιτιστικό, γεωγραφικό χώρο και απαιτούν το δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού και της ιδιαιτερότητας που βλέπουν να απειλούνται από την συμβατική, απρόσωπη ομοιογενοποιητική κοινωνία των τυπικών σχέσεων³².

Δύο παρατηρήσεις είναι απαραίτητες σ' αυτό το σημείο. Πρώτον, ότι δεν πρόκειται εδώ, ιδιαίτερα όσον αφορά την Ελλάδα, για ένα ευρύ κίνημα που τείνει να ανατρέψει την κυριαρχία του κέντρου, αλλά για ένα πολύ περιορισμένο φαινόμενο που απομένει να αναδειχθεί, να συστηματικοποιηθεί και να καθιερωθεί. Μια δεύτερη παρατήρηση έχει να κάνει με ένα ενδογενές στοιχείο αυτής της τάσης εκείνου του ακραίου τοπικισμού, που στην ουσία φέρει στοιχεία ανορθολογισμού, απομονωτισμού και καθυστέρησης. Η επικέντρωση όμως στο τοπικό και στις ιδιαιτερότητές του, θετικές ή αρνητικές, δεν πρέπει αναγκαστικά να συνδέεται με τον τοπικισμό.

Ένα άλλο φαινόμενο, αυτή τη φορά στο επίπεδο της οικονομίας, με τεράστια σημασία και προοπτικές να προκαλέσει μοχλό ανατροπής του καθιερωμένου τρόπου οικονομικής δραστηριότητας και σκέψης, είναι αυτό που συζητείται έντονα τα τελευταία περίπου δεκαπέντε χρόνια: το φαινόμενο της «διπλής οικονομίας», η καθιέρωση, εκτός από την επίσημη τυπική οικονομία, μιας «άτυπης οικονομίας». Στη συζήτηση αυτή χρησιμοποιούνται πολλές έννοιες, όπως: «alternative Wirtschaft», «duale Wirtschaft», «informelle Wirtschaft», «autonome Wirtschaft», «Wirtschaft im Untergrund», «intermediärer Sektor», «ökonomische Grauzone» (στα γερμανικά) και «duale economy», «voluntary nonprofit sector», «secret economy», «informal economy» (στα αγγλικά), και τονίζουν κάθε φορά την ειδική σκοπιά προσέγγισης του προβλήματος³³.

Αυτό που εντούτοις έχει ιδιαίτερη σημασία είναι η διαπίστωση ότι υπάρχει defacto μια «δεύτερη οικονομία», η οποία για πολλά χρόνια αγνοήθηκε τόσο από την καθιερωμένη οικονομική επιστήμη, όσο και από το κράτος και την πολιτική. Η δεύτερη αυτή οικονομία προέκυψε ως αντίδραση στην απόλυτη κυριαρχία της ομοιογενοποιημένης οικονομίας

και αγοράς πάνω στην κοινωνία. Η αντίδραση αυτή πάλι προέρχεται από δύο διαφορετικές καταστάσεις και εξελίξεις. Στη μία περίπτωση είναι μια συνειδητή επιλογή και στρατηγική ατόμων και ομάδων, ιδιαίτερα στις αναπτυσσόμενες βιομηχανικές κοινωνίες, που προέρχονται κύρια από τα νέα κοινωνικά, εναλλακτικά κινήματα και προσπαθούν να δημιουργήσουν δυνατότητες οικονομικής δραστηριότητας, η οποία να ενσωματώνει τις αξίες και αντιλήψεις των εναλλακτικών, αποφεύγοντας έτσι την άμεση ενσωμάτωσή τους στο σύστημα της εκμεταλλευτικής και αλλοτριωτικής οικονομίας και εργασίας, αλλά και δημιουργώντας στην πράξη ένα μοντέλο που να λειτουργεί υποδειγματικά και ως αντίβαρο στο καθιερωμένο. Στη δεύτερη περίπτωση πρόκειται ιδιαίτερα για περιφέρειες, και περιοχές, που ακόμα δεν έχουν ενταχθεί ολοκληρωτικά στο καπιταλιστικό βιομηχανικό σύστημα, με αποτέλεσμα να επιβιώνουν αποκλειστικά ή παράλληλα παραδοσιακές μορφές οικονομικής δραστηριότητας με στόχο την εργασία. Η δεύτερη αυτή περίπτωση είναι, πιστεύουμε, ιδιαίτερα σημαντική για χώρες όπως η Ελλάδα και όχι μόνο στο περιφερειακό τοπικό επίπεδο. Έτσι είναι σύνθετες το φαινόμενο απασχολουμένων π.χ. στον τουρισμό, οι οποίοι ασχολούνται παράλληλα, και ιδιαίτερα, το χειμώνα με γεωργικές δραστηριότητες, με οικοδομές ή με δραστηριότητες στα πλαίσια της «οικιακής οικονομίας». Το φαινόμενο επομένως της δεύτερης οικονομίας είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον για να το προσεγγίζει κανείς μόνο από τη σκοπιά της «παραοικονομίας» και της φοροδιαφυγής.

Θα ήταν εντούτοις λάθος και μάλιστα επικίνδυνο: πρώτον να αναβιβάσει κανείς άκριτα αυτή την άτυπη δομή εργασίας και οικονομίας σε «αυτόνομο» θεμέλιο μιας «δεύτερης οικονομίας», που θα μπορούσε να λύσει τα επίκαιρα προβλήματα και τις κρίσεις της οργάνωσης και της κατανομής της εργασίας και δεύτερον να αγνοήσει τις ιδιαίτερα αρνητικές κοινωνικές διαστάσεις πολλών παραοικονομικών δραστηριοτήτων. Μια ματιά στις ουσιαστικές εσωτερικές διαφορές σε αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες μας αναγκάζει να πάρουμε μια αναλυτική απόσταση από αυτή την «γκρίζα ζώνη». Μια έρευνα του Pino Arlacchi σχετικά με τη λειτουργία και τη μεταβολή μαφιόζικων δομών στη Νότιο Ιταλία έκανε σαφές ότι: οικονομικές «γκρίζες ζώνες» δεν αποτελούν αναγκαστικά «ήπιες μορφές οικονομίας». Αυτές μπορούν να διαμορφώνουν επιθετικές παράνομες κοινωνικές μορφές διάδρασης, οι οποίες χαρακτηρίζουν τη συνολική κοινωνική δομή. Ένα δεύτερο στοιχείο, που διαπίστωσε αυτή η έρευνα, είναι η ικανότητα μεταλλαγής και αναπροσαρμογής τέτοιων μορφών οικονομίας. Κατά τον Arlacchi θα πρέπει η σύγχρονη Μαφία να κατανοηθεί ως «επιχειρηματική Μαφία» και όχι ως αναχρονιστικό αρνητικό υπόλειμμα παραδοσιακών δομών. Αυτό βέβαια σημαίνει ότι ο παράνομος τομέας, ο οποίος χωρίς αμφισβόλια αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της άτυπης γκρίζας οικονομίας, αρχίζει να εισέρχεται στις δομές της τυπικής οικονομίας. Το παράδειγμα του διεθνούς εμπορίου ναρκωτικών και όπλων είναι νομίζουμε επαρκές για να θεμελιώσει αυτή την άποψη. Όλα αυτά κάνουν μάλιστα θάσιμη την υπόθεση ότι αυτές τις εξελίξεις θα επηρεάσουν το μέλλον των καπιταλιστικών κοινωνιών³⁴.

Ποσοτικά ωστόσο, η άτυπη οικονομία υπερβαίνει αισθητά την τυπική, την επίσημη οικονομία. Σύμφωνα με υπολογισμούς μιας ομάδας Γάλλων ερευνητών είχαμε στα 1975 στη Γαλλία το 43% όλων των ωρών εργασίας του πληθυσμού με τη μορφή αμοιβόμενης εργασίας και 57% των ωρών εργασίας ήταν μη αμοιβόμενες στην άτυπη οικονομία³⁵. Η άτυπη αυτή οικονομία που συνοδεύεται με μια άτυπη αγορά εργασίας περιλαμβάνει όλες τις άτυπες, ερασιτεχνικές, μη-επαγγελματικές, μη εμπορευματοποιημένες οικονομικές δραστηριότητες. Η κυρίαρχη μορφή εργασίας είναι η συλλογική ή ατομική προσωπική εργασία π.χ. οικιακή εργασία, απασχόληση ελεύθερου χρόνου κ.λπ. Συμβολική αμοιβή μπορεί να υπάρξει στη μιά ή στην άλλη περίπτωση, αυτό όμως που έχει σημασία είναι ότι πρόκειται για αυτοκαθοριζόμενη, εθελοντική εργασία. Όλη αυτή η συζήτηση πιστεύουμε ότι είναι άκρως ενδιαφέρουσα, σε συνδυασμό με την τάση για μερική και για κατ' οίκον απασχόληση, τη λεγόμενη «ευέλικτη εξειδίκευση», την τοπική ανάπτυξη και μεταβολή, γι' αυτό και θα αναφερθούμε σ' αυτό το θέμα παρακάτω. Ανακεφαλαιώνοντας συνοπτικά σχετικά με τις διαδικασίες τοπικής κοινωνικής μεταβολής μπορούμε να διαπιστώσουμε τα εξής:

α) Στο πολιτικο-διοικητικό επίπεδο: πολλά σημαντικά τοπικά προβλήματα ρυθμίζονται συνήθως στα πλαίσια κατ' ευθείαν παρεμβάσεων της κεντρικής πολιτικής και διοικητικής εξουσίας, ενώ παράλληλα επιδιώκεται και συχνά επιτυγχάνεται οι ρυθμίσεις αυτές να αποβαίνουν προς το συμφέρον τοπικών ισχυρών κοινωνικών ομάδων, οι οποίες υπόσχονται και εξασφαλίζουν πολιτική πελατεία ή/και παίζουν το ρόλο του τοπικού οικονομικού «παράγοντα». Το σύστημα αυτών των παραδοσιακών σχέσεων συμβάλλει νομιμοποιητικά σ' αυτές τις ρυθμίσεις, αλλά εμποδίζει ταυτόχρονα την ανάπτυξη σε τοπικό, αλλά και γενικό επίπεδο, μιας πολιτικής κουλτούρας που να συμβάλλει στη διαμόρφωση και έκφραση μιας οργανωμένης και εσωτερικά δομημένης πολιτικής βούλησης, στη βάση των τοπικών αναγκών και ιδιαιτεροτήτων³⁶. Εμποδίζοντας βέβαια τη δημοκρατική, κοινωνική και πολιτική έκφραση τοπικών προβλημάτων, εμποδίζει τη διατύπωση εναλλακτικών πολιτικών αντιλήψεων, που θα έρχονταν σε αντίθεση με τις πολιτικές δυνάμεις που ασκούν την κεντρική εξουσία, αλλά και παγιώνεται μια πολιτική κοινωνική συνείδηση με κύριο χαρακτηριστικό τη διαμεσολάβηση, το μέσο, την πολιτική και κοινωνική «προστασία».

β) Στο οικονομικό επίπεδο: παρατηρείται γενικά μια δομική αλλαγή της οικονομικής δραστηριότητας και της απασχόλησης, που βέβαια επιδρά στο σύνολο της κοινωνικής συγκρότησης του τοπικού, στο περιβάλλον, στον τρόπο ζωής, κ.λπ. Και εδώ είναι η παρέμβαση του κέντρου καταλυτική³⁷. Η οικονομική πραγματικότητα εξελίσσεται σε μεγάλο βαθμό στη βάση αδιαφοροποίητων κεντρικών ρυθμίσεων που πολλές φορές βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με την τοπική κατάσταση. Οι διάφορες πολιτικές, προτάσεις ή παρεμβάσεις είναι συνήθως ευκαιριακές, αποσπασματικές και προκαλούν δυσλειτουργίες, επικίνδυνες δύσμορφες εξελίξεις σε τοπικό επίπεδο και σχεδόν ποτέ δεν γίνεται μια επιτόπια συνο-

λική κοινωνική μελέτη της τοπικής οικονομίας και κοινωνίας, η οποία να παίρνει υπόψη της τις τοπικές ιδιαιτερότητες, αλλά και τις απόψεις και τις αντιρρήσεις της τοπικής κοινωνίας³⁸. Έτσι παρατηρείται στον οικονομικό τομέα, μια ανησυχητική έλλειψη: φαντασίας, πρωτοτυπίας, εκμετάλλευσης οικονομικής παράδοσης και συσσωρευμένης γνώσης και εμπειρίας, ποικιλίας και εναλλακτικότητας. Αντίθετα παρατηρείται το φαινόμενο της «μονοκουλτούρας» των οικονομικών δραστηριοτήτων³⁹. Γενικά έχουμε εδώ το φαινόμενο της προσπάθειας σε κεντρικό επίπεδο της ομοιογενοποίησης και ενοποίησης του οικονομικού χώρου και της αγοράς σε εθνικό επίπεδο χωρίς τη δυνατότητα μιας κάποιας σχετικής διαφοροποίησης. Επειδή βέβαια στην πραγματικότητα η αγορά δεν είναι μόνο ένας οικονομικός ρυθμιστής, αλλά είναι επίσης κατά ένα θεμελιακό τρόπο και το μέσο για την κοινωνική και πολιτιστική ρύθμιση⁴⁰, επιδρά η κυρίαρχη σε εθνικό επίπεδο αναπτυξιακή και οικονομική λογική και στην κοινωνική και πολιτιστική οργάνωση σε τοπικό επίπεδο. Ο κύριος στόχος της κεντρικής πολιτικο-διοικητικής εξουσίας είναι να διατηρήσει αυτόν τον έλεγχο και την εξάρτηση του τοπικού από το κέντρο με μηχανισμούς διαπραγμάτευσης, ρύθμισης των δυνατοτήτων πρόσβασης στους διανεμητικούς μηχανισμούς και διαμεσολάβησης ενάντια στη δυνατότητα αυτόνομης πρόσβασης στους κάθε μορφής πόρους και κέντρα αποφάσεων και εξουσίας⁴¹. Στον αντίποδα αυτών των εξελίξεων βρίσκεται ένα φαινόμενο οικονομικής συμπεριφοράς στα πλαίσια μίας άτυπης οικονομίας, η οποία πιθανά να αποτελεί, κάτω από προϋποθέσεις, την ευκαιρία.

γ) Στο κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο: διαπιστώνονται⁴² σε τοπικό επίπεδο μεταβολές τέτοιου βαθμού που θεμελιώνουν μια ριζική κοινωνική μεταβολή και μια διαδικασία που ακόμα βρίσκεται σε εξέλιξη. Έτσι για παράδειγμα έχει αλλάξει ριζικά η μορφή, η οργάνωση και οι λειτουργίες της οικογένειας, αλλά και εν μέρει ο τρόπος και τα περιεχόμενα της κοινωνικοποίησης. Η εργασία και η απασχόληση έχουν διαφοροποιηθεί και αυτό βέβαια ανάλογα με τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας σε εθνικό επίπεδο. Αυτό έχει οδηγήσει σε πολλές περιοχές σε μια αλλαγή της αγοράς εργασίας, απασχόλησης, αλλά και σε μια ανασύνθεση του εργατικού δυναμικού με κύριο χαρακτηριστικό την εμφάνιση μιας σχετικά μεγάλης μερίδας εξαρτημένων εργαζομένων, αλλά και αυτής των αυτοαπασχολούμενων.

Σε σχέση με αυτά παρατηρείται μια έντονη αλλαγή των καταναλωτικών αναγκών και συμπεριφορών με τάση προσαρμογής προς αυτές του κέντρου. Επίσης φαίνεται να κυριαρχούν στο τοπικό τρόποι οργάνωσης του λεγόμενου «ελεύθερου χρόνου» που μεταφέρονται από το κέντρο. Το ίδιο ισχύει βέβαια και σε ζητήματα σχέσης με την αισθητική και με το περιβάλλον – φυσικό και δομημένο. Στο επίπεδο των καθημερινών κοινωνικών σχέσεων διαπιστώνεται μια ριζική μεταβολή που εκφράζεται στην υποχώρηση της αλληλεγγύης, στην αποστασιοποίηση (μέχρι αδιαφορία) από τα κοινά, είτε ως τοπικές πολιτικές υποθέσεις, είτε ως κοινός χώρος (φυσικός και δομημένος) και αντίθετα εμφανίζεται ένας άκρατος ατομικισμός και ενδιαφέρον για τα «οικογενειακά» και ιδιωτικά. Όλα

αυτά ισχύουν ιδιαίτερα σε περιοχές όπου η κοινωνική μεταβολή υπήρξε απότομη, ραγδαία και ριζική, δίχως να υπάρξει ικανός χρόνος για εμφάνιση και ανάπτυξη δομών και αντιλήψεων που θα επέτρεπαν πιθανά μια πιο «φυσιολογική» αντιμετώπιση της νέας κατάστασης⁴³. Σε όλες αυτές πάντως τις περιπτώσεις παρουσιάζεται το φαινόμενο μιάς α-συγχρονικής σχέσης μεταξύ των αντικειμενικών μεταβολών και υποκειμενικών παραγόντων, της κοινωνικής συνείδησης. Εδώ θα πρέπει να γίνει μια διαφοροποίηση, που βέβαια είναι ανάγκη να διερευνηθεί συστηματικά, σε σχέση με τις γενιές.

Ιδιαίτερα λοιπόν στο πολιτιστικό επίπεδο παρατηρείται ότι οι γενιές που ζουν συγχρόνως διαθέτουν διαφορετικές έννοιες του πολιτισμού, οι οποίες ανήκουν σε διαφορετικές ιστορικές-πολιτιστικές παραδόσεις, με αποτέλεσμα μιας «δια-γενεακής ασυγχρονικότητας». Κάθε γενιά στηρίζεται στις «δικές της αντιλήψεις» και προσπαθεί να διαφοροποιηθεί αισθητά και ουσιαστικά από την άλλη, χωρίς αυτό να επιτυγχάνεται απόλυτα. Ενώ η παλιά γενιά θεωρεί τις αντιλήψεις των νεώτερων ως απάρνηση της παράδοσης και τις συνδέει με τη διαφθορά και ενώ αντίθετα οι νεότερες γενιές θεωρούν τις παραδοσιακές αντιλήψεις ως καθυστερημένες και ξεπερασμένες από τα πράγματα, εντούτοις είναι χαρακτηριστική μια εκατέρωθεν ανομολόγητη ανοχή και συναίνεση. Αυτό συνδέεται πιθανά με την αδιαμφισβήτητη οικονομική βελτίωση και τις καταναλωτικές δυνατότητες από τη μιά και με τις νοσταλγικά αναζητούμενες παραδοσιακές μορφές επικοινωνίας και ζωής που έχουν εξαφανιστεί κάτω από την πίεση των κοινωνικών μεταβολών σε τοπικό επίπεδο. Γι' αυτό και υπάρχουν προσπάθειες ορισμένων για μια «φολκκλωριστική» και «μουσειακή» αναβίωση ή συντήρησή τους, που όμως φαντάζουν σαν παράταιρες και εξωπραγματικές.

Συνολικά πάντως επιβιώνουν στοιχεία κοινωνικής συνείδησης και συμπεριφοράς ή αναδεικνύονται νέα που βρίσκονται σε μια σχέση α-συγχρονικότητας με τις συνολικές κοινωνικές μεταβολές, ιδιαίτερα μάλιστα όταν αυτές οι μεταβολές δεν συνοδεύονται με τη δημιουργία δομών και θεσμών στο κοινωνικό επίπεδο, που να συμβάλλουν στη συνειδητοποίηση και τον έλεγχο των νέων καταστάσεων, των μειονεκτημάτων ή των πλεονεκτημάτων που ανακύπτουν. Εδώ ακριβώς εντοπίζεται κατά την άποψή μας η ευκαιρία για μια επεξεργασία των ιδιαίτερων τοπικών στοιχείων που έχουν εναλλακτικό χαρακτήρα και που η συνειδητοποίηση της σημασίας τους από τα μέλη των τοπικών κοινωνιών θα μπορούσε να αποτελέσει την απαρχή δημιουργίας θυλάκων αντίστασης και μιας αντίρροπης δυναμικής ενάντια στην ομοιογενοποίηση, την τυποποίηση, την αλλοτριωτική ισοπέδωση και τον εξοστρακισμό αξιών και κοινωνικών σχέσεων που στοχεύουν στην αλληλεγγύη, την κοινότητα την αυτο- και αλληλοβοήθεια, στο σεβασμό της φύσης και του ανθρώπου. Αυτό που βέβαια έχει ιδιαίτερη σημασία σε σχέση μ' αυτή την προσπάθεια, είναι η συνειδητή ένταξή της σε μιά πολιτικοκοινωνική δράση και παρέμβαση.

Η δυσκολία βέβαια ενός τέτοιου εγχειρήματος πολλαπλασιάζεται και η πρόελευση των πιέσεων για ριζικές και συνδεδεμένες με καταναγκασμό

κοινωνικο-δομικές αλλαγές διαχέεται, εάν λάβουμε υπόψη μας τις διεργασίες της λεγόμενης «Ευρωπαϊκής Ενοποίησης» στα πλαίσια της Ε.Ο.Κ. Γι' αυτό πιστεύουμε ότι είναι απαραίτητο σε μια σύντομη παρέκβαση και σε σχέση με την Ε.Ο.Κ. και την «Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση» να επισημάνουμε ότι οι πιέσεις για ομοιογενοποίηση στο πολιτικο-διοικητικό, στο οικονομικό και στο κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο αναμένεται να εντείνουν τις διαδικασίες κοινωνικής μεταβολής στο εθνικό, αλλά και στο τοπικό επίπεδο. Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση όπως φαίνεται να σχεδιάζεται, να προωθείται και να υλοποιείται, παίρνει ελάχιστα υπόψη της τις κοινωνικογεωγραφικές και τις ιστορικοπολιτιστικές διαφορές και ιδιαιτερότητες αλλά και τις επιπτώσεις που θα αντιμετωπίσουν συγκεκριμένες περιοχές και περιφέρειες, όπου η οικονομική ομοιογενοποίηση πρόκειται να αφομοιώσει ή μάλλον να εξαφανίσει, με τρόπους που πολύ λίγο έχουν μελετηθεί, αυτήν την πολιτισμική, την κοινωνική, την οικονομική, την πολιτική και την ιστορική πολυπλοκότητα που έχει σήμερα η Ευρώπη.

Θα πρέπει βέβαια να γίνει σαφές ότι εκτός από το ότι ακολουθείται η λογική επίτευξης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και ενοποίησης μέσα από τις καθαρά διοικητικο-πολιτικές και οικονομικές διαδικασίες, παραγνωρίζοντας στην ουσία τα μέλη των διαφόρων ευρωπαϊκών κοινωνιών χαρακτηρίζονται οι διοικητικο-πολιτικές και οικονομικές διαδικασίες και μέτρα από μια κυριαρχική και αποικιοκρατική αντίληψη έναντι των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών. Αυτό φαίνεται καθαρά στα διάφορα προγράμματα-ενέργειες, που διαμορφώνονται και προωθούνται, βασισμένα στο επίπεδο ανάπτυξης των αναπτυγμένων βιομηχανικών χωρών, οι οποίες εξ ορισμού και αυτονόητα θεωρούνται ως πρότυπα. Έτσι –και ανεξάρτητα από την παραγνώριση των κοινωνικοπολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων, οι οποίες βέβαια δεν έχουν μελετηθεί– δεν λαμβάνονται καν υπόψη τα διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης των επιμέρους οικονομιών και οι διαφορές ως προς τις ανάγκες και τις προτεραιότητες. Η έλλειψη π.χ. συστηματικής κοινωνικής έρευνας και κατάλληλων δομών στους διάφορους κοινωνικούς τομείς, που θα ήταν σε θέση να αναλύουν σε διαρκή βάση τα διάφορα κοινωνικά προβλήματα και ανάγκες και να προτείνουν μέτρα και διαδικασίες –σε χώρες όπως η Ελλάδα– οδηγεί στο φαινόμενο: *πρώτον* τα διάφορα προγράμματα-ενέργειες να αγνοούνται ή να μην υπάρχει δυνατότητα να χρησιμοποιηθούν και εάν αυτό τελικά συμβεί, να είναι το αποτέλεσμα τους τυχαίο, αποσπασματικό και αντιφατικό προς την πραγματικότητα: *δεύτερον* να δημιουργηθεί μια νέα κοινωνική ομάδα «ευρω-δίαιτων διαμεσολαβητών προγραμμάτων» και μια σχέση «πελατειακής εξάρτησής» της τόσο από τα ισχυρά «γραφεία» και «εταιρίες» ΕΟΚικών προγραμμάτων στις αναπτυγμένες χώρες της ΕΟΚ, όσο και από τις διάφορες υπηρεσίες και υπουργεία των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών-μελών, αλλά και των ανάλογων υπηρεσιών της ΕΟΚ. Εάν λοιπόν προσθέσει κανείς στην έλλειψη πολιτικής, οργάνωσης και υποδομής στις χώρες που λογικά έχουν ανάγκη αυτά τα προγράμματα, τον ακραιφνή τεχνοκρατικό και υπερβολικά γραφειοκρατικό χαρακτήρα αυτών των προγραμμάτων, θα οδηγηθεί αβίαστα στο συμπέρασμα ότι τα

προγράμματα αυτά συμβάλλουν κύρια στην ανάπτυξη και στην επίλυση κοινωνικών προβλημάτων των ήδη αναπτυγμένων ευρωπαϊκών χωρών. Μακροπρόθεσμα μάλιστα –και με δεδομένο ότι τα προγράμματα αυτά για τους λόγους που αναφέραμε δε συμβάλλουν θετικά και συστηματικά– δημιουργούν μια κατάσταση όπου η εθνική προσπάθεια για βελτίωση των συνθηκών ζωής αποπροσανατολίζεται, μετατίθεται και διαχέεται σε τέτοιο βαθμό που να εντείνεται η κρίση, η εξάρτηση και αναπαγωγή τους. Η ένταση τέτοιων κοινωνικών εξαρτήσεων έχει σχέση κατά τον Norbert Elias με δύο διαδικασίες: τη στροφή από την ποικιλία κοινωνικής άσκησης εξουσίας στη συγκέντρωση σε όλο και πιο μεγάλες συνενώσεις κρατών και στη στροφή σε όλο και πιο προωθημένο καταμερισμό διαφοροποίησης και της επέκτασης και διακλάδωσης της αλληλεξάρτησης μεταξύ των ατόμων⁴⁴. Οι διαδικασίες αυτές ισχύουν κατά την άποψή μας και σε σχέση με την ΕΟΚ.

Αυτή επομένως η (κατα)στάση θα οδηγήσει με σιγουριά στην ένταση των κοινωνικών, οικονομικών και γεωγραφικών ανισοτήτων και εξαρτήσεων στις ήδη μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες και περιοχές. Η δικαιολογία βέβαια από την πλευρά του τεχνοκρατικού μηχανισμού της Ε.Ο.Κ. είναι ότι αυτές οι εξελίξεις και τα φαινόμενα είναι αναμενόμενα αποτελέσματα στη φάση προσαρμογής και μετάβασης και ότι δήθεν θα αμβλυνθούν σταδιακά⁴⁵. Εκείνο που αναμένεται βέβαια είναι ότι η δήθεν «ανοδική κινητικότητα» θα αφορά σε ορισμένες περιοχές και μεμονωμένα άτομα μόνο, και αυτό κάτω από προϋποθέσεις και επιλογές που εντάσσονται στη λογική της κυριαρχίας του κεφαλαίου και της σταθεροποίησής της. Οι όποιες εξαιρέσεις επομένως δεν θα οφείλονται σε υπερκάλυψη των διαφορών από ενδογενείς προσπάθειες δομικά μειονεκτούντων περιφερειών και περιοχών, αλλά περισσότερο σε στρατηγικές επιλογές του Ευρωπαϊκού Κέντρου. Σε σχέση με τα παραπάνω είναι χρήσιμο να ανακαλέσουμε στη μνήμη μας ορισμένες ιδιαίτερα σημαντικές σκέψεις του Henri Lefebvre σχετικά με το «δικαίωμα στη διαφορά»⁴⁶. Η ιδέα του «δικαιώματος στη διαφορά» μπορεί να οδηγήσει στην άρση παρεξηγήσεων που προέρχονται από μια συγκεχυμένη αντίληψη των διαφορών, οι οποίες ανάγονται σε αντιτιθέμενες ιδιομορφίες, έτσι ώστε αυτή η ασαφής αντίληψη να γίνεται μίσος, περιφρόνηση, μνησικακία, βία. Η μη αποδοχή του «δικαιώματος στη διαφορά» στηρίζεται στην επιβολή του «βασιλείου του εμπορεύματος και του χρήματος, για το οποίο όλα είναι ισοδύναμα, και ταυτόχρονα στη δύναμη του κράτους, που θέλει να εξουδετερώσει τις διαφορές επειδή επιφέρουν εμπόδια στην κυριαρχία του. Αυτή η δύναμη προέρχεται επίσης από μια ορισμένη οργάνωση του χώρου»⁴⁷ που επιβάλλει το κράτος και η καπιταλιστική οικονομία για να μπορούν να μειώνουν τις διαφορές, να τις ελέγχουν, αλλά ταυτόχρονα να προωθούν την ομοιογενοποίηση σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. «Το επαναληπτικό κυριαρχεί και ο κόσμος γίνεται στην καλύτερη περίπτωση ένα τεράστιο μουσείο, η σκέψη μια καταγραφή, μια μανία ταξινόμησης. Ενώ μέσα στην ίδια την καρδιά των κοινωνιών αυτών εμφανίζονται δυνάμεις που διεκδικούν, που επωμίζονται το ζήτημα των διαφορών, δηλαδή

οι περιφέρειες, οι περιφερειακές κουλτούρες, οι εθνικές κουλτούρες, οι τάξεις και τα τμήματα τάξεων ή και αυτές οι ίδιες οι κοινωνίες»⁴⁸. Το «δικαίωμα στη διαφορά» μπορεί να φαίνεται ουτοπία, ανίσχυρη διεκδίκηση δίπλα σ' αυτή τη γιγαντιαία δύναμη ομοιογενοποίησης και τα συμπαγή όρια του τρόπου παραγωγής και των κοινωνικών σχέσεων, αλλά τα κοινωνικά κινήματα της βάσης, που προσκρούουν σ' αυτά τα όρια, τείνουν να τα συντρίψουν ή να διέλθουν, να διολισθήσουν μέσα από τις ρωγμές, τις σχισμές, τα ραγίσματα και τα ρήγματα που ο καπιταλιστικός εργαλειακός χώρος ως δομή της αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής εμπεριέχει⁴⁹.

Δεν αποκλείεται τέτοιες διαδικασίες και πιέσεις να οδηγήσουν σε αντίδραση πολλών περιοχών και σε επιλογές περισσότερο περιφερειακές και τοπικές που έρχονται σε σύγκρουση με τις προσχεδιασμένες διαδικασίες ομοιογενοποίησης της οικονομίας, της αγοράς και της επιβολής κοινών ιδεολογικο-πολιτιστικών αξιών για την ευκολότερη νομιμοποίηση και αποδοχή των πολιτικών επιλογών, αλλά που εμπεριέχουν στην ουσία την εδραίωση και διεύρυνση των κοινωνικών και των περιφερειακών ανισοτήτων. Μια έμμεση αλλά σαφή επιβεβαίωση των παραπάνω αποτελεί η «γερμανική ενοποίηση» που όπως όλα δείχνουν –τουλάχιστον μέχρι τώρα– η συνύπαρξη της «πλούσιας δυτικής» με τη «φτωχή ανατολική αδελφή» και στη βάση ουσιαστικών δομικών διαφορών, πολιτικών και αντιλήψεων, που εδραιώνουν μια άνιση σχέση μεταξύ τους, προβλέπεται να παγιωθεί και να αναπαράγεται επ' αόριστον⁵⁰.

4.2. Τοπική κοινωνική μεταβολή και τοπική κοινωνική συνείδηση: μια α-συγχρονική σχέση

Όπως ήδη διαπιστώσαμε πιο πάνω αποτελεί η τοπική κοινωνική μεταβολή συνεπακόλουθο της επέκτασης και καθιέρωσης ενός ενοποιημένου συστήματος οικονομίας, αγοράς και πολιτικο-διοικητικών ρυθμίσεων. Αυτό συνεπάγεται υποχώρηση της τοπικής «οικονομίας της αυτάρκειας» και επομένως της συλλογικής ή ατομικής αυτοσυντήρησης. Η υποχώρηση του τοπικού αυτού οικονομικού συστήματος οδηγεί στην υπέρβαση κοινωνικών μορφών και δομών που συνδέονταν με τις παραδοσιακές προκαπιταλιστικές μορφές οικονομίας, και ιδιαίτερα τις τοπικές κοινότητες και τη γειτονική και οικογενειακή ζωή. Ο εκσυγχρονισμός της τοπικής κοινωνικής οργάνωσης και ζωής συνδέεται βέβαια με πολλές και ριζικές μεταβολές με θετικές, αλλά και αρνητικές επιπτώσεις που σε μεγάλο βαθμό –αυτή είναι υπόθεσή μας– δεν είναι αποτέλεσμα συνειδητής κοινωνικής πράξης των μελών της τοπικής κοινωνίας, όπως και δεν συνειδητοποιούνται σε μεγάλο βαθμό οι επιπτώσεις αυτών των μεταβολών και πάντως όχι συγχρονικά, αφού οι διαδικασίες συνειδητοποίησης είναι αργόσυρτες και καθ-υστερούν έναντι των (κύρια) ετεροκαθοριζόμενων αντικειμενικών κοινωνικών μεταβολών, σχέσεων και συνθηκών.

Ο τοπικισμός (Regionalismus) ως αρνητική αντίδραση σε διαδικασίες εκσυγχρονισμού αποτελεί συχνά μια προσπάθεια που φέρει τα στοιχεία του συντηρισμού και της άρνησης εξάλειψης δομών και σχέσεων προμοντέρνων που εδραιώνουν ανισότητες, διακρίσεις, πατριαρχικότητα και αυταρχισμό. Από την άλλη πλευρά η άκριτη αποδοχή των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικο-πολιτιστικών επιλογών και επιταγών του κέντρου χωρίς να ληφθούν υπόψη οι τοπικές ιδιαιτερότητες οδηγεί σε θιαβείες ανατροπές και ανεπανόρθωτες καταστροφές με δυσάρεστες συνέπειες. Το ερώτημα επομένως είναι: ποιός εκσυγχρονισμός, σε ποίο επίπεδο και σε ποιά βαθμό και πάντα σε σχέση με τα τοπικά δεδομένα είναι απαραίτητος; Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα θα πρέπει να εμπεριέχει ως στόχο την ανάπτυξη της κριτικής συνείδησης, τη διεύρυνση των δυνατοτήτων συμμετοχής και συναπόφασης των μελών της τοπικής κοινωνίας, την άρση των κοινωνικών ανισοτήτων (και των φυλετικών φυσικά), την αυτοδιοίκηση, τον αυτοπροσδιορισμό των αναπτυξιακών στόχων και διαδικασιών στη βάση των φυσικών, των κοινωνικών, των περιβαλλοντικών και των ανθρώπινων αναγκών και ορίων.

Το ζητούμενο επομένως είναι πώς θα δημιουργηθούν σε τοπικό επίπεδο τέτοιες συνθήκες που θα δίνουν το συναίσθημα στα μέλη της τοπικής κοινωνίας, ότι εδώ είναι «η πατρίδα» τους⁵¹. Γιατί αυτό που φαίνεται να αποκρυσταλλώνεται σε περιφερειακό, τοπικό επίπεδο, και που πολύ χαρακτηριστικά περιγράφει ο Iring Fetscher στηριζόμενος σε μια μελέτη του Pier-Paolo Pasolini γύρω από την «εξαφάνιση του ατόμου στην καταναλωτική κοινωνία» της Ιταλίας, δεν μπορεί να θεμελιώνει την «ελπίδα για πατρίδα». «Από μια πολύχρωμη ποικιλία αγροτικών, αστικών, ταξικών ιδιαιτεροτήτων, πολιτισμών και υπο-πολιτισμών αναπτύχθηκε –ως προς την τάση– μια ομοιογενής καταναλωτική κοινωνία, στην οποία τα απομονωμένα και ανταγωνιζόμενα άτομα «μετράνε» πια με μόνο μέτρο το ατομικό τους εισόδημα και τις ατομικές τους καταναλωτικές ευκαιρίες και μέσα στην οποία βασικά όλοι είναι δυστυχείς, όσο κι αν –στατιστικά– το «επίπεδο ζωής» τους φαίνεται ανεβασμένο. Οι τοπικές διάλεκτοι, τα ήθη και έθιμα έχουν υποχωρήσει, οι διαφορετικές ενδυμασίες των κοινωνικών ομάδων και η ιδιαιτερότητα τους ως προς την αυτοσυνείδηση έχουν σβήσει (...). Η μαζική καταναλωτική κοινωνία που αυτοπαρουσιάζεται ταυτόχρονα ως ανταγωνιστική κοινωνία της απόδοσης, επιβάλλει σ' όλους αναγκαστικά τη συμπεριφορά της. Η τηλεόραση απονεκρώνει τους χώρους-εργαστήρια της κοινωνικής ζωής, αφαιρεί τη στιλπνότητα του τοπικού πολιτισμού και μετατρέπει ακόμη και θρησκευτικές τελετές... σε «Show Business» ή σε τουριστικό θέαμα»⁵².

Σε πολλές χώρες της Ευρώπης φαίνεται να υπάρχει και να αναπτύσσεται ένα συνειδητοποιημένο κίνημα ενάντια στη συνέχιση των καταστροφών από την καθιερωμένη μορφή ανάπτυξης και αποδεικνύει στην πράξη με συγκεκριμένα προγράμματα ότι είναι δυνατή μια μεταστροφή. Στην Ελλάδα υπάρχουν επίσης ως εξαίρεση κάποιες σποραδικές μεμονωμένες εξάρσεις διαμαρτυρίας που έχουν άμεση σχέση με περιπτώσεις καταστροφής του περιβάλλοντος και που επιβεβαιώνουν τον κανόνα, ότι

δηλαδή δεν υπάρχει ούτε συζήτηση, ούτε πολιτικός προβληματισμός, ούτε κίνημα και πολύ περισσότερο –ως προϋπόθεση, αλλά και αποτέλεσμα των προηγούμενων– ούτε πλατιά συνειδητοποίηση της προβληματικής αυτής και πάντως καμιά τέτοια που να εκφράζεται ως κοινωνική πράξη και συμπεριφορά.

Σ' αυτή τη συγκεκριμένη συγκυρία και ενώ σε χώρες ήδη βιομηχανικά αναπτυγμένες διαπιστώνουμε ότι η επίσημη πολιτική, παρόλο που (ή κύρια επειδή) είναι ταγμένη να εξυπηρετεί τα κυρίαρχα οικονομικά συμφέροντα, γίνεται μια προσπάθεια, συγκρατημένη μεν, αλλά συνειδητή, στήριξης εναλλακτικών προσπαθειών σε διάφορους τομείς, δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε κάτι ανάλογο στην ελληνική πολιτική. Αυτό σημαίνει πως οι όποιες προσπάθειες για μια συνειδητοποίηση θέσεων για μια μεταστροφή είναι δυνατόν να προέλθει μόνο από σχετικά μικρές κοινωνικές ομάδες ή άτομα, πρωτοβουλίες και εναλλακτικά προγράμματα αυτοβοήθειας στη συλλογικότητα, στη δημοκρατική αυτοδιοίκηση, στη μικρή κλίμακας παραγωγή, που να συνδέεται αρμονικά με το φυσικό, κοινωνικό, πολιτιστικό περιβάλλον και στη βάση μορφών εργασίας που να εμπειρεύουν την άρση αλλοτρίωσης, καταπίεσης και εκμετάλλευσης των συνεργαζομένων.

Συγχρόνως είναι απαραίτητο όλες αυτές οι προσπάθειες να κατανοούνται και να οργανώνονται ως κοινωνικο-μαθησιακές προκλήσεις και διαδικασίες και να συνδέονται και να συμπληρώνονται με πρωτοβουλίες πολιτιστικής, εκπαιδευτικής και επιμορφωτικής κατεύθυνσης εναλλακτικού χαρακτήρα, χωρίς όμως να «εξέρχονται» και να αυτοπεριορίζονται από την καθιερωμένη κοινωνία, αλλά να αποτελούν την ευγενή εναλλακτική πρόταση και αντίσταση στα πλαίσια και σε αντιπαράθεση με δομές και αντιλήψεις που (ανα)παράγουν τα δοσμένα κοινωνικά και ανθρώπινα αδιέξοδα⁵³. Το «όραμα προς τα εμπρός», το ουτοπικό «όχι ακόμη» δεν συνίσταται πλέον στην ανακάλυψη ενός μακρινού Eldorado, μιας μακρινής Εδέμ, αλλά στο πρόταγμα για ανακατασκευή αυτού, μέρος του οποίου αποτελούμε⁵⁴.

5. Η αναγκαιότητα ανάπτυξης εναλλακτικών προτάσεων-προγραμμάτων ιδιαίτερα σε τοπικό επίπεδο

Η συγκεκριμένη αντίληψη για την πρόοδο και η σύνδεσή της με την εκβιομηχάνηση και τη διαρκή αύξηση της παραγωγής με ταυτόχρονη εργαλειοποίηση της σχέσης του ανθρώπου προς τη φύση και των διαφόρων κοινωνικο-πολιτιστικών μικρόκοσμων οδήγησε στην εμφάνιση μιάς «Μεγα-μηχανής»⁵⁵ που χαρακτηρίζεται⁵⁶: από μια σύνθετη διάρθρωση θεσμών, που φτάνει από τα γραφειοκρατικά κέντρα εξουσίας μέχρι το κράτος, στα κόμματα, στους οργανισμούς και στις συν-ενώσεις, στις

τράπεζες και στη μεγάλη βιομηχανία μέχρι στις περιφέρειες και από υπερτεχνολογικά συστήματα, χαρακτηριστικά που αποτελούν σημεία κριτικής, παραπέμπουν σε διαδικασίες που συνδέονται μεταξύ τους και στα πλαίσια των οποίων δημιουργείται η «Μεγα-μηχανή». Το σύστημα αυτό μεγαλώνει από⁵⁷:

- την εμπορευματοποίηση και τη θεσμοποίηση λειτουργιών και δραστηριοτήτων στα πλαίσια αυτοκαθοριζόμενων κοινωνικών δικτύων όπως οικογένεια, συγγένεια, κοινότητα και γειτονιά,

- την επαγγελματικοποίηση των παραπάνω λειτουργιών και δραστηριοτήτων (δημιουργία ειδικών επαγγελματιών),

- την τεχνο(κρατο)ποίηση, δηλαδή την ανάπτυξη τεχνικών, μεθόδων και επιστημονικής γνώσης, που όμως κατέχουν αποκλειστικά οι επαγγελματίες ειδικοί (εμπειρογνώμονες) αποκλείοντας τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας,

- τη νομισματοποίηση των παραγόμενων υπηρεσιών, προϊόντων στα πλαίσια αυτού του συστήματος (αγορά και πώλησή τους).

Το διαμορφούμενο απ' αυτές τις διαδικασίες σύστημα αυτονομείται κάποια στιγμή απ' αυτές, με την έννοια ότι υπάρχει ανεξάρτητα από μεμονωμένα άτομα ή μεμονωμένες κοινωνικές ομάδες. Στην αναπτυσσόμενη μορφή στηρίζεται αυτό το σύστημα στο ότι τα πρόσωπα μέσα σ' αυτό είναι όπως και τα τμήματα μιας μηχανής σε οποιαδήποτε στιγμή ανταλλάξιμα. Κατά τον Karl Polanyi⁵⁸: «Η οικονομία δεν είναι πλέον ενταγμένη μέσα στις κοινωνικές σχέσεις, αλλά αντίθετα οι κοινωνικές σχέσεις είναι ενταγμένες στο σύστημα οικονομίας». Αυτές «οι μεταπτώσεις δεν μπορεί παρά αναγκαστικά να (δια)σπάσουν τις διανθρώπινες σχέσεις και να απειλήσουν το φυσικό ζωτικό χώρο του ανθρώπου με εξαφάνιση. Η απειλή αυτή μεγαλώνει στο μέτρο που όλο και πιο συστηματικά εξαπλώνεται και κυριαρχεί η κοινωνία των υπηρεσιών: η τάση κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα από τη γέννηση του ανθρώπου μέχρι το θάνατό του να εμπορευματοποιείται και να αποσπάται κατά αυτό τον τρόπο από την καθημερινή ζωή⁵⁹.

Η αναζήτηση προτάσεων εναλλακτικών προς το υπάρχον δεν αποτελεί κοινωνικο-ιστορικά κάτι το νέο⁶⁰. Αυτή χαρακτηρίζεται από την ανάγκη για νόημα στη ζωή, για χρησιμότητα, για ταυτότητα και αρμονία, αλλά και για αντίσταση και άρνηση έναντι των δοσμένων κοινωνικών δομών και κανόνων⁶¹. Οι παραπάνω στόχοι και αξίες ως διαστάσεις της κοινωνικής συνείδησης απορρέουν από μια κοινή «εναλλακτική ηθική» που συνθετικά χαρακτηριστικά της στοιχεία είναι μεταξύ άλλων: «Το ενδιαφέρον σε αλληλέγγυες μορφές επικοινωνίας, η άρση των κοινωνικών και οικονομικών προνομίων, η δυνατότητα εποπτείας της οργάνωσης διαμέσου αποκέντρωσης, η οικολογική συνείδηση, η άρση της αλλοτρίωσης από την εργασία, η παραγωγή αξιών χρήσης, η άρση του χωρισμού της πνευματικής από τη χειρωνακτική εργασία, η αλλαγή κληρονομημένων οικογενειακών δομών, η άρση των παραδοσιακών ρόλων-προτύπων, η σύνδεση της πολιτικής πράξης με την ατομική χειραφέτηση»⁶².

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι στόχος των εναλλακτικών προτάσεων

είναι η άρση ή τουλάχιστον η αποδυνάμωση των τυπικών αντιθέσεων στον αναπτυγμένο καπιταλισμό: την αντίθεση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και την αντίθεση μεταξύ παραγωγών και καταναλωτών. Τη βάση ανάδειξης των εναλλακτικών προτάσεων αποτελούν κατά γενική διαπίστωση η δομική κοινωνική και η πολιτιστική μεταβολή στις δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες⁶³. Ως αποτελέσματα της δομικής μεταβολής θεωρούνται κύρια οι επιδράσεις από τις αλλαγές των βιομηχανικοκαπιταλιστικών συστημάτων παραγωγής και αναπαραγωγής όπως π.χ. ανεργία, αλλοτρίωση, αποτυποποίηση, εξατομίκευση και η λειτουργική απώλεια των παραδοσιακών συστημάτων και κοινωνικών δικτύων κ.λπ. Ως συστατικό της πολιτιστικής μεταβολής θεωρείται κύρια η λεγόμενη αλλαγή αξιών, η οποία προκάλεσε την αποδυνάμωση της «εργασιακής ηθικής» και μια στροφή προς «μεταϋλιστικούς», «μεταβιομηχανικούς» ή και πνευματικούς προσανατολισμούς ως προς την εργασία και τη ζωή και σε αλλαγή της έννοιας εργασία⁶⁴.

Ενώ οι υποστηρικτές των εναλλακτικών προτάσεων τις θεωρούν ως ελπιδοφόρους φορείς για νέα κοινωνικά κινήματα και ως εργαστήρια του μέλλοντος για τη δημιουργία ενός κοινωνικού αντι-μοντέλου, χαρακτηρίζονται από τους αντιπάλους ως μικροαστικές αντιλήψεις που θέτουν σε κίνδυνο τα επιτεύγματα του κοινωνικού κράτους και αποδιοργανώνουν το δίκτυο κοινωνικής ασφάλισης. Στην πραγματικότητα και ανεξάρτητα από τα αίτια εμφάνισης του «εναλλακτικού κινήματος» και διαφόρων μορφών εναλλακτικών προγραμμάτων – ενδογενείς συστημικές εκσυγχρονιστικές ωθήσεις⁶⁵, κυκλικά εμφανιζόμενες φάσεις ριζικού μετασχηματισμού («Great Transformation»)⁶⁶, έκφραση αντίστασης και διεκδίκηση σχετικής αυτονομίας ενάντια στο «εχθρικό» δίδυμο Κράτος-Κεφάλαιο⁶⁷, στρατηγική κοινωνικής πολιτικής και πολιτικής απασχόλησης με στόχο την αντιμετώπιση της ανεργίας⁶⁸, κοινωνικοπολιτιστικά εργαστήρια μάθησης και χειραφέτησης⁶⁹ – δεν αμφισβητείται η ύπαρξή τους και συνεπώς η όποια σημασία τους στην κοινωνική πραγματικότητα. Οι διάφορες εναλλακτικές προτάσεις-προγράμματα, εντοπίζονται στην πράξη σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής πραγματικότητας:

- Οικονομία (παραγωγή, κατανάλωση, αγορά εργασίας, οργάνωση-διοίκηση, διαχείριση),
- Πολιτική (κινήματα, κόμματα, ομάδες πρωτοβουλίας),
- Πολιτισμός (πολιτιστικά κέντρα-εργαστήρια, εκδηλώσεις, τρόπος ζωής),
- Κοινωνικό επίπεδο (ομάδες αυτοβοήθειας, πρωτοβουλίες απασχόλησης, συστήματα αλληλεγγύης).

Χωρίς να είναι δυνατόν στα πλαίσια αυτής της εργασίας να παρουσιάσουμε την άκρως ενδιαφέρουσα αντιπαράθεση γύρω από τα εναλλακτικά προγράμματα⁷⁰ θα γίνει προσπάθεια παρακάτω να θεμελιωθεί η αναγκαιότητα ανάπτυξης και εφαρμογής εναλλακτικών προτάσεων-προγραμμάτων και ιδιαίτερα στο τοπικό επίπεδο.

Όπως ήδη διαπιστώσαμε πιο πάνω βρίσκεται στον ελλαδικό περιφερειακό χώρο μια δομική κοινωνική μεταβολή σε εξέλιξη. Παρ' όλα αυτά

πιστεύουμε ότι είναι δυνατή μια σκόπιμη παρέμβαση προς την κατεύθυνση εναλλακτικών μορφών οικονομίας, πολιτικής, κοινωνικής οργάνωσης και πολιτισμού που να στηρίζεται σε αρχές, αξίες, τρόπους οργάνωσης και ζωής, όπως π.χ. οικογένεια, γειτονιά, κοινότητα, συνεταιρισμός, αλληλεγγύη, πρωτοβουλίες αυτοβοήθειας, συλλογικότητα, αυτοδιαχείριση, σεβασμός του ανθρώπου και της φύσης. Αυτό δε σημαίνει αναγκαστικά επιστροφή εάν η συνειδητή αυτή επιλογή συμπεριλάβει σύγχρονες μορφές που θεμελιώνουν την ισότητα, τη χειραφέτηση και τις ίσες ευκαιρίες. Έτσι θα πρέπει στον τομέα της αναπαραγωγής να δοθεί, έμφαση σε δραστηριότητες όπως παιδικοί σταθμοί, πρωτοβουλίες εκπαίδευσης και απασχόλησης, συνεταιρισμοί αυτοσυντήρησης, κοινωνικές και ιατρικές ομάδες αυτοβοήθειας.

Δύο προϋποθέσεις είναι σημαντικές σε σχέση με την ενεργοποίηση εναλλακτικών προτάσεων:

α) Υπέρβαση του «κοινωνικού-κρατικού», εννοούμενου ως πολιτικής κουλτούρας, η οποία επικεντρώνεται στο ρόλο του κράτους για κοινωνικές αλλαγές⁷¹. Η αντίληψη αυτή είναι, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, αποφασιστικός φραγμός για μία πολιτική πράξη του πειράματος, της δραστηριοποίησης με φαντασία, στοχασμό και με όνειρο. Εμπριέχει μια ιδεολογία όσον αφορά τη διαδικασία κοινωνικών αλλαγών καθαρά μηχανιστική που οδηγεί σε αδράνεια και πλήρη εξάρτηση από το κράτος και το κέντρο. Η κρίση επομένως αυτής της αντίληψης και η υπέρβασή της θα συμβάλλει στην ανάπτυξη άλλων δυνατοτήτων κοινωνικής αλλαγής⁷².

β) Υπέρβαση της αντίληψης για κλειστές έννοιες του χρόνου και του χώρου. Ο χώρος και ο χρόνος σε μια κοινωνία όπως η δική μας δεν είναι ούτε ενιαίος ούτε ολοκληρωτικός. Αυτό ακριβώς επιτρέπει την ύπαρξη ρωγμών και ασυνεχειών στο χώρο και στο χρόνο, πράγμα ακριβώς που βοηθά στην εμφάνιση του νέου. Μια στρατηγική των πειραμάτων, των νεωτεριστικών, εναλλακτικών προσπαθειών μπορεί ακριβώς να στηριχθεί σ' αυτές τις αντιθέσεις, τα σημεία τριθής, τις ρωγμές, τις διαφορές, τις ασυνέχειες στα πλαίσια του θεσμικού ιστού της κοινωνίας. Η στρατηγική των κοινωνικών πειραμάτων μπορεί έτσι να δημιουργήσει ένα «διαφοροποιημένο χώρο» (Henri Lefebvre), δηλαδή ένα χώρο που είναι κατακερματισμένος σε πολύ μικρές ενότητες δράσης, και να υπερβούμε έτσι το σχηματικό διαχωρισμό κέντρο-περιφέρεια⁷³.

Η αναγκαιότητα των εναλλακτικών προτάσεων-πειραμάτων υπαγορεύεται από τις γενικότερες εξελίξεις των μοντέρνων κοινωνιών.

Η ανάπτυξη της λεγόμενης «άτυπης κοινωνίας», ως ενδιάμεσου τομέα μεταξύ του δημόσιου τομέα και της (τυπικής) οικονομίας της αγοράς, των μη συμβατών πολιτικών μορφών οργάνωσης και δράσης, των πρωτοβουλιών πολιτών, των κομμάτων διαμαρτυρίας, των εναλλακτικών μορφών εργασίας, της μαύρης εργασίας, της εργασίας στον ελεύθερο χρόνο, της «παραοικονομίας», των κοινωνικών πρωτοβουλιών αυτοβοήθειας, των Hobby κ.λπ., οφείλονται σε πολλά και ποικίλα αίτια⁷⁴.

Η δομική κρίση της αγοράς εργασίας είναι ένα σημαντικό αίτιο για την εμφάνιση τέτοιων φαινομένων. Εδώ και δεκαετίες η ανεργία όχι

μόνο έχει γίνει μόνιμη κατάσταση, αλλά συνεχώς αυξάνεται. Νέοι, γυναίκες, ανάπηροι, ανειδίκευτοι, οι μεγαλύτερης ηλικίας, είναι συνήθως τα θύματα. Ένα επόμενο αίτιο είναι η *εντατικοποίηση της παραγωγής/εργασίας και της αλλοτρίωσης των εργαζομένων*. Η *αδυναμία του συστήματος κοινωνικής προστασίας/ασφάλισης* να εξισορροπήσει τα προβλήματα που προκαλεί η ύφεση της οικονομίας και η αγορά είναι επίσης ένα σοβαρό αίτιο. Η *αύξηση του κόστους του «κοινωνικού κράτους» και η μείωση της ποιότητας των παροχών* εντείνουν το πρόβλημα και καθιστούν αναγκαία την αυτοβοήθεια οικογενειακής, αλλά και των άλλων μορφών⁷⁵.

Η κρίση αξιών και η μεταβολή της σημασίας της εργασίας οδήγησε σε μια μεταστροφή από τον εργασιοκεντρικό προσανατολισμό προς την οικογένεια, τον ελεύθερο χρόνο, αλλά και προς την εργασία στο σπίτι, στη γειτονιά ή την «εθελοντική» κοινωνική εργασία. Η εμφάνιση τέλος κινήμάτων βάσης, ως αντίδραση στις συγκεντρωτικές πολιτικές δομές, οι οποίες αδυνατούν να συλλάβουν τα προβλήματα της βάσης, να χαράξουν και να υλοποιήσουν πολιτικές με προοπτική, συνέβαλε στην ανάπτυξη μορφών οργάνωσης και δράσης στη βάση με στόχο την επίλυση των καθημερινών προβλημάτων μέσα από διάφορα εναλλακτικά προγράμματα⁷⁶.

Οι όποιες επιφυλάξεις μας για την πολιτικοκοινωνική δυνατότητα εναλλακτικών προτάσεων, δεν μας εμποδίζουν να στηρίξουμε τέτοιες προτάσεις ως μέσο αναβάθμισης του κριτικού πολιτικο-κοινωνικού λόγου, της κοινωνικής συνείδησης και πράξης, του πολιτισμού και του κοινωνικού ελέγχου, αλλά και να επιμεινουμε στο γεγονός ότι κάτω από τις σημερινές συνθήκες σε όλο τον κόσμο οι εναλλακτικές προτάσεις δείχνουν το δρόμο προς τον «τόπο» όπου θα πρέπει να ψάξει κανείς για διεξόδους. Η πρόσκρουση των ουτοπικών ιδανικών, των στόχων, των αιτημάτων, για μια «άλλη κοινωνία» στα όριά τους και η «διόρθωσή» τους από την κυρίαρχη κοινωνική πραγματικότητα με τις «κυρίαρχες σχέσεις», αλλά και από τα παγιωμένα δόγματα πολλών από τους ίδιους τους «εναλλακτικούς», δεν μπορεί να μειώσει τη σημασία που μπορεί να έχει η τόλμη να εγκαταλείψει κανείς την πεπατημένη, τον εφησυχασμό, την πελαγοδρόμηση σε τρόπους ζωής και πράξης χωρίς νόημα, προοπτική και ελπίδα για την αναζήτηση και δημιουργία «πατρίδας» με την έννοια του Ernst Bloch⁷⁷. Η ελπίδα βέβαια εδώ, ως προσανατολισμένη προς το μέλλον, που υπόσχεται κάτι πραγματικά νέο, γνωστική δραστηριότητα, έχει ως αντικείμενό της «τα οράματα μιας καλύτερης ζωής»⁷⁸.

Σημειώσεις

1. Βλέπε σχετικά τη γνωστή μελέτη του S.N. Eisenstadt., *Tradition, Wandel und Modernität*, Frankfurt, a/M., 1979 (πρωτότυπο στα αγγλικά: *Tradition, Change und Modernity*, John Wiley and Sons, New York, London, Sydney, Toronto, 1973).

2. S.N. Eisenstadt, όπ.παρ., σ. 7 κ.ε.

3. Binswanger H.C., et al. (Hrg), *Wege aus der Wohlstandsfalle*, Frankfurt, a/M., 1976, σ. 14-24.

4. U. Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt, a/M., 1986, σ. 8. Βλέπε επίσης σχετικά, Σκ. Παπαϊωάννου, «Μετά τα όρια της ανάπτυξης, τα όρια της εργασίας», στο Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα*, τόμ. II (υπό έκδοση).
5. U. Beck, όπ.παρ., σ. 10.
6. U. Beck, όπ.παρ., σ. 55.
7. U. Beck, όπ.παρ., σ. 58.
8. Βλέπε σχετικά, Iring Fetscher, *Politik, soziale Bewegungen und ökologische Ethik*, Frankfurt, a/M., 1988 σ. 1 κ.ε.
9. K. Marx, *Deutsche Ideologie*, M.E.W. Bd. 3, Berlin (O), 1983. Βλέπε σχετικά, Paulo Freire, *Pädagogik der Unerdrückten*, Reinbek, 1973 και Franz Fannon, *Της γης οι κολασμένοι*, Αθήνα, 1982.
10. Βλέπε P. Freire, όπ.παρ.
11. Βλέπε σχετικά, Phil Cooke, «Locality, Struktur und Agency», στο, Hartmut Häuβermann (Hg), *Ökonomie und Politik in alten Industrieregionen Europas*, Basel, Boston, Berlin, 1992 (σ. 35-52), σ. 35 κ.ε.
12. K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin, 1953, σ. 26, 75, 79 κ.ε.
13. F. Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen*, Leipzig, 1887, σ. 26, 32, 46, 47.
14. E. Durkheim, *Über soziale Arbeitsteilung*, Frankfurt, a/M., 2 Aufl. 1988, E. Durkheim, «Besprechung von F. Tönnies, Gemeinschaft und Gesellschaft», στο E. Durkheim, *Frühe Schriften zur Begründung der Sozialwissenschaft*, Darmstadt und Neuwied, 1981, σ. 78-84 και ιδιαίτερα σ. 81.
15. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1976, σ. 21 κ.ε., 212 κ.ε. και ιδιαίτερα σ. 382-385.
16. F. Tönnies, όπ.παρ., σ. 46 κ.ε.
17. M. Weber, όπ.παρ., σ. 834-835.
18. M. Weber, όπ.παρ., σ. 382-383.
19. K. Marx, *Die deutsche Ideologie*, M.E.W., Bd. 3, Berlin, 1983, σ. 65 κ.ε. και ιδιαίτερα του ιδίου, *Grundrisse...*, όπ.παρ., σ. 26, 75, 79 κ.ε.
20. Robertson J., «Zusammenbruch oder Duirchbruch», στο Huber J. (Hrg), *Anders arbeiten-anders wirtschaften*, Frankfurt, a/M., 1979 σ. 53 κ.ε.
21. Βλέπε σχετικά, Phil Cooke, όπ.παρ., σ. 37.
22. Για τις προϋποθέσεις αυτές που νομίζουμε ότι κάτω από τις σημερινές εξελίξεις είναι ευνοϊκές θα μιλήσουμε παρακάτω σε άλλη θέση, βλέπε σχετικά, S.N. Eisenstadt, όπ.παρ., σ. 329.
23. J. Urry, «Society, Space and Locality», στο *Society and Space*, 5, 1987 (σ. 435-444), όπως αναφέρεται στο P. Cooke, όπ.παρ., σ. 329.
24. Σχετικά με το σημαντικό πρόβλημα του ενιαίου τρόπου οργάνωσης και παρέμβασης του τοπικού κράτους, ως εκπροσώπου του κεντρικού κράτους σε τοπικό επίπεδο στην Ελλάδα, βλέπε σχετικά, Κ. Ψυχοπαίδης και Π. Γετίμης, *Ρυθμίσεις τοπικών προβλημάτων*, Αθήνα, 1989, σ. 165 και Σκ. Παπαϊωάννου κ.ά., *Τοπικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα της Επαρχίας Κω*, Κως/Ρέθυμνο, 1988, σ. 177 κ.ε.
25. R. Schwendter, «Notate zur Kritik der alternativen Ökonomie», στο Arbeitsgemeinschaft sozialpolitischer Arbeitskreise (Hrg), *Materialien zur Alternativen Ökonomie I*, Berlin 1975, σ. 161.
26. J. Huber, *Die zwei Gesichter der Arbeit. Ungenutzte Möglichkeiten der Dualwirtschaft*, Frankfurt, a/M., 1984 σ. 48.
27. K.W. Brand, D. Büsser, D. Rucht, *Aufbruch in eine andere Gesellschaft. Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik*, Frankfurt, a/M., 1984 σ. 155, 157.

28. M. Kück, *Betriebswirtschaft der Kooperative. Eine einzelwirtschaftliche Analyse Kooperativer und selbstverwalteter Betriebe*, Stuttgart, 1989, σ. 29. W. Beywl (et al.), *Alternative Betriebe in NRW, Ministerium für Arbeit, Gesundheit und Soziales des Landes Nordrhein Westfalen*, 1984, σ. 22.

29. Οι παραπάνω στόχοι αναφέρονται από τους H. Kreutz κ.ά., «Eine Alternative zur Industriegesellschaft?», στο *Institut für Arbeitsmarkt - und Berufsforschung der Bundesanstalt für Arbeit, Beiträge zur Arbeitsmarkt - und Berufsforschung*, Nürnberg 1985, σ. 11. H. Kreutz κ.ά., *Alternative Projekte zwischen Fortschritt und Anpassung*, Nürnberg, 1989, σ. 15 κ.ε.

30. E. Hobsbawm, «Comment in Reflecting on labor in the West since haymarket: a roundtable discussion», στο H.B. Jenz and J.C. MacManus, *The newberry papers in family and community history*, 1986, 2, σ. 16, όπως αναφέρεται στο Αρίγκι Τζ., *Η αυταπάτη της ανάπτυξης*, Αθήνα, 1993, σ. 21.

31. Βλέπε σχετικά με τα παραπάνω και D. Chodorkoff, «Η κοινωνική οικολογία και η ανάπτυξη της κοινότητας», στο *Κοινωνία και Φύση*, 1992, τόμ. 1, σ. 129-140.

32. Βλέπε σχετικά επίσης I. Fetscher, «Das Recht, man selbst zu bleiben», στο I. Fetscher, *Arbeit und Spiel*, Stuttgart, 1983, σ. 159.

33. B.A. Weisbrod, *The voluntary nonprofit sector*, Lexington/Mass, Toronto 1977, J. Gershuny, *The informal economy*, Futures, 1979. D. Pym, *Toward the dual economy and emancipation from employment*, Futures, 1980. H. Arendt, *Vita Activa*, München, 1967, J. Huber (Hrg), *Anders arbeiten - anders wirtschaften*, Frankfurt, a/M., 1979. J. Berger, J. Müller, R. Pfriem, *Kongreß: Zukunft der Arbeit*, Bielefeld, 1982. F. Benseler, R.G. Heinze, A. Klönne (Hrg), *Zukunft der Arbeit*, Hamburg, 1982. H.C. Binswanger κ.ά., *Arbeit ohne Umweltzerstörung*, Frankfurt, a/M., 1983 (2η έκδοση 1988). E. Altvater (Hgr), *Arbeit 2000*, Hamburg, 1985. A. Gorz, *Αντίο προλεταριάτο*, Αθήνα, 1986. A. Gorz, *Οι δρόμοι του παραδείσου*, Αθήνα, 1986. A. Gorz, *Kritik der ökonomischen Vernunft*, Berlin, 1989. I. Fetscher, *Überlebensbedingungen der Menschheit*, Berlin, 1991.

34. Arlacchi P., *Mafiose Ethik und der Geist des Kapitalismus. Die unternehmerische Mafia*, Frankfurt, a/M., 1989, σ. 87 κ.ε. και 186 όπως αναφέρεται στο P. Alheit, «Abschied von der Lohnarbeit», στο P. Alheit, et al. (Hrg), *Abschied von der Lohnarbeit?*, Universität Bremen Forschungsschwerpunkt Arbeit und Bildung, Bd. 12, Bremen, 1990, σ. 22.

35. H. Adret (ed.), *Travailler deux heures par jour*, Paris, 1977, σ. 116.

36. Βλέπε σχετικά, Κ. Ψυχοπαίδης, «Η Τοπική Αυτοδιοίκηση ως πολιτικός θεσμός», στο *Τοπική Αυτοδιοίκηση*, τόμ. 6, σ. 15-20, Αθήνα, 1982. Επίσης, Κ. Ψυχοπαίδης, Π. Γετίμης, *όπ.παρ.*, σ. 21.

37. Σκ. Παπαϊωάννου, «Περιφερειακό κράτος, τοπική αυτοδιοίκηση και τοπική κοινωνία», στο Σκ. Παπαϊωάννου κ.ά., *όπ.παρ.*, σ. 184.

38. Για το σημαντικό αυτό πρόβλημα της κινητοποίησης και έκφρασης των τοπικών προβλημάτων της τοπικής κοινωνίας από την ίδια θα μιλήσουμε παρακάτω.

39. Χαρακτηριστικό είναι εδώ το παράδειγμα του τουρισμού που παρόλο το ευρύ φάσμα πληθώρας οικονομικών δραστηριοτήτων που ενσωματώνει, πολλές φορές περιορίζεται στο «δωμάτιο» και «εστιατόριο».

40. P. Rosanvallon, «Für Wirtschaft der Autonomie», στο J. Juber (Hrg), *Anders arbeiten - anders wirtschaften*, Frankfurt, a/M., 1983, (213-227), σ. 214.

41. Βλέπε σχετικά S.N. Eisenstadt, *όπ.παρ.*, σ. 335.

42. Οι διαπιστώσεις αυτές στηρίζονται σε συστηματικές παρατηρήσεις που έχουμε κάνει ιδιαίτερα στα πλαίσια της έρευνάς μας στην Επαρχία της Κω, βλέπε σχετικά Σκ. Παπαϊωάννου κ.ά., *όπ.παρ.*, βλέπε επίσης ιδιαίτερα για την Κρήτη, V. Vuidaskis, *Tradition und sozialer Wandel auf Kreta*, Heidelberg, 1976, σ. 283 κ.ε.

43. Αυτό ισχύει π.χ. σε πολλές ελληνικές περιοχές όπου εμφανίστηκε και κυριάρχησε ο τουρισμός ως οικονομική δραστηριότητα.

44. N. Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation*, Bern/München, 1979, Bd. II, σ. 4.
45. Συνέντευξη του Κωστή Χατζημιχάλη και της Ντίνας Βαίου, στο Μιχάλη Μοδινό, «Ανοχύρωτες πόλεις, ανυπεράσπιστες περιφέρειες», *Νέα Οικολογία*, τεύχ. 90, Απρίλιος 1992, σ. 30-36.
46. Lefebvre H., *Μηδενισμός και Αμφισβήτηση*, Αθήνα, 1980, σ. 92.
47. Lefebvre H., όπ.παρ., σ. 92 κ.ε.
48. Lefebvre H., όπ.παρ., σ. 94.
49. Lefebvre H., όπ.παρ., 93, 125, 110.
50. P. Alheit, «Abschied von der Lohnarbeit?...», όπ.παρ., σ. 11. Πριν από ένα χρόνο (στις 2-6-92) ήρθε μια ισχυρή επιβεβαίωση των παραπάνω από τη Δανία με το δημοψήφισμα κατά του Μάαστριχτ. Οι παραπάνω σκέψεις εξηγούν ακόμη –τουλάχιστον εν μέρει– τις θίαιες συγκρούσεις στις πρώην ανατολικές χώρες.
51. «Πατρίδα» με την έννοια του Ernst Bloch, στο βιβλίο του *Das Prinzip Hoffnung*, τόμοι 3, Frankfurt, a/M., 1959.
52. I. Fetscher, «Das Recht, man selbst zu...», όπ.παρ., σ. 152. Βλέπε επίσης G. Vonderach, «Eigeninitiativen - Beginn einer Kulturellen Mutation?», στο F. Benseler, R.G. Heinze, A. Klöppe (Hrg), όπ.παρ., σ. 33 κ.ε.
53. Βλέπε σχετικά P. Alheit, όπ.παρ., σ. 22-25. Βλέπε επίσης U. Beck, *Gegengifte. Die organisierte Unverantwortlichkeit*, Frankfurt, a/M., 1988, σ. 25.
54. E. Bloch, όπ.παρ., σ. 925.
55. L. Mumford, *Mythos der Maschine*, Frankfurt, a/M., 1977.
56. J. Huber, «Was wäre, wenn...? Ein Szenario», στο J. Huber (Hrg), όπ.παρ., σ. 19 κ.ε.
57. J. Huber, όπ.παρ., σ. 19 κ.ε.
58. K. Polanyi, *The Great Transformation. Politische und Ökonomische Ursprünge von Gesellschaften und Wirtschaftssystemen*, Wien, 1977, σ. 81 και 64.
59. J. Huber, όπ.παρ., σ. 20 κ.ε.
60. K.W. Brand, D. Büsser, D. Rucht, όπ.παρ., σ. 154 κ.ε.
61. Βλέπε σχετικά, U. Beck, όπ.παρ., σ. 119 κ.ε.
62. K. Müschen, *Lieber lebendig als normal!, Selbstorganisation, Kollektive Lebensformen und alternativ Ökonomie*, Bensheim, 1982, σ. 33 κ.ε.
63. W. Beywl κ.ά., όπ.παρ., σ. 3 κ.ε. Ch. Personn, O. Tiefenthal, *Bedingungen und Strukturen alternativer Ökonomie*, Nürnberg, 1988, σ. 1 κ.ε.
64. R. Inglehart, «Wertewandel in den westlichen Gesellschaften: Politische Konsequenzen von materialistischen und post-materialistischen Prioritäten», στο H. Klages (Hrg), *Wertewandel und gesellschaftlicher Wandel*, Frankfurt, a/M., 1979, H. Klages (Hrg), όπ.παρ., 1979, F. Benseler, et al., όπ.παρ., *Εισαγωγή*, σ. 8.
65. A. Toffler *Die Zukunftschance*, München 1980. J. Huber, *Die verlorene Unschuld der Ökologie*, Frankfurt, a/M., 1980, σ. 111 κ.ε.
66. J. Huber, *Die verlorene Unschuld...*, όπ.παρ., σ. 111 κ.ε.
67. R. Schwendter, όπ.παρ., σ. 161 κ.ε.
68. R.G. Heinze, T. Oik, «Selbsthilfe, Eingearbeit, Schattenwirtschaft», στο F. Benseler, et al. (Hrg), όπ.παρ., σ. 13 κ.ε. G. Vonderach, «Eigeninitiative - Beginn einer Kulturellen Mutation?», στο F. Benseler, et al. (Hrg), όπ.παρ., σλ. 31 κ.ε. U. Bullmann, et al. (Hrg), *Lokale Beschäftigungsinitiativen, Konzepte, Praxis, Probleme*, Marburg, 1986.
69. U. Fink, *Keine Angst vor Alternativen*, Freiburg 1983. F. Krotz, *Die Berliner Förderung von Selbsthilfe: Hilfe zur Autonomie oder zur Instrumentalisierung?* (Z 16 der FU Berlin), Berlin, 1986.
70. Ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται να εμβαθύνει πιο συστηματικά στο πρόβλημα θα πρέπει να ανατρέξει στην αναφερόμενη σ' αυτή την εργασία βιβλιογραφία και ιδιαίτερα στα J. Huber (Hrg), *Anders arbeiten...*, όπ.παρ., F. Benseler, et al. (Hrg).

- όπ.παρ., J. Berger, et al. (Hrg), όπ.παρ., P. Alheit, et al. (Hrg), όπ.παρ.
71. P. Rosanvallon, όπ.παρ., σ. 225.
72. P. Rosanvallon, όπ.παρ., σ. 226.
73. P. Rosanvallon, όπ.παρ., σ. 226.
74. Βλέπε σχετικά R.G. Heinze, T. Olk, όπ.παρ., σ. 13 κ.ε.
75. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται τόσο σε αναπτυγμένες χώρες που μαστί-
ζονται από ανεργία, όσο και σε χώρες όπως η Ελλάδα.
76. Ειδικά για χώρες όπως η Ελλάδα με κάποιες ιδιαιτερότητες, όπως π.χ. η
ύπαρξη ως ένα βαθμό ακόμη κάποιων «υπολειμμάτων» σε δομές και αξίες, η γεω-
γραφική διάσπαση του χώρου της (ιδιαίτερα του νησιωτικού), ή έστω και «κοινωνι-
κορομαντική» έντονη σχέση των Ελλήνων με τον «τόπο» τους (την «ιδιαίτερη πα-
τριδα» τους) κ.λπ., προσφέρονται για μια τέτοια προσπάθεια δημιουργίας εναλλα-
κτικών πειραμάτων που θα επαναδραστηριοποιήσουν και θα επανασυνθέσουν τον
κοινοτικό κοινωνικό ιστό.
77. E. Bloch, όπ.παρ., σ. 1622 κ.ε.
78. E. Bloch, όπ.παρ., σ. 9 και 10.

Βιβλιογραφία

- Adret H. (ed.), *Travailler deux heures par jour*, Paris, 1977.
Alheit P., et al. (Hrg), *Abschied von der Lohnarbeit?*, Universität Bremen, Forschungsreihe
des Forschungsschwerpunkts Arbeit und Bildung, Bd. 12, 1990.
Alheit P., «Abschied von der Lohnarbeit? Bemerkungen zu einer Erweiterung des Arbeitbe-
griffs», στο Alheit P., et al., όπ.παρ.
Altwater E., et al. (Hrg), *Arbeit 200*, Hamburg, 1985.
Arendt H., *Vita Activa oder vom tätigen Leben*, München, 1967 (The Human Condition,
Chicago, 1958).
Αρίγκι Τζ., *Η αυταπάτη της Ανάπτυξης*, Αθήνα, 1993.
Arlacchi P., *Mafiose Ethik und der Geist des Kapitalismus. Die unternehmerische Mafia*,
Frankfurt, a/M., 1989.
Beck U., *Risikogesellschaft*, Frankfurt, a/M., 1986.
Beck U., *Gegengifte*, Frankfurt, a/M., 1988.
Benseler F., et al. (Hrg), *Zukunft der Arbeit*, Hamburg, 1982.
Berger J., et al. (Hrg), *Kongreß Zukunft der Arbeit*, Bielefeld, 1982.
Beywl W., et al. (Hrg), *Alternative Betriebe in NRW*, Ministerium für Arbeit und Soziales
des Landes NRW, 1984.
Binswanger H.C., et al. (Hrg), *Wege aus der Wohlstandsfalle*, Frankfurt, a/M.
Binswanger H.C., et al. (Hrg), *Arbeit ohne Umweltzerstörung*, Frankfurt, a/M., 1983 (2η
έκδοση 1988).
Biró A., «Ο Τοπικός Χώρος: Μια Προνομιακή Περίπτωση Ανάπτυξης», *Κοινωνία και
Φύση*, 1:156-170, 1992.
Bloch E., *Das Prinzip Hoffnung*, 3Bd., Frankfurt, a/M., 1959.
Brand K.E., et al. (Hrg), *Aufbruch in eine andere Gesellschaft. Neue soziale Bewegungen
in der Bundesrepublik*, Frankfurt, a/M., 1984.
Bullmann U., et al. (Hrg), *Lokale Beschäftigungsinitiativen, Konzepte, Praxis, Probleme*,
Marburg, 1986.
Chodorkoff D., «Η Κοινωνική Οικολογία και η Ανάπτυξη της Κοινότητας», *Κοινωνία
και Φύση*, 1:129-140, 1992.
Cooke Ph., «Locality, Struktur und Agency», στο Häußermann H. (Hrg), *Ökonomie und
Politik in alten Industrieregionen Europas*, Basel/Boston/Berlin, 1992, σ. 35-52.

- Durkheim E., «Besprechung von Ferdinand Tönnies: Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen, Leipzig, 1887», στο Durkheim E., *Frühe Schriften zur Begründung der Sozialwissenschaft*, Darmstadt und Neuwied, 1981.
- Durkheim E., *Über soziale Arbeitsteilung*, Frankfurt a/M., 1988 (2 Auflage).
- Eisenstadt S.N., *Tradition, Wandel und Modernität*, Frankfurt, a/M., 1979.
- Elias N., *Über den Prozeß der Zivilisation*, Bd. I, II, Frankfurt, a/M., 1979.
- Fannon F., *Της Γης οι Κολασμένοι*, Αθήνα, 1982.
- Fetscher I., «Das Recht, man selbst zu bleiben», στο Fetsher I., *Arbeit und Spiel*, Stuttgart, 1983.
- Fetscher I., *Politik, soziale Bewegungen und Ökologische Ethik*, Frankfurt, a/M., 1988.
- Fetscher I., *Überlebensbedingungen der Menschheit*, Berlin, 1991.
- Fink U., *Keine Angst vor Alternativen*, Freiburg, 1983.
- Freire P., *Pädagogik der Unterdrückten*, Reinbek, 1973.
- Gershuny J., *The Informal Economy*, Futures, 1979.
- Gorz A., *Kritik der ökonomischen Vernunft*, Berlin, 1989.
- Gorz A., *Οι Δρόμοι του Παραδείσου*, Αθήνα, 1986.
- Gorz A., *Αντίο Προλεταριάτο*, Αθήνα, 1986.
- Heinze R.G., Olk T., «Selbsthilfe, Eigenarbeit, Schattenwirtschaft», στο Benseler F., et al. (Hrg), *Zukunft der Arbeit*, Hamburg, 1982.
- Hobsbawm E., «Comment in Reflecting on labor in the West since haymarket: a roundtable discussion», στο J.B. Jenz and J.C. MacManus, *The newberry papers in family and community history*, 1986, 2.
- Huber J. (Hrg), *Anders arbeiten - anders wirtschaften*, Frankfurt, a/M., 1979.
- Huber J., *Die verlorene Unschuld der Ökologie*, Frankfurt, a/M., 1980.
- Huber J., *Die zwei Gesichter der Arbeit. Ungenutzte Möglichkeiten der Dualwirtschaft*, Frankfurt, a/M., 1984.
- Ingelhart R., «Wertewandel in den westlichen Gesellschaften: Politische Konsequenzen von materialistischen und postmaterialistischen Prioritäten», στο Klages H. (Hrg)., *Wertewandel und gesellschaftlicher Wandel*, Frankfurt, a/M., 1979.
- Klages H. (Hrg)., *Wertewandel und gesellschaftlicher Wandel*, Frankfurt, a/M., 1979.
- Kreutz H., et al. (Hrg), «Eine Alternative zur Industriegesellschaft?», στο *Institut für Arbeitsmarkt - und Berufsforschung der Bundesanstalt für Arbeit*, Beiträge zur Arbeitsmarkt - und Berufsforschung, Nürnberg, 1985.
- Kreutz H., et al. (Hrg), *Alternative Projekte zwischen Fortschritt und Anpassung*, Nürnberg, 1989.
- Krotz F., *Die Berliner Förderung von Selbsthilfe: Hilfe zur Autonomie oder zur Instrumentalisierung?* (Z 16 der FU Berlin), 1986.
- Kück M., *Betriebswirtschaft der Kooperative. Eine einzelwirtschaftliche Analyse kooperativer und selbstverwalteter Betriebe*, Stuttgart, 1989.
- Lefebvre H., *Μηδενισμός και Αμφισβήτηση*, Αθήνα, 1990.
- Marx K., *Deutsche Ideologie*, M.E.W. Bd. 3, Berlin (O), 1983.
- Marx K., *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*, Berlin, 1953.
- Μοδινός Μ., «Ανοχύρτες Πόλεις, Ανυπεράσπιστες Περιφέρειες», *Νέα Οικολογία*, 90: 30-36, 1992 (συνέντευξη με τους Χατζημιχάλη Κ. και Βαθου Ν.).
- Müschen K., *Lieber lebendig als normal! Selbstorganisation, kollektive Lebensformen und alternative Ökonomie*, Bensheim, 1982.
- Mumford L., *Mythos der Maschine*, Frankfurt a/M., 1977.
- Παπαϊωάννου Σκ., κ.ά., *Τοπικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα της Επαρχίας Κω*, Κως/Ρέθυμνο, 1988, (αδημοσίευτη έρευνα).
- Παπαϊωάννου Σκ., «Περιφερειακό Κράτος, Τοπική Αυτοδιοίκηση και Τοπική Κοινω-

- νία», στο Παπαϊωάννου Σκ., κ.ά., *Τοπικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα της Επαρχίας Κω*, Κως/Ρέθυμνο, 1988, σ. 177-194.
- Παπαϊωάννου Σκ., «Μετά τα Όρια της Ανάπτυξης τα Όρια της Εργασίας;» στο Λαμπρή-Δημάκη Ι., *Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα*, τόμ. ΙΙ, (προγραμματισμένη έκδοση 1993, Εκδόσεις Παπζήση).
- Personn Ch., Tiefenthal O., *Bedingungen und Strukturen alternativer Ökonomie*, Nürnberg, 1986.
- Polanyi K., *The Great Transformation. Politische und Ökonomische Ursprünge von Gesellschaften und Wirtschaftssystemen*, Wien, 1977.
- Pym O., *Toward the Dual Economy Emancipation from Employment*, Futures, 1980.
- Robertson J., «Zusammenbruch oder Durchbruch», στο Huber J., (Hrg). *Anders arbeiten- anders wirtschaften*, Frankfurt, a/M., 1979, σ. 36-54.
- Robertson J., «Τα Οικονομικά της Τοπικής Κοινωνίας», *Κοινωνία και Φύση*, 1 (171-200), 1992.
- Rosanvallon P., «Für eine Wirtschaft der Autonomie», στο Huber J., (Hrg). *Anders arbeiten- anders wirtschaften*, Frankfurt, a/M., σ. 213-227.
- Schwendter R., «Notate zur Kritik der alternativen «Ökonomie» στο Arbeitsgemeinschaft sozialpolitischer Arbeitskreise (Hrg), *Materialien zur Alternativen Ökonomie I.*, Berlin, 1975.
- Tönnies F., *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen*, Leipzig, 1987.
- Toffler A., *Die Zukunftschance*, München, 1980.
- Urry J., «Society, Space and Locality», στο *Society and Space*, 5: 435-444, 1987.
- Vuidaskis V., *Tradition und sozialer Wandel auf Kreta*, Heidelberg 1976.
- Vonderach G., «Eigeninitiativen-Beginn einer kulturellen Mutation?», στο Benseleer F. et al. (Hrg), *Zukunft der Arbeit*, Hamburg, 1982.
- Weber M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1976.
- Weisbrod B.A., *The voluntary nonprofit sector*, Lexington/Mass., Toronto 1977.
- Ψυχοπαίδης Κ., «Η Τοπική Αυτοδιοίκηση ως Πολιτικός Θεσμός», *Τοπική Αυτοδιοίκηση*, 6: 15-20, 1982.
- Ψυχοπαίδης Κ., Γετίμης Π., *Ρυθμίσεις Τοπικών προβλημάτων*, Αθήνα, 1989.

Η διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα και οι αλλαγές της μισθωτής σχέσης μέσα στην κρίση

Μαρία Καραμεσίνη*

Περίληψη

Υπάρχει μια σαφής παραλληλία στην εξέλιξη της διαδικασίας αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα και τη μετεξέλιξη της μισθωτής σχέσης μέσα στην κρίση. Μεταξύ 1974 και 1985 ο ρυθμός συσσώρευσης του κεφαλαίου επιβραδύνθηκε και η μισθωτή σχέση έγινε περισσότερο δύσκαμπτη στις απαιτήσεις του κεφαλαίου. Μετά το 1985 ο ρυθμός αυτός επιταχύνθηκε και ξεκίνησε μια αργή διαδικασία τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, ενώ η μισθωτή σχέση απέκτησε μεγαλύτερη ευλυγισία. Αυτές οι γενικές τάσεις όμως, αποκρύπτουν τη διαφοροποιημένη εξέλιξη της μισθωτής σχέσης σε δύο διακριτές κατηγορίες κλάδων. Στους κλάδους που παρουσιάζουν έντονο κατακερματισμό του κεφαλαίου και αδύναμο συνδικαλισμό, η ευλυγισία της μισθωτής σχέσης υπήρξε καθοριστική καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας για την προσαρμογή των επιχειρήσεων στις πιέσεις του ανταγωνισμού, ενώ στους κλάδους με μεγάλη συγκέντρωση του κεφαλαίου και ισχυρό συνδικαλισμό, η μισθωτή σχέση παρέμεινε δύσκαμπτη μέχρι το τέλος της δεκαετίας.

Εισαγωγή

Η πτώση της δικτατορίας στην Ελλάδα σήμανε την ανατροπή του συσχετισμού δύναμης μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου προς όφελος της πρώτης και σήμανε την απαρχή σημαντικών αλλαγών στη σχέση μισθωτής εργασίας, που διήρκεσαν περίπου μια δε-

---

* Διδάκτωρ Οικονομικών Επιστημών.

καετία. Οι αλλαγές αυτές οδήγησαν σε μια μισθωτή σχέση πιο «δύσκαμπτη» (rigid) απέναντι στις απαιτήσεις του κεφαλαίου και απετέλεσαν, μαζί με την όξυνση του διεθνούς ανταγωνισμού, τους βασικούς παράγοντες που πυροδότησαν και συντήρησαν την *οικονομική κρίση* μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80.

Βεβαίως η ανάγκη επιβίωσης των επιχειρήσεων στο διαφορετικό περιβάλλον εργασιακών σχέσεων και ανταγωνισμού που δημιουργήθηκε μετά το 1974, δρομολόγησε διαδικασίες *προσαρμογής* και *αναδιάρθρωσης* του κεφαλαίου που *ανέδρασαν* πάνω στη μισθωτή σχέση μέσα στην κρίση. Μετά το 1985 μάλιστα, επικουρούμενες αποφασιστικά από την κρατική παρέμβαση, οδήγησαν στην ανατροπή του συσχετισμού δύναμης μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου. Ως αποτέλεσμα, η μισθωτή σχέση απέκτησε μεγαλύτερη «ευλυγισία» (flexibility) απέναντι στις απαιτήσεις του κεφαλαίου.

Οι όροι «μισθωτή σχέση», «σχέση μισθωτής εργασίας», «σχέση εργασίας-κεφαλαίου» χρησιμοποιούνται σ' αυτό το άρθρο για να υποδηλώσουν τη *γενική κατάσταση* και εξέλιξη της αγοράς εργασίας και το *κυρίαρχο πρότυπο* εργασιακών σχέσεων¹. Εξυπακούεται ότι διαφορετικές συνθήκες και εξελίξεις ισχύουν και λαμβάνουν χώρα στην αγορά εργασίας και τις εργασιακές σχέσεις ανάλογα με τον κλάδο οικονομικής δραστηριότητας ή το μέγεθος των επιχειρήσεων, το επάγγελμα, το φύλο και την ηλικία των μισθωτών.

Η *διαδικασία αναδιάρθρωσης* του κεφαλαίου, όταν αναφέρεται στο σύνολο της οικονομίας, συλλαμβάνεται μέσα από τη μεταβολή της τομεακής και κλαδικής διάρθρωσης του παραγωγικού συστήματος και την εξέλιξη ορισμένων οικονομικών δεικτών (ρυθμός συσσώρευσης, ένταση κεφαλαίου, παραγωγικότητα συντελεστών παραγωγής, βαθμός συγκέντρωσης του κεφαλαίου κ.λπ.). Όμως οι γενικές τάσεις που εντοπίζονται στην εξέλιξη των δεικτών προκύπτουν από το σύνολο των ιδιωτικών αποφάσεων που αφορούν, αφενός, την ίδρυση ή τη διακοπή της λειτουργίας μονάδων και, αφετέρου, τις στρατηγικές προσαρμογής και αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων.

Οι επιχειρηματικές *στρατηγικές αναδιάρθρωσης* περιλαμβάνουν τον τεχνολογικό και οργανωτικό εκσυγχρονισμό, την πολιτική προσωπικού, τη βελτίωση της ποιότητας υπαρκτών προϊόντων και την παραγωγή νέων, τη διαφοροποίηση της παραγωγής ή την επικέντρωση στα κύρια προϊόντα, την παύση της λειτουργίας, ή τη συρρίκνωση της δραστηριότητας τμημάτων παραγωγής, τη μετεγκατάσταση παραγωγικών μονάδων, την ανάπτυξη

υπεργολαβιών, την εμπορική και τεχνολογική συνεργασία με άλλες επιχειρήσεις κ.λπ. Οι στρατηγικές αναδιάρθρωσης αποσκοπούν στην *ευέλικτη προσαρμογή* των επιχειρήσεων στις μεταβαλλόμενες συνθήκες ανταγωνισμού, γι' αυτό και στην ξένη βιβλιογραφία αναφέρονται και ως *στρατηγικές ευελιξίας*.

Σ' αυτό το άρθρο θα περιγραφούν καταρχήν συνοπτικά οι γενικές αλλαγές της μισθωτής σχέσης μετά το 1974, σε συσχέτιση με την κρίση και τις γενικές τάσεις αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου (μέρη 1,2, και 3). Κατόπιν θα παρουσιαστούν τα αποτελέσματα μιας έρευνας με ερωτηματολόγιο που διεξήγαγα το πρώτο εξάμηνο του 1990 σε «κλαδικές» ομοσπονδίες του ιδιωτικού και του ευρύτερου δημόσιου τομέα, με στόχο να διερευνήσω τις διαφορές που υπήρξαν στην εξέλιξη της μισθωτής σχέσης τη δεκαετία του '80 ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και να εντοπίσω τους προσδιοριστικούς τους παράγοντες (μέρος 4).

Τέλος θα γίνει απόπειρα συσχέτισης των αποτελεσμάτων της δικής μου έρευνας με αυτά άλλων ερευνών πεδίου, καθώς και με τις γενικές τάσεις της αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου και των αλλαγών της μισθωτής σχέσης και θα προσπαθήσω να εξάγω κάποια συμπεράσματα για τον τύπο των στρατηγικών προσαρμογής και αναδιάρθρωσης που έχει ακολουθήσει το ελληνικό κεφάλαιο, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις αλλαγές της μισθωτής σχέσης και των συνθηκών ανταγωνισμού κατά τη διάρκεια της κρίσης (μέρος 5).

1. Η εξέλιξη της μισθωτής σχέσης την τελευταία εικοσαετία: από την ευλυγισία στη δυσκαμψία και αντίστροφα

Η *πτώση της χούντας* είναι σημείο σταθμός για τις *ριζικές αλλαγές που επήλθαν στη σχέση εργασίας-κεφαλαίου*, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί μεταπολεμικά, μέσα από την αυταρχική κρατική παρέμβαση στη διαμόρφωση των μισθών και τον έλεγχο του συνδικαλιστικού κινήματος.

Οι εργατικοί αγώνες της μεταπολίτευσης, οι κινητοποιήσεις των εργαζομένων του ευρύτερου δημόσιου τομέα στα τέλη της δεκαετίας του '80, ο εκδημοκρατισμός του συνδικαλιστικού κινήματος κατά τα πρώτα χρόνια διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ και οι γενικότεροι κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες της περιόδου 1975-

1985 ανέτρεψαν το συσχετισμό δύναμης μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου υπέρ της πρώτης. Ο περιορισμός της ανεργίας σε ποσοστά ανεργίας τριθής δημιούργησε ευνοϊκές συνθήκες, ενώ οι ανάγκες προσαρμογής της χώρας σε κάποια ευρωπαϊκά πρότυπα ενόψει της ένταξης στην ΕΟΚ (ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών, εργάσιμος χώρος) ενίσχυσαν την παραπάνω τάση.

Τα αποτελέσματα αυτών των εξελίξεων πάνω στη μισθωτή σχέση ήταν αισθητά. Μεταξύ 1975-1984 οι αυξήσεις των πραγματικών μισθών υπερέβαιναν κατά κανόνα την παραγωγικότητα της εργασίας, επιφέροντας αναδιανομή της προστιθέμενης αξίας υπέρ των μισθών. Ο εβδομαδιαίος χρόνος εργασίας μειώθηκε δραστικά και το ανδρικό και γυναικείο ημερομίσθιο για την ίδια εργασία εξισώθηκαν. Οι εργοδοτικές εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση ως ποσοστό του ΑΕΠ σημείωσαν γρήγορη άνοδο, φθάνοντας το 1985 στο υψηλότερο μεταπολεμικό επίπεδο.

Η ελαστικότητα της απασχόλησης στη «μεγάλη» βιομηχανία (μονάδες με 10 άτομα και άνω) ως προς την άνοδο της παραγωγής αυξήθηκε στο διάστημα 1973-1980, σε σύγκριση με την περίοδο 1967-1973. Αντίθετα, η απασχόληση έγινε ανελαστική ως προς την πτώση της μεταποιητικής παραγωγής μεταξύ 1980-1984, δηλαδή την περίοδο αιχμής της βιομηχανικής κρίσης (πίνακας 1).

Οι εξελίξεις που περιγράψαμε συνοπτικά παραπάνω αποδεικνύουν ότι από την πτώση της χούντας μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80, η μισθωτή σχέση έγινε πιο «δύσκαμπτη» ως προς τις απαιτήσεις του ελληνικού κεφαλαίου. Από το 1984-1985 και μετά,

Πίνακας 1

Μεσοπρόθεσμη προσαρμογή της απασχόλησης στη μεταποίηση

Μεταβολές τελικό έτος-έτος βάσης

	Προϊόν	Απασχόληση	Ελαστικότητες*
1967-1973	94,7%	26,2%	0,28
1973-1980	32,5%	21,2%	0,65
1980-1984	-1,5%	0,4%	-0,27
1984-1989	7,2%	-1,2%	-0,17
1989-1993	-7,8%	-16,5%	2,11

* Ελαστικότητα της απασχόλησης ως προς το προϊόν.

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ (δείκτες παραγωγής-απασχόλησης).

όλες οι τάσεις που αντιστοιχούν στις διαφορετικές διαστάσεις της μισθωτής σχέσης αντιστρέφονται πλήρως.

Συγκεκριμένα, η περίοδος 1985-1993 χαρακτηρίζεται από μείωση των πραγματικών μισθών και αναδιανομή του εισοδήματος υπέρ των κερδών, με εξαίρεση τη διετία 1988-1989, οπότε έγινε αναπλήρωση ενός μέρους των εισοδηματικών απωλειών των μισθωτών από το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του 1985-1987. Η εβδομαδιαία διάρκεια της εργασίας καθίσταται ελαστική ως προς τις διακυμάνσεις την παραγωγής, ενώ οι εργοδοτικές εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση ως ποσοστό του ΑΕΠ σημειώνουν πτώση (Karamessini M., 1992). Η απασχόληση στη «μεγάλη» βιομηχανία παρουσιάζει την περίοδο 1984-1993 καθαρή μείωση. Παρά τη σημαντική άνοδο της παραγωγής μεταξύ 1984 και 1989, η απασχόληση μειώνεται ελαφρά, γεγονός που υποδηλώνει μια τάση υποκατάστασης της εργασίας από μηχανήματα, δηλαδή τεχνολογικό εκσυγχρονισμό. Από το 1989 και ύστερα η παραγωγή στη μεταποίηση σημειώνει σημαντική μείωση και η απασχόληση ακολουθεί «ελεύθερη πτώση».

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι από το 1984-1985 μέχρι σήμερα η μισθωτή σχέση έγινε περισσότερο «ευλύγιστη» απέναντι στους όρους απασχόλησης και χρήσης της, που θέτει το κεφάλαιο.

Δύο παράγοντες συνετέλεσαν σ' αυτό. Ο πρώτος είναι η κρατική παρέμβαση. Αυτή συνίσταται στη δικαστική καταστολή της δράσης των εργοστασιακών σωματείων της περιόδου 1984-1985² και την υιοθέτηση από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ του πρώτου σταθεροποιητικού προγράμματος, που συνοδεύτηκε από περιορισμούς στο δικαίωμα συλλογικής διαπραγμάτευσης και δικαστική παρέμβαση για αλλαγή της ηγεσίας της ΓΣΕΕ. Οι βασικές επιλογές που υιοθετήθηκαν τότε (μονεταρισμός, λιτότητα) εξακολουθούν να παραμένουν ο σκληρός πυρήνας της έκτοτε ακολουθούμενης οικονομικής πολιτικής, παρά τις αποχρώσεις που προσδίδει η εκάστοτε κυβέρνηση.

Ο δεύτερος παράγοντας που καθόρισε στα μέσα της δεκαετίας του '80 την αλλαγή του συσχετισμού δύναμης μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου υπέρ του δεύτερου είναι η κατάσταση στην αγορά εργασίας. Η όξυνση της οικονομικής κρίσης το πρώτο μισό της δεκαετίας διόγκωσε απότομα την ανεργία στις αστικές περιοχές, που πέρασε από 1,8% του εργατικού δυναμικού το 1979 σε 10,6% το 1984. Το 1989, πριν η ελληνική οικονομία εισέλθει για δεύτερη φορά σε συνθήκες παρατεταμένης ύφεσης, η ανεργία στις αστικές περιοχές είχε ελαφρά μειωθεί στο 9,9%. Η

ύφεση αυτή που διαρκεί μέχρι σήμερα έχει οδηγήσει σ' ένα άνευ προηγουμένου κύμα απολύσεων και σε αλματώδη αύξηση της ανεργίας.

2. Η ανατροπή του συσχετισμού δύναμης μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου υπήρξε καθοριστικός παράγοντας πυροδότησης της κρίσης

Αν και «η ύφεση που εκδηλώνεται στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του '80 μπορεί να κατανοηθεί, εκτός των άλλων, και σαν συνέπεια της *αδυναμίας προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας σ' ένα διεθνή περίγυρο*, που ο ίδιος βρίσκεται σε διαρκή μεταλλαγή και αστάθεια» (Βεργόπουλος, 1992, σ. 78), η ερμηνεία της κρίσης έχει διχάσει τους Έλληνες συγγραφείς.

Οι διχογνωμίες αρθρώνονται κυρίως γύρω από την πρωτοκαθεδρία των εξωτερικών ή των εσωτερικών προσδιοριστικών παραγόντων της κρίσης. Η μείωση του προστατευτισμού, η τεχνολογική εξάρτηση και η επιβράδυνση των ξένων επενδύσεων μετά το 1974 (Γιαννίτσης Τ., 1983, 1988), η ενσωμάτωση στο διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα και η συνακόλουθη αύξηση των επιτοκίων (Βεργόπουλος Κ., 1986) αποτελούν για τους υποστηρικτές της πρωτοκαθεδρίας των εξωτερικών παραγόντων τις καθοριστικές αιτίες της κρίσης.

Αντίθετα, αυτοί που επιμένουν στην πρωτοκαθεδρία των εσωτερικών παραγόντων, προβάλλουν ως καθοριστικές αιτίες της κρίσης τις αρνητικές επιπτώσεις που είχαν στο ποσοστό κέρδους η άνοδος του μοναδιαίου κόστους εργασίας (Παπαδάκης Ι., 1986, Παυλόπουλος Π., 1986, Καραμπελιάς Γ., 1989), η υπερεπένδυση σε σχέση με την ενεργή ζήτηση (Λινάρδος-Ρυλμόν Π., 1988), η αυτόνομη πτώση της παραγωγικότητας μέσα στη σφαίρα της παραγωγής (Doukakis L., 1984). Μια πιο σύνθετη ερμηνεία της κρίσης αποδίδει την πτώση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου από κοινού στην άνοδο του ποσοστού εκμετάλλευσης και την πτώση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου (Μηλιός Γ., Ιωακείμογλου Η., 1990).

Κατά τη γνώμη μας, η κρίση της ελληνικής οικονομίας πέρασε την τελευταία εικοσαετία από διακριτές φάσεις. Έχοντας την αφετηρία της σε εσωτερικούς παράγοντες που επηρέασαν πτωτικά την αποδοτικότητα του κεφαλαίου και τις επενδύσεις

(πτώση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου από το 1970, αναδιανομή της προστιθέμενης αξίας υπέρ της εργασίας μεταξύ 1974 και 1985), η κρίση επιδεινώθηκε με την κατάργηση του προστατευτισμού, κυρίως μετά την ένταξη στην ΕΟΚ, και με τη βαθμιαία απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος από τα μέσα της δεκαετίας του '80. Η πτώση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου ήταν ο πρώτος παράγοντας κρίσης που εμφανίστηκε από τις αρχές της δεκαετίας του '70. Όμως, μέχρι το 1973, οι αρνητικές επιπτώσεις του στο ποσοστό κέρδους *υπεραντισταθμίζονταν* από την αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, λόγω της ταχύτερης αύξησης της παραγωγικότητας από τους πραγματικούς μισθούς, και το ποσοστό κέρδους ακολουθούσε ανοδική πορεία.

Η αλλαγή του συσχετισμού δύναμης υπέρ της εργασίας στη μεταπολίτευση αντέστρεψε τη φορά της αναδιανομής του εισοδήματος και το ποσοστό κέρδους άρχισε να μειώνεται. Η κρίση λοιπόν, αν και διέθετε λανθάνουσες αιτίες, όμως έκανε την εμφάνισή της μέσω ενός *μηχανισμού profit-squeeze* που οφείλεται στην *αλλαγή των πολιτικών συνθηκών* (Karamessini M., 1992).

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, ναι μεν η *ριζική αλλαγή της μισθωτής σχέσης* μετά το 1974 *δεν υπήρξε ο μοναδικός παράγοντας* που επέδρασε αρνητικά στο ποσοστό κέρδους, όμως ο ρόλος του ήταν *καθοριστικός για την πυροδότηση*³ και διατήρηση της κρίσης μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80. Η διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου, ως προσπάθεια προσαρμογής στις νέες συνθήκες εργασιακών σχέσεων και ανταγωνισμού, ήρθε αντιμέτωπη με τις αλλαγές στη μισθωτή σχέση και προσπάθησε τόσο να τις ενσωματώσει όσο και να τις επηρεάσει.

Ως προς την πτώση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου αξίζει να διευκρινήσουμε ότι, από το 1970 μέχρι το 1979, αυτή οφείλεται κυρίως στην αύξηση των σχετικών τιμών των κεφαλαιουχικών αγαθών, ενώ έκτοτε στο γεγονός ότι το κόστος των επενδύσεων σε μηχανήματα δεν αντισταθμίζεται από την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (Ιωακείμογλου Η., Μηλιός Γ., 1990, διάγραμμα 3, σ. 47).

Μεταξύ των διαρθρωτικών προβλημάτων που εμποδίζουν την έξοδο της ελληνικής οικονομίας από την κρίση, η αδυναμία ουσιαστικής βελτίωσης της *παραγωγικότητας της εργασίας* αποτελεί σήμερα τη *σημαντικότερη τροχοπέδη* σε επίπεδο «πραγματικής» οικονομίας.

Οι αιτίες πρέπει να αναζητηθούν τόσο στη σχετική καθυστέρηση του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και σε προβλήματα ορ-

γάνωσης της εργασίας, όσο και στη χειροτέρευση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων την τελευταία δεκαπενταετία. Αν για τις δύο πρώτες αιτίες υπεύθυνες είναι οι επιχειρήσεις, η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας δεν εξαρτάται μόνο από τις τελευταίες, αλλά και από το γενικότερο μακροοικονομικό και θεσμικό περιβάλλον (επιτόκια, συναλλαγματικές ισοτιμίες, βιομηχανική πολιτική).

3. Κρίση και αναδιάρθρωση του κεφαλαίου: η ανάδρασή τους στη μισθωτή σχέση

Η κρίση της ελληνικής οικονομίας, που είχε ως αφετηρία και υπόβαθρο τη βιομηχανική κρίση, οδήγησε καταρχήν σε τομεακή αναδιάρθρωση της παραγωγής. Η συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα στο ΑΕΠ υποχώρησε προς όφελος του τριτογενούς, ενώ η μείωση της συμμετοχής της οικοδομής ήταν μεγαλύτερη από αυτήν της μεταποίησης. Παραγωγική αναδιάρθρωση σημειώθηκε όμως και στο εσωτερικό της μεταποίησης και των υπηρεσιών.

Κατά τη διάρκεια της ήπιας φάσης της κρίσης (1974-1979) οι κλάδοι των καταναλωτικών αγαθών παρουσίασαν μεγαλύτερο σχετικά δυναμισμό από αυτούς των ενδιάμεσων και των κεφαλαιουχικών. Η αύξηση του εισοδήματος των λαϊκών τάξεων και άρα της εσωτερικής ζήτησης, η διατήρηση της προστασίας της εσωτερικής αγοράς για τα καταναλωτικά αγαθά και η «απογείωση» του κλάδου έτοιμων ενδυμάτων, με την ανάπτυξη των εξαγωγών προς τις χώρες της ΕΟΚ, αποτελούν τις βασικές αιτίες αυτού του δυναμισμού. Στην δεκαετία του '80 πολύ λίγοι κλάδοι καταναλωτικών αγαθών διατήρησαν το δυναμισμό τους, ενώ αυτοί των ενδιάμεσων πήραν το προβάδισμα.

Στον τριτογενή τομέα, οι τράπεζες και οι ασφάλειες, οι κοινωνικές υπηρεσίες και αυτές της ψυχαγωγίας, οι υπηρεσίες προς τις επιχειρήσεις και η δημόσια διοίκηση σημείωσαν κατά σειρά τη μεγαλύτερη επέκταση κατά τη διάρκεια της κρίσης⁴.

Η διαδικασία αναδιάρθρωσης δεν περιορίζεται στην παραγωγική αναδιάρθρωση. Σχετίζεται επίσης με τη μεταβολή των τεχνολογικών δεδομένων της παραγωγής, που αντανάκλαται στο ρυθμό αύξησης της έντασης κεφαλαίου και της φαινόμενης παραγωγικότητας των συντελεστών παραγωγής.

Η επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης της έντασης κεφαλαίου στη μεταποίηση την περίοδο 1974-1985 εκφράζει την επιβράδυνση του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού. Μετά το 1985 και μέ-

χρι τα τέλη της δεκαετίας, ο ρυθμός αύξησης της έντασης του κεφαλαίου επιταχύνεται. Αυτό σημαίνει ότι επιταχύνεται ο τεχνολογικός και οργανωτικός εκσυγχρονισμός των επιχειρήσεων, γεγονός που σχετίζεται προφανώς με την επιτάχυνση της συσσώρευσης του κεφαλαίου την ίδια περίοδο (Ιωακείμογλου Η., 1992).

Ωστόσο αυτή η διαδικασία εκσυγχρονισμού, πέρα από τους αργούς, με διεθνή μέτρα, ρυθμούς με τους οποίους συντελείται, έχει τουλάχιστον προς το παρόν, μικρές επιπτώσεις στην παραγωγικότητα των συντελεστών παραγωγής.

Η συνεχιζόμενη πτώση της φαινόμενης παραγωγικότητας του κεφαλαίου μεταξύ 1986 και 1992 δείχνει ότι οι επενδύσεις της πενταετίας δε μπόρεσαν να ανασύρουν την παραγωγικότητα της εργασίας από το τέλμα στο οποίο βρίσκεται από τις αρχές της δεκαετίας του '80. Η αποτυχία αυτή δεν είναι βέβαια γενικευμένη. Η φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας και του κεφαλαίου αυξάνεται στη «μεγάλη» βιομηχανία (καταστήματα με πάνω από 10 απασχολούμενους), ενώ η «μικρή» βιομηχανία προφανώς καθυστερεί (Ιωακείμογλου Η., 1994).

Είδαμε προηγουμένως ότι οι αλλαγές στη μισθωτή σχέση μετά το 1974 συνέβαλαν στην κρίση και ώθησαν το ελληνικό κεφάλαιο, έστω καθυστερημένα, σε διαδικασία αναδιάρθρωσης. Όμως, η κρίση και η διαδικασία αναδιάρθρωσης ανέδρασαν κι αυτές με τη σειρά τους πάνω στη μισθωτή σχέση. Το πιο εμφανές παράδειγμα είναι η επίδρασή τους στην απασχόληση.

Η Ελλάδα διαφοροποιείται από την πλειοψηφία των χωρών του ΟΟΣΑ ως προς την εξέλιξη της απασχόλησης στη μεταποίηση. Τόσο μεταξύ 1973 και 1979, όσο και μεταξύ 1979 και 1989, ανήκε στη μειοψηφία των χωρών που εμφάνισαν αύξηση της απασχόλησης στον τομέα αυτό. Μάλιστα, την πρώτη περίοδο βρισκόταν στην δεύτερη θέση μετά την Ισλανδία⁵, ενώ τη δεύτερη περίοδο στην τέταρτη θέση⁶ μετά την Τουρκία, τη Δανία και την Ισλανδία. Ως προς τις υπηρεσίες, η αύξηση της απασχόλησης στην Ελλάδα τη δεκαετία του '80 ήταν η πέμπτη μεγαλύτερη στον ΟΟΣΑ (OECD 1991).

Η σχετικά ευνοϊκή εξέλιξη της απασχόλησης στην ελληνική μεταποίηση μέχρι το 1989 οφείλεται σε συνδυασμό παραγόντων:

1. στην παραγωγική αναδιάρθρωση που έλαβε χώρα, προς όφελος βιομηχανικών κλάδων μεγαλύτερης έντασης εργασίας (κυρίως έτοιμο ένδυμα),
2. στη μεγάλη και γενικευμένη μείωση του εργάσιμου χρόνου μεταξύ 1975 και 1984,

3. στην καθυστέρηση του τεχνολογικού και οργανωτικού εκσυγχρονισμού των μεταποιητικών επιχειρήσεων, δηλαδή της διαδικασίας αναδιάρθρωσης,

4. στα προστατευτικά μέτρα που πήρε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ (νομοθεσία για τις ομαδικές απολύσεις, διάσωση προβληματικών επιχειρήσεων),

5. στη διατήρηση υψηλού ρυθμού αύξησης της δευτερογενούς παραγωγής την περίοδο 1973-1980, σε σύγκριση με τις αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες,

6. στη θεαματική αύξηση του αριθμού των μικρών επιχειρήσεων (μέχρι 4 άτομα) την περίοδο όξυνσης της βιομηχανικής κρίσης (αρχές της δεκαετίας του '80), που αντιστάθμισε τη συρρίκνωση της απασχόλησης από το κλείσιμο πολλών μεγάλων μονάδων.

Η διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου μέσα σε συνθήκες ύφεσης από το 1990 μέχρι σήμερα, έχει οδηγήσει σε μια εξαιρετικά δυσμενή εξέλιξη της απασχόλησης. Η απασχόληση έχει υποστεί δραματική συρρίκνωση τα τελευταία χρόνια. Κι αυτό γιατί, εκτός από το κλείσιμο μονάδων ή την προσαρμογή των επιχειρήσεων σε χαμηλότερα επίπεδα παραγωγής, οι περιορισμένες σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια επενδύσεις δεν αποτελούν επενδύσεις επέκτασης αλλά υποκατάστασης της εργασίας από μηχανήματα. Στηριζόμενη πάνω στις μαζικές απολύσεις, η φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας στη «μεγάλη» βιομηχανία έχει βελτιωθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια.

Χρειάζεται τέλος να σχολιασθεί το φαινόμενο του εντυπωσιακού πολλαπλασιασμού των μικρών μονάδων κατά τη φάση επιδείνωσης της κρίσης, που κατά τη γνώμη μας προέρχεται από ένα συνδυασμό επιδράσεων. Πρώτον, από τη μεγαλύτερη ικανότητα προσαρμογής των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στην κρίση σε σύγκριση με τις μεγάλες μονάδες. Δεύτερον, από τον δυναμισμό της «διάχυτης εκβιομηχάνισης» σε ορισμένους βιομηχανικούς κλάδους. Τρίτον, από τις στρατηγικές αναδιάρθρωσης των μεγάλων μονάδων που περιλαμβάνουν την ανάπτυξη υπεργολαθιών, καθώς και την εξειδίκευση στα κύρια προϊόντα, με ταυτόχρονη αγορά βοηθητικών προϊόντων και υπηρεσιών από προμηθευτές.

Η κλίμακα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του φαινομένου της επέκτασης των υπεργολαθιών και του δικτύου των προμηθευτών των μεγάλων μονάδων μέσα στην κρίση αποτελούν ερευνητικό αντικείμενο μεγάλης σημασίας για τη μελέτη των επιχειρηματικών στρατηγικών αναδιάρθρωσης. Είναι πάντως ένα φαι-

νόμενο αναμφισβήτητο, που αναδεικνύουν, έστω αποσπασματικά, όλες οι έρευνες πεδίου των τελευταίων χρόνων (βλ. Βαΐου Ντ., Λαμπριανίδης Λ., κ.ά. 1991, Karamessini M., 1992), και ένα φαινόμενο καινούργιο για το ελληνικό παραγωγικό σύστημα, δεδομένου ότι, στις αρχές της δεκαετίας του '80, οι εργοδοτικοί φορείς παραδέχονταν την εξαιρετικά περιορισμένη κλίμακά του.

4. Κλαδική προσέγγιση και πολυμορφία της μισθωτής σχέσης: ευελιξίες και κατατμήσεις

Οι διαπιστώσεις που κάναμε στο πρώτο και δεύτερο μέρος για τις αλλαγές που επήλθαν στη μισθωτή σχέση κατά τη διάρκεια της κρίσης αποκρύπτουν, πίσω από τη γενίκευση, την ταυτόχρονη *ύπαρξη πολλαπλών τύπων μισθωτής σχέσης* σε μια χώρα μια δεδομένη στιγμή⁷, καθώς και το ότι οι αλλαγές που επέρχονται στους διαφορετικούς τύπους μισθωτής σχέσης δεν έχουν ούτε την ίδια κατεύθυνση ούτε υπακούουν στην ίδια λογική.

Παρακάτω θα παρουσιαστούν τα συμπεράσματα μια έρευνας με ερωτηματολόγιο που διενεργήσαμε το πρώτο εξάμηνο του 1990 στις εικοσιδύο μεγαλύτερες κλασικές ομοσπονδίες του ιδιωτικού και ευρύτερου δημόσιου τομέα με αντικείμενο την εξέλιξη της μισθωτής σχέσης ανά «κλάδο» και περίοδο αναφοράς την περίοδο 1981-1990.

Σκοπός της έρευνας ήταν να αποδείξουμε ότι οι κοινωνικές πρακτικές και, συγκεκριμένα, η *συλλογική δράση των μισθωτών* είναι ένας παράγοντας (ανα) δόμησης της αγοράς εργασίας τόσο σημαντικός όσο οι τεχνολογικές αλλαγές και άλλοι *διαρθρωτικοί παράγοντες*. Στόχος ήταν να διαμορφώσουμε μια τυπολογία των οικονομικών κλάδων με βάση τα κοινά χαρακτηριστικά της μισθωτής σχέσης ως προς το βαθμό ευλυγισίας/δυσκαμψίας και το βαθμό ενδοκλαδικής ομοιογένειας/ετερογένειας (κατάτμησης).

Για τον προσδιορισμό του προφίλ κάθε κλάδου ξεχωριστά χρησιμοποιήθηκαν έντεκα ποσοτικές και ποιοτικές μεταβλητές, εκ των οποίων δύο εξωτερικές προς το ερωτηματολόγιο, ομαδοποιημένες σε τρεις διαφορετικές κατηγορίες:

- τις μεταβλητές που αφορούν τη *μισθωτή σχέση*. Οι μεταβλητές που επιλέχθηκαν για να μετρήσουν πάνω από την ΑΤΑ και η «εξέλιξη της απασχόλησης». Αυτή που χρησιμοποιήθηκε για να προσδιορίσει το βαθμό ενδοκλαδικής ομοιογένειας/ετερο-

γένειας της μισθωτής σχέσης ήταν το «άνοιγμα μεταξύ βασικών και καταβαλλόμενων μισθών». Οι μεταβλητές «έκταση των άτυπων μορφών απασχόλησης» και «κοινωνικές δαπάνες σε επίπεδο επιχείρησης» χρησιμοποιήθηκαν ως δείκτες και του βαθμού ευλυγισίας/δυσκαμψίας και του βαθμού ενδοκλαδικής ομοιογένειας/ετερογένειας της μισθωτής σχέσης.

- τις μεταβλητές που αφορούν την *κατάσταση του συνδικαλισμού* στον κλάδο: «βαθμός συνδικαλισμού» (δείκτης του βαθμού συνδικαλιστικής οργάνωσης), «συχνότητα προσφυγής στη διαιτησία» (δείκτης διαπραγματευτικής δύναμης), «βαθμός κάλυψης από διμερείς συμβάσεις» (δείκτης δύναμης του επιχειρησιακού συνδικαλισμού),
- τις μεταβλητές που αφορούν τις *παραγωγικές δομές* του κλάδου: «συγκέντρωση της απασχόλησης» (δείκτης του βαθμού συγκέντρωσης του κεφαλαίου και του είδους ανταγωνισμού), «τεχνολογικό επίπεδο» (δείκτης της παραγωγικότητας), «ποσοστό γυναικείας απασχόλησης» (δείκτης της ανειδίκευτης εργασίας).

Η *βασική υπόθεση* που ελέγχθηκε ήταν ότι οι διαφορετικές εξελίξεις της αγοράς εργασίας και των εργασιακών σχέσεων κατά οικονομικό κλάδο οφείλονται στις τοπικές ιδιαιτερότητες των παραγωγικών δομών και της συνδικαλιστικής δραστηριότητας. Αυτές οι ιδιαιτερότητες είναι υπεύθυνες τόσο για το *βαθμό ευλυγισίας/δυσκαμψίας* της μισθωτής σχέσης σε κάθε κλάδο κατά τη διάρκεια της περιόδου αναφοράς, όσο και για το *βαθμό ενδοκλαδικής ομοιογένειας/ετερογένειας* (κατάτμησης) της σχέσης αυτής στο τέλος της περιόδου.

Η μέθοδος στατιστικής επεξεργασίας ήταν η *πολυπαραγοντική ανάλυση αντιστοιχιών*, ενώ το κυριότερο πρακτικό πρόβλημα που παρουσιάστηκε ήταν η έλλειψη συμβατότητας μεταξύ της στατιστικής κατάτμησης των κλάδων και των συνδικαλιστικών κλαδικών δομών. Η στατιστική επεξεργασία των αποτελεσμάτων οδήγησε σε τρεις διακριτές κατηγορίες κλάδων ανάλογα με τον τύπο μισθωτής σχέσης:

1. Η πρώτη κατηγορία κλάδων χαρακτηρίζεται από *ευλύγιση* και *ομοιογενή μισθωτή σχέση*, που είναι το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των κατακερματισμένων και ομοιογενών παραγωγικών δομών των κλάδων και ενός αδύναμου ομοιοεπαγγελματικού συνδικαλισμού. Η ευλυγισία της μισθωτής σχέσης εκδηλώνεται κυρίως με τη χρήση άτυπων μορφών απασχόλησης, ενώ η ομοιογένειά της, κυρίως με την ανυπαρξία κοινωνικών δαπανών σε επίπεδο επιχείρησης. Οι κλάδοι που περιλαμβάνονται σ' αυτήν

την κατηγορία είναι η οικοδομή, το έτοιμο ένδυμα, το δέρμα, οι θαλάσσιες μεταφορές, το εμπόριο και οι διάφορες υπηρεσίες, τα ξενοδοχεία-εστιατόρια.

2. Η δεύτερη κατηγορία κλάδων χαρακτηρίζεται από *ετερογενή μισθωτή σχέση* στο εσωτερικό των κλάδων. Η ενδοκλαδική κατάτμηση αφορά τόσο την εξέλιξη των βασικών μισθών και τις κοινωνικές δαπάνες σε επίπεδο επιχείρησης, όσο και τη χρήση άτυπων μορφών απασχόλησης. Η κατάτμηση αυτή επικαθορίζεται από την ετερογένεια των παραγωγικών δομών και το συνδικαλισμό δύο ταχυτήτων (αδύναμο ομοιοεπαγγελματικό/ισχυρό επιχειρησιακό). Οι κλάδοι που περιλαμβάνονται σ' αυτήν την κατηγορία είναι οι ασφάλειες, τα ορυχεία, η καπνοβιομηχανία, η κλωστοϋφαντουργία, η χαρτοβιομηχανία και οι εκδόσεις, ο «υπερκλάδος» του μετάλλου⁸.

3. Η τρίτη κατηγορία κλάδων χαρακτηρίζεται από *δύσκαμπτη και ομοιογενή μισθωτή σχέση*, που είναι το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης πολύ συγκεντρωμένων και ομοιογενών παραγωγικών δομών και ισχυρού συνδικαλισμού σε κλαδικό επίπεδο. Η δυσκαμψία παρατηρείται κυρίως στις αυξήσεις των βασικών μισθών, στη χρήση άτυπων μορφών απασχόλησης και στις κοινωνικές δαπάνες σε επίπεδο επιχείρησης. Οι κλάδοι που περιλαμβάνονται σ' αυτήν την κατηγορία είναι ο ηλεκτρισμός, οι τηλεπικοινωνίες, οι αερομεταφορές, ο σιδηρόδρομος, τα ταχυδρομεία, η τσιμεντοβιομηχανία, η διύλιση και εμπορία πετρελαιοειδών.

Οι κλάδοι της πρώτης κατηγορίας ανήκουν όλοι στον ιδιωτικό τομέα, όπου η διαδικασία αναδιάρθρωσης σαφώς δεν πέρασε μέσα από τον τεχνολογικό και οργανωτικό εκσυγχρονισμό. Η *ευλυγισία της μισθωτής σχέσης* διατηρήθηκε κυρίως μέσα από τις άτυπες μορφές απασχόλησης και υπήρξε *καθοριστικό στοιχείο προσαρμογής* των επιχειρήσεων στις ισχυρές πιέσεις του ανταγωνισμού κυρίως στους εκτεθειμένους στο διεθνή ανταγωνισμό κλάδους.

Από την άλλη πλευρά, στην τρίτη κατηγορία κλάδων, η δυσκαμψία της μισθωτής σχέσης δε σχετίζεται απαραίτητα με υψηλό τεχνολογικό και οργανωτικό επίπεδο⁹. Μόνο οι τράπεζες, τα πετρελαιοειδή (εμπορία και διύλιση) και η τσιμεντοβιομηχανία είναι κλάδοι τεχνολογικά προηγμένοι, αν και στους δύο τελευταίους υπάρχει τεχνολογική ανισότητα μεταξύ επιχειρήσεων.

Το αποφασιστικό για τη *δυσκαμψία της μισθωτής σχέσης* είναι ότι όλοι οι κλάδοι αυτής της κατηγορίας κυριαρχούνται από κρατικά ή ιδιωτικά μονοπώλια ή ολιγοπώλια και άρα απολαμβάνουν «εγγυημένα» κέρδη, ότι η διαπραγματευτική δύναμη των συνδι-

κάτων στους κόλπους τους είναι μεγάλη διότι οι περισσότεροι κλάδοι ανήκουν στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, γεγονός που εξασφαλίζει τη σιγουριά της απασχόλησης.

Ως προς τους προσδιοριστικούς παράγοντες που καθόρισαν την εξέλιξη της μισθωτής σχέσης κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας μεταξύ 1981 και 1990, τα βασικά συμπεράσματα της έρευνας ήταν τα εξής:

1. Ο βαθμός συγκέντρωσης της απασχόλησης και ο βαθμός συνδικαλισμού ήταν οι βασικοί παράγοντες που καθόρισαν το βαθμό ευλυγισίας/δυσκαμψίας της μισθωτής σχέσης, ενώ η ενδοκλαδική της «κατάτμηση» ήταν απόρροια της έκτασης και της δύναμης του επιχειρησιακού συνδικαλισμού.

2. Ο ρόλος της συνδικαλιστικής δραστηριότητας ήταν σημαντικός για τις ανακατατάξεις που έλαβαν χώρα στην ελληνική αγορά εργασίας την ίδια περίοδο. Και υπήρξε ακόμα σημαντικότερος, δεδομένου ότι ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός του παραγωγικού συστήματος σημείωσε καθυστέρηση, ακόμα και στους κλάδους με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, όπου κυριαρχούν τα μονοπώλια και ολιγοπώλια.

3. Μεταξύ των διαρθρωτικών παραγόντων που επηρέασαν το διαφορετικό βαθμό ευλυγισίας/δυσκαμψίας της μισθωτής σχέσης κατά κλάδο και την ανακατάτμηση της αγοράς εργασίας της δεκαετίας του '80, οι δομές της αγοράς των προϊόντων και το είδος του ανταγωνισμού αποδείχθηκαν τελικά οι πιο καθοριστικοί. Εξάλλου, η μεταβλητή «συγκέντρωση της απασχόλησης» είχε εξαρχής επιλεγεί ως δείκτης αυτών των χαρακτηριστικών.

5. Καθυστέρηση του εκσυγχρονισμού και αναδιάρθρωση αμυντικού τύπου

Η κλαδική ανάλυση είναι μεν χρήσιμη για να εξετάσει την πολυμορφία της μισθωτής σχέσης, όμως δεν αποτελεί τη μοναδική σκοπιά προσέγγισης του φαινομένου. Οι στρατηγικές αναδιάρθρωσης και οι εργασιακές σχέσεις παρουσιάζουν συχνά ομοιότητες ανάμεσα σε επιχειρήσεις που ανήκουν σε διαφορετικούς κλάδους και οι διαφορετικοί τύποι μισθωτής σχέσης μπορεί να έχουν διακλαδικές αναφορές. Αυτές τις διακλαδικές ομοιότητες και τυπολογίες θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε παρακάτω.

Με βάση τη διεθνή εμπειρία των αναπτυγμένων χωρών, ορισμένοι ξένοι συγγραφείς (Boyer R. 1989, Coriat B. 1990, Leborgne D. Lipietz A. 1987, 1989, 1990, Messine Ph. 1987) έχουν ανιχνεύσει

και περιγράψει αναλυτικά δύο τύπους στρατηγικών αναδιάρθρωσης ή ευελιξίας.

Η πρώτη στρατηγική είναι αμυντικού τύπου, συντηρητική και αυταρχική, που στηρίζεται στην εισαγωγή νέων τεχνολογιών σε μια τειλορική οργάνωση της εργασίας, την ευελιξία της αγοράς εργασίας, τις εξατομικευμένες εργασιακές σχέσεις, τον αυστηρό ιεραρχικό έλεγχο του εργαζόμενου, την υποταγή του υπεργολάβου στον εντολέα. Η δεύτερη στρατηγική είναι επιθετικού τύπου, προοδευτική και συμμετοχική, που στηρίζεται στην αναθεώρηση της οργάνωσης της εργασίας σε συνδυασμό με την εισαγωγή νέων τεχνολογιών, τη συλλογική διαπραγμάτευση των μορφών ευελιξίας που αφορούν το προσωπικό, τον υπεύθυνο και σχετικά αυτόνομο ρόλο του εργαζόμενου στην εργασιακή διαδικασία, τη συνεργασία του εντολέα με τον προμηθευτή ή υπεργολάβο.

Στην Ελλάδα η εμπειρική έρευνα έχει ελάχιστα ασχοληθεί με τις επιχειρηματικές στρατηγικές και, όποτε αυτό έχει συμβεί, τα αποτελέσματα υπήρξαν περιορισμένης εμβέλειας. Γι' αυτό και οι απόψεις σήμερα για το χαρακτήρα της διαδικασίας αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στην Ελλάδα βασίζονται είτε στις μεταβολές των γενικών ή κλαδικών οικονομικών δεικτών είτε σε ποιοτικές έρευνες με ερωτηματολόγιο, συχνά αμφίβολης αξιοπιστίας και μεθοδολογίας. Για παράδειγμα, κάποιες τέτοιες έρευνες εξαντλούν τις επιχειρηματικές στρατηγικές αναδιάρθρωσης ή ευελιξίας στις νέες μεθόδους παραγωγής, τα νέα προϊόντα ή τις διεπιχειρηματικές συνεργασίες, ενώ αφήνουν έξω από το πεδίο τους τις πολιτικές προσωπικού των επιχειρήσεων (βλ. Πολίτης Τ. 1992).

Μια από τις σημαντικότερες έρευνες πεδίου για τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις (Lyberaki A. 1988) αποδεικνύει την υιοθέτηση στρατηγικών αμυντικού τύπου από τη συντριπτική πλειοψηφία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων ενός δείγματος που αναφερόταν σε τέσσερεις κλάδους της μεταποίησης στην περιοχή Αττικής. Οι στρατηγικές αυτές περιελάμβαναν στα μέσα της δεκαετίας του '80 την οριζόντια διαφοροποίηση της παραγωγής, την μείωση της τιμής και τη χειροτέρευση της ποιότητας των προϊόντων, την εντατικοποίηση της εργασίας και την προσωρινότητα της απασχόλησης.

Ελλείπει λοιπόν εκτεταμένων ερευνών πεδίου για τις επιχειρηματικές στρατηγικές αναδιάρθρωσης σε συγκεκριμένους κλάδους, θα αποπειραθούμε κάποιες υποθέσεις με βάση τα γενικά στοιχεία και τις πληροφορίες που διαθέτουμε.

Ο καθυστερημένος σε διεθνή σύγκριση εκσυγχρονισμός των δομών του ελληνικού παραγωγικού συστήματος, που ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του '80, καθώς και ο αργός ρυθμός με τον οποίο συντελείται έριξαν το μεγαλύτερο κόστος της αναδιάρθρωσης στις πλάτες της εργασίας.

Είναι από αυτή την άποψη χαρακτηριστικό ότι η αποδοτικότητα του κεφαλαίου από το 1985 μέχρι σήμερα στηρίχθηκε στην αναδιανομή του εισοδήματος εις βάρος της μισθωτής εργασίας. Το πλέγμα των εργασιακών σχέσεων έχει σήμερα ανατραπεί πλήρως σε μεγάλα τμήματα του παραγωγικού συστήματος, ενώ ακόμα και οι συλλογικές συμβάσεις συχνά καταστρατηγούνται. Το συνδικαλιστικό κίνημα βρίσκεται σε υποχώρηση, οι εργασιακές σχέσεις εξατομικεύονται, ενώ οι άτυπες μορφές απασχόλησης και οι κάθε είδους υπεργολαβίες επεκτείνονται.

Το γενικότερο αυτό πλαίσιο δείχνει ότι, σ' ένα συνολικό επίπεδο, μπορούμε ίσως να μιλούμε στην Ελλάδα για μια αναδιάρθρωση του κεφαλαίου *περιορισμένης κλίμακας και αμυντικού τύπου*, που έχει μέχρι στιγμής οδηγήσει σε υποχώρηση των κατακτήσεων των εργαζομένων. Η υποχώρηση αυτή είναι ο κανόνας στις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, ενώ οι αλλαγές της μισθωτής σχέσης στις μεγάλες επιχειρήσεις, και κυρίως στο κερδοφόρο κομμάτι της βιομηχανίας και των υπηρεσιών μένει να διερευνηθεί.

Προς το παρόν, με δεδομένη τη σχετική καθυστέρηση και την περιορισμένη κλίμακα του εκσυγχρονισμού στη χώρα μας, τίθενται τα εξής ερωτήματα. Γιατί ακόμα και οι αμυντικές στρατηγικές νεο-τεϊλορικού τύπου αδυνατούν να υιοθετηθούν από πολλά τμήματα της ελληνικής βιομηχανίας; Ποιά είναι τα διαρθρωτικά εμπόδια για τη γρήγορη και αποτελεσματική ενσωμάτωση και προσαρμογή των νέων τεχνολογιών;

Τέλος, είναι η διάκριση σε αμυντικού και επιθετικού τύπου στρατηγικές, με βάση την εμπειρία των αναπτυγμένων χωρών, κατάλληλη για ενδιάμεσες χώρες όπως η Ελλάδα; Ή μήπως στη χώρα μας η βασική διαχωριστική γραμμή περνάει ανάμεσα στις επιχειρήσεις που *προσαρμόζονται* στην κρίση κυρίως μέσω καθαρής *υποβάθμισης των εργασιακών δικαιωμάτων* και σ' αυτές που ρίχνουν το βάρος τους κυρίως στον *τεχνολογικό εκσυγχρονισμό* παράλληλα με την τόνωση της εργασιακής πειθαρχίας και την *ελαφρά υποχώρηση*, ή και διατήρηση, των εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων;

Συμπεράσματα

Ως προς τη σχέση των αλλαγών της μισθωτής σχέσης με την κρίση και αναδιάρθρωση του κεφαλαίου στην Ελλάδα, θα μπορούσαμε σχηματικά να καταλήξουμε στα εξής. Η ανατροπή του συσχετισμού δύναμης μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου υπέρ της πρώτης μετά την πτώση της χούντας σηματοδότησε ριζικές αλλαγές στη μισθωτή σχέση, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί μεταπολεμικά. Αν και δεν υπήρξαν η μοναδική αιτία της κρίσης, οι αλλαγές αυτές υπήρξαν καθοριστικές για την πυροδότηση της τελευταίας και τη διατήρησή της μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80.

Τελικά, μέχρι το 1984-1985, οι περισσότερες ελληνικές επιχειρήσεις δε μπόρεσαν να προσαρμοστούν και να ανταπεξέλθουν στη διπλή πρόκληση μιας πιο «δύσκαμπτης» ως προς τις απαιτήσεις της μισθωτής σχέσης και ενός ολοένα αυξανόμενου διεθνούς ανταγωνισμού. Μετά το 1985, η μεταστροφή της κρατικής πολιτικής και η αυξανόμενη ανεργία, αυξάνοντας την ευλυγισία της μισθωτής σχέσης, δημιούργησαν ευνοϊκότερες συνθήκες συσσώρευσης. Παρ' όλ' αυτά, η επιτάχυνση του ρυθμού συσσώρευσης δεν έχει ακόμα επιλύσει το πρόβλημα του τεχνολογικού και οργανωτικού εκσυγχρονισμού και της διαρθρωτικής προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας.

Οπωσδήποτε, κατά τη διάρκεια της κρίσης, η μισθωτή σχέση δεν παρουσίασε ομοιόμορφη εξέλιξη σ' όλους τους οικονομικούς κλάδους. Η έρευνα που διεξήγαγα για την περίοδο 1981-1990 διέκρινε τρεις κατηγορίες κλάδων ανάλογα με το βαθμό ευλυγισίας/δυσκαμψίας και ομοιογένειας/ετερογένειας της μισθωτής σχέσης.

Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τους κλάδους με ευλύγιστη και ομοιόμορφη μισθωτή σχέση, η δεύτερη τους κλάδους που χαρακτηρίζονται από μεγάλη εσωτερική κατάτμηση της μισθωτής σχέσης και η τρίτη τους κλάδους που διαθέτουν μια δύσκαμπτη και ομοιογενή μισθωτή σχέση. Αυτό που καθόρισε το βαθμό ευλυγισίας/δυσκαμψίας ήταν ο βαθμός συνδικαλισμού και το είδος του ανταγωνισμού στον κλάδο, ενώ η τεχνολογική μεταβλητή έπαιξε μικρότερο ρόλο. Ο βαθμός ομοιογένειας/ετερογένειας της μισθωτής σχέσης ήταν συνάρτηση της έκτασης και της δύναμης του εργοστασιακού/επιχειρησιακού συνδικαλισμού σε κάθε κλάδο.

Τόσο οι γενικές αλλαγές της μισθωτής σχέσης μέσα στην κρίση, όσο και οι ολιγάριθμες έρευνες πεδίου που έχουν καταπιαστεί αμέσως ή εμμέσως με επιχειρηματικές στρατηγικές ανα-

διάρθρωσης (ή ευελιξίας) κατατείνουν στη γενική εντύπωση ότι, η σχετικά καθυστερημένη και περιορισμένης κλίμακας διαδικασία τεχνολογικού εκσυγχρονισμού που σημειώθηκε στη χώρα μας μετά το 1985 αποτελεί αμυντικού τύπου προσαρμογή των επιχειρήσεων στις μεταβαλλόμενες συνθήκες ανταγωνισμού, εφόσον συνοδεύτηκε από μειώσεις των πραγματικών μισθών, εξατομίκευση των εργασιακών σχέσεων, καταπάτηση συλλογικών συμβάσεων και επέκταση των άτυπων μορφών εργασίας.

Πολλά ερωτήματα μένουν ωστόσο αναπάντητα. Αν οι αμυντικού τύπου στρατηγικές αποτελούν το γενικό κανόνα στις μικρές επιχειρήσεις, τι συμβαίνει στις μεγάλες; Ο περίφημος «δυϊσμός», όρος με τον οποίο αρκετοί σχολιαστές και μελετητές περιγράφουν τις δύο ταχύτητες που υπάρχουν ως προς τις διαδικασίες εκσυγχρονισμού και αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων και το βαθμό ετοιμότητάς τους απέναντι στο διεθνή ανταγωνισμό, αντιστοιχεί άραγε σε μια διαφορετική μεταχείριση των εργαζομένων; Υπάρχει θέση στις στρατηγικές αναδιάρθρωσης τμημάτων, έστω, του ελληνικού κεφαλαίου για την αναβάθμιση των εργασιακών δικαιωμάτων και την κοινωνικά προοδευτική εξέλιξη της μισθωτής σχέσης; Οι προκλήσεις για τους ερευνητές, αλλά και τους κοινωνικούς εταίρους, είναι ανοιχτές.

Σημειώσεις

1. Οι όροι αυτοί ανήκουν στη μαρξιστική προσέγγιση της αγοράς εργασίας, αλλά συστηματοποιήθηκαν σχετικά πρόσφατα από τη γαλλική σχολή της Ρύθμισης, της οποίας κύριοι εκπρόσωποι είναι οι M. Aglietta, R. Boyer, B. Coriat, A. Lipietz και J. Mistral.

2. Οι σημαντικότερες απεργίες των εργοστασιακών σωματείων κυρήχθηκαν από τα δικαστήρια ως παράνομες και καταχρηστικές.

3. Το πετρελαϊκό σοκ του 1973 προκάλεσε αναμφισβήτητη την πρώτη διαταραχή. Ο καθοριστικός όμως ρόλος της μισθωτής σχέσης προκύπτει από το ότι αυτή υπήρξε θεμελιακός παράγοντας αναπαραγωγής του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης και στήριξης της αποδοτικότητας του κεφαλαίου. Έτσι η ριζική αλλαγή της προκάλεσε διαρθρωτικούς και όχι συγκυριακούς κραδασμούς.

4. Η σύγκριση έγινε με βάση στοιχεία απασχόλησης, που είναι πιο έγκυρα από τις μεταβολές του προϊόντος (βλ. Karamessini M. 1992).

5. Η σειρά ενδεχομένως να άλλαζε, αν γίνονταν κάποιες αληθοφανείς υποθέσεις για την εξέλιξη της απασχόλησης στην Τουρκία και Πορτογαλία, προκειμένου να συμπληρωθούν τα στοιχεία που λείπουν για κάποιες χρονιές.

6. Μαζί με την Ιαπωνία.

7. Για τους πολλαπλούς τύπους μισθωτής σχέσης και τη συσχέτιση της

θεωρίας της ρύθμισης μ' αυτήν της κατάτμησης της αγοράς εργασίας βλέπε R. Boyer (1980).

8. Η χαρτοβιομηχανία και οι εκδόσεις εξετάστηκαν ως ενιαίος κλάδος, ενώ στον υπερκλάδο του μετάλλου περιλαμβάνονται οι στατιστικοί κλάδοι μεταλλουργία, προϊόντα από μέταλλο, ηλεκτρικές και μη μηχανές, μεταφορικά μέσα.

9. Η τεχνολογική μεταβλητή της έρευνας που περιγράφει τη συγκεκριμένη κατηγορία κλάδων αντιστοιχεί στη διαβάθμιση «μέσο ή σχετικά προηγμένο τεχνολογικό επίπεδο».

Βιβλιογραφία

- Βαΐου Ντ., Λαμπριανίδης Λ., Χατζημιχάλης Κ., Χρονάκη Ζ., *Διάχυτη εκβιομηχάνιση στο Π.Σ. και Ε.Π. Θεσσαλονίκης: οι επιπτώσεις στην ανάπτυξη της πόλης*, 4 τόμοι, Θεσσαλονίκη, 1991.
- Βεργόπουλος Κ., *Η αποανάπτυξη σήμερα*, Εξάντας, Αθήνα, 1986.
- Βεργόπουλος Κ., «Η σκοτεινή πλευρά του εκσυγχρονισμού. Απολογισμός μιας δεκαετίας, 1981-1991», *Θέσεις τεύχ.* 39, 1992.
- Boyer R., «Rapport salarial et analyses en terme de régulation: une mise en rapport avec les théories de la ségmentation du marché du travail», dans *Economie appliquée, No 2*, 1980.
- Boyer R., «*The Eighties: the Search for Alternatives to Fordism*», *Couverture Orange* 8909, Cepremap, Paris, 1989.
- Γιαννίτσος Τ., *Ελληνική βιομηχανία. Ανάπτυξη και κρίση*, Gutenberg, Αθήνα, 1983.
- Γιαννίτσος Τ., *Η ένταξη στην ΕΟΚ και οι επιπτώσεις της στη βιομηχανία και το εξωτερικό εμπόριο*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1988.
- Coriat B., *L' atelier et le robot*, C. Bourgeois, Paris, 1990.
- Doukakis L., *La modernisation industrielle en Grèce: transformations du rapport salarial et crise du modèle de croissance*, These de 3e cycle, EHESS, Paris, 1984.
- Ιωακείμογλου Η., *Εργατικό κόστος, ανταγωνιστικότητα και συσσώρευση του κεφαλαίου στην Ελλάδα*, εκδ. ΙΝΕ-ΣΕΕ, Αθήνα, 1992.
- Ιωακείμογλου Η., «Η αναδιάρθρωση της ελληνικής βιομηχανίας και η θέση της στον ευρωπαϊκό καταμερισμό εργασίας», *μελέτη ΙΝΕ-ΣΕΕ*, Αθήνα, 1994.
- Karamessini M., *Flexibilité du travail et restructuration du capital en Grèce dans les années 80. La crise du modèle de développement et l' enjeu de la flexibilité*, Thèse de doctorat (nouveau regime), Université Paris VII, 1992.
- Καραμπελιάς Γ., *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1988)*, Εξάντας, Αθήνα, 1989.
- Leborgne D., Lipietz A., «New technologies, new modes of production: some spatial implications», International Conference on «Technology, restructuring and urban/regional development», Dubrovnic, 1987.
- Leborgne D., Lipietz A., «Flexibilité offensive, flexibilité défensive: deux strategies sociales dans la production des nouveaux espaces économiques», *Couverture Orange* 8909, Cepremap, Paris, 1989.

- Leborgne D., Lipietz A., «Fallacies and open issues about post-fordism», *Couverte Orange* 9009, Cepremap, Paris, 1990.
- Λινάρδος-Ρυλμόν Π., *Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση του κεφαλαίου*, Εξάντας, Αθήνα, 1992.
- Lyberaki A., *Small firms and flexible specialisation in Greek Industry*, Ph. D. Thesis, University Sussex, U.K., 1988
- Messine Ph., *Les Saturniens*, La Découverte, Paris, 1987.
- Μηλιός Γ., Ιωακείμογλου Η., *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών*, Εξάντας, Αθήνα, 1990.
- OECD, *Labour Force Statistics 1969-1989*, Paris, 1991.
- Παπαδάκης Γ., *Ζημιογόνες βιομηχανίες*, ΙΟΒΕ, Αθήνα, 1986.
- Παυλόπουλος Π., *Εισοδηματικά μερίδια*, ΙΟΒΕ, Αθήνα, 1986.
- Πολίτης Τ., *Η ελληνική βιομηχανία Εκτιμήσεις, προσδοκίες και στρατηγική των επιχειρήσεων για την Ενιαία Ευρωπαϊκή Αγορά*, ΙΟΒΕ, Αθήνα, 1992.

Επιστημονικές ενώσεις και επαγγελματικά δικαιώματα Η περίπτωση των Οικονομικών Επιστημόνων

Χρήστος Ιωάννου*

Περίληψη

Τα οικονομικά επαγγέλματα, σε αντίθεση με τα νομικά, τα ιατρικά ή τα τεχνικά επαγγέλματα, ανήκουν στην κατηγορία των επιστημονικών επαγγελμάτων που δε συνοδεύονταν, επί έτη, από σαφή και ρυθμιζόμενα επαγγελματικά δικαιώματα. Στη δημιουργία του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος και τη δραστηριότητά του μορφοποιούνται οι προσπάθειες των πτυχιούχων οικονομικών επιστημόνων, κυρίως εκείνων που απασχολούνται στο δημόσιο τομέα, να δημιουργήσουν μία ρυθμιζόμενη αγορά εργασίας μέσα από την κατοχύρωση των επαγγελματικών δικαιωμάτων τους. Αυτό προωθήθηκε με δύο τρόπους. Πρώτον, τη νομοθεσία για χορήγηση άδειας εργασίας. Δεύτερον, με την προσπάθεια ορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων. Η διαδικασία κατοχύρωσης των επαγγελματικών δικαιωμάτων βρίσκεται σε εξέλιξη και αναδεικνύει σειρά θεμάτων σχετικά με τη σχέση επιστημονικών ενώσεων και κράτους, τη μεταβατική περίοδο της αγοράς εργασίας από την έλλειψη θεσμικού πλαισίου για τη ρύθμιση των επαγγελματικών δικαιωμάτων, τη δυναμική των επαγγελματικών ειδικεύσεων στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας και τις ανισότητες μεταξύ των θεσμοποιημένων επαγγελματικών δικαιωμάτων των μελών διαφορετικών επιστημονικών ενώσεων στο δημόσιο τομέα της οικονομίας.

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια η ελληνική αγορά εργασίας είναι αντικείμενο συστηματικότερης έρευνας. Κατά κανόνα, οι επιχειρούμενες προσεγγίσεις την αναλύουν σε εθνική κλίμακα ως ενιαίο

---

* Διδάκτωρ Οικονομικών Επιστημών.

σύνολο. Όμως, όλο και περισσότερο επιχειρούνται εξειδικευμένες προσεγγίσεις επιμέρους τμημάτων της σε τοπική και περιφερειακή κλίμακα. Ελάχιστες παραμένουν οι προσεγγίσεις επιμέρους κλαδικών και επαγγελματικών αγορών εργασίας. Η παρούσα μελέτη αναφέρεται σε αυτό που στον πανεπιστημιακό καταμερισμό των οικονομικών καλύπτει τη θεωρία των επιστημονικών-επαγγελματικών αγορών εργασίας (professional labour markets). Η διαδικασία ανάδυσης και θεσμοποίησης των επιστημονικών επαγγελμάτων, όπως και η θέση τους στη δυναμική της αγοράς εργασίας, είναι μια μάλλον ανεξερεύνητη πλευρά της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας.

Επιστημονικά επαγγέλματα στην αγορά εργασίας υπάρχουν πολλά. Τα νομικά, τα ιατρικά και τα τεχνικά επαγγέλματα είναι από τα παραδοσιακά και πλέον κατοχυρωμένα. Η επιτελούμενη οικονομική αναδιάρθρωση και η επέκταση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης επιδρούν στην αγορά εργασίας των επιστημονικών επαγγελμάτων. Από τη δεκαετία του 1970 παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στη διαμόρφωση των δομών της αγοράς εργασίας και στην εκδήλωση των συλλογικών συμπεριφορών σε αυτές. Δύο φαινόμενα, τα οποία έχουμε αναλύσει στα πλαίσια άλλων μελετών, δημιουργούν ένα νέο πλαίσιο για την εξέλιξη των θεσμοθετημένων αγορών εργασίας. Πρώτον, η ραγδαία επέκταση του συνδικαλισμού, τόσο στον ιδιωτικό, όσο και στο δημόσιο τομέα της οικονομίας. Δεύτερον, η εντυπωσιακή επέκταση της απασχόλησης πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στις υπηρεσίες και κυρίως στο δημόσιο τομέα¹.

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μια προσέγγιση στην αγορά εργασίας των οικονομικών επαγγελμάτων και αφορά τα επαγγελματικά δικαιώματα των πτυχιούχων οικονομικών σχολών και τμημάτων Α.Ε.Ι. Η έμφαση δίνεται στη διαδικασία οριοθέτησης και θεσμοθέτησης της εν λόγω αγοράς εργασίας, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 έως σήμερα, βάσει της δραστηριότητας που έχει αναπτύξει το σώμα των Ελλήνων πτυχιούχων οικονομικών σχολών και τμημάτων Α.Ε.Ι., όπως κι όσο εκφράζονται από το Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδος. Η διαδικασία θεσμοθέτησης και κατοχύρωσης των οικονομικών επαγγελμάτων εξετάζεται υπό το φως της θεωρίας περί της θέσης και του ρόλου των επιστημονικών επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας και προτείνεται μια ερμηνεία αυτής της διαδικασίας – η οποία σημειωτέον βρίσκεται σε εξέλιξη.

Το θεωρητικό υπόβαθρο της παρούσας προσέγγισης, έχει παρουσιασθεί σε προηγούμενη μελέτη (Ιωάννου, 1994). Η παρούσα

μελέτη αφορά τη λειτουργία των επιστημονικών-επαγγελματικών ενώσεων ως μέσου των πτυχιούχων για τη ρύθμιση των αγορών εργασίας. Από αυτή τη σκοπιά, εξετάζεται η δημιουργία του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος ως ένωσης των πτυχιούχων οικονομικών επιστημόνων στην αγορά εργασίας. Η δεύτερη ενότητα αφιερώνεται στις διαδικασίες ελέγχου των επαγγελματικών δικαιωμάτων στην αγορά των οικονομικών επαγγελμάτων. Συζητείται ο ορισμός των οικονομικών επαγγελμάτων και η θέση τους στον ιδιωτικό και το δημόσιο τομέα της οικονομίας. Τέλος, στην τρίτη ενότητα, συνοψίζονται τα συμπεράσματα της μελέτης.

2. Επιστημονικές ενώσεις και πτυχιούχοι: Η περίπτωση του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος

2.1. Η δημιουργία του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος

Τα μονοπωλιακά δικαιώματα και οι περιορισμοί εισόδου στα επιστημονικά επαγγέλματα δημιουργούνται, κατά κανόνα, με νομοθετικές ρυθμίσεις. Βέβαια, των νομοθετικών ρυθμίσεων προηγείται η σύσταση και η δραστηριοποίηση των συλλογικών φορέων εκπροσώπησης των ενδιαφερόμενων ομάδων επιστημόνων επαγγελματιών, οι οποίες αναπτύσσουν δραστηριότητα με σκοπό τη ρύθμιση –μεταξύ άλλων και νομοθετική– των επιστημονικών-επαγγελματικών αγορών εργασίας. Το αν η νομοθεσία παίρνει πάντα τη μορφή που απαιτούν οι επαγγελματικές οργανώσεις των επιστημόνων, ή αν στην έκβαση των νομικών ρυθμίσεων λαμβάνεται υπόψη το δημόσιο συμφέρον και το συμφέρον των καταναλωτών, είναι αντικείμενο συγκεκριμένης ανάλυσης.

Σύμφωνα με την εμπειρία της Βρετανίας, οι ενώσεις των επιστημονικών επαγγελμάτων αναπτύχθηκαν παράλληλα με τον κλασικό συνδικαλισμό των μισθωτών. Όπως περιέγραψε ο Margerison (1980) την εποχή που αναπτύσσονταν τα *trade-unions*, παράλληλα αναπτύσσονταν και οι επαγγελματικές ενώσεις των δικηγόρων, των λογιστών κλπ. υπό μορφή *institutes*, *associations* και *societies*². Όμως στο εσωτερικό των επιστημονικών επαγγελμάτων, οι ενώσεις, τα επιμελητήρια και τα συμβούλια των επαγγελματικών ομάδων, προϋπήρξαν των κλασικών συνδικαλιστικών οργανώσεών τους. Ο κλασικός συνδικαλισμός των

επιστημόνων επαγγελματιών άρχισε να αναπτύσσεται με την αρχή της δεκαετίας του 1960. Σύμφωνα με τον Whitfield (1982: 255-260), η ανάπτυξη του συνδικαλισμού των επιστημονικών επαγγελματιών μπορεί να θεωρηθεί ως ένας συμβιβασμός μεταξύ της επιθυμίας τους, αφενός να έχουν μια συλλογική έκφραση και αφετέρου να διατηρήσουν μια ειδική σχέση με τους εργοδότες τους. Αυτός ο συμβιβασμός συχνά επιβλήθηκε από το γεγονός της μαζικής ένταξης επιστημόνων-επαγγελματιών σε σχέσεις μισθωτής εργασίας κυρίως στον τομέα των κρατικών υπηρεσιών.

Στη χώρα μας, τα νομικά και τα ιατρικά επαγγέλματα αποτελούν τυπικά παραδείγματα κατοχυρωμένων και ρυθμιζόμενων επιστημονικών επαγγελμάτων, στα οποία προεξάρχοντα ρόλο διαδραματίζουν οι επιστημονικές-επαγγελματικές ενώσεις – οι δικηγορικοί και οι ιατρικοί σύλλογοι αντιστοίχως. Αντίθετα, λιγότερο κατοχυρωμένα και ρυθμιζόμενα παρέμειναν επαγγέλματα όπως τα οικονομικά ή νεότερα, όπως αυτά που συνδέονται με την πληροφορική και τα οποία, λόγω της επέκτασης των νέων τεχνολογιών και προϊόντων, αυξάνονται με γρήγορους ρυθμούς. Τα οικονομικά επαγγέλματα βρίσκονται σήμερα σε μεταβατική περίοδο. Με τη δημιουργία του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, ο χώρος των οικονομικών επαγγελμάτων αποτελεί αντικείμενο οριοθετήσεων με στόχο το σαφή ορισμό του επαγγελματικού χώρου, των επαγγελματικών δικαιωμάτων και της ενιαίας συλλογικής θέσης των οικονομικών επιστημόνων στην αγορά εργασίας. Από αυτή την άποψη, η αγορά των οικονομικών επαγγελμάτων, βρίσκεται σε διαφορετική φάση εξέλιξης σε σχέση με τις κατεξοχήν οργανωμένες αγορές εργασίας επιστημόνων επαγγελματιών (όπως είναι οι μηχανικοί, οι δικηγόροι και οι γιατροί, με τις επαγγελματικές οργανώσεις τους, το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, οι Δικηγορικοί Σύλλογοι και ο Πανελλήνιος Ιατρικός Σύλλογος, αντιστοίχως).

Η μεταβατική περίοδος στην αγορά εργασίας των οικονομικών χαρακτηρίζεται από τις προσπάθειες για την ίδρυση του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος (Ο.Ε.Ε.) ως επιστημονικού και επαγγελματικού φορέα των Ελλήνων οικονομικών επιστημόνων. Σε δεύτερη φάση, χαρακτηρίζεται από τις προσπάθειες του Ο.Ε.Ε. να κατοχυρώσει επαγγελματικά τους πτυχιούχους οικονομικών σχολών και τμημάτων Α.Ε.Ι. ως επιστήμονες που ασκούν οικονομικά επαγγέλματα. Η διαδικασία θεσμοποίησης και κατοχύρωσης των οικονομικών επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας είναι δυνατόν να προσεγγισθεί με βάση τα τρία επίπεδα της ρύθμισης που όρισε ο Friedman: την εγγραφή στην επαγγελματική

ένωση, τη βεβαίωση της επαγγελματικής ιδιότητας και τη χορήγηση άδειας ασκήσεως επαγγέλματος.

Η πορεία ίδρυσης του Ο.Ε.Ε. είναι το αρχικό μέρος στη διαδικασία οριοθέτησης των οικονομικών επαγγελμάτων στην Ελλάδα. Το Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδος ιδρύθηκε το 1980 βάσει του νόμου 1100. Η διαδικασία αυτή συμπληρώθηκε με την ψήφιση του ν. 1479/84, ο οποίος τροποποίησε τον ιδρυτικό νόμο 1100/80. Οι πρώτες προσπάθειες για τη δημιουργία του Ο.Ε.Ε., ανάγονται στο 1974 και την ίδρυση του Συνδέσμου Δημιουργίας του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος (Σ.Δ.Ο.Ε.Ε.)³. Μεταξύ των στόχων του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. ήταν «να απαιτήσουν, οι οικονομικοί επιστήμονες, την καλύτερη μεταχείρισή τους από το κράτος και τους ιδιωτικούς φορείς». Ο Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. δραστηριοποιήθηκε στην «πολιτική αγορά» για την ίδρυση του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος και άρχισε επαφές με μέλη του Κοινοβουλίου, με σκοπό την κατάθεση νόμου περί ίδρύσεως Οικονομικού Επιμελητηρίου. Έτσι, με την εμφάνιση και δραστηριοποίηση του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε., το θέμα ίδρυσης του Ο.Ε.Ε. ανάγεται και σε πολιτικό ζήτημα που απασχολεί το Κοινοβούλιο με προτάσεις νομοσχεδίων και διατυπώσεις επερωτήσεων⁴.

Για να προσδιορισθεί το υπόβαθρο και η δυναμική της δημιουργίας του Ο.Ε.Ε. έχει ιδιαίτερη σημασία το θέμα ποιοί και πώς ξεκίνησαν και υποστήριξαν τη δημιουργία του. Τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι δύο είναι οι βασικές συνιστώσες των δυνάμεων που ώθησαν τη δημιουργία του Ο.Ε.Ε.⁵. Πρώτον, οι σύλλογοι πτυχιούχων οικονομικών σχολών. Δεύτερον, οι σύλλογοι επιστημόνων μισθωτών του ευρύτερου δημόσιου τομέα με επίκεντρο τις τράπεζες και τους οργανισμούς κοινής ωφέλειας. Η συνάφεια των εν λόγω συλλόγων με τους εργασιακούς χώρους, δείχνει ότι το κέντρο βάρους των δυνάμεων που προωθούν την ίδρυση του Ο.Ε.Ε. βρίσκεται στον δημόσιο τομέα της οικονομίας. Η δημιουργία του Ο.Ε.Ε. κινείται κυρίως από αυτούς τους πτυχιούχους που υπάγονται στη σχέση εργοδότη-υπαλλήλου. Είναι χαρακτηριστικό πως από τους πρωτοστατούντες συλλόγους μόνον δύο, αυτοί των Ορκωτών Λογιστών και των Απασχολουμένων στις Εταιρίες Πετρελαιοειδών, συνδέονται με τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας. Ωστόσο, στην περίπτωση των Ορκωτών Λογιστών, έχουμε ένα ήδη κατοχυρωμένο και ρυθμιζόμενο επάγγελμα, ενώ στην περίπτωση των εταιριών πετρελαιοειδών έχουμε έναν κατεξοχήν μονοπωλιακό κλάδο της οικονομίας με εργατικό δυναμικό υψηλής ειδίκευσης.

Το ότι στην ίδρυση του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. και μετέπειτα του Ο.Ε.Ε.,

πρωτοστατούν σύλλογοι επιστημόνων μισθωτών του ευρύτερου δημόσιου τομέα, μάλλον συνδέεται με δύο φαινόμενα. Πρώτον, συνδέεται με το ότι οι πτυχιούχοι του ιδιωτικού τομέα απασχολούνται σε υψηλότερο βαθμό ως ελεύθεροι επαγγελματίες. Δεύτερον, συνδέεται με το ότι η υψηλότερη συγκέντρωση πτυχιούχων παρατηρείται στο δημόσιο τομέα. Ταυτόχρονα, καθυστερημένη η άνοδος του συνδικαλισμού των ενώσεων των επιστημονικών επαγγελματιών επιτελείται παράλληλα με την επέκταση της συνδικαλιστικής δράσης των μισθωτών, την οποία έχουμε αναλύσει σε άλλη μελέτη⁶. Πρόκειται συνεπώς για φαινόμενο που συνδέεται με τον μεταπολιτευτικό μετασχηματισμό των εργασιακών σχέσεων και, ταυτόχρονα, αποτελεί ένδειξη φυγόκεντρων τάσεων στο εσωτερικό της δημόσιας απασχόλησης, καθώς, πέρα από το γεγονός ότι οι πτυχιούχοι εν γένει έχουν δικούς τους συλλόγους, οι επιστημονικές-επαγγελματικές ομάδες διεκδικούν μία διαφορετική μορφή οργάνωσης και εκπροσώπησης στην αγορά εργασίας.

2.2. Η υποχρεωτικότητα της εγγραφής

Το ζήτημα της ίδρυσης ή όχι του Ο.Ε.Ε. ήταν αντικείμενο αντιπαράθεσης, η οποία αφορούσε κυρίως τον χαρακτήρα του επιμελητηρίου και το ρόλο του στην αγορά εργασίας. Η υποχρεωτικότητα της εγγραφής στο Ο.Ε.Ε. των πτυχιούχων που ασκούν οικονομικά επαγγέλματα, ήταν το κεντρικό θέμα αντιπαράθεσης στην πορεία δημιουργίας του Ο.Ε.Ε. Η υποχρεωτικότητα της εγγραφής αποτελούσε προϋπόθεση *sine qua non* για την οριοθέτηση της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων. Στην ουσία, αφορούσε δύο ζητήματα. Πρώτον, το εάν όσοι ασκούν οικονομικά επαγγέλματα πρέπει να εγγράφονται υποχρεωτικά στο Ο.Ε.Ε. Δεύτερον, το ποιοι δικαιούνται να εγγράφονται ως μέλη του Ο.Ε.Ε. Συνεπώς, μέσω της υποχρεωτικότητας της εγγραφής ετίθετο το θέμα οριοθέτησης των επαγγελματικών δικαιωμάτων. Είναι χαρακτηριστικό πως στη συζήτηση περί ίδρυσης Οικονομικού Επιμελητηρίου, εμπλέκονται τα Εμπορικά και Βιομηχανικά Επιμελητήρια της χώρας⁷, τα οποία τάσσονται, ήδη από το 1975, κατά της ίδρυσης Οικονομικού Επιμελητηρίου και κατά της υποχρεωτικότητας εγγραφής των οικονομικών επιστημόνων που ασκούν οικονομικά επαγγέλματα. Οι αντιθέσεις των Ε.Β.Ε. ως προς την ίδρυση και το χαρακτήρα του Ο.Ε.Ε., επιλύθηκαν σταδιακά⁸. Όπως φάνηκε αργότερα, τα Εμποροβιομηχανικά Επιμελητήρια αρνούσαν, τόσο την ίδρυση, όσο και την υποχρεωτικό-

τητα της εγγραφής φοβούμενα ότι θα αποδυναμώνονταν σε μέλη εάν τους αφαιρούνταν οι έμποροι και βιομήχανοι πτυχιούχοι οικονομικών σχολών⁹.

Η μη υποχρεωτικότητα της εγγραφής θα είχε ως συνέπεια το Ο.Ε.Ε. να λειτουργεί ως μια τυπική συνδικαλιστική οργάνωση της οποίας τα μέλη θα επιδίωκαν ρυθμίσεις μέρους της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων. Σε αυτή την περίπτωση, η συνέχεια και η αναπαραγωγή του Ο.Ε.Ε. θα ήταν συνάρτηση, είτε της κλασικής συνδικαλιστικής αποτελεσματικότητας του Ο.Ε.Ε. (να αυξάνει τις αποδοχές των μελών του σε σχέση με αυτές των μη μελών), είτε εξωοικονομικών κινήτρων. Ούτως ή άλλως, η δυνατότητα συνολικής ρύθμισης της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων –ή έστω κεντρικού ρόλου στη ρύθμισή της– θα ήταν περιορισμένη. Γι' αυτό, η διοίκηση του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. θεωρούσε ότι η υποχρεωτικότητα εγγραφής θα έδινε οντότητα στο Ο.Ε.Ε.¹⁰.

Τα θέματα των μελών και της υποχρεωτικότητας εγγραφής παρέμειναν ως σημεία τριθής έως την ίδρυση του Ο.Ε.Ε., αλλά και μετά από αυτήν. Στα πρώτα σχέδια νόμου περί ίδρυσης του Ο.Ε.Ε., το 1975, προβλεπόταν προαιρετική εγγραφή για τους πτυχιούχους της Α.Σ.Ο.Ε.Ε., της Α.Β.Σ.Π., της Α.Β.Σ.Θ., των Οικονομικών Τμημάτων των Νομικών Σχολών Αθηνών και Θεσσαλονίκης, καθώς και των αλλοδαπών με ισότιμα πτυχία. Στο σχέδιο νόμου που κατετέθη στη Βουλή στις 29 Αυγούστου 1978, η εγγραφή ήταν προαιρετική και η διοίκηση του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. ζητούσε να τροποποιηθεί το σχετικό άρθρο και να γίνει υποχρεωτική για όλους τους απασχολούμενους στο δημόσιο ή τον ιδιωτικό τομέα και τους απασχολούμενους ως ελεύθεροι επαγγελματίες, που είναι πτυχιούχοι των Ανώτατων Οικονομικών Σχολών (Α.Σ.Ο.Ε.Ε., Α.Β.Σ.Θ., Α.Β.Σ.Π., Οικονομικό Τμήμα Νομικής Αθηνών και Θεσσαλονίκης και κάθε άλλης που επρόκειτο να ιδρυθεί) ή είναι πτυχιούχοι ισότιμων σχολών του εξωτερικού.

Αργότερα, κατά τη διάρκεια της συζήτησης και ψήφισης του νόμου περί ίδρυσης του Ο.Ε.Ε., το θέμα της υποχρεωτικότητας της εγγραφής ήταν το κύριο σημείο αντιπαράθεσης μεταξύ των ενδιαφερόμενων μερών. Η θέση του τότε Υπουργού Οικονομικών Μ. Έβερτ, ήταν η αποδοχή της υποχρεωτικότητας εγγραφής για τους εργαζόμενους πτυχιούχους στο Δημόσιο, τους Οργανισμούς και τους προϊσταμένους Λογιστηρίων Επιχειρήσεων του ιδιωτικού τομέα. Η θέση του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. ήταν υπέρ της υποχρεωτικής εγγραφής όλων ανεξαιρέτα των πτυχιούχων που ασκούν οικονομικά επαγγέλματα (δηλαδή και των υπαλλήλων λογιστηρίων και των ελεύθερων επαγγελματιών, των οποίων ο νόμος δεν

επέβαλε την υποχρεωτική εγγραφή). Ο υπουργός Οικονομικών το αρνήθηκε επικαλούμενος την ανάγκη προστασίας των πτυχιούχων, ιδιαίτερα των νέων, από την ανεργία, καθώς ήταν ενδεχόμενο οι εργοδότες να μην απασχολούν στα λογιστήρια πτυχιούχους αλλά απόφοιτους ιδιωτικών επαγγελματικών σχολών¹¹. Με άλλα λόγια, ο μεν Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. διεκδικούσε τον έλεγχο του συνόλου των οικονομικών επαγγελματιών – ιδιαίτερα στο χώρο των ελεύθερων επαγγελματιών. Ο δε υπουργός Οικονομικών, θεωρούσε ότι η υποχρεωτικότητα εγγραφής στο Ο.Ε.Ε. θα είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του κόστους απασχόλησης πτυχιούχων στις επιχειρήσεις και αρνητική επίδραση στην απασχόλησή τους.

Όσον αφορά το ποιοι δικαιούνται να εγγράφονται στο Ο.Ε.Ε., η τελική ψήφιση του ιδρυτικού νόμου έδωσε το δικαίωμα εγγραφής στους πτυχιούχους της Α.Σ.Ο.Ε.Ε., της Α.Β.Σ.Θ., της Α.Β.Σ.Π., του Οικονομικού Τμήματος των Νομικών Σχολών Αθήνας και Θεσσαλονίκης, της Π.Α.Σ.Π.Ε. που γράφτηκαν ως το ακαδημαϊκό έτος 1963-64, της Π.Α.Σ.Π.Ε. του Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης, τους διδάκτορες ή κατόχους μεταπτυχιακών τίτλων των παραπάνω σχολών ή τμημάτων, τους πτυχιούχους κάθε ισότιμης σχολής του εξωτερικού που χρησιμοποιούν το πτυχίο τους για την κατάληψη θέσεων στο Δημόσιο, σε Ν.Π.Δ.Δ., Δημόσιους Οργανισμούς και Επιχειρήσεις, Τράπεζες και Ασφαλιστικές Εταιρίες. Υπήρξε, δηλαδή, ανάγκη ιδιαίτερων ρυθμίσεων για ειδικές ομάδες πτυχιούχων επαγγελματιών. Έτσι, το Ο.Ε.Ε. καθιερώθηκε ως επαγγελματική ένωση των πτυχιούχων οικονομολόγων. Η διαδικασία αυτή συμπληρώθηκε με την τροποποίηση του ιδρυτικού νόμου 1100/80 με τον 1479/84 λόγω της ανάγκης περαιτέρω ειδικών ρυθμίσεων για επιμέρους ομάδες πτυχιούχων. Βάσει του άρθρου 3 του νόμου 1479/84, ως μέλη εγγράφονται τώρα πια υποχρεωτικά όλες οι προαναφερθείσες κατηγορίες που περιλάμβανε ο 1100/80, καθώς και οι πτυχιούχοι νομικών, διοικητικών και πολιτικών επιστημών ημεδαπών και αλλοδαπών ανώτατων σχολών, εφόσον κατά τη δημοσίευση του 1479/84 ασκούν αποδεδειγμένα επαγγέλματα που προσιδιάζουν στην ιδιότητα του οικονομικού επιστήμονα. Επίσης, υποχρεώνονται να εγγράφονται οι πτυχιούχοι του Ινστιτούτου Περιφερειακής Ανάπτυξης της Π.Α.Σ.Π.Ε.¹²

Είναι, λοιπόν, εμφανές ότι η διαδικασία ίδρυσης του Ο.Ε.Ε. είναι μια διαδικασία οριοθέτησης της αγοράς των οικονομικών επαγγελματιών στην Ελλάδα. Με τη βασική οριοθέτηση του Ο.Ε.Ε. ως προς τα μέλη που αφενός δικαιούνται και αφετέρου υποχρεούνται να εγγράφονται, ικανοποιήθηκε μια προϋπόθεση για την αποτελεσματική λειτουργία του Ο.Ε.Ε. στην αγορά εργα-

σίας. Τα εμπόδια και οι διχογνωμίες που υπήρξαν στη διάρκεια αυτής της διαδικασίας είχαν αντικειμενική βάση στην πραγματικότητα των οικονομικών επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας.

2.3. Οι πτυχιούχοι οικονομικών σχολών στην αγορά εργασίας

Το ότι τα επιστημονικά επαγγέλματα είναι, κατά κανόνα, αυτά που προϋποθέτουν πανεπιστημιακή εκπαίδευση δε σημαίνει ότι η πανεπιστημιακή εκπαίδευση είναι –εκτός από αναγκαία– και ικανή συνθήκη για τον ορισμό τους – με την έννοια του *profession*. Έτσι, τα στατιστικά στοιχεία για τα εκπαιδευτικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης, στο βαθμό που υφίστανται, δεν οδηγούν σε συμπεράσματα για την έκταση των επιστημονικών επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας. Δείχνουν απλά την αύξηση των πτυχιούχων στο εργατικό δυναμικό. Στην Ελλάδα μάλιστα όπου, όπως έχουν δείξει οι Psacharopoulos και Arriagada (1986), το εργατικό δυναμικό είναι «υπερεκπαιδευμένο», δηλώνουν απλά το μέγεθος όσων θα μπορούσαν να διεκδικήσουν ιδιαίτερο καθεστώς ως πτυχιούχοι στην αγορά εργασίας. Σύμφωνα με την απογραφή του 1981 (τόμος II, Πίνακας 18), το 66,18% των πτυχιούχων κατατάσσεται στους ασκούντες Επιστημονικά και Ελευθέρια Επαγγέλματα, το 10,33% στους Υπαλλήλους Γραφείου, το 8,52% στους Διευθύνοντες και τα Ανώτερα Διοικητικά Στελέχη και 4,43% στους απασχολούμενους στην παροχή Υπηρεσιών.

Ο χαρακτήρας των στατιστικών στοιχείων που συλλέγονται από την Ε.Σ.Υ.Ε. σχετικά με την αγορά εργασίας και η έλλειψη εξειδικευμένων ερευνών για τα χαρακτηριστικά επιμέρους αγορών εργασίας καθιστούν δύσκολη την προσέγγιση του αριθμού και της θέσης των πτυχιούχων οικονομικών σχολών στην αγορά εργασίας. Για την περιγραφή της αγοράς εργασίας των οικονομικών επαγγελμάτων μόνον εμμέσως είναι δυνατόν να εντοπισθούν στοιχειώδη χαρακτηριστικά της. Ούτε οι πληροφορίες των στατιστικών της εκπαίδευσης (οι οποίες αφορούν σε μεγάλο βαθμό και τη ροή από την ανώτατη εκπαίδευση στην αγορά εργασίας), ούτε οι στατιστικές της εργασίας (οι οποίες δε συλλέγουν πληροφορίες για ανάλυση της αγοράς εργασίας σε επίπεδο επιμέρους επαγγελμάτων και ειδικεύσεων, όπως είναι τα οικονομικά επαγγέλματα για τα οποία εκπαιδεύονται οι φοιτητές των οικονομικών σχολών και τμημάτων των Α.Ε.Ι.), είναι επαρκείς για τη σαφή οριοθέτηση της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων.

Υποθέσεις που θεωρούν ότι όλοι οι πτυχιούχοι των Α.Ε.Ι. συμ-

μετέχουν στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Σύμφωνα με τα στοιχεία των δύο τελευταίων απογραφών του 1971 και του 1981, στις οποίες υποχρεούμεθα να βασισθούμε, το ποσοστό συμμετοχής των πτυχιούχων Α.Ε.Ι. στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό ήταν 75,24% κι 80,39% αντιστοίχως. Υπάρχει δηλαδή μια «διαρροή» του ενός πέμπτου των πτυχιούχων έξω από το εργατικό δυναμικό. Το εάν τα ποσοστά συμμετοχής των πτυχιούχων Α.Ε.Ι. στο εργατικό δυναμικό διαφοροποιούνται ανάλογα με την κατηγορία των Α.Ε.Ι. και τον επιστημονικό κλάδο, δεν το γνωρίζουμε λόγω έλλειψης αναλυτικών στοιχείων για το ποιο ποσοστό των πτυχιούχων Ανώτατων Σχολών κατ' είδος πτυχίου συμμετέχουν στο εργατικό δυναμικό.

Ο αριθμός των πτυχιούχων οικονομικών σχολών και τμημάτων Α.Ε.Ι. θέτει το πλαίσιο για τη διερεύνηση της θέσης των οικονομικών επιστημόνων στην αγορά εργασίας. Σε συνδυασμό με στατιστικά στοιχεία της ίδιας περιόδου είναι εν μέρει δυνατόν να προσδιορισθεί πόσοι από τους προαναφερθέντες πτυχιούχους ασκούν οικονομικά επαγγέλματα. Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1981 (τόμος II, Πίνακας 6), στον πληθυσμό της χώρας υπήρχαν συνολικά 55.053 πτυχιούχοι της Α.Σ.Ο.Ε.Ε., της Α.Β.Σ.Π., της Α.Β.Σ.Θ. και του Οικονομικού Τμήματος των Νομικών Σχολών. Σύμφωνα με τα ίδια στοιχεία, το 1981 στην ελληνική αγορά εργασίας υπήρχαν 1.659 οικονομολόγοι και 14.933 λογιστές πτυχιούχοι Α.Ε.Ι. Οι δύο αυτές κατηγορίες, περιλαμβάνουν μόνο το 30,14% των πτυχιούχων οικονομικών σχολών και τμημάτων Α.Ε.Ι. Αυτό δε σημαίνει ότι μόνον το 30,14% των εν λόγω πτυχιούχων συμμετέχει στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό. Οι κατηγορίες των οικονομολόγων και των λογιστών αφορούν μόνο όσους η απογραφή του 1981 κατέταξε στην ενότητα των ασκούντων επιστημονικά και ελεύθερα επαγγέλματα. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 3, ενδέχεται ένα μεγάλο μέρος από το υπόλοιπο 70% των πτυχιούχων να ασκεί επάγγελμα που έχει καταγραφεί σε άλλη ενότητα της στατιστικής ταξινόμησης των επαγγελματιών όπως είναι οι Διευθύνοντες και τα Ανώτερα Διοικητικά Στελέχη, οι Υπάλληλοι-Γραφείου, οι Έμποροι και οι Πωλητές, οι Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών κ.λπ.

Αυτές είναι οι δυνατότητες των στοιχείων της απογραφής του 1981 για την οριοθέτηση της αγοράς εργασίας των πτυχιούχων οικονομικών σχολών και τμημάτων Α.Ε.Ι.¹³ Οι δυσκολίες δεν προέρχονται μόνον από την έλλειψη στοιχείων για την απασχόληση των πτυχιούχων οικονομικών σχολών και τμημάτων Α.Ε.Ι.,

αλλά και από το γεγονός ότι τα οικονομικά επαγγέλματα δεν ασκούνται αποκλειστικά από πτυχιούχους οικονομικών σχολών και τμημάτων Α.Ε.Ι., ούτε ασκούνται αποκλειστικά από πτυχιούχους¹⁴. Στο βαθμό που τα επαγγελματικά δικαιώματα και τα χαρακτηριστικά των οικονομικών επαγγελμάτων δεν ήταν ορισμένα βάσει κοινά αποδεκτών ορίων από την πολιτεία, τους εργοδότες και τα συλλογικά όργανα του κλάδου των οικονομικών επιστημόνων, η αγορά εργασίας των πτυχιούχων οικονομικών σχολών δεν ήταν σαφώς οριοθετημένη. Η σχηματική παρουσίαση της ροής των πτυχιούχων από τα Α.Ε.Ι. προς τον υποτιθέμενο φυσικό επαγγελματικό χώρο τους είναι προβληματική, ακριβώς λόγω του ότι αυτό είναι χαρακτηριστικό μιας ιδιαίτερα μακράς περιόδου, η οποία είχε σαν αποτέλεσμα την μη-ταύτιση του χώρου των πτυχιούχων οικονομικών σχολών και τμημάτων Α.Ε.Ι. και του χώρου των ατόμων που ασκούν τα οικονομικά επαγγέλματα. Με δύο λόγια, λόγοι που συνδέονται όχι μόνο με τη στατιστική έρευνα στη χώρα μας, αλλά και με το ζήτημα των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων οικονομικών σχολών, καθιστούν δύσκολη την οριοθέτηση της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων.

2.4. Μεσο-κορπορατισμός εν τη γενέσει;

Καθώς οι επιστημονικές-επαγγελματικές ενώσεις διαδραματίζουν τον κεντρικό ρόλο στη θεσμοποίηση και τη ρύθμιση των επιστημονικών-επαγγελματικών αγορών εργασίας, υπάρχει το θέμα της ένταξης των εν λόγω ενώσεων στις σχέσεις κοινωνίας και κράτους. Η προβληματική του μεσο-κορπορατισμού αποτελεί γόνιμη αφετηρία για την εξέταση του θέματος. Βέβαια, τα επιστημονικά επαγγέλματα, κυρίως τα παραδοσιακά, προϋπήρξαν της συζήτησης περί μεσο-κορπορατισμού, αλλά ο πολλαπλασιασμός των επιστημονικών-επαγγελματικών ενώσεων που αναπτύσσουν δραστηριότητα στην αγορά εργασίας και στην «πολιτική αγορά» είναι σχετικά πρόσφατο φαινόμενο.

Οι θεωρίες του κορπορατισμού γνώρισαν ιδιαίτερη ανάπτυξη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και αφορούν τις τριμερείς σχέσεις κράτους-εργοδοτών-εργαζομένων στις συλλογικές θεσμοποιημένες εκφράσεις τους. Η έννοια του μεσο-κορπορατισμού είναι πιο πρόσφατη. Χρησιμοποιείται ως πεδίο ανάλυσης των σχέσεων και επιδράσεων μεταξύ κράτους και επαγγελματικών συμφερόντων σε τομεακό ή κλαδικό επίπεδο. Στην περίπτωση των μεσο-κορπορατιστικών ρυθμίσεων, δεν παρατηρούνται τριμερείς σχέσεις, ούτε τα συμφέροντα που εμπλέκονται

αφορούν άμεσα τη σχέση κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας. Οι μεσο-κορπορατιστικές σχέσεις αφορούν το κράτος και επιμέρους ομάδες συμφερόντων, όπως είναι οι επαγγελματικές ενώσεις και τα επιμελητήρια (στο βαθμό βέβαια που αυτά έχουν αναπτύξει την οργανωτική δυνατότητα να μονοπωλούν την αντιπροσώπευση μιας διακεκριμένης επαγγελματικής κατηγορίας συμφερόντων). Στην ανάλυση του Cawson (1985) είναι αυτού του τύπου οι οργανώσεις των επιστημονικών επαγγελματιών που διαπραγματεύονται μεσο-κορπορατιστικές ρυθμίσεις με το κράτος. Από την ανάλυση των Schmitter και Streeck (1985) συνάγεται πως η προσέγγιση των οργανώσεων που αντιπροσωπεύουν μεσο-κορπορατιστικά συμφέροντα επιστημονικών επαγγελματιών, αφορά αφενός τη σχέση μεταξύ της οργάνωσης και των συμφερόντων των μελών της, αφετέρου τη σχέση μεταξύ των εν λόγω οργανώσεων και των κρατικών υπηρεσιών.

Στην ελληνική κοινωνία και οικονομία, η θέση και η λειτουργία των πλέον γνωστών ομάδων ρυθμιζόμενων επιστημονικών επαγγελματιών, όπως το Τ.Ε.Ε., οι Δικηγορικοί και οι Ιατρικοί σύλλογοι, εμπίπτει σαφώς στη συζήτηση περί μεσο-κορπορατιστικών ρυθμίσεων και αποτελεί ένα θέμα που μένει να διερευνηθεί. Στην περίπτωση των οικονομικών επαγγελματιών, η μεταβατική περίοδος, που αρχίζει με την εκδήλωση των πρώτων προσπαθειών για την επαγγελματική οργάνωση των πτυχιούχων οικονομικών σχολών και τμημάτων Α.Ε.Ι. μέσω του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. και του Ο.Ε.Ε., αφορά όχι μόνο την οριοθέτηση της αγοράς εργασίας, αλλά και την μορφή συγκρότησης και έκφρασης των συμφερόντων των επιστημόνων επαγγελματιών οικονομολόγων. Μάλιστα, η δημιουργία του Ο.Ε.Ε. συχνά θεωρείται ως προσπάθεια επανάληψης του ρόλου που το Τ.Ε.Ε. διαδραματίζει στην ελληνική κοινωνία και οικονομία¹⁵.

Η εμπειρία του Ο.Ε.Ε. δείχνει πως η ανάπτυξη και η καθιέρωσή του, έχει δύο συμπληρωματικές και αλληλοϋποστηριζόμενες όψεις, οι οποίες αφορούν αφενός την αγορά εργασίας, αφετέρου την «πολιτική αγορά». Πρόκειται πρώτον, για την καθιέρωσή του ως ρυθμιστή της συγκεκριμένης αγοράς και, δεύτερον, για την καθιέρωσή του ως θεσμοποιημένου «συνέταιρου» του κράτους και των εκάστοτε κυβερνήσεων στον τομέα της οικονομικής πολιτικής. Και στις δύο περιπτώσεις, προϋπόθεση για την καθιέρωση του Ο.Ε.Ε. είναι η οργανωτική ανάπτυξή του με τη μέγιστη εκπροσώπηση των οικονομολόγων επαγγελματιών. Σε αυτόν τον τομέα, μετά από δέκα χρόνια λειτουργίας, φαίνεται πως το Ο.Ε.Ε. έχει απωλέσει τη δυναμική και την αίγλη που είχε

αμέσως μετά την ίδρυσή του, την περίοδο 1982-83. Ενδείξεις αυτού, αποτελεί ο ρυθμός επέκτασής του στην κάλυψη των πτυχιούχων οικονομικών επιστημόνων και η συμμετοχή τους στις δραστηριότητες του Ο.Ε.Ε.

Ενώ ο Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. κάλυπτε 3.500-7.000 μέλη¹⁶, το 1983 με την ίδρυση και λειτουργία του Ο.Ε.Ε. γράφτηκαν 20.877 μέλη. Στο τέλος του 1989, το Ο.Ε.Ε. είχε 29.550 εγγεγραμμένα μέλη¹⁷. Αν ληφθούν υπόψη οι διαγραφές μελών (λόγω συνταξιοδοτήσεων και άλλων αιτιών) τα σημερινά μέλη του Ο.Ε.Ε. δεν υπερβαίνουν κατά πολύ τους 30.000 πτυχιούχους. Από αυτούς, ένα ποσοστό φθίνει, από το 50% προς το 30%, συμμετέχει στις εκλογικές διαδικασίες του Ο.Ε.Ε. Στις εκλογές της 27 Νοεμβρίου 1983 ψήφισαν 17.403 μέλη, ενώ στις εκλογές της 18 Μαΐου 1986 ψήφισαν 12.403 μέλη. Στις τελευταίες εκλογές του Ο.Ε.Ε. της 20 Απριλίου 1989 ψήφισαν 10.586 μέλη του. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν πως ο ρυθμός επέκτασης του Ο.Ε.Ε. στην αγορά εργασίας των οικονομικών επαγγελματιών είναι χαμηλός παρά τη σταδιακή επέκταση των κατηγοριών που υποχρεούνται να εγγραφούν ως μέλη του και παρά τη θέση πως η υποχρεωτικότητα της εγγραφής θα έδινε οντότητα στο Ο.Ε.Ε. Άλλα συμπτώματα στασιμότητας στην καθιέρωση του Ο.Ε.Ε., είναι το ότι οι νέοι πτυχιούχοι δεν ενδιαφέρονται για την εγγραφή τους ή ακόμη αγνοούν την ύπαρξή του, αρκετά μέλη δεν πληρώνουν τη συνδρομή τους κ.λπ.¹⁸.

Από την άλλη πλευρά, στη σχεδόν δεκάχρονη πορεία του, το Ο.Ε.Ε. συμμετέχει σε διάφορα επίπεδα των κρατικών διαδικασιών και έχει ενταχθεί, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, στη ρύθμιση των κρατικών πολιτικών. Η ένταξη αυτή, είναι βέβαια συνδεδεμένη με τις πολιτικές επιλογές των σοσιαλιστικών κυβερνήσεων της περιόδου 1982-88, αλλά δεν είναι μόνον αποτέλεσμα αυτών των επιλογών. Υπάρχει η ίδια η δυναμική δημιουργίας του Ο.Ε.Ε. ως φορέα ανάλογου των ήδη εδραιωμένων επιστημονικών-επαγγελματικών ενώσεων. Για παράδειγμα, εκπρόσωποί του συμμετέχουν σε Νομαρχικά Συμβούλια (αυτό δεν είναι νομοθετημένο και το Ο.Ε.Ε. το διεκδικεί), στο Ε.Σ.Α.Π., σε επιτροπές υπουργείων (Εθνικής Οικονομίας, Οικονομικών, Παιδείας, Εμπορίου όπως η επιτροπή Τιμών και Εισοδημάτων κλπ.), συμμετείχαν στις Α.Σ.Κ.Ε. του δημοσίου τομέα, σε περιφερειακές γνωμοδοτικές επιτροπές αξιολόγησης των επενδύσεων του νόμου 1262 κ.λπ. Με δύο λόγια, ναι μεν το Ο.Ε.Ε. εμπλέκεται στη διαμόρφωση των κρατικών ρυθμίσεων, αλλά αυτό γίνεται συνήθως σε ad hoc βάση. Ο βαθμός επηρεασμού των τελικών αποτελεσμάτων δεν έχει ερευνηθεί.

Συνεπώς, το εάν το Ο.Ε.Ε. θα κατορθώσει να γίνει ένας μεσο-κορπορατιστικός εταίρος του ελληνικού κράτους, είναι θέμα ανοικτό, το οποίο παραμένει ως αντικείμενο έρευνας. Προς το παρόν, φαίνεται πως η ανάπτυξη και η καθιέρωση του Ο.Ε.Ε. στην αγορά εργασίας των οικονομικών επαγγελματιών και στην «πολιτική αγορά» είναι συνάρτηση, κυρίως, των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων και της δυνατότητας πραγματικού ελέγχου της αγοράς, όχι τόσο μέσω της υποχρεωτικότητας της εγγραφής, αλλά βάσει της χορήγησης αδειών ασκήσεως επαγγέλματος.

3. Το Οικονομικό Επιμελητήριο Ελλάδος και τα επαγγελματικά δικαιώματα των Οικονομικών Επιστημόνων

3.1. Η ρύθμιση του επαγγέλματος με άδεια ασκήσεως

Οι τρεις μέθοδοι ρύθμισης των επιστημονικών επαγγελμάτων, τις οποίες διέκρινε η ανάλυση του Friedman έχουν αποτελέσει –και οι τρεις– αντικείμενο επιδιώξεων του επιστημονικού-επαγγελματικού φορέα των πτυχιούχων οικονομολόγων για τη ρύθμιση της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων. Καταρχήν, η δημιουργία του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. και του Ο.Ε.Ε. αποσκοπούσε στον έλεγχο του επαγγελματικού χώρου με την υποχρεωτική εγγραφή των πτυχιούχων. Η θεαίωση των επαγγελματικών προσόντων από τον Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. ή το Ο.Ε.Ε., αποτέλεσε αντικείμενο της δραστηριότητάς τους σε διάφορες περιόδους. Τέλος, ο έλεγχος του επαγγελματικού χώρου με τη χορήγηση αδειών ασκήσεως επαγγέλματος, αποτελεί τον κεντρικό στόχο του Ο.Ε.Ε. μετά το 1984.

Ο Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. είχε διεκδικήσει τον έλεγχο μέρους της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων μέσω της θεαίωσης των επαγγελματικών δικαιωμάτων όσων είχαν, βάσει της φορολογικής νομοθεσίας, το δικαίωμα να υπογράψουν ισολογισμούς Α.Ε. και Ε.Π.Ε. Καθώς δε γινόταν ούτε στοιχειώδης έλεγχος για την εφαρμογή των διατάξεων της φορολογικής νομοθεσίας σε ό,τι αφορά τα επαγγελματικά δικαιώματα¹⁹, ο Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. πρότεινε το 1977 στο Υπουργείο Εμπορίου την έκδοση «λευκής βίβλου» και ταυτότητας ελεγκτών και λογιστών αναγνωρισμένης από το κράτος. Στόχος ήταν η καταγραφή όλων των δικαιούχων να υπογράψουν και να ελέγχουν ισολογισμούς σε ένα μητρώο, το οποίο θα ήταν στη διάθεση των διευθύνσεων του Υπουργείου Εμπορίου

και στις Νομαρχίες, ώστε να ελέγχεται ποιός υπογράφουν τους ισολογισμούς των Α.Ε. και των Ε.Π.Ε. Ο Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. επανήλθε στο θέμα του δικαιώματος υπογραφής των ισολογισμών στις 12 Ιουνίου 1980 ζητώντας από τον τότε υπουργό Εμπορίου Στ. Δήμα να του ανατεθεί επίσημα η κατάρτιση Μητρώου των Προσώπων που δικαιούνται να υπογράφουν και να ελέγχουν ισολογισμούς Α.Ε.

Παρά τις διεκδικήσεις του Ο.Ε.Ε., στην πρώτη δεκαετία λειτουργίας του, η ρύθμιση των επαγγελματικών δικαιωμάτων επιτελείται, στο βαθμό που αυτό είναι δυνατόν, μέσω της υποχρεωτικής εγγραφής των πτυχιούχων οικονομικών σχολών. Ωστόσο, η εμπειρία αυτής της δεκαετίας δείχνει ότι η υποχρεωτικότητα της εγγραφής στο Ο.Ε.Ε. δεν αρκεί για την κατοχύρωση των εν λόγω επαγγελματικών δικαιωμάτων. Η μη εγγραφή δεν επιφέρει κυρώσεις και η εγγραφή δε συνοδεύεται από τη χορήγηση άδειας ασκήσεως του επαγγέλματος.

Βέβαια, από την εποχή της ίδρυσής του, το Ο.Ε.Ε. συνδέει την επαγγελματική κατοχύρωση των μελών του με τη χορήγηση άδειας ασκήσεως επαγγέλματος. Το Ο.Ε.Ε. πέτυχε, με την τροποποίηση του ιδρυτικού νόμου, να θέσει τις τυπικές προϋποθέσεις για τον έλεγχο των επαγγελματικών δικαιωμάτων μέσω χορήγησης αδειών ασκήσεως επαγγέλματος. Σύμφωνα με το νόμο 1479/84 (άρθρ. 2), ένας από τους σκοπούς του Ο.Ε.Ε. είναι και η χορήγηση στα μέλη του, που χρησιμοποιούν το πτυχίο τους για επαγγελματικούς λόγους, ειδικής άδειας για να ασκούν οικονομικά επαγγέλματα, η χορήγηση άδειας λειτουργίας (και η καταχώρηση σε ιδιαίτερο βιβλίο των επωνυμιών των ημεδαπών και αλλοδαπών) γραφείων παροχής οικονομικών υπηρεσιών, με οποιαδήποτε νομική μορφή και αν λειτουργούν, ο έλεγχος της νόμιμης λειτουργίας τους και η έκδοση των αναγκαίων πιστοποιητικών για όλες αυτές τις περιπτώσεις.

Η χορήγηση αδειών ασκήσεως επαγγέλματος προϋποθέτει το σαφή ορισμό των οικονομικών επαγγελμάτων. Από πρακτική άποψη, η χορήγηση αδειών ασκήσεως επαγγέλματος, προϋποθέτει Προεδρικά Διατάγματα, τα οποία εκδίδονται με πρόταση του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, ύστερα από γνώμη της Κεντρικής Διοίκησης του Ο.Ε.Ε. και στα οποία καθορίζονται τα οικονομικά επαγγέλματα, των οποίων η άσκηση προϋποθέτει επαγγελματική άδεια²⁰. Τα Προεδρικά Διατάγματα, προβλέπεται επίσης να ορίζουν τις προϋποθέσεις, τα δικαιολογητικά και τις διαδικασίες για τη χορήγηση της άδειας, το εργασιακό περιεχόμενο κάθε επαγγέλματος και τις διαδικασίες για να αποδειχθεί η άσκησή τους. Επίσης, είχε ορισθεί ότι για την έναρξη ή τη συνέ-

χιση της άσκησης οικονομικού επαγγέλματος μετά την 1η Ιανουαρίου 1986, απαιτούνταν η κατοχή επαγγελματικής άδειας του Ο.Ε.Ε.

Ενώ λοιπόν, η ισχύουσα νομοθεσία παρέχει τη δυνατότητα συνολικής ρύθμισης της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων, δέκα χρόνια μετά την ίδρυση του Ο.Ε.Ε., σε αυτόν τον τομέα της αγοράς εργασίας, οι ουσιαστικές μεταβολές απουσιάζουν. Σχεδόν τίποτε από τα εκ του νόμου προβλεπόμενα δεν εφαρμόστηκε, καθώς ούτε προεδρικά διατάγματα έχουν εκδοθεί, ούτε τα επαγγέλματα για τα οποία απαιτείται η χορήγηση επαγγελματικής άδειας του Ο.Ε.Ε., έχουν προσδιορισθεί. Αυτό δεν οφείλεται στην άρνηση των κρατικών υπηρεσιών και προχωρήσουν στην τυπική και νομοθετική κατοχύρωση των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων οικονομολόγων. Είναι κυρίως ευθύνη του ίδιου του Ο.Ε.Ε. και οφείλεται στα προβλήματα ορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων σε μια αγορά με, είτε κατακερματισμένα, είτε αθεσμοποίητα, επαγγελματικά δικαιώματα.

Το γεγονός ότι στην αγορά των οικονομικών επαγγελμάτων παρατηρούνταν, σε ευρύτατη έκταση, απασχόληση μη πτυχιούχων και «ετεροαπασχολούμενων», δε θεωρήθηκε ως εμπόδιο στη διαδικασία θεσμοποίησης και ρύθμισης της αγοράς. Η υποχρεωτικότητα εγγραφής επεκτάθηκε και σε πτυχιούχους μη οικονομικών σχολών, οι οποίοι ασκούν οικονομικά επαγγέλματα. Ο τροποποιηθείς νόμος, προέβλεψε πως από την ημερομηνία έναρξης της ισχύος των αδειών ασκήσεως επαγγέλματος του Ο.Ε.Ε., όσοι πτυχιούχοι άλλων σχολών και ειδικοτήτων (εκτός από αυτές που δικαιούνται να είναι μέλη του Ο.Ε.Ε.), οι μη πτυχιούχοι μισθωτοί και ελεύθεροι επαγγελματίες που ασκούν αποδεδειγμένα, κατά τη δημοσίευση των προεδρικών διαταγμάτων, επαγγέλματα για τα οποία απαιτείται επαγγελματική άδεια του Ο.Ε.Ε., δικαιούνται να εξακολουθήσουν να τα ασκούν χωρίς εμπόδιο²¹. Το Ο.Ε.Ε. ήταν υποχρεωμένο να αποδεχθεί την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί από τη μη κατοχύρωση των οικονομικών επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας και από το γεγονός ότι μια σειρά πτυχίων χορηγούνταν επί σειρά ετών χωρίς να συνεπάγονται και τη χορήγηση συγκεκριμένων επαγγελματικών δικαιωμάτων. Αυτό το καθεστώς είχε δημιουργήσει μια κατάσταση εκτεταμένης «ετεροαπασχόλησης» στην αγορά των οικονομικών επαγγελμάτων με την οποία το Ο.Ε.Ε., στην προσπάθειά του να κατοχυρώσει τα επαγγελματικά δικαιώματα των πτυχιούχων μελών του, δεν μπορούσε παρά να συμβιβαστεί.

Στην ουσία, πέρα από τα συμβατικά καθήκοντα του Ο.Ε.Ε.,

μετά τη σύνταξη του Προεδρικού Διατάγματος 475/91, το οποίο ορίζει τα του οικονομολογικού επαγγέλματος και τη διαδικασία χορήγησης αδειών από το Ο.Ε.Ε., αρχίζει μια διαδικασία οριοθέτησης και θεσμοθέτησης των οικονομικών επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας. Όμως, το κεντρικό εμπόδιο για τη θεσμοποίηση και τη ρύθμισή τους, είναι το πρόβλημα ορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας. Η λύση του προϋποθέτει την απάντηση στο διττό ερώτημα για ποιά επαγγέλματα προορίζονται και ποιά επαγγέλματα ασκούν οι πτυχιούχοι των οικονομικών σχολών και τμημάτων Α.Ε.Ι. στην αγορά εργασίας της χώρας.

3.2. Ο ορισμός των οικονομικών επαγγελμάτων

Το Ο.Ε.Ε., αλλά και ο Σ.Δ.Ο.Ε.Ε., στη διάρκεια της τελευταίας δεκαπενταετίας, έχουν βρεθεί αντιμέτωποι με το πρόβλημα ορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων. Όμως, δεν έχει δοθεί, παρά τα όσα ορίζονται στο Προεδρικό Διάταγμα 475, σαφής και οριστική λύση, τέτοια που να οδηγεί στο σαφή προσδιορισμό των οικονομικών επαγγελμάτων, τα οποία απαιτούν άδεια ασκήσεως επαγγέλματος. Προσεγγίσεις και προτάσεις έχουν υπάρξει πολλές, επηρεάζονται όμως από τα χαρακτηριστικά της έλλειψης θεσμικού πλαισίου που επικρατεί στην αγορά εργασίας των οικονομικών επαγγελμάτων, η οποία στοιχειωδώς ορίζεται ως η αγορά, στην οποία κινούνται οι πτυχιούχοι οικονομικών σχολών και τμημάτων Α.Ε.Ι.

Οι απόπειρες ορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων και περιγραφής της αγοράς εργασίας των οικονομολόγων, χαρακτηρίζονται από τρεις οπτικές. Η πρώτη οπτική, η οποία κυριαρχεί στις απόπειρες ορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων, συνίσταται σε μια προσπάθεια εμπειρικής ανάγνωσης των δεδομένων της αγοράς εργασίας, ως προς τις επιμέρους επαγγελματικές ειδικεύσεις και απασχολήσεις των οικονομικών επιστημόνων. Η δεύτερη οπτική, συνίσταται στην προσπάθεια ανάλυσης και ταξινόμησης των οικονομικών επαγγελμάτων, με βασικό κριτήριο το επίπεδο εκπαίδευσης. Η τρίτη οπτική, η οποία υιοθετείται σχετικά πρόσφατα, μετά την άγονη προσπάθεια περιγραφής των επιμέρους ειδικοτήτων και υπό την πίεση της ανάγκης για ένα βήμα προς την κατεύθυνση πρακτικού ορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων και η οποία κυριαρχεί στο Προεδρικό Διάταγμα 475, είναι περισσότερο αφαιρετική και αναλυτική και συνίσταται στη συγκριτική προσέγγιση των προτύπων ορισμού των επαγγελμά-

των, βάσει συγκρίσεων με άλλα, ήδη κατοχυρωμένα, επιστημονικά επαγγέλματα όπως τα ιατρικά και τα τεχνικά.

Η προσπάθεια εμπειρικής ανάγνωσης των επαγγελματικών ειδικοτήτων των οικονομολόγων, χαρακτηρίζει τη μεγαλύτερη περίοδο της πορείας συγκρότησης του επιστημονικού-επαγγελματικού φορέα των Ελλήνων οικονομολόγων. Ο Σ.Δ.Ο.Ε.Ε., ήδη από τα πρώτα βήματα της δημιουργίας του, το 1975, είχε διατυπώσει πρόταση σύμφωνα με την οποία το Ο.Ε.Ε. θα έπρεπε να χωρίζεται σε 9 επαγγελματικούς κλάδους²². Ένα χρόνο αργότερα, το 1976, η αρχική πρόταση του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. διαφοροποιείται. Η έμφαση μετεφέρεται από τις επαγγελματικές ειδικεύσεις στους τομείς δραστηριότητας των οικονομολόγων ως στελεχών²³. Ωστόσο, οι προτάσεις του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε., δεν ήταν πρακτικά αξιοποιήσιμες για τον ορισμό των οικονομικών επαγγελμάτων. Ανάλογη τύχη είχε και η πρώτη πρόταση ορισμού 20 οικονομικών επαγγελμάτων, η οποία διατυπώνεται από την Κεντρική Διοίκηση του Ο.Ε.Ε., στο πλαίσιο των προσπαθειών τροποποίησης του ιδρυτικού νόμου 1100/80²⁴.

Η πορεία αντιμετώπισης του προβλήματος ορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων από το Ο.Ε.Ε., προκύπτει ανάγλυφη από τα πρακτικά των Συνελεύσεων των Αντιπροσώπων του Ο.Ε.Ε. και τον Απολογισμό Δράσης της εκάστοτε Κεντρικής Διοίκησης. Επί σειρά ετών, το Ο.Ε.Ε., όντας προσανατολισμένο στην περιγραφή των οικονομικών επαγγελμάτων, με βάση την ποικιλία των επαγγελματικών ειδικοτήτων που παρατηρούνται στην αγορά εργασίας των πτυχιούχων οικονομολόγων, αδυνατεί να καταλήξει σε μια πρακτικά αξιοποιήσιμη πρόταση²⁵. Έτσι, οδηγείται στην υιοθέτηση της δεύτερης οπτικής, η οποία βασίζεται στον προσδιορισμό των οικονομικών επαγγελμάτων βάσει του επιπέδου της εκπαίδευσης. Θεωρεί το οικονομικό επάγγελμα ενιαίο, το οριοθετεί ως προς τα συναφή επαγγέλματα των πτυχιούχων Τ.Ε.Ι. και των αποφοίτων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, αλλά αφήνει ανοικτό το ζήτημα του προσδιορισμού των επιμέρους ειδικοτήτων²⁶. Το Ο.Ε.Ε. επιχειρεί με αυτήν τη γενική θέση, να λύσει το πρόβλημα προσδιορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων και των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων Οικονομικών Σχολών και Τμημάτων, μεταθέτοντας για το μέλλον την αντιμετώπιση του θέματος πως κάθε χορηγούμενο πτυχίο πρέπει να συνοδεύεται από τη χορήγηση ορισμένων βασικών επαγγελματικών δικαιωμάτων στην αγορά εργασίας.

Η τρίτη οπτική, για τον προσδιορισμό των οικονομικών επαγγελμάτων υιοθετείται σχετικά πρόσφατα και βασίζεται στην εμ-

πειρία των ήδη ρυθμιζόμενων επιστημονικών-επαγγελματικών αγορών εργασίας στη χώρα μας. Σύμφωνα με αυτήν την οπτική, ορίζονται δύο πρότυπα των επιστημονικών επαγγελμάτων. Το πρώτο, περιλαμβάνει ένα ενιαίο επάγγελμα πολλών ειδικοτήτων, όπως συμβαίνει με το ιατρικό επάγγελμα. Το δεύτερο πρότυπο, περιλαμβάνει ομάδα επαγγελμάτων με υψηλή ή απόλυτη ειδίκευση, όπως συμβαίνει με τα τεχνικά επαγγέλματα. Σε αυτή τη βάση, το Ο.Ε.Ε., προτείνει την οριοθέτηση ενιαίου επαγγέλματος πολλών ή πολλαπλών ειδικοτήτων²⁷. Η πρόταση αυτή παρέχει τη δυνατότητα υπέρβασης του προβλήματος προσδιορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων, που προκύπτει από την ύπαρξη πολλών επιμέρους ειδικοτήτων των πτυχιούχων οικονομικών σχολών. Κάνοντας σαφή το διαχωρισμό μεταξύ επαγγελματικής ειδικότητας και οικονομικού επαγγέλματος, αφενός παρέχει τη δυνατότητα οριοθέτησης των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων Α.Ε.Ι., αφετέρου αποδέχεται την παρατηρούμενη δυναμική αλλαγής ή εμπλουτισμού των επιμέρους ειδικεύσεων που χαρακτηρίζουν τους οικονομικούς επιστήμονες στην αγορά εργασίας.

3.3. Μια ενιαία αγορά με κατακερματισμένα και αθεσμοποίητα επαγγελματικά δικαιώματα

Οι πτυχιούχοι οικονομικών σχολών και τμημάτων Α.Ε.Ι., εισέρχονται στην αγορά εργασίας, αφού εκπαιδεύονται με βάση ένα σώμα γνώσεων, όπου περιλαμβάνονται, σε σύγχρονες ή πεπαλαιωμένες εκδοχές τους, όλες σχεδόν οι γνωστικές ενότητες της οικονομικής επιστήμης, όπως επιμερίζονται στα πλαίσια των ποικίλων προγραμμάτων σπουδών. Αυτά τα προγράμματα σπουδών υλοποιούνται, κατά κανόνα, μέσα από τμήματα δύο ή τριών βασικών κατευθύνσεων ή εξειδικεύσεων όπως είναι τα τμήματα Οικονομικών Επιστημών, Διοίκησης Επιχειρήσεων, Στατιστικής και Πληροφορικής. Όμως στην πλευρά της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων, η απασχόληση των πτυχιούχων είναι ιδιαίτερα ανομοιογενής. Η ανομοιογένεια της απασχόλησης είναι τόσο θεματική όσο και ιεραρχική.

Θεματική είναι η ανομοιογένεια των επιμέρους επαγγελματικών ειδιεύσεων των οικονομολόγων, η οποία συνδέεται με την εξέλιξη του τεχνικού καταμερισμού της εργασίας στο εσωτερικό των επιχειρήσεων. Τέτοιου είδους ανομοιογένεια είναι η επαγγελματική εξειδίκευση σε θέσεις της παραγωγής, των πωλήσεων, των φορολογιστικών, των χρηματοπιστωτικών, των μηχανογραφι-

κών, των ερευνητικών ή των διοικητικών τμημάτων της σύγχρονης επιχείρησης²⁸. Αυτός ο τεχνικός καταμερισμός των οικονομικών εργασιών είναι συνάρτηση του βαθμού εκσυγχρονισμού των επιχειρήσεων αλλά και του μεγέθους τους. Συμβαίνει δηλαδή κάποιες λειτουργίες όπως π.χ. οι χρηματοπιστωτικές και οι φορολογικές να είναι σε μια επιχείρηση διαχωρισμένες και να αποτελούν αντικείμενο διαφορετικών διευθύνσεων ή ατόμων, ενώ σε άλλες δεν είναι. Στην ελληνική οικονομία, η οποία κυριαρχείται από μικρομεσαίες, και όχι ιδιαίτερα εκσυγχρονισμένες, μονάδες μια σειρά οικονομικών καθηκόντων συγκεντρώνονται σε ένα άτομο-στέλεχος της επιχείρησης.

Ιεραρχική είναι η ανομοιογένεια των θέσεων που κατέχουν οι πτυχιούχοι οικονομικών επιστημών στο εσωτερικό των επιμέρους επαγγελματικών ειδikeύσεων, η οποία περιγράφεται από το διαχωρισμό μεταξύ στελεχών, αυτοαπασχολούμενων ελεύθερων επαγγελματιών και υπαλλήλων. Συνδέεται με την ηλικιακή και την υπηρεσιακή εξέλιξη των πτυχιούχων οικονομολόγων, αλλά επηρεάζεται από παράγοντες όπως τα κοινωνικά χαρακτηριστικά, το φύλο ή τυχόν μετεκπαίδευση στο εξωτερικό, τον κλάδο απασχόλησης κ.λπ.²⁹.

Συνεπώς, με δεδομένη τη θεματική και την ιεραρχική ανομοιογένεια των οικονομικών επαγγελμάτων, ενώ είναι δυνατή η εξωτερική οριοθέτηση του επαγγελματικού χώρου των οικονομικών επιστημόνων, υπάρχει το φαινόμενο της εσωτερικής κινητικότητας στον επαγγελματικό τους χώρο, φαινόμενο που δεν παρατηρείται καθόλου ή σε τέτοια έκταση στην περίπτωση των μηχανικών, των γιατρών ή των δικηγόρων. Αυτή η κινητικότητα μεταξύ διαφορετικών επαγγελματικών ειδikeύσεων (π.χ. από τα λογιστικά στα φοροτεχνικά και τα χρηματοπιστωτικά, ή από τη λογιστική στη μηχανοργάνωση και τη διοίκηση της επιχείρησης), παράλληλα με την κινητικότητα μεταξύ διαφορετικών θέσεων της ιεραρχίας μιας συγκεκριμένης επαγγελματικής ειδikeυσης (π.χ. από υπάλληλος σε αυτοαπασχολούμενο ή σε στέλεχος), είναι ένδειξη ενός επαγγέλματος με πολλές και συχνά πολλαπλές ειδικότητες.

Παρά την έλλειψη θεσμικού πλαισίου για τα επαγγελματικά δικαιώματα στην αγορά των οικονομικών επαγγελμάτων, από την πλευρά των επιχειρήσεων το θέμα αντιμετωπίζεται στα πλαίσια της πολιτικής εργατικού δυναμικού που ακολουθούν. Βέβαια, αυτή δεν είναι ενιαία και ομοιογενής. Για παράδειγμα, στο βαθμό που υφίσταται πολιτική στελεχών, οι εργοδότες του σύγχρονου ιδιωτικού τομέα (σε αντίθεση με τον παραδοσιακό μικρομεσαίο

τομέα) δεν ενδιαφέρονται για την εγγύηση που παρέχει η εγγραφή και η άδεια ασκήσεως επαγγέλματος, αλλά ενδιαφέρονται για την ουσία του επιστημονικού επαγγέλματος, δηλαδή τη γνώση και την κατάρτιση με βάση ένα σώμα επιστημονικής γνώσης. Συχνά όσον αφορά την πρόσληψη ανωτέρων στελεχών ως κεντρικό κριτήριο χρησιμοποιείται το πτυχίο του ξένου πανεπιστημίου, το οποίο αποτελεί βάση για την περαιτέρω κατάρτιση και αξιοποίηση του στελέχους. Η σχέση μεταξύ ελληνικού και ξένου πτυχίου συχνά υποκρύπτει μια ανισότητα στην πληροφόρηση και τη γνώση και υποδηλώνει μια άλλη διάσταση του κατακερματισμού της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων.

Ο εκ πρώτης όψεως αθεσμοποίητος χαρακτήρας της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων δε σημαίνει πως στο εσωτερικό αυτής της ενιαίας αγοράς εργασίας δεν έχουν υπάρξει επιμέρους ρυθμίσεις επαγγελματικών δικαιωμάτων. Οι υφιστάμενες και οι διαμορφούμενες ρυθμίσεις, δίνουν την εικόνα μιας κατακερματισμένης αγοράς, στην οποία επιμέρους ομάδες πτυχιούχων έχουν κατοχυρωμένα επαγγελματικά δικαιώματα. Παράλληλα, αυτή η αγορά βρίσκεται υπό διαμόρφωση πρώτον ως προς το «εξωτερικό» της (σε σχέση με τους μη πτυχιούχους και τους πτυχιούχους μη οικονομικών σχολών), δεύτερον, ως προς το «εσωτερικό» της (με την εξομοίωση των επαγγελματικών δικαιωμάτων όλων των πτυχιούχων οικονομικών σχολών). Η διαδικασία αυτή μορφοποιείται στο διάσπαρτο δίκαιο, το οποίο υφίσταται επί δεκαετίες και έχει αναδιαμορφωθεί στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980.

Πρωταρχικό στοιχείο αυτών των επιμέρους ρυθμίσεων στην αγορά των οικονομικών επαγγελμάτων είναι το δικαίωμα της υπογραφής. Αυτό αφορά, κατά κύριο λόγο, το δικαίωμα άσκησης του λογιστικού επαγγέλματος και υπογραφής ισολογισμών και, κατά δεύτερο λόγο, το δικαίωμα υπογραφής των οικονομικοτεχνικών μελετών. Το θέμα της υπογραφής ισολογισμών δεσπόζει στο χώρο των οικονομικών επαγγελμάτων κατά τη διάρκεια της τελευταίας τριακονταετίας τουλάχιστον.

Την εποχή σύστασης του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε., τα επαγγελματικά δικαιώματα ως προς την άσκηση του λογιστικού επαγγέλματος και το δικαίωμα υπογραφής ισολογισμών καθορίζονταν αφενός από συλλογική σύμβαση εργασίας, αφετέρου από τη φορολογική νομοθεσία. Από τη μία, λογιστές θεωρούνταν, όσοι τηρούσαν ένα από τα βιβλία του Κώδικα Φορολογικών Στοιχείων και δικαιούνταν να υπογράψουν ισολογισμούς οι πτυχιούχοι Οικονομικών Α.Ε.Ι. με διετή προϋπηρεσία³⁰. Από την άλλη, το τότε ισχύον φο-

ρολογικό καθεστώς³¹, όριζε πως ισολογισμοί επιχειρήσεων με ετήσια ακαθάριστα έσοδα άνω των 25.000.000 δραχμών πρέπει να υπογράφονται από πτυχιούχο Ανωτάτης Οικονομικής Σχολής. Κατεξάίρεση επέτρεπε, με ορισμένες προϋποθέσεις³², στους εμπειροτέχνες λογιστές που δεν έχουν πτυχίο οικονομικού Α.Ε.Ι. να υπογράφουν ισολογισμούς Α.Ε.

Μετά την ίδρυση του Ο.Ε.Ε., η τροποποίηση της νομοθεσίας σχετικά με το δικαίωμα υπογραφής ισολογισμών, έγινε κεντρικό αίτημα κατοχύρωσης των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων³³. Μεταξύ των οικονομικών σχολών και τμημάτων οι πτυχιούχοι της Α.Σ.Ο.Ε.Ε. και των Α.Β.Σ. βρίσκονταν σε πλεονεκτικότερη θέση ως προς την αναγνώριση επαγγελματικών δικαιωμάτων στον τομέα υπογραφής και ελέγχου των ισολογισμών. Με αυτήν την τροποποίηση το Ο.Ε.Ε. διεκδικούσε την εξομοίωση των πτυχιούχων των Οικονομικών Τμημάτων των Νομικών Σχολών και της Π.Α.Σ.Π.Ε. με τους πτυχιούχους της Α.Σ.Ο.Ε.Ε., της Α.Β.Σ.Π. και της Α.Β.Σ.Θ., οι οποίοι είχαν ήδη το δικαίωμα υπογραφής ισολογισμών και λογαριασμών αποτελεσμάτων χρήσεως³⁴. Η τροποποίηση έγινε, αλλά αναγνωρίστηκε το δικαίωμα και σε πτυχιούχους της Σχολής Διοίκησης Οικονομίας των Τ.Ε.Ι. να υπογράφουν ισολογισμούς³⁵. Έκτοτε, το Ο.Ε.Ε. ζητά να ξανατροποποιηθεί ο Κ.Φ.Σ., λόγω της εξομοίωσης των πτυχιούχων Α.Ε.Ι. με τους πτυχιούχους Τ.Ε.Ι.

Η παραπάνω ρύθμιση, σε συνδυασμό με άλλες εξελίξεις σχετικά με τα επαγγελματικά δικαιώματα των πτυχιούχων Τ.Ε.Ι.³⁶, οι οποίες επέτρεπαν σε πτυχιούχους των Τ.Ε.Ι. να καταλαμβάνουν θέσεις λογιστού, τις οποίες διεκδικούσε το Ο.Ε.Ε. για τα μέλη του, άνοιξε ένα νέο πεδίο συγκρούσεων για την κατοχύρωση των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων Α.Ε.Ι. Η αντιπαράθεση για τα επαγγελματικά δικαιώματα των πτυχιούχων γενικεύθηκε με τη διαμαρτυρία του Ο.Ε.Ε. κι άλλων ομοειδών επιμελητηρίων (όπως το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, το Γεωτεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, ο Πανελλήνιος Ιατρικός Σύλλογος, το Επιμελητήριο των Εικαστικών Τεχνών, η Ένωση Ελλήνων Χημικών, η Ένωση Ελλήνων Φυσικών, η Ελληνική Μαθηματική Εταιρεία και η Πανελλήνια Ένωση Βιολόγων), κατά της εξομοίωσης των πτυχιούχων Α.Ε.Ι. και Τ.Ε.Ι., ως προς τα επαγγελματικά δικαιώματά τους.

Το νόημα της διαμάχης μεταξύ πτυχιούχων Α.Ε.Ι. και Τ.Ε.Ι. βρίσκεται στο θέμα του ελέγχου της προσφοράς εργασίας στις αγορές των επιστημονικών επαγγελμάτων. Η οριοθέτησή τους, έναντι των μη πτυχιούχων Α.Ε.Ι., αποτελεί κοινό τόπο της δρα-

στηριότητας των επιμελητηρίων. Στον ίδιο άξονα, τοποθετούνται και οι παρεμβάσεις τους, σε σχέση με την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Αξιοσημείωτη είναι η άποψη που έχει εκφράσει, με αφορμή τη διαπίστωση της ύπαρξης 7.000 ανέργων μηχανικών, ο πρόεδρος του Τ.Ε.Ε. ζητώντας «να κλείσουν οι σχολές των Τ.Ε.Ι. που αντιστοιχούν στο Ε.Μ.Π.»³⁷. Παρόμοια αντιπαράθεση δημιουργείται σε περιπτώσεις εξισώσεως πτυχίων και προϋπηρεσίας³⁸.

Τέλος, στη διαδικασία οριοθέτησης της αγοράς των οικονομικών επαγγελματιών, η διαμάχη δεν έχει υπάρξει μόνον με τους μη πτυχιούχους. Αφορά και την οριοθέτηση των επαγγελματικών δικαιωμάτων στο εσωτερικό των πτυχιούχων Α.Ε.Ι., των επιστημονικών επαγγελματιών και των ενώσεών τους. Είναι χαρακτηριστική η έντονη αντιπαράθεση μεταξύ Τ.Ε.Ε. και Ο.Ε.Ε., σχετικά με το θέμα της υπογραφής των οικονομικοτεχνικών μελετών από μέλη του Ο.Ε.Ε., όταν το Τ.Ε.Ε. είχε ταχθεί ρητά κατά της συνυπογραφής³⁹. Ανάλογες συγκρούσεις επαγγελματικών συμφερόντων μεταξύ πτυχιούχων, έχουν υπάρξει και με τους δικηγόρους που απασχολούνται ως οικονομικοί σύμβουλοι⁴⁰.

3.4. Τα οικονομικά επαγγέλματα στο δημόσιο τομέα

Ενώ στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, το θέμα της υπογραφής ισολογισμών και οικονομικοτεχνικών μελετών, έχει αποτελέσει το κεντρικό πεδίο συγκρούσεων για την οριοθέτηση των επαγγελματικών δικαιωμάτων, στο δημόσιο τομέα της οικονομίας, το κεντρικό θέμα είναι η κατοχύρωση των οικονομικών επαγγελματιών με τη σύσταση κλάδου οικονομολόγων. Αυτό αφορά, τόσο τις Δημόσιες Επιχειρήσεις και Οργανισμούς, όσο και τη Δημόσια Διοίκηση.

Οι Δημόσιες Επιχειρήσεις και Οργανισμοί, βασίζονται σε λειτουργίες, όπως η τιμολογιακή πολιτική, οι προμήθειες, οι επενδύσεις, η χρηματοδότηση κλπ., δηλαδή λειτουργίες που απαιτούν οικονομικούς επιστήμονες. Ωστόσο, στην πλειοψηφία τους, ενώ απασχολούν πτυχιούχους οικονομικών σχολών, δεν έχουν θεσμοθετημένο κλάδο οικονομολόγων στους οργανισμούς τους. Ο Ο.Τ.Ε., για παράδειγμα, απασχολεί 300 οικονομολόγους, αλλά δεν έχει σχετικό κλάδο στον οργανισμό του⁴¹. Το πρόβλημα αυτό, είναι σημαντικό και επίκαιρο. Όταν γίνεται συζήτηση για την προβληματικότητα των Δ.Ε.Κ.Ο. και την ανάγκη λειτουργίας τους, με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια (ενώ υπάρχει θέμα αν λειτουργούν καν με οικονομικά κριτήρια), γεννάται το θέμα της οικονομικής οργάνωσής τους και το ερώτημα πώς είναι δυνατόν να

υπάρχουν επιχειρήσεις χωρίς την τυπική, έστω, προϋπόθεση του κλάδου των οικονομολόγων. Βέβαια, η ύπαρξη κλάδου οικονομολόγων, δεν οδηγεί από μόνη της στην χρήση των (ιδιωτικο)οικονομικών κριτηρίων. Η ανυπαρξία, όμως, υποδηλώνει μια σπατάλη ανθρώπινου κεφαλαίου στο δημόσιο τομέα, για την οποία ευθύνεται το πολιτικό management.

Στη δημόσια διοίκηση, το θέμα του κλάδου των οικονομολόγων αποτέλεσε αντικείμενο αντιπαράθεσης, στα πλαίσια της διαδικασίας κατάρτισης νέων οργανισμών⁴². Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του οργανισμού του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας. Στον τελευταίο οργανισμό του, όχι μόνο δεν προβλεπόταν κλάδος οικονομολόγου, αλλά προτάθηκε και η κατάργηση του κλάδου ειδικών οικονομολόγων που προέβλεπε ο, από το 1962, οργανισμός του υπουργείου. Σύμφωνα με το νέο οργανισμό, προτάθηκε η σύσταση κλάδου Π.Ε.1 (πανεπιστημιακής εκπαίδευσης) οικονομικού, στον οποίο συγκαταλέγονται όσοι έχουν πτυχίο Οικονομικών Επιστημών, Νομικών Σχολών, Σχολών Πολιτικών Επιστημών και Σχολών Κοινωνιολογίας. Επιπλέον, για τον εν λόγω κλάδο, δεν προβλεπόταν ειδικότητες και θέσεις, όπως συμβαίνει για αντίστοιχο κλάδο των τεχνικών.

Η συζήτηση μεταξύ υπουργείου Προεδρίας και Ο.Ε.Ε., σχετικά με τη σύσταση κλάδου οικονομολόγων στη δημόσια διοίκηση, έδειξε την άγνοια των πολιτικών προϊσταμένων της δημόσιας διοίκησης, σχετικά με την ανάγκη ανάλυσης των καθηκόντων και την ουσία της πολιτικής εργατικού δυναμικού στο επίπεδο των επιχειρήσεων και των οργανισμών⁴³. Και ας έχει τονιστεί επανειλημμένα, πως ο δημόσιος τομέας (υπηρεσίες, οργανισμοί και επιχειρήσεις), έχουν ανάγκη από εκσυγχρονισμό της οργανωτικής δομής τους και ότι έχουν ανάγκη από επιχειρησιακά στελέχη⁴⁴. Άλλωστε, μια σοβαρή (μη πελατειακή) πολιτική προσλήψεων και δημιουργίας στελεχών, δεν είναι δυνατόν να μη στηρίζεται στο σαφή προσδιορισμό των θέσεων εργασίας, των καθηκόντων που τις χαρακτηρίζουν και των προσόντων, τυπικών και ουσιαστικών, που πρέπει να έχουν οι υποψήφιοι να τις επανδρώσουν. Η μη κατοχύρωση του κλάδου οικονομολόγων στο δημόσιο τομέα, οφείλεται κυρίως στην έλλειψη πολιτικής απασχόλησης και εκσυγχρονισμού του δημόσιου τομέα στο σύνολό του και συμβάλλει, σ' ένα βαθμό, στη διατήρηση της εκκρεμότητας, ως προς την κατοχύρωση των επαγγελματικών δικαιωμάτων των οικονομολόγων.

Η δραστηριότητα των οικονομικών επιστημόνων και του Ο.Ε.Ε., για τη σύσταση κλάδου οικονομολόγων στο δημόσιο το-

μέα, δε διοργανώνεται με αφετηρία την ανάγκη εκσυγχρονισμού του, αν και συχνά γίνεται επίκληση και αυτού του θέματος. Το αίτημα της συγκρισιμότητας με ήδη κατοχυρωμένα επιστημονικά επαγγέλματα, αποτελεί το έδαφος επί του οποίου διοργανώνεται η παρέμβαση των οικονομικών επιστημόνων στο δημόσιο τομέα. Καθώς δεν κυριαρχεί η ενιαία επαγγελματική συνείδηση και τα αιτήματα για τη συγκρισιμότητα, προωθούνται μέσω του κλασικού συνδικαλισμού, έχουμε στοιχεία μιας ερμηνείας του γιατί δεν υπάρχει ισχυρή πίεση για την κατοχύρωση του επαγγέλματος.

Η συγκρισιμότητα αφορά, τόσο τις αμοιβές, όσο και την υπηρεσιακή εξέλιξη. Η συγκρισιμότητα με το Τ.Ε.Ε. και τους τεχνικούς επιστήμονες, είναι ένα από τα βασικά επιχειρήματα στην πορεία δημιουργίας του Ο.Ε.Ε. Στα μέσα της δεκαετίας του 1970, ο Γ. Στάθης σημείωνε πως «ένας πτυχιούχος τεχνικός προσλαμβάνεται με 17.000 μισθό ενώ ο δικός μας μισθός είναι στο επίπεδο των 10.000 δρχ., ενώ των οικονομολόγων με 2.500 δρχ. ... Αυτό, από τη μία μεριά, έχει σχέση με την υποβάθμιση του περιεχομένου των σπουδών στις Οικονομικές Σπουδές... Από την άλλη μεριά, είναι η ιδιαίτερη προώθηση που επιτυγχάνουν οι διάφοροι φορείς, που είναι ιδιαίτερα οργανωμένοι και στην περίπτωση εδώ, το Τ.Ε.Ε. που προωθεί τα συμφέροντα των τεχνικών...»⁴⁵. Στον τομέα των Δ.Ε.Κ.Ο., τα κρατικά μονοπώλια της Δ.Ε.Η. και του Ο.Τ.Ε., αποτελούν προνομιακό πεδίο συγκρίσεων μεταξύ των μελών του Ο.Ε.Ε. και του Τ.Ε.Ε. και αφορούν, είτε τη στελέχωση των υπηρεσιών τους⁴⁶, είτε το μισθολόγιο⁴⁷. Η συγκρισιμότητα ως αίτημα, δεν εγείρεται μόνον προς την πλευρά των τεχνικών και του Τ.Ε.Ε. Εγείρεται και όταν διαπιστώνεται διαφορετική οικονομική μεταχείριση μεταξύ επιστημόνων πτυχιούχων Οικονομικών και Γεωπονικών σχολών με τα ίδια προσόντα⁴⁸.

Συνολικά, οι παρεμβάσεις του Ο.Ε.Ε. στον ιδιωτικό και το δημόσιο τομέα, δείχνουν τις διαστάσεις της υπό θεσμοθέτηση αγοράς των οικονομικών επαγγελματιών, μετά από δεκαετίες έλλειψης θεσμικού πλαισίου και συνεπώς, ανυπαρξίας αναγνωρισμένων επαγγελματικών δικαιωμάτων για τους πτυχιούχους οικονομικούς επιστήμονες και κατακερματισμού της. Τα ζητήματα επαγγελματικής κατοχύρωσης των πτυχιούχων μελών του Ο.Ε.Ε. που έχουν εγερθεί από την εποχή ίδρυσης του Ο.Ε.Ε.⁴⁹, σε συνδυασμό με τα υφιστάμενα χαρακτηριστικά της αγοράς των οικονομικών επαγγελματιών, δείχνουν πως η κατοχύρωση των επαγγελματικών δικαιωμάτων στην αγορά δεν είναι απλά υπόθεση ορισμού των οικονομικών επαγγελματιών και νομοθετικών ρυθμίσεων.

4. Συμπεράσματα

Οι σύγχρονες κοινωνίες χαρακτηρίζονται από την επέκταση των ρυθμιζόμενων επιστημονικών επαγγελμάτων, τα οποία προϋποθέτουν πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Κατά κανόνα, οι κοινωνιολογικές και οι οικονομολογικές προσεγγίσεις, σημειώνουν τη μονοπωλιακή θέση και λειτουργία των εν λόγω επαγγελμάτων στην αγορά εργασίας, θέση που οδηγεί στη διάγνωση ιδιαίτερων επιστημονικών-επαγγελματικών αγορών εργασίας. Σε αυτές, τα επαγγελματικά δικαιώματα ελέγχονται με μεθόδους, όπως η εγγραφή σε επιστημονικές-επαγγελματικές ενώσεις, η βεβαίωση από αυτές της επαγγελματικής ικανότητας, ή η χορήγηση αδειών ασκήσεως επαγγέλματος.

Στη χώρα μας, τα νομικά, τα ιατρικά και τα τεχνικά επαγγέλματα, ανήκουν σαφώς στην κατηγορία των ελεγχόμενων και ρυθμιζόμενων επιστημονικών επαγγελμάτων. Οι αντίστοιχες επαγγελματικές ενώσεις (σύλλογοι ή επιμελητήρια), διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στη ρύθμιση των επιστημονικών-επαγγελματικών αγορών εργασίας. Τα οικονομικά επαγγέλματα βρίσκονται, τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, σε μεταβατική περίοδο, η οποία χαρακτηρίζεται από τη δημιουργία του Οικοοικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος και την προσπάθεια κατοχύρωσης και θεσμοποίησης των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων οικονομικών σχολών.

Η αγορά των οικονομικών επαγγελμάτων δεν είναι εύκολο να ορισθεί, αφενός λόγω των ελλειπών στατιστικών στοιχείων⁵⁰, αφετέρου λόγω της μακροχρόνιας αθεσμίας (έλλειψης θεσμικού πλαισίου για τα επαγγελματικά δικαιώματα) και ετεροαπασχόλησης που τη χαρακτηρίζει, καθώς τα οικονομικά επαγγέλματα δεν ασκούνταν μόνον από πτυχιούχους οικονομικών σχολών. Η συλλογική δράση των πτυχιούχων οικονομικών σχολών, η οποία αναπτύσσεται σε μια περίοδο επέκτασης της συνδικαλιστικής δραστηριότητας των μισθωτών και αύξησης των πτυχιούχων στην αγορά εργασίας, αποσκοπεί στην οριοθέτηση και τον έλεγχο αυτής της αγοράς εργασίας.

Το Ο.Ε.Ε. είναι, κατά κύριο λόγο, προϊόν της δραστηριοποίησης των συλλόγων πτυχιούχων οικονομικών σχολών και των πτυχιούχων που απασχολούνται στο δημόσιο τομέα της οικονομίας. Αν οι επιστημονικές-επαγγελματικές ενώσεις ταξινομηθούν ανάλογα με το εάν στα μέλη τους και στις κινητήριες δυνάμεις τους κυριαρχούν οι πτυχιούχοι που υπάγονται στη σχέση επαγγελματίας-πελάτης ή στη σχέση εργοδότης-υπάλληλος, το Ο.Ε.Ε. ανή-

κει μάλλον στη δεύτερη κατηγορία. Η εμφάνιση επιστημονικών ενώσεων, όπως το Ο.Ε.Ε., καθώς έλαβε χώρα σε μια περίοδο επέκτασης της συνδικαλιστικής δραστηριότητας των μισθωτών, μπορεί να ειπωθεί ως τάση συλλογικής έκφρασης σχετικά νέων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας, ως τάση ανατροπής των φαινομένων εξίσωσης («κλείσιμο της ψαλίδας») στη δομή των μισθών του δημοσίου τομέα⁵¹ και ως τάση επιβολής της συγκρισιμότητας με τις πλέον ισχυρές επιστημονικές-επαγγελματικές ενώσεις της χώρας, όπως το Τ.Ε.Ε.

Η αγορά εργασίας των οικονομικών επαγγελμάτων ήταν και παραμένει σε υψηλό βαθμό μια μη οριοθετημένη αγορά, παρά τις προσπάθειες του Ο.Ε.Ε. να αναδειχθεί σε ρυθμιστή της. Από τα χαρακτηριστικά της αγοράς των οικονομικών επαγγελμάτων, όπου α) απουσιάζει η κατοχύρωση και ο έλεγχος των αποκλειστικών επαγγελματικών δικαιωμάτων για τους πτυχιούχους των Οικονομικών Σχολών και Τμημάτων Α.Ε.Ι. και β) τα επαγγελματικά δικαιώματα σε συγκεκριμένους τομείς της αγοράς (π.χ. υπογραφή ισολογισμών) αποτέλεσαν, στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, αντικείμενο τροποποιήσεων με ταυτόχρονη επαγγελματική κατοχύρωση των τυπικά ετεροαπασχολουμένων σε οικονομικά επαγγέλματα (πτυχιούχων νομικών, πολιτικών και άλλων επιστημών, καθώς και των μη πτυχιούχων), προκύπτει η εικόνα μιας αθεσμοποίητης και κατακερματισμένης αγοράς εργασίας.

Το Ο.Ε.Ε., στη δεκάχρονη πορεία του, προσπάθησε να λύσει το πρόβλημα του πρακτικού προσδιορισμού των οικονομικών επαγγελμάτων για την άσκηση των οποίων το Ο.Ε.Ε. διεκδίκησε και δικαιούται να χορηγεί άδειες ασκήσεως επαγγέλματος. Μια από τις συνέπειες αυτού είναι πως το Ο.Ε.Ε. δε συσπειρώνει στις λειτουργίες του το σύνολο των ενεργών πτυχιούχων οικονομικών επιστημόνων και επαγγελματιών. Η αιτία αυτού του γεγονότος, πρέπει να αναζητηθεί στη μακροχρόνια άσκηση των οικονομικών επαγγελμάτων σε συνθήκες έλλειψης θεσμικού πλαισίου και κατακερματισμού των επαγγελματικών δικαιωμάτων, καθώς οι Οικονομικές Σχολές και Τμήματα των Α.Ε.Ι., χορηγούσαν και χορηγούν πτυχία, τα οποία δε συνεπάγονται τη χορήγηση διακεκριμένων επαγγελματικών δικαιωμάτων στους πτυχιούχους.

Από την κατοχύρωση των επαγγελματικών δικαιωμάτων στο χώρο των οικονομικών επαγγελμάτων, εξαρτάται η αποτελεσματική λειτουργία του Ο.Ε.Ε. ως επιστημονικού-επαγγελματικού φορέα των Ελλήνων πτυχιούχων οικονομολόγων. Η ανάπτυξη και η καθιέρωση του Ο.Ε.Ε. στην αγορά των οικονομικών επαγγελμάτων και στην «πολιτική αγορά» είναι συνάρτηση, κυρίως, της

δυνατότητας πραγματικού ελέγχου των επαγγελματικών δικαιωμάτων των πτυχιούχων στην αγορά εργασίας, όχι μέσω της υποχρεωτικότητας της εγγραφής στο Ο.Ε.Ε., αλλά βάσει της χορήγησης αδειών άσκησης επαγγέλματος. Η έκδοση του Π.Δ. 475 και η σταδιακή έκδοση αδειών άσκησης του οικονομικού επαγγέλματος, δίνει μια νέα ώθηση προερχόμενη από την «πολιτική αγορά», από το κράτος. Αυτό όμως, δε σημαίνει αυτόματα και έλεγχο της αγοράς εργασίας από το Ο.Ε.Ε.

Το πρόβλημα του προσδιορισμού των οικονομικών επαγγελματιών μπορεί να λυθεί, αφενός μέσω της καταγραφής των επαγγελματικών ειδικεύσεων στην υπάρχουσα αγορά, αφετέρου μέσω της προσέγγισης του οικονομικού επαγγέλματος, ως ενιαίου με πολλές και πολλαπλές ειδικότητες⁵². Με δεδομένη την προώθηση της ελεύθερης διακίνησης μισθωτών και ελεύθερων επαγγελματιών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και τη διαδικασία αμοιβαίας αναγνώρισης διπλωμάτων (τα οποία τίθενται από τις οδηγίες 89/48 και 77/249), είναι εμφανής η ανάγκη ρυθμίσεων που να κατοχυρώνουν τα επαγγελματικά δικαιώματα των πτυχιούχων οικονομικών σχολών και να συμβαδίζουν με τις ρυθμίσεις του Κοινοτικού Δικαίου. Η πρακτική αντιμετώπιση αυτών των θεμάτων, απαιτεί έρευνα που να αξιοποιεί τις μεθόδους και τα συμπεράσματα της Οικονομικής της Εργασίας και των Εργασιακών Σχέσεων – ενός τομέα της οικονομικής επιστήμης που δεν έχει γνωρίσει ιδιαίτερη ανάπτυξη στις Οικονομικές Σχολές και τα Τμήματα των ελληνικών Πανεπιστημίων, ούτε έχει προσελκύσει την προσοχή της επιστημονικής δραστηριότητας του Ο.Ε.Ε.

Σημειώσεις

1. Τα νέα επαγγέλματα στον τομέα των υπηρεσιών συνιστούν μια εξαιρετικά ανομοιογενή κατηγορία, όπου συνυπάρχουν επιστημονικά επαγγέλματα και απλές χειρωνακτικές εργασίες.

2. Ενδιαφέρουσα είναι η ιστορία του Ινστιτούτου Λογιστών του Λονδίνου Margerison (1980). Ήδη από το 1854, είχαν συσταθεί στη Σκωτία Societies των λογιστών. Ένα παρόμοιο, δημιουργήθηκε στο Λίβερπουλ το 1870. Την ίδια χρονιά στο Λονδίνο, λογιστές δυσαρεστημένοι από το γεγονός ότι η Βασίλισσα δεν αναγνώριζε το ιδιαίτερο επαγγελματικό status των λογιστών, συνέστησαν το Ινστιτούτο Λογιστών του Λονδίνου με σκοπό «την αναβάθμιση των γνώσεων και του status των επαγγελματιών λογιστών του Λονδίνου, την προώθηση της αποδοτικότητας και της χρησιμότητάς τους και την έκφραση των απόψεών τους, σε όλα τα θέματα που άπτονται του επαγγέλματος». Κάθε λογιστής που είχε ασκήσει το επάγγελμα επί πέντε

έτη, είχε το δικαίωμα να θέσει υποψηφιότητα για την εγγραφή του στο Ινστιτούτο.

3. Στις 9 Ιουλίου 1974, ομάδα πτυχιούχων οικονομικών σχολών και τμημάτων Α.Ε.Ι., αποφάσισε τη δημιουργία του Συνδέσμου Δημιουργίας του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος (Σ.Δ.Ο.Ε.Ε.). Ο Σ.Δ.Ο.Ε.Ε., με την υπ' αριθμόν 1981/74 απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών.

4. Επερωτήσεις σχετικά με το θέμα δημιουργίας οικονομικού επιμελητηρίου (1.10.76), (18.10.76). Πριν από το σχέδιο νόμου που κατατέθηκε στη Βουλή στις 21 Αυγούστου 1978, ψηφίσθηκε στις 14 Νοεμβρίου 1980 και δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 27 Δεκεμβρίου 1980, είχαν κατατεθεί δύο ακόμη νομοσχέδια: ένα το 1975 από την πλευρά βουλευτών της τότε συμπολίτευσης και ένα το 1978 από την πλευρά της αντιπολίτευσης με την υποστήριξη του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε.

5. Για την ίδρυση του Ο.Ε.Ε., στο χώρο των οικονομικών επιστημόνων, εκτός από τον Σ.Δ.Ο.Ε.Ε., δραστηριοποιούνται και συντονίζονται μέσω του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε., ο Σύλλογος Διπλωματούχων Α.Σ.Ο.Ε.Ε., ο Σύνδεσμος Πτυχιούχων Α.Β.Σ.Π., ο Σύλλογος Πτυχιούχων Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, ο Σύνδεσμος Τραπεζικών Υπαλλήλων Ανώτατων Σχολών, ο Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού Α.Τ.Ε., ο Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού Δ.Ε.Η., ο Σύλλογος Επιστημόνων Υπαλλήλων Ο.Τ.Ε., ο Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού Α.Ε.Ε. Υδάτων, ο Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού Ο.Σ.Ε., ο Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού Ο.Α., το Σωματείο Ορκωτών Λογιστών και ο Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού Α.Σ.Ο.Ε.Ε. Σύντομα, στους παραπάνω προστίθενται ο Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού Υπουργείου Γεωργίας, ο Σύλλογος Επιστημονικού Προσωπικού Υπουργείου Κοινωνικών Υπηρεσιών και οι Πτυχιούχοι Οικονομικών Σχολών Εταιρειών Πετρελαιοειδών.

6. Η ραγδαία επέκταση της συνδικαλιστικής δραστηριότητας των μισθωτών μετά τη μεταπολίτευση αναλύεται στο Ιωάννου Χρ., *Μισθωτή Απασχόληση και Συνδικαλισμός*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1989.

7. Στην ίδρυση Ο.Ε.Ε. αντέδρασαν τα Εμποροβιομηχανικά Επιμελητήρια Πειραιά, Θεσσαλονίκης, Βόλου, Ηρακλείου, Χανίων, δηλαδή των περισσότερων μεγάλων πόλεων της χώρας. (Οικονομικό Επιμελητήριο, τεύχ. 2, σ. 7).

8. Σε αυτή τη διαδικασία ήταν αποφασιστική η κοινή σύσκεψη εκπροσώπων των Ε.Β.Ε. και της διοίκησης του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε., στο Ε.Β.Ε.Α. τις 22 Ιουνίου 1978. Οι εκπρόσωποι των Ε.Β.Ε. αναγνώρισαν τότε την ανάγκη ίδρυσης Ν.Π.Δ.Δ. που θα συμπεριλάβει τους Έλληνες οικονομολόγους, συμφώνησαν στην παροχή από το Ο.Ε.Ε. γνωμοδοτήσεων προς την πολιτεία επί γενικών οικονομικών θεμάτων εκτός εκείνων, για τα οποία η αντίστοιχη αρμοδιότητα ανήκει στα Ε.Β.Ε., αποδέχθηκαν την καταχώρηση των επωνυμιών των μελών του Ο.Ε.Ε. σε διεθνείς οικονομολογικούς οργανισμούς, όμως ακόμη και τότε επέμειναν στη μη χρησιμοποίηση του τίτλου επιμελητήριο από το φορέα των οικονομολόγων και την προαιρετική εγγραφή των επιστημόνων. Ας σημειωθεί ότι έως τότε επιμελητήρια είχαν οι εμποροβιομήχανοι, οι τεχνικοί, οι εφοπλιστές, οι ξενοδόχοι, οι καλλιτέχνες, οι γεωπόνοι. Οι εκπρόσωποι του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. επικαλέστηκαν επίσης το γεγονός ότι

στα Ε.Β.Ε. η εγγραφή είναι υποχρεωτική. (Οικονομικό Επιμελητήριο, τεύχ. 29, σ. 7-8 και τεύχος 28, σ. 9-10. Για την αρχική στάση των Ε.Β.Ε. βλέπε, επίσης και τεύχ. 15, σ. 4-5).

9. Βλέπε σχετικά στο Μωραΐτης Δ., *Το Οικονομικό Επιμελητήριο θα πεθάνει στην γέννα*, Ελευθεροτυπία, 17.11.1980.

10. Για την υποχρεωτικότητα της εγγραφής, ο Δ. Μωραΐτης γ.γ. του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. σημείωνε πως «προβλέπεται σε όλα τα επιμελητήρια της χώρας και του εξωτερικού. Αυτή η υποχρεωτικότητα θα δώσει και οντότητα στο Ο.Ε.Ε. γιατί θα είναι άλλο το κύρος μιας διοίκησης 40.000 επιστημόνων και άλλο μιας διοίκησης πεντακοσίων και χίλιων επιστημόνων. Εξάλλου, η μαζικότητα αυτή θα δώσει την ευκαιρία να επιβιώσουν τα διάφορα όργανα του Επιμελητηρίου και τη δυνατότητα να ιδρυθούν οι επιτροπές εκείνες που είναι αναγκαίες με τις επιστημονικές τους έρευνες να προσφέρουν...» (Οικονομικό Επιμελητήριο, τεύχ. 27, σ. 25-26).

11. Βλέπε σχετικά στο Μωραΐτης Δ., *Το Οικονομικό Επιμελητήριο θα πεθάνει στην γέννα*, Ελευθεροτυπία, 17.11.1980.

12. Έκτοτε, η Κεντρική Διοίκηση του Ο.Ε.Ε. λύνει τυχόν προβλήματα σχετικά με κατηγορίες πτυχιούχων που δεν αναφέρονται σαφώς στο σχετικό άρθρο για τα μέλη του Ο.Ε.Ε.

13. Εκτός από τις απογραφές, τα διαθέσιμα στοιχεία είναι απλές εκτιμήσεις συνδικαλιστών και δημοσιογράφων σχετικά με το ποιοί πτυχιούχοι πράγματι ασκούν οικονομολογικά επαγγέλματα στην χώρα μας. Ο Σύνδεσμος Δημιουργίας του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, την περίοδο 1974-81, μιλούσε συνεχώς για 40.000 επιστήμονες που ασκούν οικονομολογικά επαγγέλματα. Σε μια από τις εκδηλώσεις, στο Σ.Δ.Ο.Ε.Ε., ο Αρ. Δερβός είχε παρουσιάσει αναλυτικότερα στοιχεία σύμφωνα με τα οποία, οι εργαζόμενοι πτυχιούχοι οικονομικών και πολιτικών επιστημών, το 1981 ήταν 36.559, εκ των οποίων, ο κύριος όγκος απασχολούνταν κατά 24,8% σε Δημόσιες Υπηρεσίες, κατά 20% στο Εμπόριο, κατά 15,4% σε Τράπεζες και Ασφάλειες και κατά 13,9% στην Βιομηχανία, Βιοτεχνία, ενώ μόνον το 5% ασκούσε ελεύθερα επαγγέλματα και παρείχε συναφείς υπηρεσίες. Επίσης, σύμφωνα με τα εν λόγω στοιχεία, το 10% των πτυχιούχων Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημόνων, ήταν άνεργοι. Όμως, στην αναφερόμενη μελέτη, δεν αναφέρονταν η πηγή και ο τρόπος υπολογισμού των στοιχείων. Αξίζει πάντως να σημειωθεί πως τα εν λόγω στοιχεία αφορούν και τους πτυχιούχους πολιτικών επιστημών, οι οποίοι σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1981 ανέρχονταν σε 10.799 άτομα. Επίσης, η κατανομή των πτυχιούχων γίνεται κατά κλάδους οικονομικής δραστηριότητας πράγμα που δεν διευκρινίζει αν ασκούν οικονομολογικά επαγγέλματα ή άλλα.

14. Δεδομένης της έκτασης των μη πτυχιούχων που ασκούν οικονομολογικά επαγγέλματα, ο Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. αναγνώριζε τα κεκτημένα δικαιώματα των μη πτυχιούχων επαγγελματιών, οι οποίοι, κατά την ψήφιση του σχεδίου νόμου «ασκούσαν καθήκοντα ή κατέχουν θέσεις για τις οποίες στο εξής απαιτούνταν τίτλος οικονομικού Α.Ε.Ι.» (Οικονομικό Επιμελητήριο, τεύχ. 27, σ. 14-15).

15. Ο εκπρόσωπος του ΠΑ.ΣΟ.Κ. Γ. Παπασπύρου σε συνέλευση του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. στις 20-5-78 στο Κάραβελ, έλεγε πως το Ο.Ε.Ε. πρέπει να γίνει

«ένας θεσμοθετημένος οικονομικός σύμβουλος της κυβερνήσεως, όπως είναι ο θεσμοθετημένος σύμβουλος, Τεχνικός, το Τεχνικό Επιμελητήριο, του οποίου ο πρόεδρος παρίσταται...». Ο δε Α. Κακλαμάνης, σημείωνε πως το Ο.Ε.Ε. πρέπει «να αποτελέσει έναν παράγοντα, ισχυρό παράγοντα, ανάλογο προς το Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος».

16. Σύμφωνα με τις κατά καιρούς δηλώσεις της διοίκησης του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε., τα μέλη του ανέρχονταν, τον Οκτώβριο 1978 σε 3.600, τον Ιανουάριο 1979 πέρασαν τις 5.000, το Μάιο 1979 έφτασαν τις 6.000 και τον Ιούνιο 1980 ξεπέρασαν τις 7.000. Ας σημειωθεί ότι δικαίωμα εγγραφής ως μέλη του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε., είχαν και οι επί πτυχίω φοιτητές οικονομικών σχολών και τμημάτων Α.Ε.Ι.

17. Σύμφωνα με το μητρώο μελών του Ο.Ε.Ε. το 1984, γράφτηκαν 1.216 νέα μέλη και το 1985 γράφτηκαν 1.075. Μεγαλύτερος αριθμός μελών, 2.753, γράφτηκε το 1986, ενώ το 1987 γράφτηκαν μόνο 600 νέα μέλη.

18. Ενδεικτικά, θλέπε τους Προϋπολογισμούς-Απολογισμούς του Ο.Ε.Ε. και *Οικονομικά Χρονικά*, τεύχ. 32, σ. 29.

19. *Οικονομικά Χρονικά*, τεύχ. 34, σ. 9-11.

20. Βλέπε το άρθρο 3, εδάφιο 6 του νόμου 1479/84.

21. Βλέπε το άρθρο 3 του νόμου 1479/84.

22. Ο Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. ήδη από τα πρώτα βήματα της δημιουργίας του είχε διατυπώσει (θλέπε Οικονομικό Επιμελητήριο, τεύχ. 1, Νοέμβριος 1975) πρόταση σύμφωνα με την οποία το Ο.Ε.Ε. θα έπρεπε να χωρίζεται σε 9 κλάδους.

23. Σύμφωνα με άρθρο του Γ. Στάθη, τότε προέδρου του Σ.Δ.Ο.Ε.Ε. στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* (Φ. 1141 της 22.4.1976) προτείνεται στα πλαίσια του Ο.Ε.Ε. να υπάρχουν 9 τμήματα.

24. Στην πρόταση της Κεντρικής Διοίκησης ως επαγγέλματα που προσιδιάζουν στην ιδιότητα του οικονομικού επιστήμονα προτείνονται 20 επαγγέλματα:

Στην πρόταση της Κεντρικής Διοίκησης του Ο.Ε.Ε. ορίζεται ως προθεσμία έναρξης ισχύος της άδειας ασκήσεως οικονομολογικού επαγγέλματος, η 1η Ιανουαρίου 1985. Όπως ήδη αναφέρθηκε ο ορισμός των παραπάνω επαγγελμάτων, δεν περιλήφθηκε στο νόμο 1479/84 και ως ημερομηνία της έναρξης ισχύος της επαγγελματικής άδειας του Ο.Ε.Ε. τέθηκε η 1η Ιανουαρίου 1986. Το δε Ο.Ε.Ε. δεσμεύθηκε να ορίσει και να προτείνει επακριβώς τα οικονομολογικά επαγγέλματα των οποίων, η άσκηση θα προϋποθέτει την επαγγελματική άδεια του Ο.Ε.Ε.

25. Σύμφωνα με τον απολογισμό Δράσης της Κ.Δ. στην Β' Σύνοδο της Συνέλευσης των Αντιπροσώπων (ΣτΑ) στις 15 και 16 Δεκεμβρίου 1984 σύμφωνα με την απόφαση προηγούμενης ΣτΑ η σχετική υποεπιτροπή έπρεπε να διαμορφώνει Προεδρικά Διατάγματα για 4 τουλάχιστον Οικονομολογικά Επαγγέλματα.

«Έτσι, αυτά που αρχικά θεωρούνταν σαν οικονομολογικά επαγγέλματα και που ουσιαστικά αναφέρονταν σε ειδικότητες, ξεπεράστηκαν σαν αντίληψη και σήμερα η υποεπιτροπή εργάζεται σε σωστή κατεύθυνση, επιστημονικά θεμελιωμένη για την αντιμετώπιση του θέματος».

Στη Δ' ΣτΑ του Ο.Ε.Ε. στις 13 και 15 Δεκεμβρίου 1985, η Κ.Δ. ανακοινώ-

νει πως η υποεπιτροπή για τα Οικονομολογικά Επαγγέλματα δεν μπόρεσε να παρουσιάσει μια συνολική πρόταση.

Στη Θ' ΣτΑ που έγινε στις 5 ως 7 Δεκεμβρίου 1986 αναγνωρίστηκε απλά η εκκρεμότητα σχετικά α) με τη σύνταξη σχεδίου Προεδρικού Διατάγματος για το οικονομολογικό επάγγελμα και β) με τη νέα τροποποίηση του 1479/84 για την ημερομηνία έκδοσης άδειας από το Ο.Ε.Ε. για την άσκηση οικονομολογικού επαγγέλματος.

Η Ι' ΣτΑ του Ο.Ε.Ε. στις 20 και 21 Ιουνίου 1987 ενημερώνεται από την Κ.Δ. του Ο.Ε.Ε. πως δεν έχει προχωρήσει σε καμία από τις προγραμματισμένες ενέργειες για τον προσδιορισμό του οικονομολογικού επαγγέλματος και ως εκ τούτου δεν φαινόταν δυνατόν μέχρι το τέλος του 1987, να είχε διαμορφωθεί η οριστική πρόταση του Ο.Ε.Ε. για νομοθετική ρύθμιση κατοχύρωσης του οικονομολογικού επαγγέλματος.

26. Στην Κ' ΣτΑ του Ο.Ε.Ε. στις 11 ως 13 Δεκεμβρίου 1987, η Κεντρική Διοίκηση του Ο.Ε.Ε. ανακοινώνει πως διαμόρφωσε «Το πλαίσιο, για μια σφαιρική και καταρχήν προσέγγιση του θέματος που η Κ.Δ. προτείνει, προσδιορίζεται από τις παρακάτω αρχές:

α) Το οικονομολογικό επάγγελμα είναι ενιαίο.

β) Οι βαθμίδες ευθύνης είναι τρεις:

1. Οικονομολόγοι (Πτυχιούχοι Α.Ε.Ι.).

2. Οικονομοτέχνες (Πτυχιούχοι Τ.Ε.Ι.).

3. Οικονομικοί Βοηθοί (Απόφοιτοι Τ.Ε.Λ.) και

γ) Προσδιορισμός ειδικοτήτων στη βάση της εξειδίκευσης και της απασχόλησης».

Στις επόμενες ΣτΑ ουδέν νεώτερο υπήρξε λόγω προβλημάτων και διαπαραταξιακών συγκρούσεων στην Κ.Δ. του Ο.Ε.Ε. Ωστόσο, αναπτύχθηκε μια φιλολογία υποστήριξης της ανάγκης προσδιορισμού των οικονομολογικών επαγγελμάτων.

27. Βλέπε σχετικά στα Οικονομικά Χρονικά, τεύχ. 52, σ. 11.

28. Αυτού του τύπου η ανομοιογένεια προκύπτει από την ανάλυση της απασχόλησης των οικονομολόγων στο επίπεδο της επιχείρησης και από την ανάλυση της ζήτησης που κοινοποιείται μέσω των δημόσιων και των ιδιωτικών γραφείων εύρεσης εργασίας και δεν απαιτεί ιδιαίτερη στατιστική τεκμηρίωση.

29. Η στατιστική τεκμηρίωση παρόμοιων φαινομένων απαιτεί συστηματική και σε βάθος διερεύνηση της θέσης και της εξέλιξης των οικονομικών επιστημόνων στα πλαίσια της μικροοικονομίας των επιχειρήσεων, πράγμα που υπερβαίνει τα όρια αυτής της μελέτης και τις δυνατότητες συντόμων και ολιγομελών ερευνητικών προγραμμάτων. Τέτοιου είδους έρευνα, δεν έχει αναλάβει ούτε το άμεσα ενδιαφερόμενο σώμα του Οικονομικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, το οποίο επιδιώκει και οφείλει να απαντήσει ακριβώς σε αυτό το ερώτημα.

30. Σύμφωνα με την απόφαση 57/1975 του Π.Δ.Δ.Δ. Αθηνών που ρύθμιζε τα της συλλογικής σύμβασης των λογιστών.

31. Βάσει του άρθρου 42 παράγραφος 4 του Κώδικα Φορολογικών Στοιχείων, το οποίο ορίζει τα επαγγελματικά δικαιώματα ως προς την υπογραφή ισολογισμών Ανώνυμων Εταιρειών. Σημειωτέον ότι ο Κ.Φ.Σ. είναι της

αρμοδιότητος του Υπουργείου Οικονομικών.

32. Με την προϋπόθεση ότι έχουν υπογράψει κατά την περίοδο 1965-77 τρεις ισολογισμούς.

33. Το Ο.Ε.Ε. επεδίωξε την τροποποίηση των διατάξεων σχετικά με το δικαίωμα υπογραφής ισολογισμών όπως ορίζεται από το άρθρο 42 του Προεδρικού Διατάγματος 99/77 «Περί Κώδικα Φορολογικών Στοιχείων».

34. Βάσει του άρθρου 42 του Π.Δ. 99/77, δηλαδή του τότε ισχύοντος Κ.Φ.Σ.

35. Ο Κ.Φ.Σ. πράγματι τροποποιήθηκε με το Π.Δ. 336/86, αλλά αναγνωρίστηκε το δικαίωμα και σε πτυχιούχους της Σχολής Διοίκησης Οικονομίας των Τ.Ε.Ι. να υπογράφουν ισολογισμούς και λογαριασμούς αποτελεσμάτων χρήσεως εταιρειών με ετήσια ακαθάριστα έσοδα άνω των 80.000.000 δρχ. με την προϋπόθεση ότι έχουν 5ετή τουλάχιστον πείρα σε λογιστικό οικονομικό κλάδο του δημοσίου ή του ιδιωτικού τομέα.

36. Το Συμβούλιο Τεχνολογικής Εκπαίδευσης προκειμένου να εισηγηθεί στην κυβέρνηση τα επαγγελματικά δικαιώματα των απόφοιτων Σχολών των Τ.Ε.Ι. συγκρότησε το 1984 επιτροπές, στις οποίες ανέθεσε τη μελέτη του θέματος. Μεταξύ αυτών ήταν και μια επιτροπή για τα επαγγελματικά δικαιώματα των πτυχιούχων του Τμήματος Στελεχών Λογιστηρίου των Τ.Ε.Ι. Στη συνεδρίαση του Σ.Τ.Ε. στις 12 και 13 Φεβρουαρίου 1987, η γραμματεία του Σ.Τ.Ε. προωθεί εισήγηση ανάλογου περιεχομένου με τις τροποποιήσεις του Κ.Φ.Σ. που επέφερε το Π.Δ. 336/86. Προτείνεται οι πτυχιούχοι του παραπάνω τμήματος των Τ.Ε.Ι. να καταλαμβάνουν τις θέσεις του κατά νόμο υπεύθυνου λογιστή μετά τη συμπλήρωση πενταετούς συναφούς προϋπηρεσίας σε λογιστικό – οικονομικούς κλάδους του δημόσιου ή του ιδιωτικού τομέα. Ανάλογες προτάσεις έγιναν και για τους πτυχιούχους του τμήματος Διοίκησης Γεωργικών Εκμεταλλεύσεων των Σχολών Τεχνολογίας Γεωπονίας των Τ.Ε.Ι. σύμφωνα με τις οποίες τα επαγγελματικά δικαιώματα των πτυχιούχων στην τήρηση και ενημέρωση όλων των λογιστικών βιβλίων των συνεταιρισμών και η υπογραφή των ισολογισμών τους.

37. Βλέπε *Ελευθεροτυπία*, 14.2.1989, Κ. Λιάσκας, πρόεδρος του Τ.Ε.Ε.

38. Τέτοιο πρόβλημα δημιουργήθηκε, για παράδειγμα, όταν η Ε.Σ.Υ.Ε. ζήτησε να προσλάβει 18 Οικονομολόγους με την ακόλουθη αγγελία «Ζητείται τίτλος σπουδών εξωτερικού ή εσωτερικού οικονομολογικής κατεύθυνσης ή τριετής τουλάχιστον προϋπηρεσία στο δημόσιο τομέα σε ανάλογο αντικείμενο» (*Οικονομικά Χρονικά*, τεύχ. 43, σ. 4).

39. Βλέπε σχετικά στα *Οικονομικά Χρονικά*, τεύχ. 46, σ. 23. Χαρακτηριστικό των αντιθέσεων μεταξύ Ο.Ε.Ε. και Τ.Ε.Ε., είναι το ότι έγινε, μεταξύ σοβαρού και αστείου, θέμα, στην 12η Συνέλευση των Αντιπροσώπων, το ότι ένας πολιτικός μηχανικός, πρώην στέλεχος του Τ.Ε.Ε. με οικονομικές μεταπτυχιακές σπουδές, έφτασε να γίνει πρόεδρος στο Ο.Ε.Ε.

40. *Οικονομικό Επιμελητήριο*, τεύχ. 6-12, σ. 8.

41. *Οικονομικά Χρονικά*, τεύχ. 51, σ. 16.

42. Η διαδικασία σύνταξης νέων οργανισμών, άρχισε σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου 1586/86 και των εγκυκλίων που εκδόθηκαν με βάση τον ίδιο νόμο, ώστε όλες οι Δημόσιες Υπηρεσίες, του Ν.Π.Δ.Δ., οι Δημόσιοι Οργανισμοί και οι Ο.Τ.Α. να είχαν συντάξει έως την 31 Δεκεμβρίου 1986

νέους οργανισμούς και κανονισμούς λειτουργίας των υπηρεσιών τους.

43. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Δ. Παπούλια, τέως Γ.Γ. Δ.Ε.Κ.Ο. του Υ.Π.Ε.Θ.Ο., που παρουσιάστηκαν το Δεκέμβριο 1987 σε συνέδριο με θέμα τον εκσυγχρονισμό του Δημόσιου Τομέα της Οικονομίας, «λείπουν 3.260 στελέχη από τις Δ.Ε.Κ.Ο. 3.483 στελέχη από την Κεντρική Διοίκηση, 906 άτομα από τα Ν.Π.Δ.Δ. και 468 άτομα από την Τοπική Αυτοδιοίκηση λείπει δηλαδή ένα σύνολο στελεχών για όλο το Δημόσιο Τομέα 9.692 ατόμων».

44. Σύμφωνα με επιστολή του υπουργείου Προεδρίας προς το Ο.Ε.Ε. σχετικά με το θέμα δημιουργίας κλάδου οικονομολόγων στο δημόσιο τομέα «η διάρθρωση των επιμέρους κλάδων προσωπικού καθορίζεται όπως είναι φυσικό, από τις ειδικότερες ανάγκες των υπηρεσιών σε ανθρώπινο δυναμικό. Εν πάσει περιπτώσει, σύμφωνα με την παράγραφο 3 του άρθρου 23 του νόμου 1320/83, τα πτυχία των τμημάτων ή σχολών νομικών, πολιτικών και οικονομικών επιστημών των Πανεπιστημίων, της Παντείου Σχολής, της Α.Σ.Ο.Ε.Ε. και των Α.Β.Σ., είναι ισάξια για την κατάληψη κάθε θέσης στο δημόσιο τομέα, για την οποία απαιτείται ως τυπικό προσόν η κατοχή πτυχίου, οποιασδήποτε από τις παραπάνω ανώτατες σχολές. Με τις προϋποθέσεις αυτές, κατά συνέπεια, δεν είναι δυνατή η σύσταση οποιουδήποτε κλάδου για τον οποίο θα ορίζονταν ως τυπικά προσόντα διορισμού, αποκλειστικά ορισμένα μόνο από τα πτυχία των παραπάνω τμημάτων ή σχολών Α.Ε.Ι.» (*Οικονομικά Χρονικά*, τεύχ. 41, σ. 5).

Σημειώτεον ότι στις αρχές του 1991, η Διοίκηση του Ο.Ε.Ε. ζητούσε συνάντηση με τον υπουργό Προεδρίας για το θέμα της θεσμοθέτησης κλάδου οικονομολόγων στο δημόσιο τομέα.

45. Βλέπε στο Οικονομικό Επιμελητήριο, τεύχ. 29, σ. 58.

46. Στην περίπτωση της Δ.Ε.Η., οι συνδικαλιστές υποστηρίζουν πως «οι μηχανικοί πήραν όλες τις θέσεις... με χαρακτηριστικό παράδειγμα το ότι ακόμη και ο βοηθός γενικός Οικονομικού Διευθυντή είναι μηχανικός», ενώ αναφέρεται και η περίπτωση του επιδόματος Τ.Ε.Ε. 40% που δόθηκε το 1967.

47. Στον Ο.Τ.Ε., για παράδειγμα, παρατηρείται η διάκριση μεταξύ πτυχιούχων οικονομικών και τεχνικών καθώς στην εισαγωγή υπάρχει διαφορά ενός κλιμακίου και στην κατάληξη η διαφορά γίνεται δύο κλιμακίων. Ανάλογα προβλήματα υπάρχουν και στην Δ.Ε.Η. (βλέπε στα *Οικονομικά Χρονικά*, τεύχ. 30, σ. 4-5).

48. Στην Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Κιλκίς, για παράδειγμα, ζητούνται βασικές ενιαίες μισθολογικές αρχές, οι οποίες διεκδικούνται σε όλο το δημόσιο τομέα, όπως: α) κάθε μισθωτός με τα ίδια τυπικά προσόντα να διανύει τον ίδιο αριθμό μισθολογικών κλιμακίων, β) ενιαία αντιμετώπιση όλων των πτυχιούχων Α.Ε.Ι., τόσο κατά την εισαγωγή τους όσο και κατά την εξέλιξή τους, μέχρι και το ανώτατο μισθολογικό κλιμάκιο, γ) εξέλιξη όλων των πτυχιούχων μέχρι το καταληκτικό κλιμάκιο (*Οικονομικά Χρονικά*, τεύχ. 6, σ. 6).

49. Οι παρεμβάσεις του Ο.Ε.Ε. αφορούσαν θέματα, όπως η υπογραφή των ισολογισμών και των οικονομικοτεχνικών μελετών, ο έλεγχος των ισολογισμών των Α.Ε., η λογιστική τυποποίηση, η διδασκαλία της πολιτικής οικονομίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η όμοια βαθμολογική και μισθο-

λογική εξέλιξη των οικονομολόγων και των μηχανικών σε δημόσιες επιχειρήσεις (Δ.Ε.Η., Ο.Τ.Ε., Ο.Σ.Ε. κλπ.), η κάλυψη θέσεων σε διαγωνισμούς, η τροποποίηση προϋποθέσεων συμμετοχής σε διαγωνισμούς και προϋποθέσεων προσλήψεως, η ίση μεταχείριση οικονομολόγων (όταν π.χ. ζητείται πτυχίο Α.Σ.Ο.Ε.Ε.), η βαθμολογική αναδιάρθρωση των θέσεων και του προσωπικού της Δημόσιας Διοίκησης.

50. Τα στοιχεία που συγκεντρώνει το Ο.Ε.Ε. κατά την εγγραφή των μελών του, δε φαίνονται να είναι ούτε αντιπροσωπευτικά του συνόλου της απασχόλησης, ούτε συλλέγονται σε μορφή τέτοια που να περιγράφεται η δυναμική της απασχόλησης των μελών του στην αγορά εργασίας. Κατά την άποψή μας, το έργο του προσδιορισμού των οικονομολογικών επαγγελματών στο βαθμό που δεν είναι δυνατό να αντιμετωπισθεί μόνον με δειγματοληπτική έρευνα μεταξύ των οργανισμών και επιχειρήσεων της χώρας. Λόγω του αυξημένου ποσοστού αυτοαπασχόλησης θα πρέπει να συνδυασθεί με την ανάληψη ερευνών για την επαγγελματική διαδρομή των πτυχιούχων κάθε σχολής που απευθύνεται στην αγορά οικονομολογικών επαγγελμάτων.

51. Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του αναπληρωτή Γραμματέα της Ο.Μ.Ε.-Ο.Τ.Ε. για «μία τάση υποβάθμισης των οικονομολόγων και σε μισθολογικό και σε βαθμολογικό επίπεδο, σαν συνέπεια της ευρύτερης λαϊκίστικης αντίληψης που τα τελευταία χρόνια ταλαιπωρεί ολόκληρο σχεδόν το επιστημονικό δυναμικό της επιχείρησης» (Οικονομικά Χρονικά, τεύχ. 51, σ. 16). Σημειωτέον ότι η διαδικασία διεκδίκησης της επαγγελματικής και μισθολογικής ιδιαιτερότητας των πτυχιούχων είναι δυνατόν να τροφοδοτήσει φυγόκεντρες δυνάμεις με πιθανές συνέπειες και στη διάρθρωση του συνδικαλισμού των μισθωτών.

52. Χρήσιμη για την ταξινόμηση των οικονομολογικών επιστημονικών επαγγελμάτων είναι η Αναθεωρημένη Διεθνής Πρότυπη Ταξινόμηση των Επαγγελμάτων (ILO, 1987), η οποία εγκρίθηκε στην 14η Διεθνή Συνδιάσκεψη των Στατιστικών της Εργασίας.

Βιβλιογραφία

- Cawson A.I. (ed), *Organised Interests and the State Studies in Meso-Corporatism*, Sage, New York, 1985.
- ILO, *Revision of the International Standard Classification of Occupations*, International Labour Office, Geneva, 1987.
- Ιωάννου Χρ., *Μισθωτή Απασχόληση και Συνδικαλισμός*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1989.
- Ιωάννου Χρ., «Τα Επιστημονικά Επαγγέλματα στην Αγορά Εργασίας, Εισαγωγή στο Θεωρητικό Πλαίσιο», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 1994, τεύχ. 13, σ. 127-139.
- Margerison T., *The Making of a Profession*, The Institute of Chartered Accountants in England and Wales, London, 1980.
- Psacharopoulos G. and Arriagada A.M., «The Educational Composition of the La-

bour Force: An International Comparison», *International Labour Review*, vol. 125, No 5, 1986, σ. 561-574.

Schmitter Ph. C. and Streeck W. (eds), *Private Interest Government - Beyond Market and States*, Sage, London, 1985.

Whitfield K., «Professional Labour Markets», στο Greedy J. and Thomas B., *The Economics of Labour*, Butterworths, 1982.

Λογική και ιστορική διάσταση των μαρξιστικών θεωριών οικονομικής κρίσης: Κριτική προσέγγιση

Γιώργος Δουράκης*

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται μια κριτική προσέγγιση των τριών βασικών εκδοχών της μαρξιστικής θεωρίας των οικονομικών κρίσεων από μεθοδολογικής πλευράς και διατυπώνεται η άποψη ότι όλες τους πάσχουν από μια κοινή μεθοδολογική ανεπάρκεια: προσπαθούν να εντοπίσουν τη μια και μοναδική «εγγενή αντίφαση» που ευθύνεται για την αποσταθεροποίηση του οικονομικού συστήματος και να την αναγάγουν σε γενικό νόμο κίνησης της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Ωστόσο, δεν υπάρχει μία και μοναδική εγγενής αντίφαση ικανή να δημιουργεί συνθήκες οικονομικής κρίσης παντού και πάντοτε. Κάθε ευδιάκριτη ιστορική περίοδος καπιταλιστικής συσσώρευσης χαρακτηρίζεται από διαφορετική και ιδιαίτερη αντίφαση. Η κριτική αυτή δε σημαίνει ότι οι υπό εξέταση θεωρίες είναι λανθασμένες αυτές καθαυτές. Απλώς, είναι λανθασμένη η τάση τους να αναχθούν σε γενικές θεωρίες οικονομικής κρίσης καθολικής ισχύος, ικανές να ερμηνεύσουν όλες τις κρίσεις που γνώρισε ή θα γνωρίσει το καπιταλιστικό σύστημα.

1. Εισαγωγή

Μια από τις σημαντικότερες μεθοδολογικές καινοτομίες της μαρξιστικής θεωρίας υπήρξε η κατάδειξη της περιορισμένης ιστορικής εμβέλειας των οικονομικών νόμων. Οι νόμοι κίνησης της καπιταλιστικής κοινωνίας¹, αλλά και ο ίδιος ο καπιταλισμός, του οποίου την αναπαραγωγή ρυθμίζουν, δεν είναι φυσικοί και αιώνιοι, όπως διατείνεται η κυρίαρχη οικονομική επιστήμη από

---

* Διδάκτωρ Οικονομικών Επιστημών.

την εποχή των κλασικών. Αντίθετα, δρουν μέσα σε πεπερασμένα ιστορικά όρια. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει κάποιος αφηρημένος ορθολογισμός που καθοδηγεί την ατομική και συλλογική συμπεριφορά διαμορφώνοντας «καθαρούς» και διαχρονικά αμετάβλητους μηχανισμούς αναπαραγωγής της κάθε κοινωνίας γενικά, ανεξαρτήτως τόπου και χρόνου, αλλά κάποιος ορθολογισμός ιστορικά προσδιορισμένος, που είναι συνάρτηση του κυρίαρχου κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Ή, μάλλον, για να είμαστε ακριβέστεροι, ο οικονομικός ορθολογισμός και οι οικονομικοί νόμοι ως κινητήριοι μοχλοί κοινωνικής αναπαραγωγής είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα μόνο του καπιταλισμού και όχι των προηγούμενων ταξικών κοινωνιών. Στις τελευταίες, η απόσπαση της υπερεργασίας και του αντίστοιχου υπερπροϊόντος της υποτελούς τάξης από την κυρίαρχη, έπαιρνε κατά κύριο λόγο άμεσα πολιτική μορφή και περιθωριακά μόνο συντελούνταν με τη διαμεσολάβηση των αγοραίων μηχανισμών της εμπορευματικής παραγωγής.

Εν πάση περιπτώσει, κυρίαρχη ή περιθωριακή, η οικονομία και οι νόμοι της ενσωματώνουν εξ ορισμού το κοινωνικό στοιχείο. Δεν νοούνται αυθύπαρκτες οικονομικές σχέσεις με αφηρημένους οικονομικούς νόμους, άρα ούτε και «καθαρή» οικονομική θεωρία. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν παρά μόνο ανταγωνιστικές κοινωνικές σχέσεις που παρουσιάζονται με οικονομική μορφή, επειδή με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζεται καλύτερα η αναπαραγωγή τους, έστω και αν αυτό γίνεται συνήθως κατά τρόπο αντιφατικό, που συχνά οδηγεί στην αποσταθεροποίηση του οικονομικού συστήματος και στην εκδήλωση των οικονομικών κρίσεων.

Κατά συνέπεια, οι βασικοί κοινωνικοί θεσμοί, που κωδικοποιούν τις επικρατούσες σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής, δεν αποτελούν απλώς ένα κάποιο πλαίσιο μέσα στο οποίο εκτυλίσσεται η οικονομική δραστηριότητα και οι νόμοι που την διέπουν. Είναι αναπόσπαστο και οργανικό συστατικό στοιχείο των οικονομικών σχέσεων και των οικονομικών νόμων.

Αυτή όμως η συμβολή του μαρξισμού στο ζήτημα της μεθόδου, με την υπογράμμιση της σημασίας των ιστορικών μορφών στην οικονομική οργάνωση των κοινωνιών² και στους μηχανισμούς που ρυθμίζουν την αναπαραγωγή τους, αφορά αποκλειστικά και μόνο σε επίπεδο διαφορετικών τρόπων παραγωγής, χωρίς να επεκτείνεται στο εσωτερικό του καπιταλισμού και στις ιστορικές μεταμορφώσεις που αυτός υφίσταται.

Βασικός στόχος αυτού του άρθρου είναι η αποσαφήνιση των σχέσεων θεωρητικής δημιουργίας και ιστορικής κίνησης, με

σκοπό τη συγκρότηση ενός μεθοδολογικού άξονα βάσει του οποίου θα επιχειρηθεί μια κριτική προσέγγιση των υπαρχουσών μαρξιστικών θεωριών οικονομικής κρίσης (θεωρία ανερχόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου/πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, υποκαταναλωτική θεωρία οικονομικής κρίσης, θεωρία σύνθλιψης των κερδών από τους μισθούς).

2. Θεωρητική δημιουργία και ιστορική κίνηση

Η βαθύτερη κριτική διερεύνηση του μεθοδολογικού πλαισίου της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας φέρνει αναπόφευκτα στο προσκήνιο το εξαιρετικά αμφιλεγόμενο θέμα των σχέσεων οικονομικής θεωρίας και οικονομικής ιστορίας. Κατά τη γνώμη μου, ο απόλυτος διαχωρισμός οικονομικής θεωρίας και οικονομικής ιστορίας με την παρεμβολή στεγανών μεταξύ τους είναι μια στάση αβάσιμη και μεθοδολογικά άγονη. Η αντιδιαστολή καθαρού τρόπου παραγωγής/κοινωνικού μετασχηματισμού, ιδεατού ή αμιγούς καπιταλισμού/πραγματικού ή ιστορικού καπιταλισμού, με το σκεπτικό ότι προφυλάσσει από τους κινδύνους μιας ενδεχομένης απόπειρας άμεσης εφαρμογής των θεωρητικών συμπερασμάτων στην πραγματική ιστορική κίνηση, αποτελεί προϊόν μιας στρεβλής αντίληψης σχετικά με το περιεχόμενο της οικονομικής θεωρίας και τον τρόπο συνάρθρωσής της με την οικονομική ιστορία. Αυτός ο μηχανιστικός και αυθαίρετος μεθοδολογικός διυλισμός³ είναι άμεσα υπεύθυνος μιας τάσης αναγωγισμού και απολυτοποίησης των οικονομικών νόμων, πέρα και πάνω από ιστορικές φάσεις και αντίστοιχες εμπειρικές συνθήκες της καπιταλιστικής ανάπτυξης, που χαρακτηρίζει τα θεωρητικά συστήματα του είδους.

Αναμφίβολα, η απαλοιφή των κοινωνικών αντιθέσεων από τη διαδικασία της θεωρητικής δημιουργίας, σ' οποιοδήποτε στάδιο και αν πραγματοποιείται, την καταδικάζει αναπόφευκτα σε ερμηνευτική ανεπάρκεια. Οι κοινωνικές σχέσεις και η ιστορική εξέλιξή τους είναι ένα στοιχείο που πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη από τα πρώτα κιόλας στάδια της θεωρητικής κατασκευής. Το ζήτημα αυτό είναι εξαιρετικά σοβαρό, καθώς η μεθοδολογική στάση που θα τηρήσει κανείς εν προκειμένω προκαθορίζει σε μεγάλο βαθμό και τον τρόπο αντιμετώπισης πολλών μεγάλων θεμάτων της πολιτικής οικονομίας, όπως αυτό των οικονομικών κρίσεων, που μας απασχολεί στο παρόν άρθρο.

Τίθεται επομένως το ερώτημα πώς μπορεί, στη διαδικασία της

γνώσης, να ξεπερασθεί η αντίθεση «θεωρητικό/πραγματικό», «λογικό/ιστορικό». Η απάντηση είναι ότι η υπέρβαση αυτή μπορεί και πρέπει να γίνεται μέσα από την ανάπτυξη της διαλεκτικής «αφηρημένο/συγκεκριμένο» στα πλαίσια της ίδιας της θεωρητικής πρακτικής (M. Aglietta, 1979, 15).

Η υλιστική θεωρία της γνώσης είναι εντελώς ξένη προς τη μέθοδο του αναγωγισμού, την εξήγηση δηλαδή του εξεταζόμενου φαινομένου με την αναγωγή του σε κάποιον εσωτερικό πυρήνα, σε κάποια αμετάβλητη ουσία, που στοιχειοθετεί έναν αφηρημένο γενικό νόμο, μια αφηρημένη γενική αρχή (K. Kosik, 1970, 22). Αντίθετα, αποτελεί μια διαλεκτική μέθοδο διανοητικής και εννοιολογικής αναπαραγωγής του πραγματικού (συγκεκριμένη ολότητα, δομημένο σύνολο σε συνεχή εξέλιξη), απαραίτητο στοιχείο της οποίας είναι ο μετασχηματισμός του αφηρημένου σε συγκεκριμένο (στο ίδιο, 25-27).

Κάθε θεωρητική προσπάθεια συμπεριλαμβάνει, σε μια πρώτη φάση, την αναλυτική αποδιάρθρωση του συγκεκριμένου (από το οποίο εκκινεί) και την αναγωγική κάθοδο στο αφηρημένο (E. Mandel, 1976, 12). Το αφηρημένο, από το οποίο ξεκινά η παραγωγή εννοιών, δε ταυτίζεται με το μη πραγματικό. Απλώς αποτελεί μια πραγματικότητα με λιγότερους και στοιχειοδέστερους προσδιορισμούς, στους οποίους όμως εμπεριέχονται και οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί. Η επεξεργασία και τελειοποίηση των θεωρητικών εννοιών γίνεται με μίαν αντίστροφη επαγωγική και συνθετική κίνηση από το αφηρημένο προς το συγκεκριμένο⁴.

Επομένως, οι θεωρητικές έννοιες δεν έχουν χαρακτήρα στατικό και αμετάβλητο, αλλ' αντίθετα, ακολουθούν μια διαδικασία διαρκούς μετασχηματισμού και συγκεκριμενοποίησης (M. Aglietta, 1979, 15-16), που αποτελεί αντανάκλαση της κίνησης προς μια πραγματικότητα με όλο και περισσότερους και πολυπλοκότερους προσδιορισμούς. Αυτή η παλινδρομική κίνηση της σκέψης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, από τα μέρη στο όλο, από το απλό στο σύνθετο⁵, πέρα από τη λογική, έχει και μια ιστορική διάσταση.

Η ερμηνευτική πληρότητα και αξιοπιστία μιας οικονομικής θεωρίας κρίνεται από την ικανότητά της να αναπαράγει εννοιολογικά το οικονομικό φαινόμενο μέσω αυτής ακριβώς της διαλεκτικής κίνησης από το αφηρημένο προς το συγκεκριμένο, η οποία είναι εξ ορισμού μια διαλεκτική του πραγματικού. Επομένως, ασχέτως επιπέδου αφαίρεσης, πέρα από τον έλεγχο της λογικής συνέπειας, η θεωρία πρέπει να υπόκειται και σε αντίστοιχο εμπειρικό έλεγχο για να διαπιστώνεται ανά πάσα στιγμή αν παρα-

μένει ριζωμένη στην υλιστική βάση της, την οικονομική και ιστορική πραγματικότητα (M. Aglietta, 1979, 15-16, E. Mandel, 1976, 15-17). Μόνο υπ' αυτές τις προϋποθέσεις είναι βάσιμη η άποψη του Marx ότι «η πορεία της αφηρημένης σκέψης, που ανέρχεται από το απλό στο σύνθετο, ανταποκρίνεται στην πραγματική ιστορική διαδικασία» (K. Marx, 1973, 102)⁶.

Με άλλα λόγια, μόνο σε μια τέτοια περίπτωση είναι δυνατόν μια αλληλουχία εννοιών σε πορεία μετασχηματισμού και συγκεκριμενοποίησης να αναπαριστά στο μυαλό την πραγματική ιστορική κίνηση (M. Aglietta, 1979, 16). Μόνο με τον τρόπο αυτό η λογική γίνεται ιστορική και η ιστορία έλλογη (H. Lefebvre, 1969, 58). Διαφορετικά, αν το «θεωρητικό» ταυτίζεται με το «αφηρημένο» και το αφηρημένο με την καθαρή λογική και το μη πραγματικό, τότε η διαλεκτική ανάπτυξη των καθαρών μορφών δεν ισοδυναμεί με τη διαλεκτική της ιστορικής πραγματικότητας. Η θεωρία αυτού του είδους είναι ιδεαλιστική και μεταφυσική και τη χαρακτηρίζει ένας εξόφθαλμος φορμαλισμός: προβαίνει σε διατύπωση υποθέσεων, αποκάλυψη οικονομικών κανόνων και κατασκευή μοντέλων, απaráμιλλης ενδεχομένως τεχνικής και εσωτερικής συνέπειας από άποψη καθαρής λογικής, χωρίς καμιά όμως σχέση με τη συγκεκριμένη ιστορική εμπειρία. Επομένως, δεν είναι σε θέση να προβεί σε μια ικανοποιητική περιγραφή, κατανόηση, ερμηνεία και πρόβλεψη της εξέλιξης των φαινομένων που μελετά, για να μπορεί να διατυπώσει προτάσεις παρέμβασης και επωφελούς μετασχηματισμού της υφιστάμενης οικονομικής πραγματικότητας (E. Mandel, 1975, 13). Υπ' αυτή την έννοια, πράγματι υφίσταται σαφής διάκριση μεταξύ «θεωρίας» και «ιστορίας» και τυχόν προκρούστιος ακρωτηριασμός ή βίαιη αντιστοίχιση της πραγματικής κίνησης προς τη «θεωρητική» κίνηση εκφυλίζει την ιστορική διαλεκτική και την ανάγει σε καθαρά λογική διαδικασία (στο ίδιο, 15-17). Μια τέτοια αντίληψη για τη θεωρία και τη σχέση της με την ιστορία βρίσκεται στη βάση των καταστροφολογικών θέσεων νομοτελειακής κατάρρευσης του καπιταλισμού, που υιοθέτησαν όλοι σχεδόν οι μαρξιστές στις αρχές του αιώνα (P. Sweezy, 1975, 216-241)⁷.

Η υπέρβαση του ιδεαλιστικού δυϊσμού «γνωστικό αντικείμενο/πραγματικό αντικείμενο», «αμιγής (τουτέστιν ιδεατή) καπιταλιστική κοινωνία/υπαρκτός καπιταλισμός», στα πλαίσια του οποίου η θεωρία παραπέμπεται στα πρώτα σκέλη και η ιστορία στα δεύτερα, επιτυγχάνεται με την αποκατάσταση της ενότητας θεωρίας και ιστορικής εμπειρίας, που σε τελική ανάλυση οδηγεί στην ενοποίηση θεωρίας και πράξης (E. Mandel, 1975, 15-17). Η ιστορία

αποτελεί οργανικό μέρος και αναγκαία προϋπόθεση οποιασδήποτε αξιόπιστης οικονομικής θεωρίας, δεν είναι ένδειξη αδυναμίας διατύπωσης μιας τέτοιας θεωρίας. Οι νόμοι κίνησης του κεφαλαίου και οι έννοιες της οικονομικής θεωρίας πρέπει να περιέχουν ευθύς εξαρχής το στοιχείο των κοινωνικών ανταγωνισμών (H. Gintis-S. Bowles, 1981, M. Aglietta, 19979, 16) και συνεπώς είναι αναγκαίο να υπόκεινται σε συνεχή έλεγχο, επεξεργασία και τροποποίηση, υπό το πρίσμα των επικρατούντων κάθε φορά εμπειρικοϊστορικών δεδομένων. Οι ιδιαίτερες κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν σε κάθε ιστορική περίοδο προσδιορίζουν τους «γενικούς» νόμους κίνησης της συσσώρευσης και αποτελούν ταυτόχρονα τις προϋποθέσεις ισχύος των νόμων αυτών (στο ίδιο, 15). Δεν υπάρχουν «γενικοί» και «αφηρημένοι» οικονομικοί κανόνες που ισχύουν ανεξάρτητα από συγκεκριμένες κοινωνικοϊστορικές συνθήκες. Το βασικό, κρίσιμο και συγχρόνως δύσκολο έργο του ερευνητή είναι η συστηματική μελέτη των μεταβαλλόμενων εμπειρικών συνθηκών, που τροποποιούν το περιεχόμενο των νόμων κίνησης του συστήματος και η ορθή ιστορική περιόδολόγηση. Μόνον υπ' αυτούς τους όρους και υπ' αυτές τις προϋποθέσεις μπορεί να γίνεται λόγος για εγγενείς «γενικούς» νόμους κίνησης της κεφαλαιακής συσσώρευσης και να επιχειρείται η συγγραφή της ιστορίας του καπιταλισμού ως συνάρτηση των νόμων αυτών.

3. Θεωρία της ανερχόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου/πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους (ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ)

Οι θεωρητικοί της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ⁸ δίνουν έμφαση στο αμετάβλητο της σχέσης κεφαλαίου/εργασίας, δομικής σταθεράς που διαφοροποιεί τον καπιταλισμό από άλλα κοινωνικά συστήματα. Έκφραση της θεμελιώδους αυτής ανταγωνιστικής σχέσης είναι και ο νόμος της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ. Πρόκειται για πρωταρχικής σημασίας νόμο της καπιταλιστικής συσσώρευσης, που αποτελεί νόμο κίνησης του κεφαλαίου-γενικά. Για το λόγο αυτό θεωρούν ότι βρίσκεται στη βάση όλων των οικονομικών κρίσεων (ανεξαρτήτως ιστορικής περιόδου), αντανακλώντας την ασυμβίβαστα ανταγωνιστική ταξική φύση του καπιταλισμού. Στα πλαίσια αυτού του συστήματος, ο νόμος της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ κατέχει θέση οιονεί «φυσικού» και «αμετάβλητου» νόμου, υπό την έννοια ότι η δράση του

διαρκεί όσο διαρκεί και ο καπιταλισμός.⁹ Οι υποστηρικτές του διατείνονται ότι οι διαπιστούμενες διαχρονικές μεταμορφώσεις του καπιταλισμού δεν πηγάζουν από τη βασική σχέση κεφαλαίου/εργασίας, η οποία παραμένει αμετάβλητη, αλλά από τη μεταβολή των σχέσεων ανταλλαγής. Αυτό που αλλάζει είναι η δομή του ανταγωνισμού και η μορφή της αγοράς με την εμφάνιση των μονοπωλιακών οικονομικών μονάδων, χωρίς όμως καμιά επίπτωση στους νόμους κίνησης του καπιταλισμού, που αντλούν την ισχύ τους από τη σχέση κεφαλαίου/εργασίας¹⁰.

Με άλλα λόγια, σε όλες τις προσεγγίσεις του είδους, η ασταθής δυναμική του καπιταλισμού πηγάζει από το νόμο της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ, που αποτελεί έκφραση των αμετάβλητων καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, ενώ οι ιστορικές μεταμορφώσεις του καπιταλισμού σχετίζονται με τις μεταβολές στην ανταγωνιστική σχέση μεταξύ κεφαλαίων. Γι' αυτό και η περιοδολόγηση του συστήματος δεν γίνεται με βάση τη σχέση κεφαλαίου/εργασίας, αφού αυτή παραμένει διαχρονικά αμετάβλητη, αλλά σύμφωνα με την εξέλιξη της δομής του αγοραίου ανταγωνισμού (εμπορευματική σχέση) (R. Boyer, 1986, 22). Έτσι, γίνεται λόγος για το στάδιο του μερκαντιλισμού ή της πρωταρχικής συσσώρευσης, το φιλελεύθερο ή ανταγωνιστικό στάδιο, που από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα παραχώρησε τη θέση του στο μονοπωλιακό (ιμπεριαλιστικό) στάδιο, υποδιαιρούμενο συνήθως σε φάση απλού μονοπωλίου και κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού.

Το κρίσιμο και καθοριστικό ερώτημα που μπορεί να τεθεί στους πρεσβευτές ενός εις το καπιταλιστικό διηνεκές νόμου της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ είναι, πώς ένα σύστημα, η δυναμική του οποίου τροφοδοτείται από τόσο αντιφατικές και ανταγωνιστικές κοινωνικές σχέσεις –μεταξύ κεφαλαίου/εργασίας γενικά, αλλά και μεταξύ κεφαλαίων– είναι σε θέση να διαγράψει ιστορικά έναν τόσο μεγάλο κύκλο ζωής, εξασφαλίζοντας μάλιστα μεταπολεμικά, για μια περίπου τριακονταετία, έντονους και σχετικά αδιατάρακτους ρυθμούς ανάπτυξης (στο ίδιο).

Η συνήθης απάντηση δίνει έμφαση στο ρόλο των «αντισταθμιστικών δυνάμεων», που ιδίως μεταπολεμικά εμπλουτίστηκαν με την αποτελεσματική ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους, που είχε ως στόχο την ομαλή απαξίωση μέρους του υπερσυσσωρευόμενου κεφαλαίου¹¹. Μια τέτοια θεωρητική όμως στάση, που συνίσταται στην επιλεκτική προσφυγή, είτε στις «αντισταθμιστικές δυνάμεις» για την ερμηνεία των περιόδων της καπιταλιστικής ανάπτυξης ανεξαρτήτως έντασης και διάρκειας, είτε στον ίδιο το «νόμο της πτωτικής τάσης» για την ερμηνεία των οικονο-

μικών κρίσεων, καθίσταται εξαιρετικά προβληματική. Πράγματι, με τον τρόπο αυτό μπορεί να εξηγηθεί οποιαδήποτε ιστορική περίοδος της καπιταλιστικής συσσώρευσης, επειδή ο «νόμος» δεν υπόκειται σε οποιαδήποτε κριτήρια εμπειρικού ελέγχου (R. Boyer, 1986).

Αλλά και οι κριτικές που προτείνουν απόρριψη του νόμου της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ είναι εξίσου ανεπαρκείς, διότι στην ουσία ασπάζονται σιωπηρά την ίδια μεθοδολογική παραδοχή. Πράγματι, όλες οι προσπάθειες να καταδειχθεί ότι είναι αδύνατο να υπάρξει ΠΤΠΚ στηρίζονται μεταξύ άλλων στην κρίσιμη υπόθεση της σταθερότητας του πραγματικού μισθού¹². Από τη σκοπιά της καθαρής λογικής, ο προσωρινός παραμερισμός οποιουδήποτε παράγοντα που επηρεάζει το ποσοστό κέρδους (άρα και της διανεμητικής ταξικής πάλης) και η διατύπωση μιας τέτοιας υπόθεσης, γίνεται αποδεκτός ως μέρος μιας θεμιτής αφαιρετικής διαδικασίας που αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα οποιασδήποτε θεωρητικής κατασκευής. Από τη σκοπιά, όμως, της υλιστικής διαλεκτικής, μια τέτοια υπόθεση και ένας τέτοιος παραμερισμός πρέπει να θεωρούνται ανεπίτρεπτα. Η διανεμητική ταξική πάλη αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο του νόμου της ΠΤΠΚ (A. Lipietz, 1980) και δεν μπορεί κανείς να την απομονώνει και να την καθιστά *ceteris paribus* για να μελετήσει την εξέλιξη άλλων προσδιοριστικών παραγόντων, όπως η ΑΟΣΚ (A. Lipietz, 1982, A. Lipietz, 1986). Αυτό σημαίνει ότι στην πραγματικότητα ποσοστό υπεραξίας και ΑΟΣΚ είναι άρρηκτα συνδεδεμένα. Με άλλα λόγια, το περιεχόμενο του νόμου της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ συμπεριλαμβάνει απαραίτητως και τη διατύπωση μιας υπόθεσης σχετικά με τη διαμόρφωση του πραγματικού μισθού κάτω από το πρίσμα των εμπειρικών δεδομένων της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου του καπιταλισμού στην οποία αναφέρεται η έρευνα. Και μια βάσιμη τέτοια υπόθεση, τουλάχιστον για τη μεταπολεμική περίοδο, θα μπορούσε να είναι η σταθερότητα της αξίας της εργασιακής δύναμης και του ποσοστού υπεραξίας, δεδομένου ότι ο πραγματικός μισθός ανέρχεται με ρυθμό περίπου ίσο με το ρυθμό αύξησης της παραγωγικότητας (A. Lipietz, 1980). Σε μια τέτοια περίπτωση, αν υποθεθεί ότι στην πορεία της συσσώρευσης η ΑΟΣΚ αυξάνεται, τότε αναπόφευκτα προκαλείται το φαινόμενο της ΠΤΠΚ (A. Lipietz, 1982).

Από τις εμπειρικές μελέτες που έχουν γίνει πρόσφατα, δύο είναι αυτές που θεμελιώνουν την μεθοδολογική άποψη που διατυπώνουμε. Η πρώτη έρευνα είναι του J. Chung (J. Chung, 1981) και αναφέρεται στα εμπειρικά δεδομένα της αμερικανικής οικονομίας της περιόδου 1929-1978. Το συμπέρασμα στο οποίο κατα-

λήγει είναι ότι μεταπολεμικά το μέσο ποσοστό κέρδους παρουσιάζει μια μακροχρόνια πτωτική τάση, η οποία δεν οφείλεται στη σύνθλιψη των κερδών από τους μισθούς (δεδομένου μάλιστα ότι το ποσοστό υπεραξίας παρουσίασε μian ανεπαίσθητη μέση ετήσια άνοδο), αλλά στην ΑΟΣΚ, που αποτελεί την καθοριστικής σημασίας ανεξάρτητη μεταβλητή. Η δεύτερη έρευνα έγινε από τον A. Reati (A. Reati, 1986) και αφορά στη βρετανική οικονομία της περιόδου 1959-1981. Το γενικό πόρισμα και αυτής της εμπειρικής μελέτης είναι παρόμοιο: η ΠΤΠΚ που διαπιστώνεται κατά την μεταπολεμική περίοδο οφείλεται κατά κύριο λόγο στην ΑΟΣΚ, που αντανakλάται στην επιβάρυνση της κεφαλαιουχικής βάσης της βρετανικής βιομηχανίας και τη συνακόλουθη μείωση της οριακής αποδοτικότητας του χρησιμοποιούμενου κεφαλαιουχικού εξοπλισμού. Κοινή διαπίστωση και των δύο αυτών εμπειρικών μελετών είναι ότι η αυξητική τάση της ΑΟΣΚ στη μακροχρόνια περίοδο δεν αποτελεί μian αναπόφευκτη εξέλιξη, αλλά μia απλή δυνατότητα, ένα απλό ενδεχόμενο¹³.

Κατά συνέπεια, διαπιστώνουμε ότι η ενσωμάτωση των κοινωνικών ανταγωνισμών στο εσωτερικό της θεωρητικής κατασκευής, που σε τελική ανάλυση αποτελεί ενδογενοποίηση της ίδιας της ιστορικής κίνησης, καθιστά εν τέλει αβάσιμες τις κριτικές που απορρίπτουν το ενδεχόμενο της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ, αλλά συγχρόνως μεταβάλλει ολοσχερώς την έννοια και το περιεχόμενο του νόμου αυτού. Δεν πρόκειται για «παντοτινό» νόμο της καπιταλιστικής συσσώρευσης, αλλά για νόμο που είναι δυνατόν να λειτουργεί στα πλαίσια συγκεκριμένων και ευδιάκριτων ιστορικών περιόδων του καπιταλισμού («καθεστώτων συσσώρευσης»).

4. Υποκαταναλωτική θεωρία των οικονομικών κρίσεων

Μια δεύτερη και ριζικά διαφορετική προσέγγιση του φαινομένου των οικονομικών κρίσεων και της μακροχρόνιας οικονομικής δυναμικής προέρχεται από την αμερικανική σχολή του «μονοπωλιακού κεφαλαίου» ή του «υποκαταναλωτικού μαρξισμού»¹⁴. Στην περίπτωση αυτή εκτιμάται ότι η μεταμόρφωση της δομής του ανταγωνισμού, με την εμφάνιση της γιγάντιας επιχείρησης στις αρχές του εικοστού αιώνα, επιδρά άμεσα και μεταβάλλει τους ίδιους τους νόμους κίνησης του καπιταλισμού.

Εκτός από το νόμο της αξίας, που δεν αποτελεί πια τον κύριο μηχανισμό διαμόρφωσης των τιμών και κατανομής της οικονομι-

κών πόρων, παύει πλέον, σύμφωνα με όσα διατείνονται οι υποκαταναλωτές, να ισχύει και ο νόμος της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ, που αντικαθίσταται από το νόμο της ανοδικής τάσης του δυνητικού ποσοστού κέρδους. Πράγματι, οι μονοπωλιακές τιμές, πέρα από μηχανισμό αναδιανομής της κοινωνικής υπεραξίας από τα μη μονοπωλιακά προς τα μονοπωλιακά κεφάλαια, συνιστούν και μηχανισμό αφάιμαξης των μισθών και διόγκωσης της κοινωνικής υπεραξίας. Η διεύρυνση της μάζας της υπεραξίας σε συνδυασμό με τη μείωση της αξίας των αγαθών του μισθού, λόγω βελτίωσης της τεχνολογίας και της παραγωγικότητας, ωθεί αναπόφευκτα προς τα πάνω το ποσοστό υπεραξίας ή εκμετάλλευσης.

Παράλληλα, θεωρείται ότι στο εξής η ΑΟΣΚ σταθεροποιείται ή παρουσιάζει καθοδική τάση, επειδή οι τεχνολογικές αλλαγές, συντελούμενες στις συνθήκες γενικευμένης εκμηχάνισης του μονοπωλιακού καπιταλισμού, καταλήγουν περισσότερο να εξοικονομούν σταθερό κεφάλαιο παρά εργασία. Επομένως, το δυνητικό ποσοστό κέρδους εμφανίζει μια έντονα ανοδική τάση. Παρόλ' αυτά, το δυνητικό ποσοστό δεν μετουσιώνεται και σε πραγματικό, επειδή στη νέα αυτή ιστορική φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού αναπτύσσεται και τείνει να επικρατήσει η υποκαταναλωτική αντίφαση: οι παραγωγικές ικανότητες του συστήματος προχωρούν με ταχύτερο ρυθμό από τις αντίστοιχες καταναλωτικές δυνατότητες, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η πραγματοποίηση (πώληση, απορρόφηση) του κοινωνικού προϊόντος σε τιμές (ανα) παραγωγής.

Αυτό που πρέπει να συγκρατήσει κανείς ως ουσιαστική θετική συμβολή του υποκαταναλωτικού θεωρητικού υποδείγματος των οικονομικών κρίσεων είναι η επισήμανση ότι η ιστορική εμπέλεια των οικονομικών νόμων είναι σχετικά περιορισμένη ακόμη και στο εσωτερικό αυτού του ίδιου του καπιταλισμού. Το γεγονός αυτό αποτελεί αποφασιστική και ευπρόσδεκτη μεθοδολογική ρήξη με την ορθόδοξη προσέγγιση του νόμου της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ ως νόμου κίνησης του κεφαλαίου-γενικά. Μαζί δε με την άποψη ότι η κυρίαρχη αντίφαση (και άρα η πρωταρχική αιτία της κρίσης) είναι δυνατό να αναπτύσσεται και στο χώρο πραγματοποίησης της υπεραξίας και όχι μόνο στο χώρο παραγωγής της υπεραξίας, συνιστούν τη διπλή καινοτομία και τη συμβολή της σχολής του υποκαταναλωτικού μαρξισμού στη θεωρία της μακροχρόνιας οικονομικής δυναμικής.

Δυστυχώς, όμως, και η νέα αυτή μεθοδολογική προσέγγιση χαρακτηρίζεται από εξίσου σημαντικές αδυναμίες: ενώ ορθά συλλαμβάνει την ανάγκη κατάδειξης της κοινωνικοϊστορικής

σχετικότητας των οικονομικών νόμων του καπιταλισμού, συμπεραίνει αυθαίρετα ότι τα νέα εμπειρικά δεδομένα του μονοπωλιακού καπιταλισμού του εικοστού αιώνα επιβάλλουν την οριστική και αμετάκλητη αντικατάσταση του νόμου της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ από το νόμο της αύξουσας τάσης του ποσοστού υπεραξίας και του δυνητικού ποσοστού κέρδους, που αποτελεί την άλλη όψη της υποκαταναλωτικής αντίφασης, ένα είδος νόμου κίνησης του «μονοπωλιακού καπιταλισμού-γενικά». Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση ενός εξαιρετικά άκαμπτου και μονόπλευρου εννοιολογικού πλαισίου, που αδυνατεί να συλλάβει τη διϊστορική πολυμορφία της καπιταλιστικής ανάπτυξης και κρίσης. Έτσι οδηγούμαστε αναπόφευκτα στην υποκαταναλωτική ερμηνεία και των δύο μεγάλων οικονομικών κρίσεων του καπιταλισμού του 20ού αιώνα (της δεκαετίας του '30 και της δεκαετίας του '70), οι οποίες ερμηνεύονται με πανομοιότυπο τρόπο¹⁵. Τόσο η μία, όσο και η άλλη, προήλθαν από την έξαρση της υποκαταναλωτικής αντίφασης μετά την εξάντληση της δράσης των κατά καιρούς «αντισταθμιστικών δυνάμεων» και την επάνοδο της φυσικής ροπής του συστήματος προς τη στασιμότητα και την ύφεση (H. Magdoff-P. Sweezy, 1982).

Φυσικά, το ερώτημα το σχετικό με την ακριβή θεωρητική υπόσταση του νόμου της υποκαταναλωτικής τάσης τίθεται και εδώ με τον ίδιο ακριβώς τρόπο: πώς μπορεί να γίνεται λόγος για νόμο τη στιγμή που οι υποτιθέμενες «αντισταθμιστικές δυνάμεις» εξασφαλίζουν μια σχετικά ομαλή και έντονη οικονομική ανάπτυξη για μια περίοδο εικοσιπέντε και πλέον χρόνων;

5. Θεωρίες «αφαίμαξης των κερδών»

Το θεωρητικό υπόδειγμα της «αφαίμαξης των κερδών»¹⁶, είναι σύνθετο: το μεθοδολογικό του υπόβαθρο διαφέρει ουσιωδώς, ανάλογα με το αν πρόκειται για την ιαπωνική ή την αγγλοσαξονική θεωρητική εκδοχή (Γ. Δουράκης, 1986)¹⁷.

Οι μεθοδολογικές αντιλήψεις της ιαπωνικής σχολής του Κοζο Υπο εντάσσονται στο προαναφερθέν ορθόδοξο πλαίσιο των αμετάβλητων νόμων κίνησης του «καπιταλισμού-γενικά», με τη διαφορά ότι ο νόμος της ΑΟΣΚ, του οποίου η δράση νοείται μόνο στη μακροχρόνια περίοδο, θεωρείται παράγωγος νόμος, που ενεργοποιείται μετά από κάθε θετική για τους μισθούς και αρνητική για τα κέρδη εξέλιξη της διανομής του εισοδήματος στην πορεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης (*supra*), που συνεπάγε-

ται μείωση του ποσοστού υπεραξίας. Και δεδομένου ότι κατά τον Ιάπωνα συγγραφέα οι κλασσικές κρίσεις του δεκαετούς οικονομικού κύκλου οφείλονται στην επιτάχυνση των μισθολογικών αυξήσεων, λόγω έλλειψης εργατικού δυναμικού, βγαίνει αβίαστα το συμπέρασμα ότι πρωταρχικό πρόβλημα για την ομαλή εξέλιξη της καπιταλιστικής συσσώρευσης είναι η έμφυτη τάση εξάντλησης της εργασιακής δύναμης σε εμπορευματική μορφή. Αυτός ο αμετάβλητος και «αιώνιος» νόμος του κεφαλαίου-γενικά προκαλεί, σε τελική ανάλυση, την πτώση του ποσοστού κέρδους και τις οικονομικές κρίσεις του καπιταλισμού, ανεξαρτήτως ιστορικής φάσης.

Βέβαια, η προσέγγιση του Κοζο Υπο καινοτομεί από μεθοδολογική άποψη, αφού προτείνει τρία διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης, που είναι δυνατόν να αναχθούν τελικά σε δύο, ευδιάκριτα μεταξύ τους, επίπεδα: αφενός τη θεωρία βασικών αρχών και αφετέρου τη θεωρία σταδίων και τη συγκεκριμένη εμπειρικοστατιστική ανάλυση.

Στο επίπεδο της θεωρίας βασικών αρχών διατυπώνονται οι οικονομικοί νόμοι κίνησης μιας καθαρά καπιταλιστικής κοινωνίας, χωρίς οποιαδήποτε παρέμβαση της ταξικής πάλης. Πρόκειται για μια ιδεατή και μη ιστορική μορφή κοινωνίας, όπου όλες οι αξίες χρήσης παρουσιάζονται ως εμπορεύματα, με αποτέλεσμα οι οικονομικές σχέσεις να παίζουν καθοριστικό ρόλο, όντας κατά βάση ικανές να θέτουν σε λειτουργία και να αναπαράγουν το σύστημα χωρίς να χρειάζονται τη συνδρομή οποιωνδήποτε περιστασιακών εξωοικονομικών παραγόντων. Από την άποψη αυτή ο «καθαρός» καπιταλισμός αποτελεί το μόνο αυτοτελές θεωρητικό σύστημα και η αποκάλυψη των βασικών νόμων κίνησής του αναδεικνύεται σε πρωταρχικό καθήκον της πολιτικής οικονομίας, γεγονός που της προσδίδει άλλωστε και το χαρακτήρα αληθινής επιστήμης, με ικανότητες διατύπωσης θεωριών που περιέχουν το στοιχείο της ερμηνείας και όχι μόνο το στοιχείο της απλής περιγραφής.

Ο ιστορικός καπιταλισμός, όμως, ποτέ δεν έφτασε, αλλά ούτε και τείνει προς μια τόσο αμιγή μορφή, λόγω της επιβίωσης προ-καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, της συγκεντρωποίησης του κεφαλαίου και του κρατικού παρεμβατισμού. Είναι, επομένως, αναγκαίο να προσφύγουμε στο επίπεδο της θεωρίας σταδίων της καπιταλιστικής ανάπτυξης (μερκαντιλισμό, φιλελεύθερο και ιμπεριαλιστικό), αλλά και στο επίπεδο της συγκεκριμένης εμπειρικής ανάλυσης –που αποτελεί και τον τελικό στόχο της πολιτικής οικονομίας– για να μελετηθούν οι αποκλίσεις από τις διατυπωθεί-

σες στο πρώτο επίπεδο βασικές θεωρητικές αρχές. Όποιες και αν είναι, όμως, αυτές οι αποκλίσεις, κατά τον Ιάπωνα θεωρητικό, οι οικονομικές κρίσεις προκύπτουν πάντοτε (σ' οποιαδήποτε ιστορική φάση του καπιταλισμού) από τη θεμελιώδη αντίφαση που διατυπώθηκε σε επίπεδο θεωρίας βασικών αρχών: την τάση αφαίμαξης των κερδών από τους μισθούς, λόγω αύξησης της ζήτησης εργασιακής δύναμης με ρυθμό που υπερκαλύπτει την υπάρχουσα προσφορά.

Και στην περίπτωση, όμως, της ιαπωνικής εκδοχής, η λογική παραμένει το ίδιο ορθόδοξη: οι «σταδιακές» μεταμορφώσεις του καπιταλισμού σχετίζονται μόνο με τις αλλαγές στη δομή του ανταγωνισμού και στη μορφή και το εύρος των κρατικών παρεμβάσεων και δεν αφορούν τη βασική σχέση κεφαλαίου/εργασίας, που παραμένει αμετάβλητη. Γι' αυτό και νόμος κίνησης της καπιταλιστικής συσσώρευσης σε μακροχρόνια κλίμακα παραμένει πάντα ο νόμος της ΠΤΠΚ, ενώ σε βραχυπρόθεσμη και μεσοπρόθεσμη κλίμακα κυριαρχεί η τάση εξάντλησης του εργατικού δυναμικού και αφαίμαξης των κερδών από τους μισθούς. Κατά τον ίδιο, επίσης «ορθόδοξο», τρόπο απορρίπτεται η υποκαταναλωτική θέση της μετατόπισης, κατά τη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού, της βασικής αντίφασης και του νόμου κίνησης του συστήματος από το χώρο παραγωγής στο χώρο πραγματοποίησης της υπεραξίας: κατά τον Υπο, η ανεπαρκής πραγματοποίηση του κοινωνικού προϊόντος δεν μπορεί ποτέ να είναι αιτία των οικονομικών κρίσεων. Απλώς, αποτελεί τη μορφή με την οποία εκδηλώνονται όλες οι οικονομικές κρίσεις, που είναι πάντοτε κρίσεις παραγωγής υπεραξίας (κρίσεις υπερσυσώρευσης κεφαλαίου σε σχέση με το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό σε εμπορευματική μορφή).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο ο Κοζο Υπο οριοθετεί τον χώρο της θεωρίας σε αντιπαράθεση με τον χώρο της ιστορίας έχει καταλυτική επίδραση και σφραγίζει ανεξίτηλα το σύνολο της θεωρητικής κατασκευής. Οι οικονομικοί νόμοι διατυπώνονται σε επίπεδο θεωρίας βασικών αρχών και συνθέτουν το πεδίο της αμιγούς θεωρίας, το πεδίο της καθαρής διαλεκτικής, που είναι και πεδίο της αντικειμενικής αναγκαιότητας, σε αντίθεση με την ιστορία, που χαρακτηρίζεται ως πεδίο του συμπτωματικού, της υποκειμενικής δράσης των ανθρώπων και των κοινωνικών συγκρούσεων (R. Albritton, 1984).

Στο χώρο της καθαρής θεωρίας του κεφαλαίου οι κοινωνικές σχέσεις αποπροσωποποιούνται από τα υποκείμενα της οικονομικής δραστηριότητας. Τα ιστορικά υποκείμενα αποτελούν προσωποποιήσεις αφηρημένων οικονομικών κατηγοριών και υποτάσ-

σονται πλήρως στις απρόσωπες δομές και στις αυτόνομες κινήσεις του κεφαλαίου-πράγματος. Με τον ολοκληρωτικό παραμερισμό των κοινωνικών ανταγωνισμών διαμορφώνονται γενικοί νόμοι και καθολικές αρχές, προϊόντα μιας καθαρής διαλεκτικής, που μετατρέπουν τον χώρο της θεωρίας σε βασιλείο της αναγκαιότητας και των απόλυτων προσδιορισμών (στο ίδιο, καθώς και P. Bell, 1977). «Θεωρία» (καθαρή λογική) εναντίον ιστορίας, «θεωρία» εναντίον πραγματικότητας, οικονομικοί νόμοι εναντίον κοινωνικών ανταγωνισμών. Δεν υπάρχει σημείο τομής ανάμεσα στα δύο σαφώς διακεκριμένα πεδία, η ρήξη εμφανίζεται απόλυτη. Η εκρίζωση των κοινωνικών αντιθέσεων από το περιεχόμενο της θεωρίας και η αναγωγή της σ' ένα σώμα αφηρημένων εννοιών και νόμων με αποκλειστικά λογικούς προσδιορισμούς συμβιβάζεται πλήρως με τις μεθοδολογικές παραδοχές οποιασδήποτε (συμβατικής ή μη) γενικής οικονομικής θεωρίας (M. Aglietta, 1979, 13-14, P. Bell, 1977).

Παρά τις συχνές περί του αντιθέτου διαβεβαιώσεις, η θεωρητική δημιουργία περιορίζεται συνήθως και κατά το μεγαλύτερο μέρος της στη διατύπωση γενικών οικονομικών αρχών και νόμων μιας αμιγώς καπιταλιστικής κοινωνίας – μορφής ιδεατής και ανύπαρκτης. Πρόκειται για ένα είδος σχολαστικής θεωρητικολογίας με κύριο χαρακτηριστικό την επεξεργασία πληθώρας εννοιολογικών εργαλείων για την θεωρητική αντιμετώπιση του αμιγούς καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής¹⁸ και, παράλληλα, την ανεπάρκεια αντίστοιχων εργαλείων κατάλληλων για τη διερεύνηση της ιστορικά συγκεκριμένης οικονομικής πραγματικότητας. Αυτή η υπερβολική και ως ένα βαθμό περιττή θεωρητικολογία κρατά κατά κανόνα δέσμιο τον ερευνητή, αν και όταν επιχειρεί το πέραςμα στη συγκεκριμένη «εμπειρική ανάλυση». Τις περισσότερες φορές, η αδύναμη μεθοδολογική θωράκιση απέναντι στη συγκεκριμένη πραγματική κατάσταση που προσπαθεί να μελετήσει τον οδηγεί εκ του ασφαλούς στην καταχρηστική μεταφορά των διατυπωθέντων καθαρών νόμων κίνησης και στη χρησιμοποίηση των επινοηθέντων καθαρών μεθοδολογικών εργαλείων, τροποποιημένων, βέβαια, λόγω εισαγωγής στο θεωρητικό αυτό επίπεδο του «εξωγενούς» παράγοντα της ταξικής πάλης.

Αυτό ακριβώς συμβαίνει και στην περίπτωση της θεωρίας οικονομικής κρίσης του Κοζο Υπο. Σύμφωνα με τη μεθοδολογική διάκριση των τριών επιπέδων ανάλυσης, θα έπρεπε πριν προταθεί η υπόθεση της ανόδου των μισθών και της αφαίμαξης των κερδών για την ερμηνεία των δύο μεγάλων κρίσεων του εικοστού αιώνα, να ελεγχθεί η συνέπεια του νόμου συσσώρευσης που έχει

διατυπωθεί σε επίπεδο αμιγούς καπιταλιστικής κοινωνίας, στη βάση των αντίστοιχων κοινωνικοϊστορικών εμπειρικών δεδομένων. Αλλά στο σημείο αυτό, είναι πανθομολογούμενη διαπίστωση ότι ο καπιταλισμός του εικοστού αιώνα, και ιδιαίτερα ο μεταπολεμικός «καπιταλισμός σχετικής υπεραξίας», προώθησε ταχύτατα τις παραγωγικές δυνάμεις και κοινωνικοποίησε την εργασία. Είναι επίσης κοινός τόπος ότι η κοινωνικοποίηση αυτή πραγματοποιήθηκε με την αύξουσα εκμηχάνιση και τη ριζική αναδιοργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας, που απλοποίησε σε εξαιρετικό βαθμό την εργασία και επέτρεψε με τον τρόπο αυτό την ενσωμάτωση και συμμετοχή μεγάλων μαζών στην κοινωνική παραγωγή (H. Braverman, 1974, B. Coriat, 1979, R. Goodwin, 1986, 19-20). Θα μπορούσε, βέβαια, να αντιτάξει κανείς ότι η δημιουργία του σχετικού αυτού υπερπληθυσμού δεν λαμβάνει χώρα στον καπιταλιστικό τομέα, αλλά αφορά στην παραγωγική ενσωμάτωση πληθυσμών μη καπιταλιστικής προέλευσης (μετανάστες, αγρότες, γυναίκες) (M. Itoh, κεφ. 4, 108). Στο συγκεκριμένο όμως επίπεδο ανάλυσης αυτό δεν έχει καμιά σημασία, επειδή το μόνο που μας ενδιαφέρει είναι αν, ασχέτως συγκεκριμένης αιτίας, τα νέα εμπειρικά και ιστορικά δεδομένα στο σύνολό τους επαληθεύουν, τροποποιούν ή απορρίπτουν το νόμο του αμιγούς καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Συνεπώς, ακόμη και αν ήταν σωστός σε επίπεδο καθαρού καπιταλισμού, ο νόμος συσσώρευσης του Κοζο Υπο θα έπρεπε οπωσδήποτε να απορριφθεί σε επίπεδο συγκεκριμένης ιστορικής ανάλυσης του μονοπωλιακού καπιταλισμού.

Όμως, ο Makoto Itoh, που αναλαμβάνει να εξηγήσει τη σημερινή δομική κρίση, όπως και την κρίση του '30, στη βάση της θεωρίας του δασκάλου του Κοζο Υπο συμπεραίνει ότι πρόκειται για κρίση υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου σε σχέση με τη διαθέσιμη ποσότητα εμπορευματοποιημένης εργασιακής δύναμης, καθώς επίσης και σε σχέση με την προσφορά πρώτων υλών από τις χώρες της περιφέρειας (στο ίδιο, 144-149, 158-160, M. Itoh, 1984). Αυτό σημαίνει ότι στην πράξη συγχέει τα επίπεδα ανάλυσης είτε από δική του υπαιτιότητα είτε, όπως εμείς υποστηρίζουμε, λόγω της φύσης του δισδιάστατου μεθοδολογικού πλαισίου που υιοθετεί. Με τον τρόπο αυτό ένας λανθασμένος νόμος συσσώρευσης οδηγεί σε μια λανθασμένη ερμηνεία της οικονομικής κρίσης, που επιπροσθέτως τείνει να καταστεί και γενική θεωρία οικονομικής κρίσης, ανεξάρτητα από συγκεκριμένες κοινωνικοϊστορικές συνθήκες, τάση βέβαια μεθοδολογικά ανεπίτρεπτη.

Εκείνο, όμως, που σίγουρα αποτελεί αναλυτική αυθαιρεσία του Makoto Itoh είναι η ατυχή μεταφορά του (λανθασμένου, άλ-

λωστε) νόμου εξάντλησης του εφεδρικού στρατού των ανέργων του Kozo Uno (Γ. Δουράκης, 1986) από το βραχυχρόνιο πλαίσιο του δεκαετούς οικονομικού κύκλου στο επίπεδο της σημερινής μακροχρόνιας ύφεσης. Η υπόθεση της αφαιμάξης των κερδών μέσω μείωσης του εφεδρικού στρατού και συνακόλουθης αύξησης των μισθών θα μπορούσε να διεκδικήσει ερμηνευτικό κύρος μόνο στην περίπτωση του κλασικού οικονομικού κύκλου. Πράγματι, οι εμπειρικές παρατηρήσεις δείχνουν ότι η ανεργία αυξάνεται κατά την καθοδική φάση του κύκλου και μειώνεται κατά την ανοδική φάση, δηλαδή ο εφεδρικός στρατός των ανέργων υφίσταται περιοδικές διακυμάνσεις. Σε μακροχρόνια κλίμακα, όμως, παύει να ισχύει ο ρυθμιστικός μηχανισμός της κυκλικής αυξομείωσης των αποθεμάτων εργατικού δυναμικού (T. Weisskopf, 1979). Στα πλαίσια των μακροχρόνιων διακυμάνσεων της οικονομικής δραστηριότητας ενεργοποιείται αναπόφευκτα ο μηχανισμός σχετικής υπεραξίας με κύριο χαρακτηριστικό τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, που δημιουργεί σχετικό υπερπληθυσμό. Όπως τονίζει και ο ίδιος ο Kozo Uno, «μακροχρονίως το κεφάλαιο μπορεί να αναχαιτίσει αυτή την άνοδο των μισθών αυξάνοντας την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, δηλαδή σχηματίζοντας σχετικό υπερπληθυσμό...» (Κ. Uno, 1980, 88, παρ. 84).

Το επιχείρημα της αφαιμάξης των κερδών για την ερμηνεία της παρούσας παρατεταμένης ύφεσης απαιτεί προσφυγή στη συνδικαλιστική ενδυνάμωση των εργαζομένων, δηλαδή στην ταξική πάλη, για να στοιχειοθετηθεί η υποτιθέμενη άνοδος των μισθών εις βάρος των κερδών. Όμως, η προσέγγιση του Makoto Itoh (και γενικά της σχολής του Kozo Uno) συγκεντρώνει την προσοχή της στην εσωτερική λογική και στην εγγενή και αυτόνομη δυναμική του συστήματος συσσώρευσης. Η ταξική ισχυροποίηση και οι μισθολογικές κατακτήσεις αποδίδονται στις αντικειμενικές διεργασίες και εξελίξεις της αγοράς εργασίας. Στην ταξική πάλη επιφυλάσσεται ο ρόλος της εξωγενούς μεταβλητής με περιθωριακή μόνο επίδραση στη διαμόρφωση του νόμου κίνησης των μισθών¹⁹.

Εντελώς διαφορετικό είναι το μεθοδολογικό υπόβαθρο της αγγλοσαξονικής εκδοχής του θεωρητικού υποδείγματος της «αφαιμάξης κερδών/παραγωγικότητας». Οι βρετανοί και οι αμερικανοί νεοοικονομολογικοί και ριζοσπάστες, από μεθοδολογική άποψη, βρίσκονται στους αντίποδες της σχολής του Kozo Uno. Δίνουν μεγάλη έμφαση στους ταξικούς ανταγωνισμούς και στους κοινωνικούς θεσμούς, τονίζοντας ότι αποτελούν οργανικό και αναπόσπαστο μέρος της πολιτικής οικονομίας και των νόμων που αυτή

διατυπώνει. Από την άποψη αυτή, αν εξαιρεθεί η συγκεκριμένη θεωρία οικονομικής κρίσης τη βασιμότητα της οποίας αμφισβητούμε (Γ. Δουράκης, 1986), οι γενικότερες παραδοχές του θεωρητικού αυτού ρεύματος της πολιτικής οικονομίας εντάσσονται ουσιαστικά στο μεθοδολογικό πλαίσιο που διατυπώσαμε παραπάνω (H. Gintis-S. Bowles, 1981).

Τελικά, ωστόσο, επανέρχεται κατάλληλα προσαρμοσμένο το ίδιο όπως και προηγουμένως κρίσιμο ερώτημα: πώς είναι δυνατόν για τριάντα ολόκληρα χρόνια ο καπιταλισμός να υπερπηδά την τάση εξάντλησης του εργατικού δυναμικού εξασφαλίζοντας σταθερή και ταχύτατη ανάπτυξη. Τί είδους θεμελιώδης και αξεπέραστη αντίφαση είναι αυτή, όταν βρίσκεται καθηλωμένη και δεν λειτουργεί επί τόσο μεγάλα χρονικά διαστήματα και γιατί να μην γίνεται κατά τον ίδιο τρόπο λόγος και για «νόμο» των αντισταθμιστικών προς αυτή δυνάμεων;

Τελικά, οι τρεις παραπάνω θεωρίες οικονομικής κρίσης είναι δυνατόν να αναχθούν σε δυο γενικότερες κατηγορίες. Αν υποθεθεί ότι η διαδικασία συσσώρευσης αποτελεί μια ενότητα παραγωγής και κυκλοφορίας εμπορευμάτων, οι προσδιοριστικοί παράγοντες της οικονομικής κρίσης –οι διαφορετικές κατά θεωρία εγγενείς αντιφάσεις– είναι δυνατόν να εντοπισθούν είτε στο χώρο παραγωγής της υπεραξίας είτε στο χώρο πραγματοποίησης της υπεραξίας.

Κάτω από το πρίσμα αυτό, οι θεωρίες της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ και οι θεωρίες αφάιμαξης των κερδών αντιλαμβάνονται την οικονομική κρίση ως πρόβλημα ανεπαρκούς παραγωγής υπεραξίας. Η αξιοποίηση χωλαίνει από την πλευρά του *ex ante* δυνητικού ποσοστού κέρδους, έστω και αν δεν υπάρχει πρόβλημα πραγματοποίησης του κοινωνικού προϊόντος σε τιμές (ανα) παραγωγής. Η υπερσυσσώρευση κεφαλαίου νοείται ως προς την περιορισμένη μάζα δυνητικής υπεραξίας, που μπορεί να παραχθεί στη βάση του επικρατούντος τη στιγμή εκείνη ποσοστού υπεραξίας. Αυτή η μάζα δυνητικής υπεραξίας, που μετουσιώνεται ανεμπόδιστα σε αντίστοιχη μάζα πραγματικών κερδών, δεν αρκεί για να ανταμείψει το υπερεπενδεδυμένο κεφάλαιο με ένα αποδεκτό ποσοστό κέρδους.

Αντίθετα, η υποκαταναλωτική θεωρία αντιλαμβάνεται την οικονομική κρίση ως πρόβλημα ανεπαρκούς πραγματοποίησης υπεραξίας. Εν τοιαύτη περιπτώσει, η παραγόμενη υπεραξία και το δυνητικό ποσοστό κέρδους είναι επαρκή και ικανοποιητικά, δεν είναι όμως δυνατόν να μετασχηματισθούν ανεμπόδιστα σε πραγματικά κέρδη, διότι η ανεπαρκής ζήτηση επιβάλλει την πώ-

ληση του πλεονάζοντος κοινωνικού προϊόντος σε τιμές που υπολείπονται των τιμών (ανά) παραγωγής. Με άλλα λόγια, η προβληματικότητα της αξιοποίησης συνίσταται στο γεγονός ότι η μάζα των πραγματικών κερδών είναι μικρότερη της παραχθείσης υπεραξίας και δεν αρκεί για να ανταμείψει το υπερ-συσσωρευμένο, όπως αποδεικνύεται, κεφάλαιο με ικανοποιητικό πραγματικό ποσοστό κέρδους²⁰.

Η κριτική που απευθύναμε στις παραπάνω θεωρίες οικονομικής κρίσης αφορά αποκλειστικά και μόνο στο μεθοδολογικό τους υπόβαθρο. Αυτό σημαίνει ότι δεν είναι λανθασμένες αυτές καθεαυτές. Λανθασμένα είναι η τάση τους να αναχθούν σε γενικές θεωρίες οικονομικής κρίσης καθολικής ισχύος, ικανές να ερμηνεύσουν όλες τις κρίσεις που γνώρισε ή θα γνωρίσει το καπιταλιστικό σύστημα. Σύμφωνα με την προηγηθείσα ανάλυσή μας, μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι κάθε ευδιάκριτη ιστορική περίοδος καπιταλιστικής συσσώρευσης χαρακτηρίζεται από διαφορετική και ιδιαίτερη αντίφαση. Δεν υπάρχει μια και μοναδική εγγενής αντίφαση ικανή να δημιουργεί συνθήκες οικονομικής κρίσης παντού και πάντοτε. Υποστηρίζουμε λοιπόν ότι η κάθε θεωρία είναι ενδεχομένως σε θέση να ερμηνεύσει επαρκώς το φαινόμενο της οικονομικής κρίσης σε συγκεκριμένες μόνο ιστορικές περιόδους του καπιταλισμού (E.O. Wright, 1977).

Επί παραδειγματι, εάν θελήσουμε να ερμηνεύσουμε τις δύο μεγάλες κρίσεις που γνώρισε ο καπιταλισμός στον εικοστό αιώνα δεν αρκεί μια μόνο από τις αναλυθείσες θεωρίες. Οι περισσότεροι οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι η πρώτη μεγάλη κρίση (1929) προήλθε από την ενεργοποίηση των αντιφάσεων στον χώρο πραγματοποίησης της υπεραξίας («κρίση ζήτησης»), οπότε για την ερμηνεία της απαιτείται η προσφυγή στην υποκαταναλωτική θεωρία των κρίσεων. Αντίθετα, η σημερινή παρατεταμένη διαρθρωτική ύφεση οφείλεται σε έξαρση των αντιφάσεων στον χώρο παραγωγής της υπεραξίας («κρίση προσφοράς»), με αποτέλεσμα να πλεονεκτεί εν προκειμένω η θεωρία της ανερχόμενης οργανικής σύνθεσης ή η θεωρία της αφαιμάξης των κερδών από τους μισθούς.

Οι παρατηρήσεις αυτές, εν συνδυασμό με τις μεθοδολογικές επισημάνσεις στις οποίες προβαίνουμε στο παρόν άρθρο υποδηλώνουν την προτίμησή μας σε μια προσέγγιση της αναπτυξιακής διαδικασίας και των οικονομικών κρίσεων στο αναλυτικό πλαίσιο της γαλλικής σχολής της «ρύθμισης» ή των «καθεστώτων συσσώρευσης»²¹. Το βασικό πλεονέκτημα της σχολής αυτής είναι ότι αντιμετωπίζει τη διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης ως

αδιάσπαστη ενότητα παραγωγής και κυκλοφορίας των εμπορευμάτων χωρίζοντάς την σε επιμέρους ιστορικές περιόδους βάσει κριτηρίων που δεν αφορούν μόνο στην εξέλιξη της ζήτησης και της μορφής ανταγωνισμού. Πέραν αυτών, το αναλυτικό πλαίσιο της «ρύθμισης» επαναφέρει στο επίκεντρο της πολιτικής οικονομίας την βασική ανταγωνιστική σχέση των καπιταλιστικών κοινωνιών, τη σχέση κεφαλαίου/εργασίας ή «μισθωτή σχέση», την ιστορική εξέλιξη της οποίας διερευνά παράλληλα με τις τεχνολογικές και οργανωτικές αναδιαρθρώσεις που κατά καιρούς σαρώνουν τις υφιστάμενες παραγωγικές δομές στο σκέλος της προσφοράς. Κατά την εκτίμησή μας, πρόκειται για μια προσέγγιση της μακροχρόνιας οικονομικής δυναμικής με όρους γενικής μακροοικονομικής (αν) ισορροπίας προσφοράς και ζήτησης και με κυρίαρχο στοιχείο τον καθοριστικό ρόλο των κοινωνικών θεσμών στη διαμόρφωση των οικονομικών νόμων που κατευθύνουν την εξέλιξη του οικονομικού συστήματος (Γ. Δουράκης, 1990, 7-15).

Σημειώσεις

1. Η αποκάλυψη των νόμων αυτών ήταν ο βασικός και ρητά διατυπωμένος θεωρητικός στόχος του Marx.

2. Εκτός από την υπογράμμιση του περιορισμένου ιστορικού βεληνεκούς των οικονομικών νόμων, ένα δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο που διαφοροποιεί τη μαρξιστική πολιτική οικονομία από την υπόλοιπη οικονομική θεωρία είναι η προσέγγιση της οικονομικής διαδικασίας ως αδιάρρηκτης ενότητας παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης του κοινωνικού προϊόντος (βλ. K. Marx, 1973, «Η γενική σχέση της παραγωγής προς τη διανομή, την ανταλλαγή, την κατανάλωση», σ. 88-100), γεγονός που της προσδίδει εξαιρετική ευρύτητα αναλυτικού πεδίου, εν αντιθέσει με τα άλλα μεγάλα θεωρητικά συστήματα της πολιτικής οικονομίας, τα οποία χαρακτηρίζονται από έκδηλα μονόπλευρες προσεγγίσεις. Πράγματι, ενώ εύλογα θα μπορούσε κανείς να χαρακτηρίσει τον Schumpeter ως ασυμβίβαστο «οικονομολόγο της προσφοράς» και τον Keynes ως ανυποχώρητο «οικονομολόγο της ζήτησης», δεν συμβαίνει το ίδιο και με τον Marx, ο οποίος υιοθετεί μια πολύ πιο σύνθετη προσέγγιση. Έτσι, μπορεί κανείς να τον χαρακτηρίσει ταυτοχρόνως και ως οικονομολόγο της προσφοράς και ως οικονομολόγο της ζήτησης, παρότι εν τέλει επιφυλάσσει καθοριστικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία. Η ολοκληρωμένη και σφαιρική αυτή μονομέρεια και τη δυσκαμψία του σχετικού αναλυτικού πλαισίου, καθιστώντας το περισσότερο σύνθετο και ευέλικτο, ικανό να αποδώσει όλες τις ιστορικές μεταμορφώσεις των οικονομικών κρίσεων που έχει αντιμετωπίσει έως σήμερα ο καπιταλισμός.

3. Είναι προφανές ότι με τον όρο «μεθοδολογικός διϋσμός» δεν παραπέμπουμε στη συνηθισμένη διάκριση μεταξύ μεθοδολογίας των κοινωνι-

κών επιστημών και μεθοδολογίας των φυσικών επιστημών, που αποτελεί την εναλλακτική προοπτική έναντι του «μεθοδολογικού μονισμού» (αρχή της ενότητας των επιστημών και της επιστημονικής μεθόδου, βλ. M. Blaug, 1980, 46-47 and passim). Ο δικός μας όρος αναφέρεται σε μίαν άλλη διάσταση της μεθοδολογίας: στον αυστηρό διαχωρισμό και την αντιπαραβολή του πεδίου της οικονομικής θεωρίας (λογικός χρόνος) προς το πεδίο της οικονομικής ιστορίας (πραγματικός χρόνος).

4. «... η μέθοδος της ανόδου από το αφηρημένο προς το συγκεκριμένο είναι, απλώς, ο τρόπος με τον οποίο η σκέψη οικειοποιείται το συγκεκριμένο, το αναπαράγει ως συγκεκριμένο στη σκέψη» (K. Marx, 1973, 101). Αυτός ο τρόπος είναι και «η επιστημονικά σωστή μέθοδος. Το συγκεκριμένο είναι συγκεκριμένο, επειδή είναι η συγκέντρωση πολλών προσδιορισμών, άρα ενότητα της ποικιλίας. Ως εκ τούτου, στη διαδικασία της σκέψης εμφανίζεται ως διαδικασία σύνθεσης, ως αποτέλεσμα και όχι ως σημείο εκκίνησης, αν και αποτελεί σημείο εκκίνησης για παρατήρηση και κατανόηση» (όπ.παρ.). Βλ., επίσης, R. Rosdolsky, 1977, 26.

5. «Στην υλιστική μέθοδο κατανόησης της πραγματικότητας, το πέρασμα από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο είναι η διαλεκτική της συγκεκριμένης ολότητας, στα πλαίσια της οποίας η πραγματικότητα αναπαράγεται διανοητικά σε όλα τα επίπεδα και σε όλες τις διαστάσεις» (K. Kosik, 1970, 25).

6. Στη σύγχρονη μαρξιστική βιβλιογραφία, θίγονται κατά καιρούς θέματα όπως αυτό της ακριβούς ιστορικής υπόστασης, της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας (βλ. S. de Brunhoff, 1979), της ιστορικότητας του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές παραγωγής (βλ. R. Meek, «The «Historical» Transformation Problem», στο R. Meek, 1977, 134-145, όπου αντικρούεται η άποψη των M. Morishima-G. Catephores, 1975, 309-328) ή της ιστορικής υπόστασης της έννοιας της αφηρημένης εργασίας (βλ. D. Gleicher, 1983). Τα θέματα αυτά, όπως και άλλα παρεμφερή, εντάσσονται στο γενικότερο πλαίσιο διερεύνησης του ακριβούς τρόπου συνάρθρωσης του λογικού και του ιστορικού στοιχείου στη μεθοδολογία της πολιτικής οικονομίας.

7. Πράγματι, οι κλασικοί μαρξιστές ήταν πεπεισμένοι ότι ο Marx διετύπωσε οριστικά και αμετάκλητα τους νόμους κίνησης του «καπιταλισμού-γενικά» («γενικός νόμος της καπιταλιστικής συσσώρευσης» ή «νόμος του σχετικού υπερπληθυσμού» και «νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους»). Υποτίθεται ότι οι νόμοι αυτοί απεδείκνυαν την εγγενώς ασταθή φύση του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος, που ήταν έτοιμο καταδικασμένο σε αδιέξοδο και τελική κατάρρευση μέσα από τη συνεχή επιδείνωση των αλληπάλληλων οικονομικών κρίσεων. Βέβαια, επρόκειτο για «νόμους-τάσεις», των οποίων η δράση εμποδιζόταν περιοδικά από «αντισταθμιστικές δυνάμεις», με πρώτη και καλύτερη την κοινωνική παραγωγικότητα. Παρόλ' αυτά, όμως, δεν έχαναν το νομοτελειακό χαρακτήρα τους, επειδή η υπέρβαση της κάθε οικονομικής κρίσης ήταν προσωρινή και ολοένα και πιο δύσκολη, δεδομένου ότι οι «έμφυτες αντιφάσεις» αναπτύσσονταν με μεγαλύτερη κάθε φορά ένταση και σε ανώτερο και πολυπλοκότερο πάντα επίπεδο, μέχρι την αναπόφευκτη τελική κατάρρευση. Αυτή η «καταστροφολογική» εμμονή είχε ως υπόβαθρο το θεωρητικό σχήμα του

ιστορικού υλισμού με τη γνωστή διαλεκτική παραγωγικών δυνάμεων/παραγωγικών σχέσεων: το κεφάλαιο, στο κυνήγι του υπερκέρδους, εισάγει αδιάκοπα νέες παραγωγικές τεχνικές και βελτιώνει την παραγωγικότητα, προωθώντας με τον τρόπο αυτό τις παραγωγικές δυνάμεις. Σε κάποια στιγμή, η συσσώρευση ποσοτικών μεταβολών στον χώρο των παραγωγικών δυνάμεων, για να μπορέσει να συνεχιστεί, απαιτεί ποιοτική μεταβολή των καπιταλιστικών σχέσεων ιδιοκτησίας προς σοσιαλιστική κατεύθυνση, ώστε να αποκατασταθεί η διαταραχθείσα αντιστοιχία των κοινωνικοποιημένων παραγωγικών δυνάμεων, με την έλευση επίσης κοινωνικοποιημένων σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής. Φυσικά, οι προβλέψεις αυτές διαψεύστηκαν, δεδομένου ότι ο καπιταλισμός ως σύστημα κοινωνικών σχέσεων επέδειξε εξαιρετική προσαρμοστικότητα και ευελιξία. Μέσα από τις συνεχείς ιστορικές μεταμορφώσεις του εξακολουθεί να επιβιώνει και να προωθεί τις παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας, χωρίς να παρουσιάζονται αξεπέραστα προβλήματα συμβατότητας μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων.

8. Βλ., μεταξύ άλλων, P. Mattick, 1959, R. Rosdolsky, 1977, M. Cogoy, 1973, D. Yaffe, 1973, A. Shaikh, 1978, J. Weeks, 1982, B. Fine, 1982, 110-127, I. Hunt, 1983.

9. Πάντως, ορισμένοι γνωστοί οικονομολόγοι (Dobb, Sweezy, Uno) προβαίνουν σε μια ερμηνεία του νόμου που ξεκινά από το επιχείρημα της μείωσης του ποσοστού υπεραξίας (λόγω αύξησης των μισθών εις βάρος των κερδών) στα πλαίσια της διανεμητικής ταξικής πάλης και συνεχίζει με το παράγωγο επιχείρημα της αυξανόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (λόγω εισαγωγής παραγωγικών τεχνικών εξοικονόμησης εργασίας προς αποφυγή των υπερδιογκωμένων μισθών), που από κοινού οδηγούν σε πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους.

10. Οι απόψεις δίστανται μόνον σχετικά με την εμβέλεια του νόμου της αξίας ως μηχανισμού κατανομής της κοινωνικής εργασίας και των άλλων οικονομικών πόρων, μέσω της διαδικασίας διαμόρφωσης των τιμών. Οι οπαδοί της θεωρίας του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού πιστεύουν ότι η οικονομική δύναμη των μονοπωλίων και οι συστηματικές κρατικές παρεμβάσεις επηρεάζουν τη διαμόρφωση τιμών και ποσοτήτων στην αγορά, υποκαθιστώντας έτσι σε μεγάλο βαθμό το νόμο της αξίας. Αντίθετα, οι «θεμελιακοί» μαρξιστές υποστηρίζουν ότι η επικράτηση των μονοπωλίων δεν σημαίνει κατάργηση, αλλά μεταμόρφωση του ανταγωνισμού. Κατ' αυτούς, στην πραγματικότητα συνεχίζει να ισχύει η διακλαδική κινητικότητα των κεφαλαίων και η τάση εξίσωσης των ποσοστών κέρδους μέσω της διαμόρφωσης των τιμών παραγωγής, δηλαδή ο νόμος της αξίας ως μηχανισμός σχηματισμού των αγοραίων τιμών και διακλαδικής κατανομής των οικονομικών πόρων.

11. Μια αρκετά ενδιαφέρουσα θεωρία «υπερρυσώρευσης-απαξίωσης» του κεφαλαίου έχει διατυπωθεί στα πλαίσια της γαλλικής σχολής του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού (βλ. P. Boccara, 1973, 41-46). Η θεωρία αυτή συνδυάζεται με μια εκδοχή «μακρών τεχνολογικών κύκλων» για την απόδοση της μακροχρόνιας οικονομικής δυναμικής, που κυριαρχείται από το νόμο της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ (βλ. L. Fontvieille, 1979, P. Boccara, 1983).

12. Την υπόθεση αυτή υιοθετεί και το «θεώρημα του Okishio», που συνιστά την πιο γνωστή και κατά πολλούς την πιο εμπειριστατωμένη κριτική που έχει απευθυνθεί στο νόμο της ΑΟΣΚ/ΠΤΠΚ (βλ. N. Okishio, 1961, 85-99). Συνοπτικά, το θεώρημα του Okishio ξεκινώντας από τις υποθέσεις του τέλειου ανταγωνισμού, της μεγιστοποίησης των κερδών και του σταθερού πραγματικού μισθού, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός, ασχέτως από το αν ανεβάζει ή όχι την ΑΟΣΚ, έχει ως κίνητρο την ελάττωση του κόστους παραγωγής και κατά συνέπεια δεν μειώνει, αλλ' αντιθέτως αυξάνει το ποσοστό κέρδους. Η κριτική αυτής της μορφής πρωτοδιατυπώθηκε από τον Tugan-Baranowski. Σ' αυτόν αποδίδεται, παράλληλα με την προσπάθεια ανασκευής της υποκαταναλωτικής θεωρίας των οικονομικών κρίσεων του Sismondi (βλ. M. Tugan-Baranowski, 1913, 197-222) και η μικροοικονομικής έμπνευσης άρνηση του ΠΤΠΚ, με τον ισχυρισμό ότι το ποσοστό κέρδους δεν έχει την τάση να πέφτει, αλλά να ανέρχεται. Με το πόρισμα αυτό φαίνεται να συμφωνούν και όλοι οι υπέρμαχοι της θεωρίας «αφαίμαξης κερδών/παραγωγικότητας», αλλά και οι λεγόμενοι «νεοκλασικοί μαρξιστές», που προσανατολίζουν τις ερευνητικές τους προσπάθειες προς την κατεύθυνση της μικροοικονομικής θεμελίωσης της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας (βλ. J. Roemer, 1979, P. Van Parijs, 1980, P. Van Parijs, 1983).

13. Άλλωστε, ανάλογες εμπειρικές έρευνες που διενήργησε ο A. Reati για την ιταλική οικονομία της περιόδου 1951-71 και τη γερμανική οικονομία της περιόδου 1960-1981, κατέληξαν στη διαπίστωση ότι η οργανική σύνθεση δεν παρουσίασε ανοδικές τάσεις στο αντίστοιχο χρονικό διάστημα.

14. Βλ. P. Sweezy, 1942, J. Steindl, 1943, P. Baran-P. Sweezy, 1966, P. Sweezy, 1974, P. Sweezy, 1979, J. Foster-H. Szelajfer (eds.), 1984, A. Szyman-ski, 1984, H. Magdoff-P. Sweezy, 1987.

15. Η ερμηνευτική αυτή ανεπάρκεια οφείλεται κατά κύριο λόγο στη λανθασμένη περιοδολόγηση του καπιταλισμού, βάσει κριτηρίων που αφορούν αποκλειστικά και μόνο στη διαδικασία κυκλοφορίας των εμπορευμάτων (δομή αγοράς), χωρίς καμιά αναφορά στις εξελίξεις της τεχνολογίας και γενικότερα της οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας, που συνδέονται πιο άμεσα με την κοινωνική παραγωγικότητα. Σε τελική ανάλυση, η βασική αυτή αδυναμία πηγάζει από την ακλόνητη πεποίθηση των υποκαταναλωτιστών ότι ο καπιταλισμός είναι ένα σύστημα που κατά κάποιο μυστήριο τρόπο εξασφάλισε οριστικά και αμετάκλητα τις τεχνολογικές προϋποθέσεις μιας συνεχούς και απρόσκοπτης οικονομικής ανάπτυξης, σε σημείο μάλιστα που να δημιουργεί συνθήκες τεχνολογικής υπεροπλίας και (δυναμικής τουλάχιστον) υπερ-παραγωγικότητας.

16. Βλ., εν προκειμένω, K. Uno, 1980, M. Itoh, 1980, M. Itoh, 1981, A. Glyn-B. Sutcliffe, 1972, R. Boddy-J. Crotty, 1975, S. Himmelweit, 1974, G. Hodgson, 1974, B. Rowthorn, 1980, T. Weisskopf, 1979, D. Gordon, 1981, S. Bowles-D. Gordon-T. Weisskopf, 1984, T. Weisskopf-S. Bowles-D. Gordon, 1985, καθώς και P. Sweezy, 1942, M. Dobb, 1940.

17. Για τη στήριξη της θεωρητικής αυτής εκδοχής περί οικονομικών κρίσεων, γίνεται συνήθως προσφυγή σε κάποιο από τα ακόλουθα σημεία του έργου του Marx:

α) Στο κεφάλαιο 23 του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, όπου εξετάζονται οι θετικές επιπτώσεις της διαδικασίας συσσώρευσης (ανεξάρτητη μεταβλητή) στη δυναμική των μισθών (εξαρτημένη μεταβλητή) μέσω του μηχανισμού απορρόφησης του εφεδρικού στρατού των ανέργων.

β) Στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, όπου στο πλαίσιο της εξέτασης του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους διατυπώνεται η άποψη ότι η απόλυτη υπερσυσσώρευση κεφαλαίου οδηγεί σε μια πτώση του ποσοστού κέρδους λόγω αύξησης της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου, η οποία όμως δεν προκύπτει από κάποια μεταβολή στην τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου, αλλά αποκλειστικά και μόνο στην αύξηση των μισθών και τη συνακόλουθη μείωση του ποσοστού υπεραξίας (τόμος III, σ. 318). Πολλοί γνωστοί οικονομολόγοι, συνδυάζοντας τα σημεία (α) και (β), προβαίνουν σε μια «profit squeeze» ερμηνεία του ΠΤΠΚ (βλ. P. Sweezy, 1975, 127-128, K. Uno, 1980, 87-90, M. Dobb, 1940). Αν εξαιρέσουμε τις επιμέρους διαφορές, κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών των προσεγγίσεων είναι η αντιμετώπιση της ανερχόμενης τεχνικής και οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου ως παράγωγο φαινόμενο, που προκύπτει από την αντίδραση των καπιταλιστών (υιοθέτηση νέων, τεχνολογικά αρτιότερων, μεθόδων παραγωγής εντάσεων κεφαλαίου) σε προηγηθείσες δυσμενείς γι' αυτούς εξελίξεις στο πεδίο της διανεμητικής ταξικής πάλης (αύξηση μισθών-μείωση ποσοστού υπεραξίας).

γ) Στην άποψη που διατυπώνει ο Marx προσπαθώντας να αντικρούσει την υποκαταναλωτική θεωρία των κρίσεων, σε κάποιο σημείο του δευτέρου τόμου του *Κεφαλαίου* (σ. 411): «... κάθε φορά οι κρίσεις προετοιμάζονται ίσα-ίσα από μια περίοδο, όπου ανεβαίνει γενικά ο μισθός εργασίας και η εργατική τάξη παίρνει πράγματι μεγαλύτερη μερίδα από το μέρος εκείνο του χρονιάτικου προϊόντος που προορίζεται για την κατανάλωση».

δ) Σ' ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα ρικαρντιανής έμπνευσης, όπου ο Marx προβαίνει σε μια μετωπική αντιπαράθεση και απευθείας συσχέτιση μισθών/κερδών (K. Marx, 1985, 75-76). Διατυπώνει, μάλιστα, με σαφήνεια την άποψη ότι η διανομή του εισοδήματος είναι συνάρτηση του συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και όχι κάποιου αφηρημένου και αντικειμενικού νόμου της κεφαλαιακής συσσώρευσης, που μέσα από τις διακυμάνσεις του εφεδρικού στρατού των ανέργων υποτίθεται ότι οδηγεί στη συγκρότηση μιας εύκαμπτης αγοράς εργασίας, όπου προσφορά και ζήτηση κινούνται ελεύθερα διαμορφώνοντας τους μισθούς. Πρόκειται για σκηνικό εντελώς διαφορετικό από εκείνο του *Κεφαλαίου*. Εν τωιαύτη περιπτώσει, η συνδικαλιστική οργάνωση και παρέμβαση των εργαζομένων, τουλάχιστον κατά την μεταπολεμική περίοδο, αποτελεί σημαντικό παράγοντα, που συμβάλλει ουσιαστικά στον τρόπο διαμόρφωσης των μισθών.

18. Το φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα έκδηλο και στην περίπτωση του συγγενούς από την άποψη αυτή (αλλά, κατά τα άλλα, αντιχγκελιανού) δομικού μαρξισμού αλτοσεριανού τύπου.

19. Προσωπικά, συμμερίζομαι την άποψη ότι το επιχείρημα της αφάιμαξης των κερδών από τους μισθούς είναι αδύνατο να βρει δικαίωση στα πλαίσια του *Κεφαλαίου*, επειδή στο έργο αυτό ο Marx αποφαινεται με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο ότι δεν υπάρχει δυνατότητα συστηματικής πτωτικής τάσης του ποσοστού υπεραξίας, δεδομένου ότι κάτι τέτοιο αντιβαί-

νει στη φύση και τη λογική του καπιταλισμού. Παρόλο που τα προτεινόμενα συνήθως αποσπάσματα είναι δυνατόν να εκληφθούν ως συνηγορούντα υπέρ μιας θεωρίας οικονομικής κρίσης αφαίμαξης των κερδών από τους μισθούς, η οργανική ενσωμάτωσή τους σε μια ενιαία και ολοκληρωμένη θεώρηση του *Κεφαλαίου* αποκλείει στην πραγματικότητα ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Στο *Κεφάλαιο*, ο Marx αποφαίνεται με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο ότι στην πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης η υπεραξία αυξάνεται εις βάρος της αξίας της εργασιακής δύναμης, έστω και αν οι πραγματικοί μισθοί και το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων βελτιώνονται. Από τη στιγμή, μάλιστα, που επικρίνει έντονα ακόμη και τις απόψεις περί αύξησης των πραγματικών μισθών σύμφωνα με το ρυθμό ανόδου της παραγωγικότητας (εξέλιξη που συνεπάγεται σταθερότητα του ποσοστού υπεραξίας) σημαίνει ότι δεν διανοείται καν την περίπτωση της διανομής των αυξήσεων παραγωγικότητας κατά τρόπο που να μειώνει το ποσοστό υπεραξίας, υπέρ δηλαδή της εργασίας και εις βάρος του κεφαλαίου (βλ. K. Marx, *Το Κεφάλαιο*, τόμος I, 582, 625-626, 639, 641-643 και τόμος III, 303).

20. Ωστόσο, η λογική διάκριση μεταξύ κρίσεων παραγωγής και κρίσεων πραγματοποίησης υπεραξίας δεν είναι απολύτως ακριβής. Στην πραγματικότητα, μια κρίση παραγωγής υπεραξίας μετεξελίσσεται εντέλει και σε κρίση πραγματοποίησης υπεραξίας. Η υπόθεση αυτή δεν είναι δύσκολο να βρει τη λογική της στήριξη: μόλις οι επιχειρηματίες διαπιστώσουν πτώση του ποσοστού κέρδους, έστω και αν η πτώση αυτή οφείλεται σε προβλήματα που σχετίζονται με την παραγωγή υπεραξίας, αντιδρούν, περιορίζοντας την παραγωγή και την απασχόληση και μειώνοντας τις επενδύσεις ή φθάνοντας ενδεχομένως και μέχρι την αποεπένδυση. Παρουσιάζεται, τότε, μια απότομη πτώση των πωλήσεων κεφαλαιουχικού εξοπλισμού και καταναλωτικών αγαθών, βασικών συστατικών στοιχείων της κοινωνικής ζήτησης, ή, εναλλακτικά, σε περίπτωση που προβλεφθεί αυτή η πτώση, διογκώνεται η αργούσα παραγωγική δυναμικότητα αμφοτέρων των παραγωγικών τομέων I και II της οικονομίας. Απούλητα εμπορεύματα ή αργούσα παραγωγική δυναμικότητα αποτελούν ενδείξεις υπερπαραγωγής, ο εστί μεθερμηνευόμενο υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου σε σχέση με την ανεπαρκή πραγματική ζήτηση. Επομένως, στην πράξη δεν υπάρχει αμιγής κρίση παραγωγής υπεραξίας (B. Rowthorn, 1980, σ. 220). Στην κυριολεξία, λοιπόν, πρέπει να γίνεται διάκριση μεταξύ κρίσεων παραγωγής/πραγματοποίησης υπεραξίας, αφενός και αμιγών κρίσεων πραγματοποίησης υπεραξίας, αφετέρου (Γ. Δουράκης, 1987).

21. Η προσέγγιση σε όρους «ρύθμισης» πρωτοδιατυπώθηκε στο κλασικό βιβλίο του M. Aglietta, 1976. Για την πλουσιότετη βιβλιογραφία, καθώς και για την ιστορία, μια πρώτη εκτίμηση και απολογισμό και τις διαγραφόμενες προοπτικές του θεωρητικού αυτού ρεύματος παραπέμπουμε στο συνοπτικό ενημερωτικό βιβλίο του R. Boyer, 1988.

Βιβλιογραφία

- M. Aglietta, *Regulation et crises du capitalisme: l' experience des Etats-Unis*, Paris, Calmann-Levy, 1976, μτφρ., *A Theory of Capitalist Regulation: The U.S. Experience*, London, New Left Books, 1979.
- R. Albritton, «The Dialectic of Capital: A Japanese Contribution», *Capital and Class*, No 22, 1984.
- P. Baran, P. Sweezy, *Monopoly Capital*, New York, Monthly Review Press, 1966, μτφρ., *Μονοπωλιακός Καπιταλισμός*, Αθήνα, Gutenberg.
- P. Bell, «Marxist Theory, Class Struggle and the Crisis of Capitalism», στο Schwartz, J. (ed.), *The Subtle Anatomy of Capitalism*, Santa Monica, Goodyear, 1977.
- M. Blaug, *The Methodology of Economics or How Economists Explain*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980.
- P. Boccara, *Etudes sur le capitalisme monopoliste d' etat, sa crise et son issue*, Paris, Editions Sociales, 1973.
- P. Boccara, «Cycles longs, mutations technologiques et crises», *Issues*, No 16, 1983.
- R. Boddy, J. Crotty, «Class Conflict and Macro-Policy: The Political Business Cycle», *Review of Radical Political Economics*, vol. 7, No 1, 1975.
- R. Boyer, *La theorie de la regulation: une analyse critique*, Paris, La Decouverte, 1986, μτφρ., *Η Θεωρία της Ρύθμισης: Κριτική Ανάλυση*, Αθήνα, Εξάντας, 1988.
- S. Bowles, D. Gordon, T. Weisskopf, *Beyond the Wasteland: A Democratic Alternative to Economic Decline*, New York, Anchor Press/Doubleday, 1984.
- H. Braverman, *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York, Monthly Review Press, 1974.
- S. de Brunhoff, *Les rapports d' argent*, Grenoble, P.U.G./Maspero, 1979.
- J. Chung, «La theorie de la baisse tendancielle du taux de profit: analyse theorique et application empirique au developpement du capitalisme americain 1929-1978», Université Catholique de Louvain, *Economie et Societe*, Nouvelle Serie, No 148, 1981.
- M. Cogoy, «The Fall in the Rate of Profit and the Theory of Accumulation», *Bulletin of the CSE*, 1973.
- B. Coriat, *L' atelier et le chronometre*, Paris, C. Bourgeois, 1979, μτφρ. *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, Αθήνα, Κομμούνα, 1985.
- M. Dobb, *Political Economy and Capitalism*, London, Routledge and Kegan Paul, 1940.
- Γ. Δουράκης, «Κρίση Συσσώρευσης: Κριτική Ανασύνθεση του Μαρξιστικού Υποδείγματος Αφαίμαξης των Κερδών από τους Μισθούς», δακτυλογραφημένο κείμενο, Θεσσαλονίκη, *Οικονομικό Τμήμα ΑΠΘ*, 1986.
- Γ. Δουράκης, «Αποσαφήνιση του Εννοιολογικού Πλαισίου και Λογική Σύθεση των Μαρξιστικών Θεωριών Οικονομικής Κρίσης», δακτυλογραφημένο κείμενο, Θεσσαλονίκη, *Οικονομικό Τμήμα ΑΠΘ*, 1987.
- Γ. Δουράκης, «Μεθοδολογικές και Θεωρητικές Καινοτομίες της Σχολής της Ρύθμισης», πρόλογος στο βιβλίο του Α. Lipietz, *Αυταπάτες και*

Θαύματα: Προβλήματα του Περιφερειακού Φορντισμού, Αθήνα, Εξάντας, 1990.

- Γ. Δουράκης, «Χωρική, Χρηματοοικονομική και Βιοτεχνολογική Αναδιάρθρωση του Συστήματος Συσσώρευσης σε Περίοδο Οικονομικής Κρίσης: Ο Στρατηγικός-Ρυθμιστικός Ρόλος του Διεθνοποιημένου Τομέα Τροφίμων», Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, Οικονομικό Τμήμα ΑΠΘ, 1992.
- B. Fine, *Theories of the Capitalist Economy*, London, Edward Arnold, 1982.
- L. Fontvieille, «Cycles longs et regulation», *Issues*, No 4, 1979.
- J. Foster, H. Szlajfer (eds.), *The Faltering Economy: The Problem of Accumulation under Monopoly Capitalism*, New York, Monthly Review Press, 1984.
- H. Gintis, S. Bowles, «Structure and Practice in the Labor Theory of Value», *Review of Radical Political Economics*, vol. 12, No 4, 1981.
- D. Gleicher, «A Historical Approach to the Question of Abstract Labour», *Capital and Class*, No 21, 1983.
- A. Glyn, B. Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, London, Penguin, 1972, ή *Capitalism in Crisis*, New York, Pantheon, 1972.
- R. Goodwin, «The M-K-S System: The Functioning and Evolution of Capitalism», στο H. Wagener, J. Drukker (eds.), *The Economic Law of Motion of Modern Society: A Marx-Keynes-Schumpeter Centennial*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.
- D. Gordon, «Capital-Labour Conflict and the Productivity Slowdown», *The American Economic Review*, vol. 71, No 2, 1981.
- S. Himmelweit, «The Continuing Saga of the Falling Rate of Profit: A Reply to Mario Cogoy», *Bulletin of the CSE*, φθινόπωρο 1974.
- G. Hodgson, «The Theory of the Falling Rate of Profit», *New Left Review*, 84, 1974.
- I. Hunt, «An Obituary or a New Life for the Tendency of the Rate of Profit to Fall?», *Review of Radical Political Economics*, vol. XV, No 1, 1983.
- M. Itoh, *Value and Crisis*, New York, Monthly Review Press, 1980.
- M. Itoh, «On Marx's Theory of Accumulation: A Reply to Weeks», *Science and Society*, 1981.
- M. Itoh, «The Great World Crisis and Japanese Capitalism», *Capital and Class*, No 21, 1984.
- K. Kosik, *La dialectique du concret*, Paris, Maspero, 1970.
- H. Lefebvre, *Logique formelle, logique dialectique*, Paris, Anthropos, 1969.
- A. Lipietz, «Conflicts de repartition et changements techniques dans la theorie marxiste», *Economie Appliquée*, Δεκέμβριος 1980.
- A. Lipietz, «Derriere la crise: la tendance a la baisse du taux de profit - L' apport de quelques travaux francais recents», *Revue Economique*, vol. XXXIII, No 2, 1982 και μια τροποποιημένη εκδοχή του ίδιου άρθρου στα αγγλικά «Behind the Crisis: The Exhaustion of a Regime of Accumulation. A "Regulation School" Perspective on Some French Empirical Works», *Review of Radical Political Economics*, vol. 18, Nos 1-2, 1986.
- H. Magdoff, P. Sweezy, «Why Stagnation?», *Monthly Review*, Ιούλιος 1982.
- H. Magdoff, P. Sweezy, *Stagnation and the Financial Explosion*, New York, Monthly Review Press, 1987.

- E. Mandel, *Late Capitalism*, London, New Left Books, 1975, μτφρ., *Ο Ύστερος Καπιταλισμός*, Αθήνα, Gutenberg, 1976.
- K. Marx, *Το Κεφάλαιο*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- K. Marx, *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*, Harmondsworth, Penguin Books/New Left Books, 1973.
- K. Marx, *Μισθός, Τιμή και Κέρδος*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1985.
- P. Mattick, «Value Theory and Capital Accumulation», *Science and Society*, vol. 23, No 1, 1959.
- R. Meek, «The «Historical» Transformation Problem», στο R. Meek, *Smith, Marx and after*, London, Chapman and Hall, 1977.
- M. Morishima, G. Catephores, «Is there an «Historical Transformation Problem?»», *The Economic Journal*, vol. 85, 1975.
- N. Okishio, «Technical Change and the Rate of Profit», *Kobe University Economic Review*, No 7, 1961.
- X. Πιτελής, «Το πρόβλημα της Αποτυχίας του Καπιταλισμού και οι Θεωρίες των Κρίσεων», *Αξιολογικά*, No 3, 1992.
- A. Reati, «The Rate of Profit and the Organic Composition of Capital in the post-1945 Long Wave: The Case of British Industry from 1959 to 1981», *Review*, vol. IX, No 4, 1986.
- J. Roemer, «Continuing Controversy on the Falling Rate of Profit: Fixed Capital and other Issues», *Cambridge Journal of Economics*, No 3, 1979.
- R. Rosdolsky, *The Making of Marx's «Capital»*, London, Pluto Press, 1977.
- B. Rowthorn, *Capitalism, Conflict and Inflation: Essays in Political Economy*, London, Lawrence and Wishart, 1980.
- A. Shaikh, «Political Economy and Capitalism: Notes on Dobb's Theory of Crisis», *Cambridge Journal of Economics*, vol. II, No 2, 1978.
- Γ. Σταμάτης, *Προβλήματα Μαρξιστικής Οικονομικής Θεωρίας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1986.
- J. Steindl, *Maturity and Stagnation in American Capitalism*, N. York, Monthly Review Press, 1943.
- P. Sweezy, *Theory of Capitalist Development*, Oxford University Press, 1942, μτφρ., *Η Θεωρία της Καπιταλιστικής Ανάπτυξης*, Αθήνα, Gutenberg, 1975.
- P. Sweezy, «Some Problems in the Theory of Capital Accumulation», *Monthly Review*, Μάϊος 1974.
- P. Sweezy, «Marxian Value Theory and Crises», *Monthly Review*, vol. 31, No 3, 1979.
- A. Szymanski, «Productivity Growth and Capitalist Stagnation», *Science and Society*, Φθινόπωρο 1984.
- M. Tugan, *Baranowsky, Les crises industrielles en Angleterre*, Paris, M. Giard and E. Briere, 1913.
- K. Uno, *Principles of Political Economy: Theory of a Purely Capitalist Society*, Sussex, Harvester/Humanities Press, 1980.
- P. Van Parijs, «The Falling-Rate-of-Profit Theory of Crisis: A Rational Reconstruction by Way of Obituary», *Review of Radical Political Economics*, vol. XII, No 1, 1980.
- P. Van Parijs, « Why Marxist Economics Needs Micro-foundations: Postscript to

- an Obituary», *Review of Radical Political Economics*, vol. XV, No 2, 1983.
- J. Weeks, « Equilibrium, Uneven Development and the Tendency of the Rate of Profit to Fall», *Capital and Class*, No 16, 1982.
- T. Weisskopf, «Marxian Crisis Theory and the Rate of Profit in the Postwar U.S. Economy», *Cambridge Journal of Economics*, vol. 3, No 4, 1979.
- T. Weisskopf, S. Bowles, D. Gordon, «Two View of Capitalist Stagnation: Underconsumption and Challenges to Capitalist Control», *Science and Society*, vol. XLIX, No 3, 1985.
- E.O. Wright, «Alternative Perspectives in Marxist Theory of Accumulation and Crisis», στο J. Schwartz (ed.), όπ.παρ., 1977.
- D. Yaffe, «The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State», *Economy and Society*, No 2, 1973.

Η εκμετάλλευση του νεότερου Λαυρίου και η δημιουργία του Λαυρεωτικού ζητήματος 1855-1873

Χρήστος Μπαλόγλου*
Ευαγγελία Βουρεκά**

Περίληψη

Η παρούσα εργασία έχει ως σκοπό να διερευνήσει την αναβίωση του νεότερου Λαυρίου, –που ουσιαστικά χρονολογείται από το 1955 με τις επισκέψεις του Π. Βουγιούκα και ολοκληρώνεται με τις εκθέσεις του Α. Κορδέλλα (1861)–, την ίδρυση της πόλεως του Λαυρίου μέσω της ιταλογαλλικής εταιρείας των Roux et Serpieri (1864) και να τονίσει τέλος τη διπλωματική σκοπιά του ζητήματος (1870-1873). Το ανακύψαν λαυρεωτικό ζήτημα θα επιλυθεί με την εξαγορά της ιταλογαλλικής εταιρείας και των εγκαταστάσεών της από τον ομογενή Συγγρό (1873) και την ίδρυση της «Εταιρείας Μεταλλουργιών Λαυρίου» (1873).

Εισαγωγή

Με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους (1828) καταβλήθηκε προσπάθεια για την όσο το δυνατόν πληρέστερη εκμετάλλευση του υπεργείου και υπογείου πλούτου της χώρας. Οι ελληνικές κυβερνήσεις έδειξαν αμέριστο ενδιαφέρον για την εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου και η χώρα στερούμενη τεχνικών γνώσεων και λόγω ελλείψεως υποδομής στράφηκε σε ξέ-

---

* Διδάκτωρ Οικονομικών Επιστημών.

** Χημικός. Υποψήφια Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

νους επιστήμονες. Ιδιάζουσα σημασία για την εθνική οικονομία του μικρού νεοελληνικού κράτους είχαν τα μεταλλεία του Λαυρίου¹. Για το λόγο αυτό, η ελληνική κυβέρνηση προσεκάλεσε το Γερμανό μεταλλειολόγο Fielder, ο οποίος επισκέφτηκε τέσσερις φορές το Λαύριο (1835), γνωρίζοντας την αρχαία μεταλλευτική ιστορία του. Περιέγραψε τους σωρούς των αρχαίων μεταλλευτικών απορριμάτων, διακρίνοντας σ' αυτά πτωχό σιδηρομετάλλευμα με κάποια ίχνη χαλκούχου και μολυβδούχου σιδήρου αλλά δεν αντιλήφθηκε το γεωλογικό και μεταλλευτικό ενδιαφέρον του Λαυρίου². Από την περιγραφή του Fielder εξάγεται το συμπέρασμα, ότι αυτός ελάχιστα ενθουσιάστηκε για ό,τι βρισκόταν ακόμα στο υπέδαφος ή είχε αφεθεί στην επιφάνεια. Χωρίς να διατυπώσει κάποια πρόταση εύχεται καλή επιτυχία σ' εκείνον, ο οποίος θα επιχειρούσε την μεταλλεία των πτωχών, όπως νόμιζε, μεταλλευμάτων.

Το 1841 και για τον ίδιο λόγο επισκέπτεται το Λαύριο ο επίσης Γερμανός Russeger, ο οποίος υποστηρίζει ότι τα μεταλλεύματα του μολύβδου είναι σιδήρου και μάλιστα εκμεταλλεύσιμα.

Μερικά χρόνια αργότερα (1855-60), ο Γάλλος γεωλόγος Gaudy αναφέρει ότι τότε συζητιόταν η αναχώνευση των αρχαίων μολυβδούχων σκωριών κοντά στο χωριό Κερατέα για την εξαγωγή του μολύβδου που έχει αφεθεί ανεκμετάλλευτος. Όμως δεν έλαβε χώρα καμιά σοβαρή προσπάθεια για την εκμετάλλευση των αρχαίων μεταλλείων³.

Η αναβίωση του μεταλλευτικού ενδιαφέροντος για το Λαύριο

Μετά από τις γνωμοδοτήσεις των ξένων ερευνητών, οι οποίες δεν είχαν συνέχεια, το ενδιαφέρον για πιθανή εκμετάλλευση του μεταλλευτικού πλούτου του Λαυρίου παρέμενε πάντα επίκαιρο. Έτσι, το 1855 ο μεταλλειολόγος-ορυκτολόγος Παναγιώτης Βουγιούκας επισκέφθηκε εκτάσεις του ελληνικού χώρου, που ενδεχομένως να είχαν γεωλογικό και ορυκτολογικό ενδιαφέρον και προσπαθούσε για την υλοποίηση των μεταλλευτικών έργων⁴. Στις 17 Ιανουαρίου του 1856 παρέδωσε την πραγματεία του με τίτλο «Περιληπτική περιγραφή των άχρι τούδε γνωστών εν Ελλάδα ορυκτών» που αποτέλεσε την πρώτη και σημαντικότερη περιγραφή τους⁵.

Δυστυχώς, οι γνωμοδοτήσεις και οι παραινέσεις του Βου-

γιούκα δε βρήκαν πρόσφορο έδαφος στην Ελληνική Κυβέρνηση. Αυτό που δεν κατόρθωσε ο Βουγιούκας κατάφερε ο Ανδρέας Κορδέλας (1836-1909). Ο νεαρός μεταλλειολόγος και ορυκτολόγος Ανδρέας Κορδέλας μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του στη Γερμανία και την επιστροφή του στην Ελλάδα, προσελήφθηκε στο Υπουργείο Οικονομικών ως μηχανικός μεταλλείων. Με εντολή του υπουργού Οικονομικών Σίμου, μετέβει στο Λαύριο για να εξετάσει τις σκωρίες⁶ των αρχαίων μεταλλευμάτων.

Στην αναλυτική περιγραφή⁷ του διαπιστώνει τις μολυβδούχες αρχαίες σκωρίες, που εγκλείουν τον άργυρο.

Με σχετικό του έγγραφο (27-12-1860) προς το Υπουργείο Οικονομικών⁸ γνωστοποιεί πως οι σκωρίες είναι διασκορπισμένες σε μια περιοχή περίπου δέκα ωρών (περιοχές: Λουλουκούκιον, Συντερίνη, Καμάριζα, Βερτζέκο, Πασσά, Δημολάκιον, Κυπριανός και Εργαστήρια) και περιέχουν αργυρούχο μόλυβδο σε αρκετή ποσότητα, όπως και ημιδιαλυτά μεταλλεύματα ενθείου μολύβδου— η εκμετάλλευσή τους είναι δυνατή και από άτομα που δεν κατέχουν σοβαρές μεταλλευτικές γνώσεις, τα οποία με μικρό κόστος μπορούν να εξάγουν επωφελώς το μόλυβδο και τον άργυρο. Υπολογίζει το συνολικό όγκο των σκωριών σε 1.500.000 m³. Αργότερα, όμως, σε έκθεσή του (11-1-1864), ο Κορδέλας, σε συνεργασία με το λοχαγό του μηχανικού Κ. Βουρή θα μειώσει το ποσό των σκωριών σε 844.628 m³, δηλαδή 1.221.000 tn, από τους οποίους υπολογίζει ότι μόνο 1.000.000 tn είναι εκμεταλλεύσιμοι και δίνουν 65.000 tn μολύβδου⁹.

Επίσης, προτείνει ως ασφαλέστερο λιμάνι για τη φόρτωση των σκωριών το Θορικό. Θεωρεί επιτακτική την ανάγκη εξαγωγής του μολύβδου, την οποία αν δεν είναι σε θέση να πραγματοποιήσει το Δημόσιο και για να μη ζημιωθεί, θα πρέπει να πωλήσει τις σκωρίες χωρίς επιλογή, προς 30 δρχ. το καντάρι^{10, 11}. Μετά από αναλύσεις που έκανε μαζί με τον Π. Βουγιούκα βρήκε πως οι σκωρίες περιείχαν 6-8% Pb και 7,5 g Ag σε 100 kg σκωρία.

Σε μεταγενέστερο έγγραφό του με ημερομηνία 22 Μαΐου 1861¹², προτείνει στο Υπουργείο Οικονομικών τη συγκρότηση επιστημονικής επιτροπής για την καλύτερη και αποδοτικότερη εκμετάλλευση των σκωριών.

Μετά από εντολή του Υπουργείου, προχωρεί σε κατασκευή καμίνου, στο Λαύριο, ύψους 2,5 m και με κοίλο πυθμένα, όπου καθιζάνει ο μόλυβδος που αποχωρίζεται από τα μεταλλεύματα. Από μια οπή εισήγαγαν με φυσιτήρες τον απαιτούμενο για την τήξη αέρα και για το πρώτο 24/ωρο τα αποτελέσματα ήταν ενθαρρυντικά. Τελικά όμως, η όλη διαδικασία απέτυχε, γιατί ούτε

υλικά υπήρχαν που άντεχαν στην υψηλή θερμοκρασία, αλλά και ούτε κατάλληλα εργαλεία και εργάτες. Επίσης λόγω ελλείψεως χημικού εργαστηρίου ήταν αδύνατον να γίνει ποσοτική ανάλυση¹³.

Τις σχετικές ενθαρρυντικές εκθέσεις του Κορδέλλα πληροφορήθηκε ο Γεώργιος Παχύς¹⁴, γιός του υποπρόξενου στο Cagliari της Σαρδηνίας, ο οποίος έρχεται στην Ελλάδα το Νοέμβριο του 1861 και ζητά με έγγραφό του¹⁵ στο Υπουργείο Εσωτερικών την παραχώρηση των παλαιών μεταλλείων, ώστε να χρησιμοποιήσει τις σκωρίες για την κατασκευή υελίνων αγγείων, δοχείων και άλλων βιομηχανικών ειδών, δίνοντας παράλληλα και την υπόσχεση για την καταβολή του νόμιμου φόρου. Παρόμοια αίτηση για ενοικίαση των σκωριών υποβλήθηκε από κάποιο Μ. Δελαρόζα¹⁶.

Οι αιτήσεις αυτές έμειναν αναπάντητες από τα αρμόδια υπουργεία, γιατί δεν είχε διευκρινισθεί αν οι σωροί των σκωριών υπάγονται στο νόμο για τα μεταλλεία, που πρόσφατα είχε δημοσιευτεί στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως (12 Αυγούστου 1861)¹⁷, με βάση την αντίστοιχη γαλλική νομοθεσία¹⁸.

Ο δήμαρχος Λαυρίου με το από της 18ης Μαρτίου 1862 έγγραφό του πληροφορεί την Νομαρχία Αττικοβοιωτίας, ότι τα εδάφη, στα οποία βρίσκονται οι αρχαίες σκωρίες ανήκουν στην Κοινότητα Κερατέας και στη Μονή Πεντέλης¹⁹. Ο Παχύς κάνει αίτηση στη Νομαρχία Αττικοβοιωτίας (13/4/1862)²⁰, ενώ η Νομαρχία, με το από 25 Απριλίου έγγραφό της, πληροφόρησε το Υπουργείο Εσωτερικών, ότι ο Παχύς μπορούσε να έρθει σε επαφή με την Κοινότητα Κερατέας για να διαπραγματευθεί την ενοικίαση της γης και την καταβολή του κοινοτικού φόρου²¹.

Ο Παχύς δεν έχασε χρόνο και άρχισε αμέσως να φορτώνει 300 τόννους ακατέργαστους σκωρίας με προοπτική την επεξεργασία της σε ευρωπαϊκά εργοστάσια. (Στις 12-9-1862 απαγορεύτηκε ο απόπλους των πλοίων του).

Την πράξη του Παχύ γνωστοποίησαν στη Νομαρχία και στο Υπουργείο Οικονομικών ο δήμαρχος Λαυρίου και ο Α. Κορδέλλας αντίστοιχα· ο Α. Κορδέλλας μάλιστα διερευνά και αναλύει τους λόγους που θα έπρεπε οι σκωρίες να υπαχθούν στην κυριότητα του Δημοσίου· οι σκωρίες μπορούν να θεωρηθούν από άποψη μεταλλουργική ως μεταλλεύματα αργυρούχου μολύβδου. Το μέταλλο μπορεί να εξαχθεί είτε με ανακαμίνευση σε ειδική κάμινο είτε με μηχανική αποσύνθεση. Τέτοιου είδους εργασίες γίνονται στη Σαρδηνία από το 1859, με πολύ ικανοποιητικά αποτελέσματα. Συγκεκριμένα ανακαμινεύονταν σκωρίες ρωμαϊκών χρόνων με

περιεχόμενο 12-15% μόλυβδο και 7-9 g άργυρο σε 100 g σκωρίας. Κατά συνέπεια, ο Παχύς, σημειώνει ο Α. Κορδέλλας, ζήτησε την παραχώρηση των σκωριών του Λαυρίου, όχι για την σύσταση υελοποιίου, αλλά για την εξαγωγή σε μεταλλική κατάσταση αργυρούχου μόλυβδου²².

Έτσι ο Α. Κορδέλλας απεκάλυψε τα σχέδια του Παχύ, του οποίου η κάθοδος στην Ελλάδα δεν ήταν τυχαία. Εμφανίστηκε με συγκεκριμένο στόχο: να εξαγει τις σκωρίες στη Σαρδηνία, όπου υπήρχε ανεπτυγμένη βιομηχανία κατεργασίας τους. Ποιοί όμως εκμεταλλεύονταν τις σκωρίες και τα μεταλλεία της Σαρδηνίας και κρύβονταν πίσω από τον Παχύ;

Η εμφάνιση του J.B. Serpieri στην Ελλάδα και η έναρξη εκμετάλλευσης των σκωριών

Τα μεταλλεία της Σαρδηνίας εκμεταλλεύονταν τα εμπορικά καταστήματα των K. Bouques et Serpieri και των Roux de Fraissinet, τα οποία, έστειλαν τον Jean Baptiste Serpieri ως αντιπρόσωπό τους στην Αθήνα για να διαπραγματευτεί τα αρχαία μεταλλεύματα του Λαυρίου με την ελληνική κυβέρνηση²³.

Πώς όμως έφθασε ο Serpieri²⁴ στην Αθήνα; Ποιός τον ειδοποίησε; Πώς έμαθε για το λαυριακό πλούτο;

Η ελληνική ιστοριογραφία έχει καλύψει με σχετικό μύθο τον τρόπο έλευσης του Serpieri στην Ελλάδα. Κατά μια εκδοχή, υποστηρίζεται πως ο Serpieri βρισκόταν στην προκουμαία του Κάλιαρι της Σαρδηνίας –σύμφωνα με άλλους στη Μασσαλία– και είδε στην παραλία ένα έρμα, το οποίο είχε απορριφθεί από ένα πλοiάριο, το οποίο αποτελείτο από τεμάχια ψευδαργυρούχου μεταλλεύματος. Ο Serpieri ρώτησε τον πλοiάρχο του πλοiαρίου για την προέλευση του μεταλλεύματος και ο πλοiάρχος με σχετική αδιαφορία του απάντησε: «Εκεί στις Κάβο-Κολώνες (Σούνιο) υπάρχει όση σαβούρα θέλεις και όποιος θέλει παίρνει»²⁵.

Η εκδοχή όμως αυτή που υποστηρίζεται από σύγχρονους Έλληνες ιστορικούς ανατρέπεται από τα ίδια λόγια του Α. Κορδέλλα: «Την 10ην Οκτωβρίου 1863, μοι επισκέπτετο, ανήρ νεώτατος, ευτραφής, με περιβολήν επισκέψεως, μεγάλην κεφαλήν, παμμέλανα γενειάδα, λεπτότατον μύστακα, μεγάλους σπινθηροβόλουντας οφθαλμούς και κεφαλήν ολίγον φαλακράν»²⁶. Ο Serpieri εκμυστηρεύτηκε στον Κορδέλλα ότι γνώρισε την ύπαρξη των σκωριών από την έκθεση που είχε στείλει ο ίδιος στο Υπουργείο Οικονομικών στις 20 Δεκεμβρίου 1863. Αντίγραφο της έκθεσης

έλαβε ο βοτανολόγος Heldreich από το Βουγιούκα, ο οποίος ήταν μέλος της τριμελούς επιτροπής μελέτης των σκωριών, τη μετέφρασε και την έστειλε στον Serpieri.

Ο Serpieri με αίτησή του τη 12η Νοεμβρίου 1863 προσφέρει στο Υπουργείο Οικονομικών 50.000 δρχ. για την απόκτηση του αποκλειστικού δικαιώματος εκμετάλλευσης των σκωριών και ετήσιο φόρο 2.000 δρχ. για όλη τη διάρκεια της εκμετάλλευσης²⁷.

Ο Serpieri γνώριζε επακριβώς τα αποτελέσματα των ερευνών Κορδέλλα-Viallet (γάλλος ορυκτολόγος), τα οποία είχαν γνωστοποιηθεί με έγγραφο του πρώτου που έφερε ημερομηνία 2-10-1863 και περιείχε αναλυτικά την περιεκτικότητα του Pb κατά περιοχή που βρίσκονταν οι σκωρίες. Ο πίνακας 1 παρουσιάζει το περιεχόμενο της έκθεσης Κορδέλλα-Viallet.

Κρίνουμε σκόπιμο το σημείο αυτό για μια συγκριτική ανάλυση, καθώς και για πληρέστερη και αρτιότερη ενημέρωση, παραθέτοντας μερικά συμπληρωματικά στοιχεία που αφορούν τη σύσταση των σκωριών.

Οι σκωρίες που παράγονται στα μεταλλουργεία μολύβδου (ως και το 1865) περιέχουν κατά κανόνα 1-4% Pb λόγω ατελειών των μηχανικών μέσων ή δυστηκτότητας των τηκομένων μεταλλευμάτων, με αποτέλεσμα να μη μπορεί να αποχωρισθεί ολοσχερώς ο μόλυβδος²⁸. Τις σκωρίες αυτές είτε τις πετούν είτε τις αναμι-

Πίνακας 1

Τοποθεσία	Ποσό σκωριών σε t	%Pb σε 100 kg σκωρίας
Μιμπλάκιο	40.000	6,06
Συντερίνη	350.000	9,55
Καμάραις	250.000	
Βερτζέκος	750.000	5,55
Μεγάλα Πεύκα	62.000	10,10
Πασσά	50.000	
Πουνταζέζα	25.000	6,06 στη θάλασσα 9,85 στην κλίση του βράχου
Εργαστήρια	40.000	7,56
Κυπριανός	46.000	6,06
Πλάκα	50.000	8,58
Λουλάκιο	10.000	

Πηγή: Α. Κορδέλλα, Έγγραφο, σ. 23.

γνύουν με τα δύστηκτα μεταλλεύματα για να τα κάνουν ευτηκτότερα.

Ιδιαίτερα όμως, οι σκωρίες, των αρχαίων Ελλήνων, Ρωμαίων και Βυζαντινών περιλαμβάνουν 4-25% Pb λόγω μη επαρκούς εξελίξεως των μηχανημάτων. Επιπλέον, οι πιο πρόσφατες σκωρίες όπως της Ιταλίας περιέχουν 10-16% Pb και 6-6,5 g Ag, της Ισπανίας 9-25% Pb και 3-3,5 g Ag, της Ελλάδας 5,5-10% Pb και 3 g Ag και της Τουρκίας 3,5-7% Pb και 4-8 g Ag²⁹. Είναι πασιφανές ότι η περιεκτικότητα σε μόλυβδο και άργυρο των ελληνικών σκωριών είναι πτωχότερη από την αντίστοιχη άλλων χωρών της Μεσογείου.

Συμπληρωματικά αξίζει να αναφερθεί πως η αναχώνευση των σκωριών έχει πολύ μικρότερο κόστος και περισσότερο βέβαιο αποτέλεσμα από τον καθαρισμό και επεξεργασία στα οποία υπόκεινται τα πλούσια μεταλλεύματα που περιέχουν 40-87% Pb και 50-1000 g Ag³⁰.

Την εποχή που εμφανίζεται ο Serpieri και ζητά να του παραχωρηθεί το δικαίωμα εκμετάλλευσης του λαυριακού ορυκτού πλούτου, έχει ξεκινήσει και βρίσκεται σε εξέλιξη μια δικαστική διαμάχη ανάμεσα στο Δημόσιο και την κοινότητα Κερατέας, σχετικά με την κυριότητα των δασών της περιοχής. Στις σκωριούχες θέσεις υπήρχαν δάση, τα οποία ανήκαν στο Δημόσιο και οι κάτοικοι της κοινότητας προσπαθούσαν να αποδείξουν ότι ήταν δικά τους και είχαν αποβληθεί από το Δημόσιο. Συγκεκριμένα, το Μάιο του 1850 παρουσίασαν «αίτηση θεραπείας» στο Υπουργείο Οικονομικών αξιώνοντας να τους επιστραφούν 24 συγκεκριμένες δασικές τοποθεσίες στο Λαύριο, οι οποίες είχαν περιέλθει στο Δημόσιο παράλληλα κατέθεσαν στο Πρωτοδικείο αγωγή για αποβολή από τα εδάφη αυτά (1851). Το Πρωτοδικείο δεν επέτρεψε στους κατοίκους να αποδείξουν με μάρτυρες τη νομή των δασών, ενώ το Εφετείο, στο οποίο εκδικάσθηκε η υπόθεση στη συνέχεια, διέταξε να περιγραφούν οι 24 δασικές θέσεις και μετά την αναλυτική παρουσίαση του θέματος τόσο από τους συνηγόρους του Δημοσίου, όσο και της Κοινότητας, επιδίκασε με την 13041 απόφασή του τις διεκδικούμενες θέσεις στην Κοινότητα. Το Δημόσιο κατάφερε, όμως, με την 375 απόφαση του Πρωτοδικείου (17 Απριλίου 1863) να του επιστραφούν τα εδάφη, τα οποία επρόκειτο να παραλάβει.

Παράλληλα, αποστέλει τετραμελή επιτροπή από νομικούς –Α. Κιάπες, Α. Πάϊκος, Π. Παπαρρηγόπουλος, Ν. Σαρίπολος– στο Λαύριο για να εξετάσει επιτόπου το νομικό καθεστώς των δασωδών εκτάσεων και των μεταλλείων. Η επιτροπή γνωμοδότησε πως

οι σωροί των μολυβδούχων σκωριών δεν μπορούν να υπαχθούν στην κατηγορία των μεταλλείων του άρθρου 1 του ΧΗ νόμου για τα μεταλλεία, ανήκουν στον ιδιοκτήτη της γης (είτε αυτό είναι το Δημόσιο είτε ιδιώτες) και «το πλείστον μέρος των σκωριών κείται εντός του δασώδους μέρους του ευρισκόμενου εκτός του χωρίου Δάρδεζα. Δια το μέρος αυτό δεν επαρουσιάσθησαν πώποτε μέχρι τούδε τίτλοι ιδιοκτησίας, ειμή μόνον δια το άλλο μέρος του δάσους το περιλαμβανόμενον εντός του χωρίου Δάρδεζα, και περί τούτου υφίσταται δίκη εκκρεμής ενώπιον των δικαστηρίων. Επομένως, οι σωροί των σκωριών ούτοι είναι ιδιοκτησία του δημοσίου»³¹.

Ο Serpieri βλέποντας ότι δεν λαμβάνει απάντηση από το αρμόδιο υπουργείο, υποβάλλει νέα αίτηση, αυτή τη φορά με τη συνδρομή του Heldreich, ο οποίος ζητούσε να πληροφορηθεί από το Υπουργείο Οικονομικών αν το Δημόσιο είχε και έχει οποιαδήποτε αξίωση στους σωρούς των σκωριών που βρίσκονταν στις θέσεις Εργαστήρια, Πασσά, Κυπριανό, Πουνταζέζα και Πλάκα³².

Στην ιστορία αυτήν θα αναμιχθούν και οι πρέσβεις Ιταλίας³³ και Γαλλίας³⁴, ενώ η δικαστική διαμάχη ανάμεσα στο Δημόσιο και την Κοινότητα συνεχιζόταν.

Η τελική έγκριση θα δοθεί στον Serpieri για την εκμετάλλευση των σκωριών, πράγμα στο οποίο θα συμβάλλει και η θετική στάση του υπουργού Οικονομικών Ζαφείρη Βάλθη (1863).

Η ίδρυση της Εταιρείας και η έναρξη των εργασιών

Ο Serpieri φεύγοντας, –μετά την καταφατική απάντηση που έλαβε– είχε πετύχει το σκοπό της επίσκεψής του στη χώρα μας. Πήγε στη Σαρδηνία μεταφέροντας δείγματα από τις περιοχές Εργαστήρια και Κυπριανό, στην Καρθαγένη της Ισπανίας, όπου η μητρική εταιρεία είχε μεταλλεία. Τα αποτελέσματα των αναλύσεων παρουσιάζει ο πίνακας 2.

Στις 28 Απριλίου 1864 ιδρύεται από τους Ιλαρίων Roux –ο οποίος ενεργούσε για δικό του λογαριασμό και για λογαριασμό του τραπεζικού καταστήματος Roux Fraissinet– και Ερρίκου Serpieri –από τον οίκο J.B. Serpieri και Bouquet και τον Γ. Παχύ– η εταιρεία «Ιλαρίων Ρου. Βουκνέτ Φραϊσσινέτ ετ Σερπιέρι» με έδρα τη Μασσαλία και κεφάλαιο 600.000 φράγκα³⁵. Πρόεδρος και γενικός διευθυντής της μεταλλουργικής εταιρείας εκλέχθηκε ο Ιλαρίων Ρου³⁶.

Πίνακας 2

	Εργαστήρια	Κυπριανός
Οξείδιο του ψευδαργύρου	9,00	10,27
Πυριτικό οξύ	32,80	34,00
Οξείδιο του μολύβδου	8,357	7,429
Τιτάνιο	15,21	14,00
Μαγνήσιο	2,00	2,30
Αργίλιο	1,00	1,50
Σίδηρος	23,43	24,82
Φωσφορικό οξύ	2,40	5,50
Θειούχο αντιμόνιο	5,00	–
Σύνολο	99,197%	99,819%

Πηγή: Α. Κορδέλλα, *Περί των σκωριών και της μεταλλουργικής βιομηχανίας εν Ελλάδι*, σ. 19, Αθήνα, 1865.

Η Εταιρεία εγκαταστάθηκε στο Λαύριο το Μάιο του 1864 οπότε και άρχισαν αμέσως τα έργα υποδομής στην περιοχή³⁷, κατασκεύασε μεταλλουργείο ανακαμίνευσης των σκωριών στη θέση Εργαστήρια, όπου απασχολήθηκαν ειδικευμένοι Ισπανοί μεταλλουργοί τους οποίους είχε φέρει ο Ρουχ από τα μεταλλεία της Καρθαγένης³⁸.

Κλείνοντας την περιγραφή αυτή για τον τρόπο αναβίωσης των μεταλλείων του Λαυρίου, πρέπει να προσθέσουμε και ορισμένα γεγονότα, τα οποία κρίνουμε απαραίτητα για να έχει ο αναγνώστης πλήρη, όσο το δυνατόν εικόνα.

Μετά την επίσκεψη του Serpieri στον Κορδέλλα³⁹ και την πρώτη αίτηση που έκανε ο πρώτος, άρχισε το υπουργείο Οικονομικών να κατακλύζεται και από άλλες αιτήσεις υποψηφίων επενδυτών, όπως οι Βερσής και Δελαρόζα⁴⁰, για τον πλούτο του Λαυρίου. Ο Κορδέλλας είχε θετικά γνωμοδοτήσει υπέρ του Serpieri, γιατί μόνο αυτός και η Εταιρεία του έδιναν σοβαρά εχέγγυα για σωστή εκμετάλλευση του λαυριακού ορυκτού πλούτου. Επιπλέον, οι προαναφερόμενοι υποψήφιοι επενδυτές ζητούν για παραχώρηση υπερβολικά μεγάλες εκτάσεις, φαινόμενο πρωτοφανές ακόμα και σε κράτη με αναπτυγμένες τις αντίστοιχες βιομηχανικές μονάδες.

Όταν πια η Εταιρεία εγκαταστάθηκε στο Λαύριο και τα έργα είχαν προχωρήσει, το Δημόσιο κατάφερε να κερδίσει τελικά τη δίκη και να του επιδικαστούν οι εκτάσεις. Η Εταιρεία, όμως,

έκανε προσφυγή στο Εφετείο, ζητώντας παράταση της προθεσμίας παραλαβής των εκτάσεων από το Δημόσιο, φέρνοντας ταυτόχρονα και τέσσερις μάρτυρες – δύο Οθωμανούς πωλητές, τον Έλληνα πρόξενο στη Φλωρεντία Κ. Μάνο και τον Κ. Αξελό, δικηγόρο στην Κωνσταντινούπολη– τους οποίους ο συνήγορος Π. Καλλιγιάς θεωρούσε ουσιωδέστατους. Ο Π. Καλλιγιάς, συνήγορος στη δίκη της 5ης Αυγούστου 1866, είχε διατελέσει υπουργός των Εξωτερικών τον Μάιο 1864, όταν η έκταση παραχωρήθηκε στο Serpieri. Το γεγονός αυτό, δε μπορεί να θεωρηθεί απλά και μόνο σύμπτωση⁴¹.

Η εκδήλωση ενδιαφέροντος από την ελληνική κυβέρνηση

Το 1865, η κυβέρνηση συνέστησε ειδική επιτροπή, ενώ συγχιζόταν η διένεξη Κοινότητας-Δημοσίου για τις δασώδεις εκτάσεις, για να εξετάσει το ζήτημα των σκωριών⁴². Η επιτροπή χώρισε την εργασία της σε τέσσερα τεχνικά μέρη: α) προσδιορισμός του όγκου των σκωριών, β) προσδιορισμός του βάρους των σκωριών, γ) προσδιορισμός του ποσού του μολύβδου και του αργύρου και δ) προσδιορισμός της προσόδου της ανακαμινεύσεως⁴³.

Μετά από δίμηνη επιτόπιο εργασία, υπέβαλε μια πολύ λεπτομερή έκθεση, που περιελάμβανε περιγραφή των πετρωμάτων και άλλων γεωλογικών στοιχείων. Αναφέρονται οι γεωλογικού ενδιαφέροντος θέσεις, καθώς και οικονομικού χαρακτήρος στοιχεία που έχουν σχέση με την παραγωγική διαδικασία, τα έσοδα και τις δαπάνες⁴⁴.

Εδώ θα πρέπει να τονισθεί ότι ήταν δύσκολο για την επιτροπή να κάνει τις εκτιμήσεις της, με μεγάλη ακρίβεια, αφού το κράτος δεν είχε ορίσει το μέγεθος των δαπανών, για προμήθεια υλικού και για μισθούς.

Από τις τελικές παρατηρήσεις της επιτροπής επισημαίνουμε ως πιο αξιομνημόνευτες τις παρακάτω: Όσο περισσότεροι κάμινοι χρησιμοποιούνται, τόσο λιγότερα είναι τα έξοδα καμίνευσης και επιπλέον μπορεί τα κέρδη να είναι μεγαλύτερα, αφού η περιεκτικότητα των σκωριών στα διάφορα στρώματα ποικίλει⁴⁵.

Ο υπουργός Οικονομικών Σ. Σωτηρόπουλος, που διαδέχτηκε τον Αλ. Κουμουνδούρο, καταθέτει την 11η Δεκεμβρίου 1865 νομοσχέδιο «Περί φορολογίας των σκωριών και του εξ αυτών μολύβδου», σύμφωνα με το οποίο ο φόρος επιβάλλεται επί της κα-

θαράς προσόδου⁴⁶. Παράλληλα, το ίδιο νομοσχέδιο προέβλεπε φόρο επί των σκωριών δύο δραχμές κατά τόννο, επί του εξαγομένου μολύβδου 25 δραχμές κατά τόννο (άρθρ. 1). Ακόμα, προέβλεπε την επιβολή δικαιώματος τεσσάρων δραχμών σε εκείνες τις σκωρίες που επρόκειτο ν' αναγνωρισθούν εθνικές –η δίκη Δημοσίου-Κοινότητας εκκρεμούσε– και 50 δραχμές στο μόλυβδο που πρόκειται να εξαχθεί απ' αυτές (άρθρ. 2).

Τελικά, το νομοσχέδιο αυτό θα πάρει σάρκα και οστά με τον νόμο ΣΙΓ της 14ης Απριλίου 1867 «Περί φορολογίας του μολύβδου και των σκωριών του Λαυρίου»⁴⁷. Με το νόμο αυτό επιβλήθηκε φόρος επί των σκωριών 10% (άρθρ. 1) καθώς και δικαίωμα 20% (άρθρ. 2) επί των σκωριών που επρόκειτο να αναγνωρισθούν νόμιμα εθνικές.

Οι εκβολάδες της Λαυρεωτικής σαν νέα πηγή εκμετάλλευσης από την Εταιρεία

Ενώ η δίκη ανάμεσα στο Δημόσιο και στην Κοινότητα συνεχιζόταν, η Εταιρεία προσπαθούσε να επεκτείνει τις δραστηριότητές της και σε άλλες εκμεταλλεύσιμες εκτάσεις στη Λαυρεωτική, όπως στην Καμάριζα και Συντερίνη, όπου ενήργησε εκμεταλλομαστεύσεις αρχαίων μεταλλευμάτων πτωχών περιττωμάτων⁴⁸ με πολύ ικανοποιητικά αποτελέσματα⁴⁹. Ο Serpieri, χωρίς χρονοτριβή ζητά με έκθεσή του στο υπουργείο Οικονομικών (8/20 Οκτωβρίου 1868) την παραχώρηση των εκτάσεων αυτών, την οποία και πετυχαίνει με δύο διαδοχικά Β. Διατάγματα, της 23ης Αυγούστου 1867⁵⁰ και της 31ης Δεκεμβρίου 1868⁵¹.

Ο Serpieri, μόλις αναγνώρισε τα σημαντικά αποτελέσματα των ερευνών, συνέλαβε την ιδέα να χρησιμοποιηθούν από την Εταιρεία οι μεγάλες ποσότητες των εκβολάδων και την πρόθεσή του αυτή γνωστοποίησε στον Υπουργό Οικονομικών⁵². Όμως ο Υπουργός Οικονομικών, Θεόδωρος Δηλιγιάννης, με έγγραφό του (13 Ιουνίου 1870) προς την Νομαρχία Αττικοβοιωτίας, όριζε ότι δεν είχε κανένα δικαίωμα η Εταιρεία στις εκβολάδες, οι οποίες δεν μπορούν να χαρακτηριστούν συμφυείς με την επιφάνεια του εδάφους. Η Εταιρεία θα πρέπει να αποτανθεί στην Κυβέρνηση για να αποκτήσει το δικαίωμα της κυριότητας και κατεργασίας με νέα σύμβαση⁵³.

Ο Serpieri, όμως, θα αντικρούσει τη γνώμη του Δηλιγιάννη και θα υποστηρίξει ότι ως ιδιοκτήτης του μεταλλείου μπορούσε να

διαθέσει τις εκβολάδες όπως ήθελε, χωρίς το κράτος να έχει κανένα δικαίωμα.

Με το νέο έγγραφο του Δηλιγιάννη (1/3 Ιουλίου 1870) επισημαίνεται στη Νομαρχία ότι το μέταλλευμα που περιέχεται στις εκβολάδες δεν είναι όμοιο μ' εκείνο που παραχωρήθηκε για εκμετάλλευση⁵⁴, κι αυτό γιατί ο θειούχος μόλυβδος των εκβολάδων μετατράπηκε με την επίδραση της υγρασίας και του αέρα σε ανθρακικό μόλυβδο⁵⁵.

Είναι, κατά συνέπεια, ενδεικτικό ότι η Ελληνική Κυβέρνηση μέσω του υπουργού της Θ. Δηλιγιάννη, θεώρησε από την αρχή ότι οι εκβολάδες δεν υπάγονται στο νόμο περί μεταλλείων. Αντίθετα, ο Serpieri, απέκρουε τη θέση της Ελληνικής Κυβερνήσεως. Ένα χρόνο αργότερα, όταν θα εμφανισθούν οι διπλωματικές περιπλοκές στο Λαυρεωτικό, ο πρεσβευτής Μελετόπουλος με υπόμνημά του της 18ης/30ης Σεπτεμβρίου 1871⁵⁶ προς τη Γαλλική Κυβέρνηση θα μνημονεύσει την τοποθέτηση του Δηλιγιάννη.

Είναι αξιοσημείωτο πως η νεότερη ιστοριογραφία δεν αναφέρεται στο Δηλιγιάννη, ο οποίος ανεγνώρισε το διαφορετικό χαρακτήρα των εκβολάδων· είναι πραγματικά άξια προσοχής η σθεναρή στάση του νεαρού τότε υπουργού, η οποία όμως δεν είχε συνέχεια λόγω πτώσεως της Κυβερνήσεως Ζαΐμη. Παράλληλα, υπήρξε και διαφορετική γνώμη από την πλευρά του Κωνσταντίνου Προβελεγγίου, Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, ο οποίος υπεστήριζε ότι οι εκβολάδες ανήκουν στο μεταλλείο⁵⁷.

Τη διάσταση αυτή εκμεταλλεύτηκε για άλλη μια φορά ο Serpieri, ο οποίος εκμεταλλεόταν τις εκβολάδες⁵⁸· ήδη από το 1869 τις συγκαμίνευε μαζί με τις σκωρίες. Ότι ο Σερπιέρη έδινε τόσο μεγάλη σημασία στις εκβολάδες, φαίνεται από την αναφορά ενός μετόχου της Ελληνικής Μεταλλουργικής Εταιρίας, όπου καταγράφεται ότι όταν ο Συγγρός αγόρασε όλη την περιουσία της εταιρίας Ιλαρίων Ρου και Σία, την επομένη μέρα ξαναπούλησε το εξαντλημένο μεταλλείο της εταιρίας στο Σερπιέρη, για 1.000.000 δραχμές. Ο εν λόγω μέτοχος υποστηρίζει ότι αγόρασε εκ νέου το μεταλλείο, όχι βέβαια για το μέταλλευμα που βρισκόταν σε μεγάλο βάθος αλλά για τις υπερκείμενες εκβολάδες⁵⁹.

Η εμφάνιση της «μεταλλομανίας» στην Ελλάδα

Την κυβέρνηση Θρ. Ζαΐμη –που παραιτήθηκε λόγω της ανάμιξης του υπουργού Στρατιωτικών Σκ. Σούτσου στη σφαγή του Δήλεσι– διαδέχτηκε η κυβέρνηση του Επ. Δεληγεώργη⁶⁰. Ο νέος

Υπουργός Οικονομικών Δ. Χρηστίδης συνέστησε νέα επιτροπή (Δ. Σκαλιστήρης, Α. Χρηστομάνος, Δ. Παπαγεωργίου, Ι. Σέχον και Θ. Ηπίτη) στις 31-7-1870, για να ενεργήσει μετρήσεις και έρευνες σχετικά με τις εκβολάδες. Όταν έγινε γνωστή η ενέργεια αυτή, παρατηρήθηκε μια υπερτίμηση των δημοσίων χρεωγράφων και μεγάλη ζήτηση των ομολογιών του δανείου των 6 εκ.⁶¹.

Το πόρισμα της επιτροπής ήταν ιδιαίτερα θετικό και απέδιδε υψηλά κέρδη στην «Εταιρεία». Μόλις έγινε γνωστό το πόρισμα της επιτροπής, οι Έλληνες άρχισαν να φαντάζονται ότι ο θησαυρός του Λαυρίου θα τους απήλασσε από το άγχος της φτώχειας και με τη βεβαιότητα αυτή, άρχισαν να επιδίδονται σε αναζήτηση μεταλλείων· η ελληνική γη άρχισε να ανασκάπτεται, ενώ ταυτόχρονα η Νομαρχία Αττικοβοιωτίας κατακλυζόταν από αιτήσεις παραχωρήσεων μεταλλείων που ανακαλύπτονται από ανθρώπους κάθε κοινωνικής τάξεως και επαγγέλματος, αδαείς στα μεταλλευτικά⁶². Οι φήμες για τεράστια αποθέματα χρυσού και αργύρου δεν άφησαν αμέτοχους και τους πολιτικούς. Οι Κουμουνδούρος, Ζαΐμης και Σκαρλάτος Σούτσος ζητούν με αίτησή τους να γίνει παραχώρηση μεταλλείων σε διάφορες περιοχές της χώρας⁶³.

Είχε επικρατήσει στην κοινή γνώμη η άποψη ότι το Λαύριο είναι Καλιφόρνια και από την εκμετάλλευση των σκωριών και εκβολάδων θα μπορούσαν να εξοφληθούν τα εθνικά δάνεια, να κατασκευαστούν θωρηκτά και ν' αποξηρανθεί η Κωπαΐδα⁶⁴.

Ο Σερπιέρης αμφισβήτησε έντονα το πόρισμα της επιτροπής ως διογκωμένο και εξαγόμενο από λανθασμένους υπολογισμούς και προσφέρθηκε να πουλά στην κυβέρνηση, τον αργυρούχο μόλυβδο προς 650 δραχμές τον τόννο και όχι προς 900 δραχμές που τον υπολόγιζε η έκθεση της επιτροπής⁶⁵. Μερικά χρόνια αργότερα, ο Κορδέλλας ισχυρίζεται ότι οι υπολογισμοί της επιτροπής ήταν φρούδοι, και φαντασιόπληκτοι και το αποδίδει στη μικρή πείρα των μελών της περί τα μεταλλευτικά έργα⁶⁶.

Με βάση τη θετική γνωμοδότηση της επιτροπής, η κυβέρνηση αναγνώρισε ότι η Εταιρεία δεν είχε κανένα δικαίωμα επί των μεταλλούχων χωμάτων που προέρχονται από ανθρώπινη εργασία, κι έτσι γεννήθηκε το λεγόμενο «λαυρεωτικό ζήτημα».

Ο Νόμος Υ περί εκβολάδων

Η κυβέρνηση Δεληγεώργη δεν ήταν δυνατόν να μείνει στην εξουσία για μεγάλο χρονικό διάστημα, αφού διέθετε την μειοψηφία στη Βουλή. Ο Δεληγεώργης ζήτησε από το Βασιλιά να διαλυθεί η Βουλή και να προκηρυχθούν εκλογές· όμως ο Έλλην ηγε-

μόνας διεφώνησε, ο Δεληγεώργης παραιτήθηκε και στην εξουσία ανήλθε ο Κουμουνδούρος, υποστηριζόμενος από το Ζαΐμη (3 Δεκεμβρίου 1870)⁶⁷.

Το μείζον θέμα της εποχής που απασχόλησε τόσο το Κοινοβούλιο όσο και την κοινή γνώμη, ήταν ο θησαυρός του Λαυρίου⁶⁸. Η Εταιρεία του Λαυρίου κατηγορείτο από τον Δεληγεώργη και από τον αντιπολιτευτικό τύπο ότι κατείχε και εκμεταλλευόταν σε βάρος του Δημοσίου τις εκβολάδες που δεν της ανήκαν. Παράλληλα, άρχιζαν να οργιάζουν οι φήμες για εξαγορές συνειδήσεων προσώπων της Κυβερνήσεως και διαπρεπών νομικών⁶⁹.

Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου για να διαψεύσει τις φήμες, υπέβαλε μέσω του υπουργού των Οικονομικών Σ. Σωτηροπούλου, τον Μάρτιο 1871 σχετικό νομοσχέδιο για φορολογία των εκβολάδων, αναγνωρίζοντας δημόσιες και ιδιωτικές εκβολάδες.

Εναντίον του νομοσχεδίου τάχθηκε ο Δεληγεώργης⁷⁰, ενώ ο βουλευτής Αιγίου Μιχαλόπουλος κατέθεσε σχέδιο νόμου με το οποίο ζητούσε την *εθνικοποίηση* των εκβολάδων⁷¹. Το νομοσχέδιο του Σωτηροπούλου αποσύρθηκε και αντί αυτού ψηφίστηκε ο νόμος της 18ης Μαρτίου 1871, με τον οποίο απαγορεύθηκε κάθε χρήση των εκβολάδων μέχρι να διευθετηθεί οριστικά το θέμα⁷². Συνέπεια τούτου ήταν η αποστολή στρατιωτικής δύναμης στο Λαύριο και η παύση όλων των εργασιών της Εταιρίας στις εκβολάδες⁷³.

Την 17η Απριλίου το ζήτημα των εκβολάδων επανέρχεται στη Βουλή· δύο προτάσεις υπάρχουν προς συζήτηση και ψήφιση: Η πρώτη, από τον υπουργό Σωτηρόπουλο, με την οποία οι εκβολάδες και οι σκωρίες θεωρούνται εθνικές και παρέχεται στην Κυβέρνηση το δικαίωμα να πλειστηριάζει σε ενδιαφερομένους κατά τμήματα τα αρχαία μεταλλεύματα. Η δεύτερη, από τους βουλευτές Ζέγγελη και Δημητριάδη, αποσκοπεί στην πλήρη κρατικοποίηση του εδάφους και την εκμετάλλευση των αρχαίων υπολειμμάτων από το κράτος⁷⁴.

Τελικά, υπερίσχυσε η πρώτη πρόταση με ψήφους 91 υπέρ και 31 κατά και ψηφίστηκε ο νόμος Υ «Περί Εκβολάδων», που δημοσιεύθηκε στις 20 Μαΐου στον τύπο⁷⁵.

Σύμφωνα με το νόμο αυτό, αναγνωρίζεται στο Δημόσιο το δικαίωμα να διαθέτει τις εκβολάδες σε αναδόχους κατόπιν διαγωνισμού με ποσοστό 60% υπέρ του Δημοσίου (άρθρ. 3). Το δεύτερο άρθρο, αφού τροποποιήθηκε σύμφωνα με πρόταση του Ζαΐμη⁷⁶, ανέφερε ότι οι εκβολάδες μπορούσαν να διατεθούν κατά τη βούληση της αντιπροσωπείας του έθνους.

Η πολιτική κρίση και η διπλωματική διένεξη

Ο νόμος Υ δημιούργησε ανησυχία στους κόλπους της Εταιρείας που εκμεταλλευόταν τον ορυκτό πλούτο της περιοχής. Διαμαρτυρήθηκε μέσω των πρεσβειών Γαλλίας και Ιταλίας, υποστηρίζοντας ότι οι εκβολάδες περιλαμβάνονταν στην αρχική συμφωνία και απαίτησε αποζημίωση 15 εκ. δρχ.⁷⁷.

Ο Κουμουνδούρος υποστήριξε ότι αν η Εταιρεία νομίζει ότι αδικείται, τότε θα έπρεπε να υποβάλλει τις απαιτήσεις της στα ελληνικά δικαστήρια⁷⁸. Οι πρεσβευτές Γαλλίας και Ιταλίας, Tascher και Galvagnia αντίστοιχα, υπεστήριξαν την άποψη ότι τα δικαστήρια κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης που τόσο είχε ερεθιστεί, δεν επρόκειτο να εκδόσουν δίκαιη απόφαση και κατά συνέπεια, το ζήτημα έπρεπε να λυθεί, είτε μέσω της διπλωματικής οδού, είτε μέσω διαιτησίας⁷⁹. Ο Κουμουνδούρος φυσικά αντιτάχθηκε σ' αυτή την πρόταση, η οποία στρεφόταν ενάντια στην εθνική ανεξαρτησία της χώρας⁸⁰.

Οι κυβερνήσεις Γαλλίας και Ιταλίας, οι οποίες άρχισαν να αναμινγύονται κανονικά στην υπόθεση, επέμεναν στη διαιτησία, προτείνοντας τη σύσταση επιτροπής, που να αποτελείται από δύο Έλληνες, έναν Ιταλό, ένα Γάλλο και τον Άγγλο πρεσβευτή για πρόεδρο⁸¹.

Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου, ενώ επρόκειτο να φέρει το θέμα στη Βουλή προς συζήτηση, παραιτήθηκε κατά την εκλογή προέδρου του Σώματος⁸² και ο Ζαΐμης που εξέλεξε δικό του υποψήφιο ανέλαβε την αρχή.

Ο Ζαΐμης συνέχισε την πολιτική του προκατόχου του· την εποχή που βρισκόταν κι αυτός σε διαπραγματεύσεις με τους πρεσβευτές ηττήθηκε στη Βουλή· εμφανίσθηκε κίνδυνος ακυβερνησίας, γιατί κανένα κόμμα δε διέθετε πλειοψηφία.

Λύση δόθηκε με την ανάμειξη του Βασιλιά της Δανίας Χριστιανού, ο οποίος πρότεινε τη λύση ισχυρής συμμαχικής κυβέρνησης με πρωθυπουργό το Δ. Βούλγαρη και σύμπραξη του Κουμουνδούρου⁸³.

Τα Χριστούγεννα του 1871, σχηματίσθηκε η κυβέρνηση Βούλγαρη· στις συνομιλίες του νέου πρωθυπουργού με τον ιταλό πρεσβευτή, εκδηλώθηκε αμοιβαία η επιθυμία της συμβιβαστικής λύσης του ζητήματος⁸⁴. Ο Βούλγαρης προετοιμαζόταν για ένα συμβιβασμό με την Εταιρεία, ο οποίος κατά ένα μεγάλο μέρος θα εξαρτιόταν από τη στάση της ίδιας της Εταιρείας και των δύο μεγάλων δυνάμεων που την προστατεύουν⁸⁵.

Οι ιθύνοντες της Εταιρείας ήταν ίσως οι μόνοι που γνώριζαν

έστω και κατά προσέγγιση, την πραγματική αξία των μεταλλείων τους. Φυσικά, δεν επρόκειτο για πακτωλό, όπως εμφάνιζαν οι φήμες. Σε περίπτωση που οι Ρουκ και Serrieri διέψευδαν τις φήμες, δεν επρόκειτο να τους πιστέψει κανείς. Αντίθετα, στην περίπτωση που αναγκάζονταν να εκποιήσουν τις εγκαταστάσεις και τα μεταλλεία, η αποζημίωση που θα ζητούσαν θα ήταν ανάλογη με τις φήμες⁸⁶. Οι ελληνικές κυβερνήσεις συντηρούσαν τέτοιες φήμες για να δείξουν ότι δεν αγνοούν τα εθνικά δίκαια.

Στα τέλη Ιουνίου του 1872, εμφανίστηκαν δύο συγκεκριμένες λύσεις: α) Συνεταιρισμός του Δημοσίου με την Εταιρεία και αποζημίωση των ξένων συνεταίρων για το ποσοστό που θα παραχωρούσαν στο Δημόσιο και β) ολική εξαγορά της Εταιρείας⁸⁷. Προκρίνεται η δεύτερη λύση και το πρόβλημα εντοπίζεται στο ύψος της αποζημίωσης. Υπολογίζεται το ποσό των 16 εκατομ. και ενώ πλησιάζουν οι θερινές διακοπές και η Βουλή πρόκειται να διακόψει τις εργασίες της, ο Βασιλέας συμφωνεί στο ποσό και πιέζει το Βούλγαρη να δοθεί άμεση λύση. Αντίθετη άποψη εκφράζει ο Κουμουνδούρος, ο οποίος πιστεύει ότι οι διαπραγματεύσεις μπορούν να συνεχισθούν και ν' ασκηθεί πίεση ώστε να μειωθεί το ποσό, το οποίο εκτιμούσε στα 11 εκ.⁸⁸. Οι Βούλγαρης και Κουμουνδούρος, γνωστοποιούν στο Βασιλέα, ότι θεωρούν καλό να συνεχίσουν τις διαπραγματεύσεις με την Εταιρεία μετά τις θερινές διακοπές γιατί, κατά τη γνώμη τους, υπήρχαν περιθώρια για μικρότερο ποσό⁸⁹.

Το Στέμμα διαφωνεί με το χειρισμό του θέματος από την κυβέρνηση. Η μεταξύ τους διαφωνία θα κορυφωθεί στις 5 Ιουλίου, όταν ο Βούλγαρης θα παραιτηθεί και εντολή για σχηματισμό κυβέρνησης θα δοθεί στην Δεληγεώργη.

Η πτώση της κυβέρνησης Βούλγαρη σε μία εποχή που είχε καλλιεργηθεί το συμβιβαστικό πνεύμα και από τις δύο πλευρές, προξένησε ιδιαίτερη απορία στους διπλωματικούς κύκλους⁹⁰. Τι οδήγησε το Βασιλέα για να εκφράσει ανοικτά τη διαφωνία του με την Κυβέρνηση και να την εξαναγκάσει σε παραίτηση;

Η εμφάνιση των ομογενών

Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα μπορεί να δοθεί αν διερευνηθούν οι δεσμοί του Γεωργίου και του Δεληγεώργη με τους ομογενείς και το ομογενειακό κεφάλαιο που έχει κάνει αισθητή –ή προσπαθεί να την κάνει– την παρουσία του στην Ελλάδα.

Το ελληνικό κεφάλαιο μέσα στην ίδια την Οθωμανική Αυτοκρατορία, στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και στις χώρες του Ευ-

Ξείνου Πόντου είχε γνωρίσει μεγάλη ακμή.

Η επιχειρηματική παράδοση των ομογενών ήταν έντονα εμπορική, χρηματιστική και ξένη προς τη βιομηχανική δραστηριότητα⁹¹. Τούτο ήταν, κατά κάποιο τρόπο, φυσικό και δικαιολογείτο από την πολιτική και κοινωνική διάρθρωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία δημιουργούσε ανασφάλεια στους Χριστιανούς επιχειρηματίες, αποτελούσε τροχοπέδη για μακρόπνοα και παρακινδυνευμένα επενδυτικά σχέδια στη βιομηχανία, τόνωσε το ενδιαφέρον σε επενδύσεις, χρεώγραφα και ομολογίες.

Βαθμιαία εισροή ομογενειακού κεφαλαίου από τις παροικίες προς την Ελλάδα θ' αρχίσει να εκδηλώνεται μετά την έξωση του Όθωνος (1862) και να κορυφώνεται στις αρχές της δεκαετίας του 1870.

Φυσικά, οι ομογενείς δεν επενδύουν στη βιομηχανία –όπου ποτέ άλλοτε δεν είχαν επενδύσει– αλλά στον τραπεζικό αλλά και στο χρηματιστικό τομέα. Άλλωστε, οι εσωτερικές συνθήκες στην Ελλάδα, επέτρεπαν στους ομογενείς να ασκήσουν την πρακτική αυτή: το ελληνικό κράτος διψούσε για δάνεια, που θα στερέωναν την εξουσία του, οι εγχώριες παραγωγικές τάξεις δεν ήταν σε θέση να οδηγήσουν σε έναν εκσυγχρονισμό του κράτους, υπήρχαν πλουτοπαραγωγικοί πόροι, αλλά ήταν ανεκμετάλλευτοι.

Η οικονομική αρχή της απόκτησης του μεγίστου δυνατού κέρδους με την όσο δυνατόν λιγότερη θυσία, τους έσπρωξε προς τις τραπεζιτικές-χρηματιστικές δραστηριότητες παρά στη βιομηχανία, όπου τα κέρδη –κυρίως μετά τη διεθνή κάμψη του 1873– ήταν αβέβαια⁹².

Σαν αποτέλεσμα αυτής της διείσδυσης, υπήρξε η ίδρυση της Γενικής Πιστωτικής Τράπεζας από δύο ομίλους ομογενών, του Ανδρέα Συγγρού και του Ευαγγέλου Βαλτατζή⁹³. Ακολούθησε η Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστωσης (1873) που ελάχιστα ασχολήθηκε με τη βιομηχανία και γρήγορα έσβησε⁹⁴. η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας (1882) συντηρήθηκε από το εκδοτικό της προνόμιο και τις σχέσεις της με το Δημόσιο⁹⁵.

Ο Συγγρός και ο ομογενειακός κύκλος, φοβούμενοι ότι η αγορά της Εταιρείας δε θ' αργήσει να πραγματοποιηθεί από το Δημόσιο –πράγμα που θ' αποτελούσε τροχοπέδη στα επενδυτικά τους σχέδια– ωθούν το Βασιλέα να πιέσει το Βούλγαρη σε παραίτηση, πράγμα που συμβαίνει. Ο Βούλγαρης σε συνεδρίαση του Κοινοβουλίου, αρκετό χρόνο αργότερα από την παραίτησή του, θα αναφέρει: «η παραίτησις του υπουργείου μου δεν προήλθεν εκ κοινοβουλευτικών λόγων». Ο τότε υπουργός του Βούλγαρη, Παπαμιχαλόπουλος, θα συμπληρώσει στην ίδια συνεδρίαση:

«[...] δεν είναι καιρός, Βασιλεύ, να εισαχθεί εις την Βουλήν το ζήτημα του Λαυρίου, διότι δεν είμεθα έτοιμοι προς τούτο, καθόσον ουδεμία σύμβασις συνήφθη μεταξύ κυβερνήσεως και εταιρείας, αι δε διαπραγματεύσεις είναι ακόμη εκκρεμείς· αλλ' ο ηγεμών είχε εναντίαν γνώμην, φρονών ότι έπρεπε να εισαχθή την επαύριον, [...], θέλων να επέλθη μια τις λύσεις τις το σκανδαλώδες τούτο ζήτημα, διότι η διακοπή των εργασιών του Βουλής ήθελε παρατείνει την λύσιν αυτού [...] ο ηγεμών εν τη συνέσει Του και εν τω δικαίωματι Του επέμενε να λυθεί το ζήτημα του Λαυρίου προ της επικειμένης διακοπής των βουλευτικών εργασιών. Ο Κύριος Πρόεδρος της παραιτηθείσης Κυβερνήσεως είπεν ειλικρινώς εις την Αυτού Μεγαλειότητα, ότι δεν είναι δυνατόν να γίνει τούτο, αλλ' η Αυτού Μεγαλειότης ο Βασιλεύς απήντησε τότε εις τον κ. Βούλγαρην, λοιπόν κύριε Πρόεδρε να παραιτηθήτε και να προσκαλέσω τον κ. Δεληγεώργην να σχηματίση νέαν κυβέρνησιν»⁹⁶.

Τα αποσπάσματα που αναφέραμε, διαψεύδουν, κατά την άποψή μας, τους Έλληνες και ξένους ιστορικούς που ασχολήθηκαν με τα βαθύτερα αίτια της πολιτικής αυτής κρίσης και αναφέρουν αίτια διαφορετικά από αυτά που σχετίζονται με το Λαυρεωτικό⁹⁷.

Πίσω από το Δεληγεώργη, κρύβεται ο όμιλος των ομογενών· μια απόδειξη της θέσης αυτής είναι η τοποθέτηση του Γρηγορίου Υψηλάντη⁹⁸ (Οδησσός 1835-Βιέννη 1886) στο Υπουργείο Εξωτερικών, θέση την οποία ο Έλληνας ομογενής δε θα δεχτεί⁹⁹.

Η πολιτική του Δεληγεώργη

Στις 21 Σεπτεμβρίου 1872, ο Δεληγεώργης, χωρίς να ερωτήσει τους υπουργούς του αποστέλλει ένα υπόμνημα στους πρεσβευτές Ιταλίας και Γαλλίας, αναφέροντας ότι η γαλλοϊταλική εταιρεία θα έπρεπε να ερωτήσει τα ελληνικά δικαστήρια, αν και κατά πόσο οι εκβολάδες ανήκουν ή δεν ανήκουν στη συμφωνία που είχε υπογραφεί ανάμεσα στην Κυβέρνηση και την Εταιρεία¹⁰⁰. Οι πρεσβευτές, χωρίς ν' αναμένουν οδηγίες από τις κυβερνήσεις τους, μ' ένα κοινό σημείωμα, θεώρησαν το ελληνικό υπόμνημα απατηλό, ζήτησαν πάλι διαιτησία¹⁰¹ και προσπάθησαν να ερεθίσουν την Αντιπολίτευση, ώστε να προκαλέσουν πτώση της κυβέρνησης.

Οι υπουργοί Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Δ. Μαυροκορδάτος και Εξωτερικών Ι. Σπηλιωτάκης, παραιτούνται

στις 16 Οκτωβρίου¹⁰² και ο Δεληγεώργης μη μπορώντας να βρει νέους υπουργούς, συμβουλεύει το Βασιλιά να διαλύσει τη Βουλή και να προκηρυχθούν εκλογές.

Την εποχή που ο Δεληγεώργης βρισκόταν στην εξουσία, παρατηρήθηκε μια αναζωογόνηση του ενδιαφέροντος από την αυστριακή πλευρά για ταχεία λύση του ζητήματος. Συγκεκριμένα, ο αυστριακός πρωθυπουργός Andrassy ανακοίνωσε στον Υψηλάντη, πως έβρισκε δύο τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε να βρεθεί κάποιος συμβιβασμός: (α) να υποβληθεί το ζήτημα σε διαιτησία και (β) να προβεί η ελληνική Βουλή σε αναίρεση του ψηφισθέντος νόμου για τις εκβολάδες και να παραπέμψει στη συνέχεια τη διαφορά στα ελληνικά δικαστήρια¹⁰³. Το ενδιαφέρον της Αυστροουγγαρίας στο συγκεκριμένο πρόβλημα, είναι αξιοσημείωτο και θα πρέπει να συνδεθεί, κατά τη γνώμη μας, με την προσπάθεια οικονομικής διεισδύσεως της Αυστροουγγαρίας στην Ελλάδα και στην Βαλκανική γενικότερα, ανταγωνιζόμενη την Αγγλία και Γαλλία.

Όταν πια η Βουλή έχει διαλυθεί και οι εκλογές έχουν ορισθεί για τις 27 Ιανουαρίου 1873, οι Στ. Βούρος, Γ. Σκουζές, Π. Θεολόγος και Αρ. Παππούδωφ έρχονται σε απευθείας επαφή με τον Serpiéri και προτίθενται να πληρώσουν 20 εκ. δρχ. για την εξαγορά της Εταιρείας· προτείνουν επίσης, ότι από το προϊόν που θα παράγεται θα αποδίδεται τόκος 8% και χρεωλύσιο 1% ετησίως στο κεφάλαιο που θα κατατεθεί στη νέα Εταιρεία και από το καθαρό κέρδος, το μεν Δημόσιο θα λαμβάνει 60%, η δε Εταιρεία 40%¹⁰⁴.

Ο Δεληγεώργης δε δίνει απάντηση στην πρόταση αυτή και όταν η Ιταλία και η Γαλλία του προτείνουν το ζήτημα αυτό ναλυθεί με ανάληψη διαιτησίας από την Αυστρία, αυτός αντιπροτείνει συμμετοχή όλων των δυνάμεων στη διαιτησία¹⁰⁵.

Οι εκλογές δίνουν 85 έδρες στο Δεληγεώργη και 95 στην Ενωμένη Αντιπολίτευση· η Βουλή στην πρώτη συνεδρίασή της μετά τις εκλογές, συγκαλείται για να επικυρώσει το εκλογικό αποτέλεσμα και να προβεί στην εκλογή Προέδρου του Σώματος. Ο Βασιλέας επεμβαίνει και κηρύσσει τη λήξη των εργασιών της Βουλής, φοβούμενος μην τυχόν εκλεγεί πρόεδρος από την αντιπολίτευση. Η Βασιλική ενέργεια χαρακτηρίστηκε ως «coup d'etat»¹⁰⁶ και ο Βασιλέας αναγκάστηκε να υποχωρήσει, ορίζοντας τα τέλη Απριλίου σαν την εποχή έναρξης των εργασιών της Βουλής¹⁰⁷.

Ο Δεληγεώργης δε λαμβάνει ιδιαίτερα μέτρα για να εκτονώσει την κατάσταση· η ιταλική κυβέρνηση, αντίθετα, απειλεί ότι θα

λάβει δραστικά μέτρα, αν η Ελλάδα δεν προβεί σε αίσια λύση του ζητήματος¹⁰⁸. Ο Δεληγεώργης δε φαινόταν διατεθειμένος να αλλάξει τη θέση του και διαμαρτύρεται προς τους πρεσβευτές Αγγλίας και Ρωσίας, πως η Ιταλία τρομάζει την Ελλάδα με διακοπή των σχέσεων¹⁰⁹.

Η κρίση δε φαίνεται να εκτονώνεται. Την εποχή αυτή (αρχές Φεβρουαρίου) εμφανίζεται μία πρόταση 45 επωνύμων Άγγλων επιχειρηματιών που δείχνουν ενδιαφέρον για την Ελλάδα¹¹⁰. Στις 15 Φεβρουαρίου, οι Θεμ. Ιωαννίδης και Ν.Μ. Καράλης, εκπροσωπώντας τους Άγγλους επιχειρηματίες, καταθέτουν αίτηση στο Δεληγεώργη για να παραχωρηθούν οι εκβολάδες και σκωρίες όλης της χώρας με συγκεκριμένους όρους· ο Δεληγεώργης όμως θα ολιγωρήσει, αντιπροτείνει άλλους όρους στους αντιπροέδρους των Άγγλων επιχειρηματιών και άλλους στο Βράιλα· η διπρόσωπη αυτή τακτική του, θα προκαλέσει σύγχυση, με αποτέλεσμα να κατηγορηθεί από τους Άγγλους για ασυνέπεια¹¹¹. Τούτο ήταν φυσικό, αφού η λύση ήταν ήδη έτοιμη και εξυπηρετούσε άλλους.

Η λύση του ζητήματος από την ανάμιξη του Ανδρέα Συγγρού

Το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την ημέρα διεξαγωγής των εκλογών έως την έναρξη των εργασιών της Βουλής, στάθηκε αρκετό για να δοθεί μία «αξιοπρεπής λύση» στο ζήτημα. Ο Α. Συγγρός¹¹² αγοράζει αντί 11,5 εκ. φρ. τις κτήσεις και τα μεταλλεία της γαλλοϊταλικής εταιρείας και στη συνέχεια ιδρύει μαζί με άλλους Έλληνες ομογενείς και τον Serpieri την «Εταιρεία των Μεταλλουργείων Λαυρίου».

Τα γεγονότα όπως αυτά διαδραματίστηκαν, αποδεικνύουν ότι η ανάμιξη του Συγγρού και η επίλυση του Λαυρεωτικού που συνδέθηκε με αυτόν δεν ήταν τυχαία¹¹³. Ο Συγγρός στήριξε μέσω του Γεωργίου τον Δεληγεώργη στην εξουσία¹¹⁴ και ο τελευταίος θα «υποστηρίξει» το χρυσοκάνθαρο ομογενή στην εξαγορά της Εταιρείας.

Την Πέμπτη, 15 Φεβρουαρίου 1873¹¹⁵, υπογράφηκε η συμβολαιογραφική πράξη με την οποία ο Serpieri πώλησε στον Α. Συγγρό τις κτήσεις της Εταιρείας αντί 11,5 εκ. φρ. Χαρακτηριστικό του συμβολαίου είναι ότι η εγκατάσταση του Συγγρού και η παραλαβή των αγορασθέντων, θα γινόταν μέσα σε τρεις μήνες,

οπότε θα κατέβαλλε το 1/3 του ποσού. Μετά την παρέλευση τριών μηνών από την ημέρα της εγκατάστασής του θα κατέβαλλε το άλλο 1/3 και μετά από άλλους τρεις μήνες το υπόλοιπο 1/3.

Την ίδια ημέρα και στο ίδιο σπίτι υπογράφεται νέο συμβόλαιο (αριθμ. 18839), σύμφωνα με το οποίο ο J.B. Serpieri πωλεί και μεταβιβάζει στον Α. Συγγρό το μεταλλείο ενθείου αργυρούχου μολύβδου, το οποίο του είχε παραχωρηθεί με τα Β.Δ. της 23ης Αυγούστου 1867 και της 31ης Δεκεμβρίου 1868 – το τίμημα συμφωνήθηκε στο ένα εκατομμύριο φράγκα¹¹⁶.

Η αποπληρωμή του τιμήματος συμφωνήθηκε να γίνει με τον ίδιο τρόπο που προέβλεπε και το συμβόλαιο της αγοράς της Εταιρείας Roux, δηλαδή σε τρεις δόσεις.

Συνολικά, ο Συγγρός δαπάνησε (11,5 + 1 =) 12,5 εκ. φράγκα για την αγορά μεταλλευτικών επιχειρήσεων – πίσω απ' αυτόν βρισκόταν η Τράπεζα Κωνσταντινούπολης (Banque de Constantinople), όπως αναφέρουν και τα σχετικά συμβόλαια.

Όταν γνωστοποιήθηκε πως ο Συγγρός αγόρασε την Εταιρεία και υπεγράφησαν τα σχετικά συμβόλαια, οι πρεσβευτές Migliorati και Ferry, δήλωσαν πως οι κυβερνήσεις τους δεν ενδιαφέρονται για το ζήτημα και συνεπώς το πρόβλημα λύθηκε και από διπλωματικής πλευράς.

Δεκαπέντε ημέρες μετά την υπογραφή του συμβολαίου της εξαγοράς της Ιταλογαλλικής Εταιρείας θα υπογραφεί νέο συμβόλαιο με το οποίο θα ιδρυθεί η «Εταιρεία Μεταλλουργείων Λαυρίου»¹¹⁷.

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να εκφράσουμε ορισμένες σκέψεις μας, που αφορούν στην όλη ιστορία: (α) Η προσφορά του Συγγρού προς την Εταιρεία δεν απείχε κατά πολύ από την αντίστοιχη που είχε κάνει ο Κουμουνδούρος τον Ιούλιο του 1872. (β) Η λύση που δόθηκε ήταν αντίθετη με το γράμμα και πνεύμα του άρθρου 3 του Νόμου Υ «Περί Εκβολάδων», στο οποίο οριζόταν ρητά ότι η εκμετάλλευση των εκβολάδων επιτρεπόταν μόνο με κυβερνητική πράξη και αφού προηγουμένως είχε γίνει πλειστηριασμός. (γ) Την εποχή που υπογράφηκε το συμβόλαιο εξαγοράς, είχε υποβληθεί ανάλογη πρόταση από Άγγλους επιχειρηματίες, όπως αναφέραμε. Ο Δεληγεώργης, ενώ γνωρίζει ότι από ώρα σε ώρα θα αγοράσει ο Συγγρός την Εταιρεία, θα έλθει σε κάποια επαφή μαζί τους για να κρατήσει τα προσχήματα και κωλλυσιεργεί¹¹⁸. (δ) Η συμμετοχή του Serpieri στην νέα «Εταιρεία» μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη, πως η τιμή εξαγοράς ήταν κοντά στην πραγματική τιμή¹¹⁹. (ε) Η συμμετοχή του Serpieri δεν θα πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να προκαλεί εντύπωση, γιατί ήταν ο μόνος

από τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της «Εταιρείας» που κατείχε την τεχνογνωσία.

Ιδρυτικά μέλη της Εταιρείας είναι ο Ανδρέας Συγγρός, ως εκπρόσωπος της Γενικής Πιστωτικής Τραπέζης, Ευάγγελος Βαλτατζής¹²⁰, Αριστείδης Παππούδωφ¹²¹, ως αντιπρόσωπος της Ελληνικής Μεταλλευτικής Εταιρείας, Ιωάννης Σκαλτσούνης¹²², διευθυντής της Ναυτικής Τραπέζης «Αρχάγγελος», και J.B. Serpieri, Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου, το οποίο αποτελούσαν τα παραπάνω άτομα, ορίσθηκε ο Κωνσταντίνος Προβελέγγιος¹²³.

Το κεφάλαιο της Εταιρείας ορίσθηκε σε 20 εκ. φρ., διανεμημένο σε 100 χιλ. μετοχές, αξίας 200 φρ. η κάθε μία¹²⁴. Τις 50 χιλιάδες λαμβάνουν οι ιδρυτές, ενώ τις υπόλοιπες μετοχές το κοινό¹²⁵. Η αξία των μετοχών θα καταβάλλεται σε τρεις δόσεις – δηλαδή, 50 φρ. κατά την εγγραφή, 45 φρ. μετά τέσσερις μήνες και 45 φρ. μετά από άλλους τρεις μήνες. Τα υπόλοιπα 60 φρ. «καταβάλλονται κατά τας παρουσιασθησομένας της Εταιρείας ανάγκας και κατ' απόφασιν του διοικητικού συμβουλίου»¹²⁶.

Οι περιέργες ομολογουμένως αυτές διατάξεις του καταστατικού είχαν συνταχθεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε οι ιδρυτές να λάβουν ολόκληρο το ποσό από το κοινό, πράγμα το οποίο επιτεύχθηκε. Ο ίδιος ο Συγγρός ομολογεί στα «Απομνημονεύματά» του ότι το κοινό είχε γραφεί για 600 χιλ. μετοχές και πολύς κόσμος τον κατηγορούσε και τον προσέβαλε «ως υπεξαιρέσαντα τον Ελληνικόν θησαυρόν». Αποτέλεσμα τούτου ήταν να μεταβιβάσει μέρος των μετοχών που του αναλογούσαν σε ιδιώτες – δεν πρέπει να αμφιβάλλουμε ότι και άλλοι τραπεζίτες, μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου, έπραξαν τα ίδια με τον Συγγρό.

Ένα άλλο σημείο άξιο προσοχής του καταστατικού, αποτελεί ο αριθμός των μετοχών που κατέχει ο μέτοχος με τις ψήφους που του αναλογούν. Έτσι, κανείς μέτοχος δεν μπορούσε να έχει περισσότερους των 14 ψήφων¹²⁷, αν και μπορούσε να έχει άνω των χιλίων μετοχών. Η διάταξη του άρθρου επέτρεπε στους ιδρυτές να έχουν πάντα την πλειοψηφία στη Γενική Συνέλευση. Με τον τρόπο αυτό, είχαν προβλέψει ότι το κοινό θα αποκτούσε την πλειοψηφία των μετοχών, όχι όμως και των ψήφων¹²⁸.

Το καταστατικό της Εταιρείας εγκρίνεται την 8η Μαρτίου. Στις 29 Απριλίου 1873 υπογράφεται σύμβαση ανάμεσα στο Δημόσιο και στην «Εταιρεία Μεταλλουργιών Λαυρίου», σύμφωνα με την οποία το Δημόσιο δίνει την άδεια στην Εταιρεία να εκμεταλλεύεται τις εκβολάδες του πρώην μεταλλείου Serpieri, το οποίο είχε περιέλθει στην κατοχή της. Παράλληλα, επρόκειτο να εκμεταλλεύεται και τις σκωρίες και το Δημόσιο θα λαμβάνει από το

καθαρό εισόδημα¹²⁹ της καμίνευσης των σκωριών και εκβολάδων το 44%, είτε σε είδος (αργυρούχος μόλυβδος), είτε σε χρήματα.

Η σύμβαση όριζε παράλληλα ότι η καμίνευση των εκβολάδων θα αρχίσει το αργότερο σε έξι μήνες από την ημέρα έγκρισης της σύμβασης από τη Βουλή. Μέχρι τότε η Εταιρεία θα καμινεύει μόνο σκωρίες και θα δίνει στο Δημόσιο το 30% της καθαρής προσόδου του μολύβδου που θα εξάγεται¹³⁰.

Η σύμβαση αυτή υπογράφηκε μέσα σε μία εποχή κατά την οποία είχε μόλις αρχίσει η ζωηρή κίνηση του κοινού για αγορά μετοχών της Εταιρείας¹³¹.

Τελικές παρατηρήσεις

Είναι άξιον προσοχής, αλλά και προβληματισμού παράλληλα, να αναρωτηθούμε, αν πραγματικά η επελθούσα επίλυση του ζητήματος εξυπηρέτησε τα εθνικά συμφέροντα.

Ο Ε. Δεληγεώργης, που παλαιότερα είχε ξεσηκώσει την κοινή γνώμη κατά της ιταλογαλλικής εταιρείας που εκμεταλλευόταν τις εκτάσεις του Λαυρίου, υπέγραψε μια σύμβαση που έδωσε το δικαίωμα στη νέα Εταιρεία, στην οποία συμμετείχει και ο Serpieri, να εκμεταλλεύεται τις εκβολάδες.

Υπήρξε όμως πραγματικά λύση του προβλήματος, που ταλάνισε την ελληνική πολιτική ζωή για τρία χρόνια (1870-73); Νομίζουμε, πως την καλύτερη απάντηση δίδει ο ιστορικός Παύλος Καρολίδης:

«[...] Αλλά τίνα ωφέλειαν ηρύετο εκ της αγοράς ταύτης η Ελλάς; Ουδεμίαν ωφέλειαν, αλλά μάλλον ζημίαν, υλικήν, πολιτικήν, και ηθικήν. Το έργον του Δεληγεώργη το θεωρηθέν ως θρίαμβος πολιτικός και διπλωματικός ουδέν άλλο εποίει ή μετεβίβαζε δικαιώματα ξένης εταιρείας εις εταιρείαν ελληνικήν. Και δεν επέτεινε μεν η Κυβέρνησις τα υπ' αυτής περισιμόνως αξιούμενα δικαιώματα, παρέδιδε δε εμμέσως εις χείρας μιας εταιρείας (ελληνικής) οικονομικά συμφέροντα του λαού, αφού το μετ' ολίγον ιδρυθέν εν Αθήναις Χρηματιστήριον έθηκεν εις ενέργειαν απαίσιον επικαταλαγήν των του Λαυρίου μετοχών, αίτινες δια της αυτής εμπορίας επικαταλαγών ανελθούσαι εις τιμάς υψηλάς έπεσον ώσπερ εις χαμηλοτάτας προς πλουτισμόν του Χρηματιστηρίου προξενήσασαι καιρίας ζημίας υλικάς εις τους ψευδεί ελπίδι υψώσεως απεριορίστου αγοράζοντας πενιχρούς αστούς»¹³².

Τα λόγια αυτά του Π. Καρολίδου, γεμάτα από ειλικρίνεια, κρύβουν μία μοναδική αλήθεια, που χαρακτηρίζει τον δημόσιο βίο του 19ου αιώνα στην Ελλάδα: ο παλαιοκομματισμός και οι προσωπικές φιλοδοξίες των πολιτικών συνετέλεσαν σε μία «λύση» ερήμην της ευημερίας και ευδαιμονίας του ελληνικού λαού, αφού εξυπηρετούσε τον ξένο παράγοντα.

Σημειώσεις

1. Είναι άγνωστο πότε ακριβώς άρχισε η εκμετάλλευση του μεταλλευτικού πλούτου του Λαυρίου – είναι γνωστό όμως ότι την εποχή του Σόλωνος (594 π.Χ.) και του Πεισιστράτου (561 π.Χ.), τα μεταλλεία βρίσκονταν σε λειτουργία, αλλά με περιορισμένη παραγωγή. Η ανακάλυψη της τρίτης συναφούς στην Καμάριζα το 484/3 π.Χ. επί Νικοδήμου (βλ. Αριστοτέλους, *Αθηναίων Πολιτεία XXII*) συνετέλεσε στην ανάπτυξη της μεταλλουργικής τέχνης, με ταυτόχρονη πρόοδο στην οργάνωση και υποδομή. Την εποχή του Περικλή μειώθηκε η σημασία του Λαυρίου, ακόμα δε περισσότερο μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, λόγω της καταστροφής των μεταλλευτικών στοών από τους Σπαρτιάτες, της επανάστασης των δούλων και των σεισμών. Η αναβίωση εμφανίζεται μετά το 378 π.Χ., με σημαντική κίνηση την εποχή του άρχοντα Λυκούργου (338-326 π.Χ.). Κατά τους Αλεξανδρινούς χρόνους, οι εργασίες μειώνονται στο ελάχιστο και ξαναρχίζουν επί Δημητρίου του Φαληρέως (317-307 π.Χ.). Για τους σωρούς των σκωριών πολλές πληροφορίες παρέχει ο Στράβωνας στα «Γεωγραφικά» του.

2. Το έργο του Fielder φέρει τον τίτλο, *Reise durch alle Theile des Koenigreiches Griechenland im Auftrage der Konigl. Griechischen Regierung in der Jahren 1834-1837*, 2 τόμοι, Λειψία 1840.

3. Γ. Μάρινου-W. Petrascheck, *Λαύριον*, εκδ. Ινστιτούτου Γεωλογικών Ερευνών Υπεδάφους, 1956, σ. 18.

4. Πρβλ. το λ, «Παναγιώτης Βουγιούκας», σε *Μέγα Ελληνικό Βιογραφικό Λεξικό Βοβολίνη*, τόμ. Α', εκδ. Βιομηχανική Επιθεώρησης, Αθήνα, 1958, σ. 307-13.

5. Μέχρι σήμερα δεν έχει αναγνωριστεί επαρκώς το έργο και η προσωπικότητα του Π. Βουγιούκα, παρόλο που η προσφορά του συνεχίστηκε για πολλά χρόνια αργότερα όταν γνωμοδοτούσε για ορυκτολογικά και τεχνολογικά θέματα. Ο Κ.Φ. Σκόκος, στην βιογραφία του Π. Βουγιούκα στο «Ημερολόγιον», τονίζει ότι: «Ο αείμνηστος Παναγιώτης Βουγιούκας υπήρξε, αναντιρρήτως, σπάνια και ανεκτίμητος προσωπικότης εν τη ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, υπό έποψιν στρατιωτικής και επιστημονικής μορφώσεως, διανοίας υπερόχου, θελήσεως χαλυβδίνης προς το καθήκον και την αρετήν και καρδίας ευγενεστάτης...». Ο Στέφανος Ξένος, ο οποίος ήταν συμμαθητής του στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, αναφέρει: «... Άλλοι κατεπλούτισαν παρ' αυτού, ωφεληθέντες εκ των γνώσεών του, της πείρας του και εκ των ευκολιών, ας έδωκε προς αυτούς, πιστεύων ότι ούτοι ήθελον ανοίξει τα μεταλλεία της Ελλάδος, το οποίον ήταν το όνειρό του. Παρ έτερος εις την θέσιν του, άνευ καταχρήσεων ή ενοχοποιήσεως της τιμής

του, ήθελεν αποθάνει πλούσιος. Ο Π. Βουγιούκας απεβίωσε πενέστατος».

6. «Η σκωρία είναι περιττεύμα που εκβάλλεται από την καμινευτικήν κλίβανον και το οποίον απορρίπτεται ως άχρηστον. Είναι χημική ένωση οξυपुरιτίου τιτανίου, αργίλου, σιδήρου και αν παράγεται από τήξη μολυβδούχων μεταλλευμάτων περιέχει και οξειδωμένο μόλυβδο». Βλ. Α. Κορδέλλα, *Περί των σκωριών και της μεταλλουργικής βιομηχανίας εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1865, σ. 15.

7. Ο Κορδέλλας περιγράφει την επίσκεψή του το Δεκέμβριο του 1860 στο Λαύριο σε ομιλία του στον «Παρνασσό». Δημοσιεύτηκε στο ομώνυμο περιοδικό με τίτλο «Το Λαύριον και ο Ελληνικός άργυρος», τόμ. ΙΓ', 1890, σ. 67-85.

8. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα αφορώντα τας μολυβδούχους σκωρίας και τα μεταλλεία του Λαυρίου από του 1850 μέχρι του 1865*, Εν Αθήναις, 1870, σ. 4-6, αριθμ. πρωτ. 1280/27-12-1860 (στο εξής *Έγγραφα*).

9. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 34 και ιδίου, *Περί των σκωριών και της μεταλλουργικής βιομηχανίας εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1865, σ. 20.

10. 1 καντάρι ή στατήρ = 44 οκάδες = 56.320 kg.

11. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 5.

12. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 8-9.

13. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 8-9.

14. Για τον Παχύ, βλ. εφημ. «Ακρόπολις», 4-12-1884.

15. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 11-12.

16. Πιθανόν να ήταν ο Ιταλός συνοδός του Παχύ που ήλθε μαζί του στην Ελλάδα· βλ. λ. «Λαυριακά», *Πάπυρος-Λαρούς*, τόμ. 9, σ. 291.

17. Πρόκειται για τον πρώτο νόμο περί μεταλλείων που έγινε στη χώρα μας και οφείλεται στους Α. Κορδέλλα, Ι. Σούτσο και Π. Βουγιούκα, πρβλ. ΦΕΚ, αριθμ. 44, 24/8/1861.

18. Βλ. λεπτομέρειες από το γαλλικό νόμο περί μεταλλείων του 1810, Α. Κορδέλλα, *Ο μεταλλευτικός πλούτος και αι αλυκαί της Ελλάδος*, Αθήνα, 1902, σ. 10-12.

19. Όπ.παρ.

20. Όπ.παρ.

21. Α. Κορδέλλα, όπ.παρ., σ. 12-15.

22. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 19, «[...] προς χώνευσιν των σκωριών και προς εξαγωγή εις μεταλλικήν κατάστασιν αργυρούχου μολύβδου, διότι συν τοις άλλοις εν Ιταλία ένθα ο άνω ρηθείς κύριος προτίθεται ή και ήρξατο ήδη να μεταφέρει τας σκωρίας ταύτας, υπάρχουσι τα προς κατασκευήν της υέλου απαιτούμενα υλικά και ολιγοδάπανα και άφθονα».

23. Το αναφέρει ο Serpieri σε έγγραφό του της 14/26ης Οκτωβρίου 1863 προς το Υπουργείο Οικονομικών.

24. Giovanni Baptista Serpieri, 1815-1887, γιος του Ερρίκου Serpieri, οπλαρχηγού του Γαριβάλδι. Εγκαταστάθηκε οριστικά στην Αθήνα και το σπίτι του είναι το σημερινό κεντρικό κατάστημα της ΑΤΕ, στην οδό Πανεπιστήμιου. Για τη ζωή του, πρβλ. Σπυρ. Μαρκεζίνη, *Πολιτική Ιστορία της Νεοτέρας Ελλάδος*, τόμ. Β', εκδ. Πάπυρος, 1966, σ. 56.

25. Γ. Μαρίνου και W. Petrascheck, όπ.παρ., σ. 18 και Σπ. Μαρκεζίνη, όπ.παρ., σ. 57.

26. Βλ. λ. «Κορδέλλας Ανδρέας», στο *ΜΕΒΛΒοβολίνη* τόμ. Β', σ. 508.
27. Βλ. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 27.
28. Α. Κορδέλλα, *Περί των σκωριών και της μεταλλουργικής βιομηχανίας εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1865, σ. 18.
29. Α. Κορδέλλα, *Περί των σκωριών και της μεταλλουργικής βιομηχανίας εν Ελλάδι*, όπ.παρ., σ. 16.
30. Α. Κορδέλλα, *Περί των σκωριών και της μεταλλουργικής βιομηχανίας εν Ελλάδι*, όπ.παρ., σ. 17.
31. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, όπ.παρ., σ. 35.
32. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, όπ.παρ., σ. 37-8.
33. Η ιταλική πρεσβεία ενδιαφέρθηκε να μάθει για το νομικό καθεστώς των γαίων· ο υπουργός Οικονομικών Βάλβης απαντά ότι οι σκωρίες ανήκουν στον κύριο του εδάφους. Μνημονεύει τη δίκη ανάμεσα στο δημόσιο και την κοινότητα και παραδέχεται, από πλάνη, ότι το σύνολο των σκωριών που κείτονται στις θέσεις Πασσά, Κυπριανό, Πουνταζέζα, Πλάκα και το έβδομο μόνο της θέσης Εργαστήρια βρίσκονται σε μη δασώδεις εκτάσεις. Βλ. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 39-40.
34. Ο Serpieri με τη συνδρομή της γαλλικής πρεσβείας, προσπαθούσε να πείσει ότι ολόκληρη η θέση Εργαστήρια δεν ήταν δασώδης και ήταν διατεθειμένος να καταθέσει κάποιο ποσό σαν εγγύηση σε περίπτωση που το Δημόσιο κέρδιζε τη δίκη των δασών. Πρβλ. Ι. Σπηλιωτάκη, *Ενθύμιον, ήτοι περί του λαυρεωτικού ζητήματος*, Αθήνα, 1873, σ. 50-58.
35. Βλ. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 54-8, όπου δημοσιεύεται το καταστατικό της Εταιρείας.
36. Βλ. άρθρο 1 του καταστατικού.
37. Κατασκευή σπιτιών, καμίνων και καπνοδόχων, σιδηροδρομικών γραμμών, προβλήτων και προκουμαίας στο λιμάνι. Η εταιρεία επίλυσε και το πρόβλημα των ληστών που λυμαίνονταν την περιοχή. Βλ. Σπ. Μαρκεζίνη, *Πολιτική Ιστορία...*, όπ.παρ., σ. 58.
38. Την 1η Μαρτίου 1865 παράχθηκε η πρώτη χελώνα (Δελφίν) του αργυρομιγούς μολύβδου, η οποία έφερε την υπογραφή «Ελλάς». Βλ. Α. Κορδέλλα, *Το Λαύριο και ο ελληνικός...*, όπ.παρ., σ. 74 και επίσης περ. «Αρχιμήδης», ετ. Ζ', τεύχ. 3, Ιούλιος 1906, σ. 33α.
39. Ο Κορδέλλας αναλαμβάνει τον Ιούνιο 1865 αρχιμηχανικός στην Εταιρεία, αφού είχε προηγουμένως παραιτηθεί από το Υπουργείο Οικονομικών. Βλ. Έγγραφα Κορδέλλα προς Υπουργείο Οικονομικών (7 Ιουνίου 1865) και υπουργού Α. Κουμουνδούρου προς Κορδέλλα (15 Ιουνίου 1865), σε Κορδέλλα, *Έγγραφα*, όπ.παρ.
40. Α. Κορδέλλα, *Έγγραφα*, σ. 47-50.
41. Η νομική διάσταση του ζητήματος είναι σημαντική για τη διαλεύκανση του θέματος και απαιτείται οπωσδήποτε εμβριθέστερη ανάλυση· πρβλ. Δ. Γεωργιάδου, *Η Δίκη του Λαυρίου*, 1866 και Χ. Σακελλαριάδου, *Η Δίκη του Λαυρίου*, Αθήνα, 23 Ιουλίου 1866, στα οποία δημοσιεύματα εκφράζονται και προσωπικές κρίσεις, γι' αυτό το λόγο απαιτείται προσοχή για την εξαγωγή συμπερασμάτων. Για το ιστορικό της δικαστικής διένεξης, πρβλ. το φυλλάδιο με τίτλο «Η Δίκη του Δημοσίου κατά Κοινότητας Κερατέας» (16066) που φυλάσσεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη.

42. Η επιτροπή συστήθηκε την 29η Σεπτεμβρίου 1865, σύμφωνα με το υπ' αριθμ. 53.178, έγγραφο του υπουργού Οικονομικών Αλ. Κουμουνδούρου και την αποτελούσαν οι Π. Βουγιούκας, λοχαγός και επιθεωρητής των μεταλλείων, Θ. Ηπίτης, λοχαγός και καθηγητής της Σχολής Ευελπίδων, Ι. Ρόδιος και Δ. Παπαγεωργίου, λοχαγοί και καθηγητές στη Σχολή Ευελπίδων και Αν. Χρηστομάνος, υφηγητής της Χημείας. Η έκθεση που υπέβαλε η επιτροπή με τίτλο «Έκθεσις περί των εν Λαυρίω αρχαίων σκωριών και της προσδοκωμένης εκ της ανακαμινεύσεως αυτών προσόδου», 2 Δεκεμβρίου 1865, φυλάσσεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη.

43. Βλ. Π. Βουγιούκα, Θ. Ηπίτου και άλλων, «Έκθεσις περί των εν Λαυρίων αρχαίων σκωριών και της προσδοκωμένης εκ της ανακαμινεύσεως αυτών προσόδου» (στο εξής «Έκθεσις περί των εν Λαυρίω»), σ. 7.

44. Βλ. Έκθεσις περί των εν Λαυρίω, σ. 8-9.

45. Βλ. Έκθεσις περί των εν Λαυρίω, σ. 22-23.

46. Το φορολογικό σύστημα όπως εξηγεί και αναλύει ο υπουργός Σωτηρόπουλος, στηρίζεται στην ακαθάριστη πρόσοδο· μόνο ο φόρος επί των μεταλλείων, ορυχείων και λατομείων στηριζόταν στην καθαρά πρόσοδο (άρθρ. 1, βλ. και εισήγησις Σωτηροπούλου, 11/12/1865).

47. Πρβλ. *Συλλογή Νόμων, Β. Διαταγμάτων και Οδηγιών περί Μεταλλείων, Ορυχείων και Λατομείων εν οίς και περί σμύριδος, θηραϊκής γης και εκβολάδων*, εκδ. υπό Αθ. Μαυρομάτη, Αθήνα, 1874, σ. 52-3.

48. Είναι οι γνωστές εκβολάδες (Haldes), μεταλλούχα χώματα, τα οποία είχαν εξορυχθεί από τους αρχαίους και είχαν αφεθεί στην επιφάνεια του εδάφους είτε γιατί δεν περιείχαν αρκετή ποσότητα μεταλλεύματος είτε γιατί τα μέσα και ο χρόνος έλειπαν από τους αρχαίους για την καμίνευσή τους. Η ελληνική κυβέρνηση είχε πληροφορηθεί την ύπαρξή τους με έκθεση του γερμανού ορυκτολόγου Gobens (14/26 Οκτωβρίου 1869), αρκετά αργότερα από τη διαπίστωση του Serpieri. Βλ. Ι. Σπηλιωτάκη, *Ενθύμιον, ήτοι περί του Λαυρεωτικού ζητήματος*, Αθήνα, 1873, σ. 57.

49. Βρέθηκαν 1.100 g αργύρου κατά τόννο μολύβδου· βλ. Ι.Β. Σερπιέρη, *Γενική Έκθεσις των αφορούντων τα μεταλλούχα χώματα του Λαυρίου μετά των σχετικών εγγράφων*, Αθήνα, 1871, σ. 41-2 (κείμενο και τίτλο και στη γαλλική).

50. Το άρθρο 1 όριζε μεταξύ των άλλων: «[...] Μέχρι δε της εξακριβώσεως ταύτης και της μετ' αυτήν οριστικής οροθετήσεως, η δια του παρόντος Διατάγματος γενομένη παραχώρησις είναι οριστική μόνο ως προς τα ευρεθέντα και μη αμφισβητούμενα μεταξύ των λαβόντων παραχώρισιν ή εχόντων εκκρεμείς αιτήσεις σημεία των μεταλλικών χώρων και ουχί ως προς την κατά τα ανωτέρω περιγραφείσα έκτασιν, οριστικώς προσδιορισθησομένη μετά την γενησομένην οριστικήν οροθέτησιν». Βλ. Ι.Β. Σερπιέρη, *Γενική Έκθεσις...*, όπ.παρ., σ. 24-8.

51. Η οριστικώς παραχωρηθείσα έκταση ανέρχεται σε 14.550,469 στρέμματα (άρθρ. 10). Βλ. Ι.Β. Σερπιέρη, *Γενική Έκθεσις...*, ένθ' αν., σ. 38-41.

52. Πρβλ. Ι.Β. Σερπιέρη, *Γενική Έκθεσις...*, ένθ' αν., σ. 41-2. Εκεί ο Σερπιέρης χαρακτηρίζει τα μεταλλεύματα «πτωχά».

53. Το έγγραφο του Δηλιγιάννη δημοσιεύτηκε στο: Ι.Β. Σερπιέρη, *Γενική Έκθεσις...*, ένθ' αν., σ. 43-4.

54. Πρβλ. Ι. Σπηλιωτάκη, *Ενθύμιον...*, ένθ' αν., σ. 59 και 60.
55. Βλ. Α. Οικονόμου, *Λαύριον*, Αθήνα, 1872, σ. 25.
56. Πρβλ. Ι. Σπηλιωτάκη, *Ενθύμιον...*, ένθ' αν., σ. 59 και 60.
57. Τη γνώμη του ο Προβελέγγιος, σύμβουλος του Γεωργίου Α', εξέθεσε σε ειδικό υπόμνημα προς το Δηλιγιάννη. Βλ. Ι.Β. Σερπιέρη, *Γενική Έκθεσις...*, ένθ' αν., σ. 47-51.
58. Ο Θ. Δηλιγιάννης υπηρέτησε με αληθινή παρρησία την υπόθεση των εκβολάδων· η ελληνική ιστοριογραφία τον αδίκησε στο θέμα αυτό. Πρβλ. την κρίση του Γ. Φιλάρτου, *Ξενοκρατία και Βασιλεία εν Ελλάδι (1821-1897)*, (ανατ. έκδοση Επικαιρότητα, 1973), σ. 218, η οποία είναι αρνητική και δεν ανταποκρίνεται κατά την άποψή μας στα γεγονότα.
59. Βλ. Ένας μέτοχος, «Τα μεταλλουργεία του Λαυρίου και τα προς βελτίωσιν αυτών», 15-11-1873. Πρόκειται για ανώνυμο φυλλάδιο που φυλάσσεται στη Μπενάκειο Βιβλιοθήκη.
60. Την άνοδο του Δεληγεώργη στην εξουσία επιδίωξε και η Αγγλία· πρβλ. Γ.Ν. Φιλάρτου, *Ξενοκρατία και...*, όπ.παρ., σ. 218.
61. Βλ. εφημ. «Εθνοφύλαξ», 22 Αυγούστου 1870.
62. Πρβλ. Μιχ. Πλατανοπούλου, *Ιστορία του Χρηματιστηρίου Αθηνών*, Αθήνα, 1976, σ. 16.
63. Μιχ. Πλατανόπουλου, *Ιστορία...*, όπ.παρ., σ. 17.
64. Τάσου Βουρνά, *Τα Λαυρεωτικά*, σ. 17-8, εκδ. Φυτράκη, Αθήνα, 1976.
65. Ηλία Ζερβού-Ιακωβάτου, *Τα μεταλλεία του Λαυρίου*, Κεφαλληνία, 1871, σ. 16.
66. Α. Κορδέλλα, *Η βιομηχανία της Εταιρείας των Μεταλλουργείων Λαυρίου και τα μεταλλευτικά και μεταλλουργικά αυτής προϊόντα εν τη Δ' Ολυμπιακή Εκθέσει*, Αθήνα, 1888, σ. 28.
67. Πρβλ. Γ. Κορδάτου, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τόμ. Στ', Αθήνα, 1965, σ. 308 και Γ. Ασπρέα, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. Β', Αθήνα (Χρήσιμα Βιβλία), ά.χ., σ. 41.
68. Βλ. τις συζητήσεις επί του ζητήματος στην Εφημερίδα Συζητήσεων της Βουλής, περίοδος Γ' συν. Β', συνεδ. 51η της 11-3-71, συνεδ. 52η της 12-3-71, συνεδ. 57η της 18-3-71, συνεδ. 60η της 19-4-71, συνεδ. 62η της 22-4-71, συνεδ. 64η της 26-4-71, συνεδ. 65η της 27-4-71.
69. Πρβλ. εφημ. «Αιών», 25-5-1871.
70. Πρβλ. Επ. Δεληγεώργη, *Λόγοι Πολιτικοί 1867-1877*, Αθήνα, 1880, σ. 375-450.
71. Αξίζει να αναφέρουμε το σχετικό άρθρο της πρότασης του βουλευτού, πράγμα πρωτάκουστο για την εποχή εκείνη: «Άρθρον 3ον. Εντέλλεται τη Κυβερνήσει την ταχύτεραν υποβολήν νόμου εις την Βουλήν περί του καταλληλοτέρου τρόπου της τούτων αναλύσεως, ως εθνικής βιομηχανίας».
72. Νόμος ΤΠΑ (20-3-71), άρθρον μοναδικόν.
73. Πρβλ. Ι. Σπηλιωτάκη, *Ενθύμιον...*, όπ.παρ., σ. 59 και λ. «Λαυριακά», σε *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς*, τόμ. 9, σ. 292.
74. Πρβλ. Τ. Βουρνά, όπ.παρ., σ. 53.
75. *Συλλογή Νόμων, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Εγκυκλίων και Στατιστικών Πληροφοριών περί των Μεταλλείων, Ορυχείων, Λατομείων, Εκβολάδων, Αλυκών και Ιαματικών Υδάτων*, Αθήνα, 1881, σ. 71-76. Πρβλ. επίσης Τ.

Βουρνά, *Τα Λαυρεωτικά*, όπ.παρ., σ. 56-60 και εφημ. «Αιών», φυλ. 2679, 20-5-1871, σ. 3.

76. Βλ. Επ. Κυριακίδου, *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού 1832-1892*, τόμ. Β', Αθήνα, 1892 (αναστ. έκδοση Γρηγοριάδη 1972), σ. 519.

77. Α.Υ.Ε., *Serpieri to Tascher*, Αθήνα, 20-5-71 και *Tascher προς Κουμουνδούρο, Galvagnia προς Κουμουνδούρο*, Αθήνα, 23-5-71.

78. Α.Υ.Ε., *Κουμουνδούρος προς Tascher και Galvagnia*, Αθήνα, 14-6-71.

79. Α.Υ.Ε., 18-4-1871, *Ζαΐμης προς Ζαλάχα*, Αθήνα, 27-5-71.

80. Βλ. D. Dontas, *Greece and the Great Powers 1863-1875*, διδακτορική διατριβή, Thessaloniki (Institute for Balkan Studies), 1966, σ. 177.

81. Α.Υ.Ε., 1872, Λ.Ζ., *Galvagnia προς Κουμουνδούρο*, Αθήνα, 9-11-1871 και εφημ. «Αιών», 15-11-1871.

82. Πρβλ. Γ. Ασπρέα, *Πολιτική Ιστορία...*, όπ.παρ., σ. 42.

83. Η κυβέρνηση Βούλγαρη-Κουμουνδούρου (το κόμμα του δεύτερου ανέλαβε δύο υπουργεία) ονομάσθηκε από την αντιπολίτευση «συντροφικόν», βλ. Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. υπό Π. Καρολίδου, τόμ. Ζ', σ. 403 (αν. εκδ. Νίκας), Γ. Ασπρέα, *Πολιτική...*, όπ.παρ., σ. 43 και Γ. Κορδάτου, όπ.παρ., σ. 309-10.

84. Η Ιταλία και η Γαλλία συμβούλευσαν την Εταιρεία να έρθει σε απευθείας συνεννόηση με την ελληνική κυβέρνηση· βλ. Α.Υ.Ε., Λ.Ζ., 1872, No 303, *Ραγκαθής προς Βούλγαρη*, Παρίσι, σ. 1872 και No 111, *Κουντουριώτης προς Βούλγαρη*, Ρώμη, 7-6-1872.

85. Πρβλ. D. Dontas, *Greece and the...*, όπ.παρ., σ. 179.

86. Πρβλ. Γ. Δερτιλή, *Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873)*, πρόλογος Κ.Θ. Δημαρά, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1980, σ. 86.

87. Ε.Σ.Β.Δ.Α. 41/12-7-1872, αγόρευση Βούλγαρη.

88. Βλ. εφημ. «Παλιγενεσία», 6-7-1873.

89. Οι μεταγενέστερες εξελίξεις θα δικαιώσουν τον Κουμουνδούρο όταν ο Συγγρός θα εξαγοράσει την Εταιρεία, τον Φεβρουάριο του 1873 με ποσό 11,5 εκ. Τότε θα φανεί πόσο δίκαιο είχε ο Κουμουνδούρος που επέμενε στο ποσό των 11 εκ.

90. Χαρακτηριστικές είναι οι απόψεις δύο διπλωματών της εποχής· η Αγγλική Πρεσβεία θα γράψει προς το Foreign Office: «η Βασιλική πρωτοβουλία της 5ης Ιουλίου είναι ακόμη πιο δύσκολο να εξηγηθεί, αν ληφθεί υπόψιν ότι οι πρεσβευτές της Γαλλίας και Ιταλίας είχαν πρόθυμα συγκαταταθεί ν' αναβληθεί η συζήτηση» (F.O. 32/42, *Barrington to Granville*, 19/18-7-1872 και 24/25-7-1872). Ο Γάλλος πρεσβευτής Ferry θα σημειώσει: «Αλλά η κρίση που έφερε (sic. τον κ. Δεληγεώργη) στην εξουσία παραμένει ανεξήγητη. [...] Σε συμφωνία μαζί μας, ο κ. Βούλγαρης εμάζεψε τα πανιά και ανέβαλε για το φθινόπωρο την υπόθεση του Λαυρίου», λαμβάνεται από Γ. Δερτιλή, *Το Ζήτημα...*, όπ.παρ., σ. 107 και 209.

91. Βλ. τη γνώμη του John Newpoll για τη δραστηριότητα του παροικιακού φαινομένου στον Γ. Κορδάτο, *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Αθήνα, 1972, σ. 71.

92. Πρβλ. Γ. Δερτιλή, *Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση*, Σάκκουλας, Αθήνα, 1984 (ανατύπωση 1985), σ. 64. Είναι πασιφανές ότι τέτοιου είδους επενδύσεις υπήρξαν παράγοντες καθυστέρησης

της ελληνικής οικονομίας, γιατί έδρασαν αντιαναπτυξιακά. Πρβλ. Β. Παναγιωτόπουλου, «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871», σε Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1980, σ. 222-24.

93. Η Γενική Πιστωτική Τράπεζα ιδρύθηκε το 1872 (ΦΕΚ, 10-10-72). Για το παρασκήνιο της ίδρυσης πρβλ. Γ. Δερτιλή, *Το Ζήτημα...*, όπ.παρ., κεφ. Θ και Ι, παράρτημα VI.

94. Βλ. Γ. Δερτιλή, *Ελληνική Οικονομία*, όπ.παρ., σ. 65 και Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1985, σ. 144-45.

95. Νόμος της ΑΕΖ της 21-2-1883. Η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας ιδρύθηκε από έναν όμιλο κεφαλαιούχων με τη συμμετοχή των Τραπεζών Κωνσταντινουπόλεως και Γενικής Πιστωτικής.

96. Βλ. Ε.Σ.Β., Συνεδριάσεις από 24/3-12/7/1872, σ. 440-1.

97. Έτσι ο D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ελλ. μετ. Α. Ξανθόπουλου, σ. 192, εκδ. ΜΙΕΤ, 1984, αναφέρει ότι ο Βούλγαρης ηττήθηκε στη Βουλή και παραιτήθηκε. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία...*, όπ.παρ., τόμ. 7, σ. 408, γράφει απλά και μόνο ότι το δικέφαλο υπουργείο «απολέσαν την εμπιστοσύνη του Βασιλέως, παρητήθη». Ο Γ. Ασπρέας αναφέρει ότι οι πιέσεις των πρεσβευτών Γαλλίας-Ιταλίας προς το Στέμμα ασκήθηκαν για να κανονισθεί το ζήτημα σύντομα (*Πολιτική...*, όπ.παρ., σ. 44), κάτι όμως που δεν επαληθεύεται από τα λόγια και γραφόμενα του Ferry. Ουδεμία αναφορά γίνεται από τον Ευ. Κωφό, *Ο Ελληνισμός στην περίοδο 1869-1881*, ανάτυπο από τον ΙΓ' τόμο της Ι.Ε.Ε., εκδ. Εκδοτική Αθηνών 1981, σ. 46.

98. Πρβλ. Ε.Σ.Β.Δ.Α. 41/12-7-1872, αναγγελία 8-7-1872 προς το Προεδρείο.

99. Για τα αίτια της μη ανάμιξης του στη κυβέρνηση βλ. εφημ. «Αιών», φυλ. 2809, 20-7-1872. Το υπουργείο Εξωτερικών θ' αναλάβει ο Ι. Σπηλιωτάκης.

100. Α.Υ.Ε., Λ.Ζ., Νο 819, *Σπηλιωτάκης προς Ferry και Migliorati*, Αθήνα, 21-9-1872.

101. Α.Υ.Ε., Λ.Ζ., *Migliorati προς Σπηλιωτάκη*, Αθήνα, 25-9-1872.

102. Το αίτιο διένεξης των υπουργών με το Δεληγεώργη υπήρξε το Λαυρεωτικό. Ο Σπηλιωτάκης υποβάλλει για πρώτη φορά παραίτηση στις 30 Σεπτεμβρίου και δε γίνεται δεκτή, ενώ υποβάλλει και δεύτερη, η οποία έγινε αποδεκτή στις 25 Οκτωβρίου. Πρβλ. εφημ. «Αιών», φυλ. 2840, σ. 3, 19-10-1872 και «Αιών», φυλ. 2843, 27-10-1872.

103. Πρβλ. εφημ. «Αιών», ετ. ΛΕ', 22-1-1873, σ. 1.

104. Βλ. Τ. Βουρνά, όπ.παρ., σ. 95-6.

105. Α.Υ.Ε., Λ.Ζ., *Υψηλάντης προς Δεληγεώργη*, Βιέννη, 16-12-1873. Α.Υ.Ε., Λ.Ζ., Νο 11235, *Ζαΐμης προς τους Έλληνες πρεσβευτές στο Λονδίνο*, Ρώμη, Παρίσι, Βιέννη, Βερολίνο και Αγία Πετρούπολη, Αθήνα, 11-1-1873.

106. Πρβλ. D. Dontas, *Grece...*, όπ.παρ., σ. 184.

107. Πρβλ. D. Dakin, *Η ενοποίηση...*, όπ.παρ., σ. 437.

108. Α.Υ.Ε., Λ.Ζ., Νο 53, *Ραγκαθής προς Δεληγεώργη*, Παρίσι 12-2-1873,

Κουντουριώτης προς Δεληγεώργη, Ρώμη, 17 και 23-1-1873.

109. Τόσο όμως η Αγγλία όσο και η Ρωσία δεν αναμειγνύονται Α.Υ.Ε., Λ.Ζ., Νο 237, 242. Βουδούρης προς Δεληγεώργη, Αγ. Πετρούπολη, 28-1 και 16-2-1873· Νο 28. Βράιλας Αρμένης προς Δεληγεώργη, Λονδίνο 11-2-1873.

110. Την πρόταση των Άγγλων επιχειρηματιών υποβάλλει στον Δεληγεώργη ο πρεσβευτής στο Λονδίνο Πέτρος-Αρχιμήδης, Βράιλας-Αρμένης (αριθμ. πρωτ. 45/21 της 10-2-1872).

111. Βλ. αναλυτικά όσα αναφέρει ο Θεμ. Ιωαννίδης στο φυλλάδιο με τίτλο «Η προς την Αγγλοελληνικήν Εταιρείαν την αιτησαμένην την εκκαμίνευσιν των εκβολάδων συμπεριφορά της Κυβερνήσεως», 8-7-72, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη. Πρβλ. επίσης, *Πρακτικά συνεδριάσεων της Βουλής*, Συν. ΝΗ, 3 Ιουλίου 1873, σ. 450-67.

112. Ανδρέας Συγγρός (Κωνσταντινούπολη 1823-Αθήνα 1899). Το ενδιαφέρον του για τα ελληνικά πράγματα αρχίζει να εμφανίζεται από τα τέλη της δεκαετίας του 1860, όταν από συζητήσεις με τον τότε υπουργό Οικονομικών και υποδιοικητή ΕΤΕ (1867), Ευθύμιο Κεχαγιά, θ' αναγνωρίσει ότι στην Ελλάδα, μπορεί κανείς να απασχολήσει τα κεφάλαια του επωφελώς, έτσι ώστε να γίνει ωφέλιμος στην Πατρίδα και να εκπληρώσει το προσωπικό του αίσθημα φιλοδοξίας.

Ο Συγγρός ήταν κύριος μέτοχος της Τραπεζής Κωνσταντινούπολης και διατηρούσε στενές σχέσεις με τον Γεώργιο. Ο Γάννης Ζέβγος, *Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής Ιστορίας, Μέρος Β', 1833-1899*, Τα Νέα Βιβλία, Αθήνα, 1846, σ. 18, υποστηρίζει ότι ο Συγγρός υπήρξε κουμπάρος του Γεωργίου.

113. Ως τυχαίο γεγονός θεωρεί ο Κωνσταντινοπολίτης τραπεζίτης την ανάμειξή του στο ζήτημα. Πρβλ. την περιγραφή που δίνει ο ίδιος στα Απομνημονεύματά του, τόμ. Γ' Εστία, Αθήνα, 1908, σ. 77.

114. Ο Μεσολλογγίτης πολιτικός θα καταφέρει να κυβερνήσει 19 μήνες – η κυβέρνησή του υπήρξε η μακροβιότερη μέχρι εκείνη την εποχή στη Βασιλεία του Γεωργίου.

115. Εσφαλμένα αναφέρει ο Συγγρός ως ημέρα υπογραφής των συμβολαίων την 3η Φεβρουαρίου – τα συμβόλαια υπογράφηκαν στο σπίτι του Π. Παπαρρηγόπουλου στην οδό Πανδρόσου και όχι στο Σκαλτσούνη. Βλ. αριθμ. 18838 του συμβολαίου, όπου δεν επαληθεύονται αυτά που γράφει ο Συγγρός.

116. Το συμβόλαιο γράφει: «Ο κ. Α. Συγγρός υπό την ανωτέρω ιδιότητά του θέλει εγκατασταθή εντός τριών μηνών από σήμερα εις την κατοχήν του πωλουμένου μεταλλείου, πληρώνων αμέσως [...] το εν τρίτον του όλου τμήματος... Το έτερον τρίτον θέλει πληρώσει επίσης [...] τρεις μήνας μετά την εις την κατοχήν εγκατάστασίν του και μετά τρεις μήνας το τελευταίον τρίτον του όλου τμήματος». Βλ. *Συλλογή Νόμων, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Εγκυκλίων και Στατιστικών Πληροφοριών περί των μεταλλείων, ορυχείων, λατομείων, εκβολάδων, αλυκών και ιαματικών υδάτων*, εκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, 1881, σ. 210.

117. Αριθμ. Συμβολαίου 18909, το οποίο θα υπογραφεί την 1η Μαρτίου στο κατάστημα της Γενικής Πιστωτικής Τραπεζής.

118. Πρβλ. και εφημ. «Μέλλον», έτ. Ι', αριθμ. φυλ. 946, 8-5-1873: «Η περι

εκβολάδων σύμβαισις».

119. Βλ. εφημ. «Μέλλον», έτ. Ι', 27-2-1873: «Εκτίμησις της επελθούσης κρίσεως».

120. Ευάγγελος Βαλτατζής (1826-1889). Βλ. και Γ. Δερτιλή, *Το Ζήτημα...*, όπ.παρ., σ. 12-14 και 301-3.

121. Αριστείδης Παππούδωφ, *Γόνος πλούσιας οικογένειας ομογενών της Ρωσίας*. Βλ. Α. Συγγρού, *Απομνημονεύματα*, τόμ. Α', σ. 232-3 και τόμ. Γ', σ. 4.

122. Ιωάννης Σκαλτσούνης (1824-1905), νομικός.

123. Κωνσταντίνος Προβελέγγιος (1800-1880), εισαγγελέας του Αρείου Πάγου – Ανθρωπος του βασιλικού περιβάλλοντος και έμπιστος του Γεωργίου.

124. Άρθρο 4.

125. Άρθρο 17.

126. Άρθρο 5.

127. Άρθρο 19.

128. Να μην προξηνηθεί εντύπωση ότι τέτοιου είδους διατάξεις ήσαν γενικής αποδοχής την εποχή εκείνη και εμφανίζεται και στα καταστατικά και άλλων μεταλλευτικών εταιρειών, όπως «Κάρυστος», «Περικλής», «Όλυμπος», που ιδρύονται την εποχή αυτή. Τα καταστατικά φυλάσσονται στην Μπενάκειο Βιβλιοθήκη. Τα σχετικά συμβόλαια αγοράς της εταιρείας *Helarion Roux* από τον Συγγρό (αριθμ. 18838 και 18839) και ίδρυσης της Εταιρείας Μεταλλουργείων Λαυρίου (αριθμ. 18909) αναδημοσιεύθηκαν στον τόμο *Συλλογή Νόμων, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Εγκυκλίων και Στατιστικών Πληροφοριών περί των μεταλλείων, ορυχείων, λατομείων, εκβολάδων, αλυκών και ιαματικών υδάτων*, εκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, 1881, σ. 207 και 211.

129. Σύμφωνα με τη σύμβαση είναι «καθαρόν εισόδημα το μετά την αφαίρεσιν των εξόδων της παραγωγής του μολύβδου, εις α δεν θέλει συμπεριλαμβάνεσθαι ουδενός είδους τόκος ή χρεωλύσιον, ούτε δια το πάγιον, ούτε δια το της διαχειρίσεως κεφάλαιον».

130. Για το κείμενο της σύμβασης, πρβλ. *Συλλογή Νόμων, Διαταγμάτων, Κανονισμών, Εγκυκλίων και Στατιστικών Πληροφοριών περί...*, όπ.παρ., σ. 154-56, Αθήνα, 1881. Από την πλευρά του Δημοσίου υπέγραψε τη σύμβαση ο ίδιος ο Δεληγεώργης, ενώ από την Εταιρεία ο Ευάγγελος Βαλτατζής. Ο Δεληγεώργης που παλαιότερα είχε ξεσηκώσει την κοινή γνώμη κατά της ιταλογαλλικής εταιρείας που εκμεταλλευόταν τις εκτάσεις του Λαυρίου, υπογράφει μια σύμβαση που δίνει το δικαίωμα στη νέα Εταιρεία, στην οποία συμμετέχει και ο *Serpieri*, να εκμεταλλεύεται τις εκβολάδες.

131. Πρβλ. Α. Βλάχου, «Λαυριακής μετοχής απομνημονεύματα», *Εστία*, έτ. Γ', τόμ. Ε', αριθ. 128, 11-6-1878, σ. 369-79.

132. Π. Καρολίδου, *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από του 1821 μέχρι το 1921*, τόμ. Ζ', Αθήνα, 1921, σ. 162.

Βιβλιογραφία

- Ανωνύμου, *Τα μεταλλουργεία του λαυρίου και τα προς βελτίωσιν αυτών*, Αθήνα, 15 Νοεμβρίου 1873.
- Ασπρέα Γ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. Β', Χρήσιμα Βιβλία, Αθήνα, α.χ.
- Βλάχου Α., «Λαυριακής μετοχής απομνημονεύματα», *Εστία*, έτ. Γ', τόμ. Ε', αριθμ. 128, 11 Νοεμβρίου 1878, σ. 369-79.
- Βουγιούκα Π., Ηπίτη Θ. κ.ά., *Έκθεσις περί των εν Λαυρίω αρχαίων σκωριών και της προσδοκωμένης εκ της ανακαμινεύσεως αυτών προσόδου*, Αθήνα, 1865.
- Βουρνά Τ., *Τα Λαυρεωτικά*, Φυτράκης, Αθήνα, 1976.
- Γεωργιάδου Δ., *Η Δίκη του Λαυρίου*, Αθήνα, 1866.
- Dakin D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, ελλ. μετ. Α. Ξανθοπούλου, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1984.
- Dontas D., *Greece and the Great Powers 1863-1875*, διδακτορική διατριβή, Thessaloniki (Institute for Balkan Studies), 1966.
- Δεληγεώργης Επ., *Λόγοι Πολιτικοί 1867-1877*, Αθήνα, 1880.
- Δερτιλής Γ., *Το Ζήτημα των Τραπεζών 1871-1873*, πρόλογος Κ.Θ. Δημαρά, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1980.
- Δερτιλής Γ., *Ελληνική Οικονομία 1830-1910 και Βιομηχανική Επανάσταση*, Σάκκουλας, Αθήνα, 1984, ανατ. 1985.
- Φιλαρέτου Γ., *Ξενοκρατία και Βασιλεία εν Ελλάδι 1821-1897*, Αθήνα, 1897 αναστ. εκδ. Επικαιρότητα, 1973.
- Ιωαννίδου Θ., *Η προς την Αγγλοελληνικήν Εταιρείαν την αιτησαμένην την εκκαμίνευσιν των εκβολάδων συμπεριφορά της Κυβερνήσεως*, Αθήνα, 1872.
- Καρολίδου Π., *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από του 1821 μέχρι το 1921*, τόμ. Ζ', Αθήνα, 1921.
- Κορδάτου Γ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδος*, τόμ. Στ', Αθήνα, 1957.
- Κορδάτου Γ., *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας*, Αθήνα, 1972.
- Κορδέλλα Α., *Περί των σκωριών και της μεταλλουργικής βιομηχανίας εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1865.
- Κορδέλλα Α., *Έγγραφα αφορώντα τας μολυβδόχους σκωρίας και τα μεταλλεία του Λαυρίου από του 1850 μέχρι του 1865*, Αθήνα, 1870.
- Κορδέλλα Α., *Η βιομηχανία της Εταιρείας των Μεταλλουργείων Λαυρίου και τα μεταλλευτικά και μεταλλουργικά αυτής προϊόντα εν τη Δ' Ολυμπιακή Εκθέσει*, Αθήνα, 1888.
- Κορδέλλα Α., «Το Λαύριο και ο ελληνικός άργυρος», *Παρνασσός ΙΓ'*, 1890, σ. 67-85.
- Κορδέλλα Α., *Ο μεταλλευτικός πλούτος και αι αλυκαί της Ελλάδος*, Αθήνα, 1902.
- Κυριακίδου Επ., *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού 1832-1892*, τόμ. Β', Αθήνα, 1892, ανατ. Γρηγοριάδης, Αθήνα, 1972.
- Κωφού Ευ., *Ο Ελληνισμός στην περίοδο 1861-1881*, Αθήνα, 1981.
- Λήμμα «Βουγιούκας Παναγιώτης», *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*

- Βοβολίνη*, τόμ. Α', Αθήνα, 1958, σ. 307-13.
- Λήμμα «Κορδέλλας Ανδρέας», *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν Βοβολίνη*, τόμ. Β', Αθήνα, 1958, σ. 50-55.
- Λήμμα «Λαυριακά», *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς*, τόμ. 9, σ. 291-92.
- Μαρίνου Γ.-Petrascheck W., *Λαύριον*, Ινστιτούτον Γεωλογίας και Ερευνών Υπεδάφους, Αθήνα, 1958.
- Μαρκεζίνη Σπ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τόμ. Β', Πάπυρος, Αθήνα, 1966.
- Μαυρομάτη Α., *Συλλογή Νόμων, Β. Διαταγμάτων και Οδηγιών περί Μεταλλείων, Ορυχείων και Λατομείων εν οίς και περί σμύριδος, θηραϊκής γης και εκβολάδων*, Αθήνα, 1874.
- Μοσκόφ Κ., *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξεως*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1985.
- Οικονόμου Α., *Λαύριον*, Αθήνα, 1872.
- Παναγιωτοπούλου Β., «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871», σε Β. Παναγιωτοπούλου (επιμ.), *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1980.
- Παπαρρηγοπούλου Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. υπό Π. Καρολίδου, τόμ. Ζ', Αθήνα, Ελευθερουδάκη 1932, ανατ. εκδ. Νίκα.
- Πλατανοπούλου Μ., *Ιστορία του Χρηματιστηρίου Αξιών Αθηνών*, Αθήνα, 1976.
- Σακελλαριάδου Χ., *Η Δίκη του Λαυρίου*, Αθήνα, 23 Ιουλίου 1866.
- Σερπιέρη Ι.Β., *Γενική Έκθεσις των αφορούντων τα μεταλλούχα χώματα του Λαυρίου μετά των σχετικών εγγράφων*, Αθήνα, 1871.
- Σπηλιωτάκη Ι., *Ενθύμιον, ήτοι περί του λαυρεωτικού ζητήματος*, Αθήνα, 1873.
- Συγγρού Α., *Απομνημονεύματα*, 3 τόμοι, Εστία, Αθήνα, 1908.
- Συλλογή Νόμων, Διαταγμάτων Κανονισμών, Εγκυκλίων και Στατιστικών Πληροφοριών περί των Μεταλλείων, Ορυχείων και Λατομείων, Εκβολάδων, Αλυκών και Ιαματικών Υδάτων*, Αθήνα, 1881.
- , Αθήνα, 1976.
- Ζέβγου Γ., *Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας, Μέρος Β', 1833-1899*, Τα Νέα Βιβλία Αθήνα, 1946.
- Ζερβού-Ιακωβάτου Ηλ., *Τα μεταλλεία του Λαυρίου*, Κεφαλληνία, 1871.

Οι αξίες της κοινοτικής κατανόησης και αλληλεγγύης στο σχολικό πρόγραμμα για την ευρωπαϊκή ταυτότητα

Πόπη Πηγιάκη*

Περίληψη

Η ιδέα της Ευρωπαϊκής ταυτότητας αναζητεί υποστήριξη στην εκπαίδευση. Οι μέχρι τώρα αναληφθείσες πρωτοβουλίες δεν μας κάνουν να ελπίζουμε ότι μέσα από αυτές μπορούν να αναπτυχθούν αξίες, όπως η Κοινοτική Κατανόηση και Αλληλεγγύη, οι οποίες είναι ο πυρήνας για τη δημιουργία ταυτότητας μιας γνήσιας Ευρωπαϊκής Ένωσης. Προτείνουμε στην παρούσα μελέτη ότι η εκπαίδευση στην Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει να προσανατολιστεί προς τις αξίες αυτές, μέσα από το σχολικό πρόγραμμα των ανθρωπιστικών επιστημών. Η επιτυχία τέτοιων προγραμμάτων απαιτεί την προσέγγιση της έρευνας, της αμφισβήτησης, του αναστοχασμού (reflection), την ανάγκη επικοινωνίας με όλους τους εμπλεκόμενους φορείς και την ανάπτυξη ευαίσθητης και κριτικής σκέψης.

Εισαγωγή

Στις 10 Δεκεμβρίου 1948 η Γενική Συνέλευση των Ενωμένων Εθνών ψήφισε την οικουμενική διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου, η οποία στο άρθρο 26, παρ. 2, αναφέρει ότι η εκπαίδευση «πρέπει να προάγει την κατανόηση, την ανεκτικότητα και τη φιλία ανάμεσα σε όλα τα έθνη... για τη διατήρηση της ειρήνης». Λίγα χρόνια αργότερα, στις 20 Νοεμβρίου 1959 συμπληρώθηκε το ψήφισμα αυτό με τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του παιδιού, που στη 10η Αρχή της αναφέρεται ότι «το παιδί πρέπει

* Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

να αναπτύσσεται μέσα σε πνεύμα κατανόησης, ανοχής, φιλίας ανάμεσα στους λαούς, ειρήνης και παγκόσμιας αδελφότητας...».

Ως προς τη χώρα μας, η ιδέα αυτή της πανανθρώπινης αδελφότητας περιλαμβάνεται στους σκοπούς της εκπαίδευσης, όπως προβλέπονται από το νόμο¹, σύμφωνα με τον οποίο το σχολείο υποβοηθεί τους μαθητές «να αναπτύσσουν πνεύμα φιλίας και συνεργασίας με όλους τους λαούς της γης, προσβλέποντας σε ένα κόσμο καλύτερο, δίκαιο και ειρηνικό». Ανάλογες εκφράσεις αναμένει κανείς να υπάρχουν στους γενικούς σκοπούς της εκπαίδευσης κάθε χώρας της διεθνούς κοινότητας.

Η ιδέα της ειρήνης δένεται σφιχτά με την αδελφή της ιδέα της αλληλεγγύης και η αλληλεγγύη με την κατανόηση και τη φιλία μεταξύ των εθνών. Η ειρήνη δεν είναι τυχαία, ούτε είναι μόνο θέμα των πολιτικών, αλλά είναι υπόθεση των λαών και προϋποθέτει την αλληλεγγύη ανάμεσά τους. Το πραγματικό όμως πρόβλημα δεν είναι η θεωρητική αποδοχή των αξιών, αλλά η ενεργός συμβολή των πολιτών και η υπηρεσία τους προς τις αξίες αυτές. Και το πραγματικό ερώτημα είναι «μπορεί πραγματικά η εκπαίδευση να επιτελέσει ένα τέτοιο στόχο;»

«Πώς, αν όχι μέσα από την εκπαίδευση, μπορεί η άμυνα της ειρήνης να εδραιωθεί στη σκέψη των ανθρώπων; ... Στον κόσμο μας, κανένα έργο δεν είναι τόσης ζωτικής σημασίας, όσο ο *τρόπος που θα προωθήσουμε, μέσα από την εκπαίδευση και τον πολιτισμό, ένα ενεργό αίσθημα ανοχής και αμοιβαίας κατανόησης*. Αυτή είναι η μόνη βάση πάνω στην οποία μια διαρκής ειρήνη ανάμεσα στα έθνη και τους λαούς μπορεί να στηριχθεί», υποστηρίζει ο Federico Mayor, γενικός διευθυντής της Unesco².

Η κοινοτική εκπαιδευτική πολιτική και οι αξίες της

Στο θέμα της εκπαίδευσης η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα υπήρξε θραυθυφλεγής. Η συνθήκη της Ρώμης δεν άγγιζε το θέμα και μόλις το Νοέμβριο του 1971, στο πρώτο Συμβούλιο των Υπουργών της Εκπαίδευσης, αναγνωρίστηκε η ανάγκη συνεργασίας στο χώρο αυτό και το 1973 δημιουργείται υπηρεσία με το όνομα «Συνεργασία στον τομέα της εκπαίδευσης». Μέχρι το 1985 η ΕΟΚ έχει ήδη να επιδείξει δραστηριότητες στα θέματα της εκπαίδευσης, όπως το δίκτυο πληροφοριών Ευρυδίκη, προγράμματα για την εκπαίδευση παιδιών μεταναστών, μετάβασης

των νέων στην αγορά εργασίας, την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, την ισότητα ευκαιριών στην εκπαίδευση, την εισαγωγή νέων τεχνολογιών στα σχολεία, την ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση, κ.λπ.³.

Στην αρχή του 1989 η Επιτροπή ανακοινώνει και άλλες εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες, όπως την ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων και την αναγνώριση των διπλωμάτων τους, την αρχική και συνεχή εκπαίδευση του εργατικού δυναμικού, την πανεπιστημιακή ανταλλαγή, τις τεχνολογικές εξελίξεις στην εκπαίδευση και κατάρτιση, τη διδασκαλία ξένων γλωσσών και την προώθηση των ανταλλαγών των νέων⁴.

Τα κοινοτικά προγράμματα Erasmus, Comett, Lingua, «Νέοι στην Ευρώπη», όπως ανακοίνωσε η Επιτροπή στο Συμβούλιο, αναμένεται να επιδράσουν στην ελεύθερη διακίνηση των ιδεών και των ανθρώπων, στην «ενίσχυση του πνεύματος συνεργασίας, στη διεύρυνση της εκατέρωθεν κατανόησης των πολιτισμικών διαφορών, καθώς επίσης και στην καταπολέμηση της μισαλλοδοξίας, ανοίγοντας στους νέους παράθυρα που κάνουν τον κόσμο πλατύτερο»⁵. Η Επιτροπή θέτει μεταξύ των άλλων στόχων της συνεργασίας και την προώθηση των δημοκρατικών αξιών, τη διεύρυνση της κατανόησης της πολιτισμικής πολυφωνίας που χαρακτηρίζει την Κοινότητα, και την αποδοχή της κοινοτικής διάστασης ως ένα επιπλέον στοιχείο που θα συμπληρώνει την εθνική, περιφερειακή και τοπική ταυτότητα των νέων Ευρωπαίων πολιτών⁶.

Η κοινοτική πολιτική από το 1973 μέχρι το 1985 έχει ήδη θέσει ως στόχο της, με γενναίες αποφάσεις σε διασκέψεις κορυφής, «τη διαμόρφωση ευρωπαϊκής ταυτότητας», «τη συνείδηση της κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς», «την Ευρώπη των λαών και της ταυτότητας της Κοινότητας». Ειδικότερα, η πολιτιστική Ευρώπη επιλέγει ως χαρακτηριστικά της το σεβασμό προς τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη δημοκρατία, την ελευθερία γνώμης και έκφρασης⁷. Σίγουρα, και η πρόσφατη αλλαγή του ονόματος από Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα σε Ευρωπαϊκή Ένωση φανερώνει τη θέληση για εμπλουτισμό του οικονομικού χαρακτήρα της με πιο ολοκληρωμένους δεσμούς ανθρώπινης συνεργασίας. Φανερώνει τη θέληση να αποτραπεί η γνωστή προφητεία της πρώην πρωθυπουργού της Βρεταννίας σιδηράς κυρίας Thatcher ότι η Ευρωπαϊκή Κοινότητα είναι αδύνατο να επιβιώσει λόγω αντιθέτων οικονομικών συμφερόντων των μελών της.

Πέρα όμως από τη θέσπιση στόχων για αξίες, είναι υπαρκτό το ερώτημα αν οι μορφές συνεργασίας που έχουν υιοθετηθεί στο

χώρο της εκπαίδευσης επιτρέπουν την ελπίδα για τη μελλοντική συνάδελφωση των λαών της Ένώσης, για τη μεταξύ τους ανάπτυξη αισθημάτων ενότητας, φιλίας, αμοιβαίας κατανόησης και αλληλεγγύης. Θέση μας είναι ότι η έννοια της Κοινής Ευρωπαϊκής ταυτότητας προϋποθέτει ότι αυτή δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τη γνώριμιας των λαών της Ένωσης μεταξύ τους, χωρίς το αισθημα της συνάδελφωσης. Οι εκπαιδευτικές ανταλλαγές από μόνες τους, όσο και αν δέχονται μια μορφή συνεργασίας, δε νομίζουμε ότι μπορούν να επιτύχουν ούτε καν την κατανόηση της πολιτισμικής πολυφωνίας, διότι ο αριθμός των μετακινούμενων μαθητών, φοιτητών, εκπαιδευτικών είναι πολύ περιορισμένος, όπως έχει ήδη αποδειχθεί και εμείς αναφερόμαστε σε λαούς.

Οι λόγοι που στο πρόσφατο παρελθόν έχουν καταστεί εμπόδιο για να υπάρξει η ανεπάρκεια της ευρωπαϊκής διάστασης στην εκπαίδευση.

Η Ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση, με ψηφίσματα από το 1984 μέχρι το 1988, εκφράζεται στο αναλυτικό πρόγραμμα του σχολείου, στη διδασκαλία ξένων γλωσσών, στην κατάπολησή του αναλαβητικισμού και της σχολικής απότυχίας, στην εκπαίδευση του κατόνοωτή, στην περιβαλλοντική εκπαίδευση και αγωγή υγείας. Υφάρχει και το απομονωμένο πείραμα των 9 Ευρωπαϊκών σχολείων των 12.000 μαθητών, που δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην εκμάθηση ξένων γλωσσών από τους μαθητές, ενώ η διαπολιτισμική αγωγή φαίνεται να βασίζεται στο μεγάλωμα των παιδιών σε στενή επαφή μεταξύ τους και στην κοινή διδασκαλία θρησκευμένων μαθημάτων σε τάξεις του ίδιου επιπέδου.

Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι τα παραπάνω προγράμματα δείχνουν ήδη ένα δρόμο συνεργασίας και κοινής προσπάθειας για τα σχολεία. Ίσως όμως και εδώ είναι υπαρκτή η αμφισβήτηση. Ο Νικόδημος¹⁰ αναφέρεται στο συνέδριο του Maastricht της Ολλανδίας (17-20 Ιουνίου 1987), στο οποίο πήρε μέρος ως εκπρόσωπος της χώρας μας και επισημαίνει τη σύγχυση, τη διθυράκτικότητά της, την ελλείψη συντονισμού προσπάθειών, την αποσπασματικότητα και την ελλείψη πληροφόρησης που εξέθεσαν τα κράτη μέλη της Κοινότητας στο θέμα της υλοποίησης της ευρωπαϊκής διάστασης. Επισημαίνει ακόμη ο Νικόδημος ότι η ιδέα αυτή στην καλύτερη περίπτωση περιορίστηκε στη διδασκαλία της Γεωγραφίας, της Ιστορίας, της Αγωγής του Πολίτη, των Οικονομικών και των ξένων γλωσσών, έγινε δηλαδή ένα ακόμη γνωστικό αντικείμενο ανάμεσα σε πολλά άλλα.

Φαίνεται έτσι καθαρά ότι η Ένωση δεν έχει ακόμη βρει το δρόμο της, ούτε μέσα από τα προγράμματα της ευρωπαϊκής διάστασης, προς αποτελεσματική εκπαιδευτική συνεργασία. Η ιδέα της ευρωπαϊκής ταυτότητας και συνέλιξης είναι απτόματα απε-δεκτή, αλλά κινδυνεύει να μείνει στο κενό αν δεν συλλάβει στον πυρήνά της τις βασικές αξίες της γενιάς νεοτήτας υπερβαίνον-τας τη συμβατική λεγοσποίηση, αν δεν αναδυθεί αληθινά ως νέα μορφή μέσα από αλληλεπίδραση και μέσα από επιδιωσκουμενι-κότητα των χωρών της Ένωσης.

Η αναγκαιότητα της κοινοτικής κατανόησης και αλληλεγγύης

Η ιδέα της ευρωπαϊκής συνείδησης και ταυτότητας είναι ανάγκη να επικεντρωθεί στη διαμόρφωση τρόπων για την υλο-ποίηση της. Προτείνουμε οι αξίες της κοινοτικής κατανόησης και αλληλεγγύης να γίνουν η καρδιά της κοινής προσπάθειας, όχι μόνο επειδή εκφράζουν ένα ανθρώπινο όραμα, αλλά επειδή οι αξίες αυτές μπορούν να αποτελούν την ασφαλιστική δικλείδα επιβίωσης και ανάπτυξης της Ένωσης. Μόνο μέσα από την κατα-νόηση και αλληλεγγύη θα μπορεί η Ευρώπη να ξεπερνά τις όποιες κρίσεις και τις όποιες εντάσεις οικονομικού χαρακτήρα που υπονομεύουν την ύπαρξή της.

Ένας τέτοιος ανθρωπιστικός στόχος για μια Ευρώπη αξιών μόνο μέσα από την εκπαίδευση μπορεί να περάσει και να τελε-σφορήσει. Δεν μιλάμε για γνώση και για αντικείμενα μάθησης, αλλά για ανάπτυξη συναισθημάτων εκτίμησης, αμοιβαίας αποδο-χής, αδελφότητας. Δεν είναι επειδή είμαστε αθεράπευτα ρομαν-τικοί παιδαγωγοί, αλλά επειδή πιστεύουμε με πάθος ότι θα γίνε-ται ολοένα και πιο φανερό ότι οι αξίες αυτές είναι οι αναγκαίοι όροι επιβίωσης μας. Θα είναι οι λαοί της Κοινοτητας που μέσα από την ενωρατικότητα της κατανόησης και μέσα από τα αισθη-ματα αδελφασύνης και αλληλεγγύης θα ασκούν τον αληθινό έλεγχο στις πολιτικές αποφάσεις για την προσασία της αδελ-φότητας. Θα είναι η αγωγή της αλληλεγγύης η ισχυρότερη εν-γύηση του μέλλοντος της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Οι αξίες στο σχολικό πρόγραμμα

Στο θεώρητικό επίπεδο μπορεί να συμφωνήσουν πολλοί, όσο και αν οι προτάσεις αυτές ηχούν ίσως ως εγγενείς, αλλά αυτοπι-

κοί, στόχοι. Το κύριο ερώτημα που ορθώνεται προς απάντηση είναι «*με ποιά τρόπο μπορούν τέτοιοι ηθικοί στόχοι, τέτοιες αξίες να μετατραπούν από θεωρία σε ζώσα πραγματικότητα;*» Το ερώτημα μας φέρνει στον προβληματισμό της διδασκαλίας των αξιών και της ηθικής αγωγής. Η σύγχρονη αντίληψη λέει: «Δεν μπορούμε να επιβάλλουμε αξίες στους μαθητές, αλλά μάλλον θα πρέπει να εισαχθούν σε τέτοιες διαδικασίες που να τους οδηγήσουν σε αξίες, ενώ παράλληλα πρέπει να βρεθούν ανάμεσα σε πολλές ιδέες και συζητήσεις με κέντρο τις αξίες, ως ένα ερέθισμα για τη σκέψη»¹¹. Ορισμένες σχολές σκέψης πάνω στο θέμα αυτό κάνουν προτάσεις: τη μίμηση αληθινών καταστάσεων της ζωής (McPhail), τη συζήτηση ηθικών διλημάτων σύμφωνα με τα στάδια της ηθικής εξέλιξης (Kohlberg), τη συνειδητοποίηση του ατόμου για το σύνολο των αξιών του και τη συνειδητοποίηση των συνεπειών της ένταξής του και της υπηρεσίας του στις αξίες αυτές (Simon)¹².

Η ένταξη της διδασκαλίας των αξιών στο σχολικό πρόγραμμα αποτελεί ένα επιπλέον πρόβλημα προς λύση. Τα σχολεία διαπιστώνουμε ότι είναι πολύ απασχολημένα με τη διδασκαλία των μαθημάτων, τόσο που φαίνεται ότι δεν υπάρχει χώρος για τις αξίες. Η οργανική ενσωμάτωση (the organic fusion model, ή the integrated approach) της διδασκαλίας των αξιών μέσα στις άλλες δραστηριότητες στο σχολείο, δε βρίσκει έτοιμους τους δασκάλους να αναλάβουν ένα τέτοιο ρόλο, ή δε βρίσκεται χρόνος για τέτοια ενασχόληση. Συχνά το πρόβλημα εστιάζεται στο είδος και στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών και παραμένει εκεί δυσεπίλυτο¹³.

Η πρότασή μας είναι η εξής:

Αν θέλουμε να αναπτύξουμε τις αξίες της κατανόησης και αλληλεγγύης στους λαούς της Ένωσης, πρέπει να ξεπεράσουμε την εύκολη λύση που προτείνει ότι οι κοινοτικές σπουδές πρέπει να εισαχθούν στο σχολικό πρόγραμμα. Η δική μας θέση είναι ότι *τίποτα που αφορά σε αξίες δεν πρέπει να προσφέρεται με τη μορφή ενός αντικειμένου μάθησης*. Το περιεχόμενο ενός τέτοιου προγράμματος πρέπει να είναι τόσο ζωντανό, όσο η ίδια η ζωή, ποικίλο, συναρπαστικό και γνήσιο. Δεν μπορούμε να «διδάξουμε αξίες», αλλά «να βοηθήσουμε τους μαθητές στη διαμόρφωση και αποδοχή αξιών». Δε μιλάμε για μαθήματα, αλλά για ελεύθερες διαδικασίες, με ελεύθερη δράση. Δε χειραγωγούμε, αλλά θέτουμε στους μαθητές μας το πολύ ανθρώπινο ερώτημα αν μπορούμε να δούμε τον κόσμο γύρω μας και ψάχνουμε να βρούμε τους διπλανούς μας, αν μπορούμε να αντέξουμε την ιδιαιτερότητα των άλλων και ψάχνουμε να βρούμε πώς και γιατί

μπορούν να διαφέρουν οι άλλοι, αν μπορούμε να σκεφτούμε ελεύθερα χωρίς προκαταλήψεις και ερευνούμε για να εντοπίσουμε τις προκαταλήψεις μας. Ρωτάμε ποιά είναι τα στοιχεία της ανθρωπιάς μας και αγωνιούμε να ολοκληρώσουμε τη γνώση μας για τον εαυτό μας μέσα από την κατανόησή μας για τους άλλους.

Δεν αποτελούν αυτοί οι προβληματισμοί «ερωτήματα εν παρόδω», αλλά συνιστούν την ψυχή του σχολικού προγράμματος, το οποίο μπορεί να διαθέτει χρόνο, ελευθερία και να αποδίδει αξία σε τέτοιους προσανατολισμούς. Μέσα από τις Κοινωνικές Σπουδές και τις Σπουδές του Ανθρώπου γενικότερα, που υπάρχουν ήδη στα σχολικά προγράμματα, οι προβληματισμοί αυτοί μπορούν να αποτελέσουν την καρδιά μιας νέας μεθόδου «διδασκαλίας» και ενός νέου περιεχομένου των μαθημάτων αυτών. Αυτό ουσιαστικά σημαίνει μια νέα ανθρωπιστική προσέγγιση πολλών μαθημάτων, μια νέα διαδικασία διδασκαλίας, παρά ένα καινούργιο αντικείμενο μάθησης.

Η Κοινωνική Γνωριμία ειδικότερα, εκτός από τις παραπάνω ουσιώδεις ερωτήσεις, θα περιλαμβάνει και την ερώτηση «τι σημαίνει να είσαι Έλληνας σήμερα;», «τι σημαίνει να είσαι Άγγλος σήμερα;» κ.λπ. Πώς είναι η ζωή, η δουλειά, το φαγητό, η διασκέδαση, ο χώρος, το κλίμα, οι άνθρωποι και το παρελθόν τους στις χώρες των συνεταιρών μας; Η απάντηση στο ερώτημα μπορεί να περιλαμβάνει όλες τις μορφές της πολιτικής, πολιτισμικής, εκπαιδευτικής, ιστορικής, κοινωνικής και καλλιτεχνικής πραγματικότητας μιας χώρας. Μπορεί να είναι οι μύθοι της χώρας, το θέατρό της, ο κινηματογράφος της, η λογοτεχνία της, η μουσική της, τα αξιοθέατά της, το φυσικό της περιβάλλον, τα σύγχρονα προβλήματά της, η οικονομία της, τα έθιμά της, οι χοροί της, οι τέχνες της, τα εκπαιδευτήριά της, ο αθλητισμός της, η καθημερινή ζωή της.

Ένα πλούσιο υλικό από βιντεοκασσέτες, ταινίες, κασσέτες, βιβλία, εικόνες θα αποτελούν το αρχείο γνωριμίας για την κάθε χώρα. Οι μαθητές θα προσεγγίζουν τις πηγές αυτές με δική τους επιλογή, ερευνώντας ο καθένας μόνος του ή με την ομάδα του για τη γνωριμία. Το ερευνητικό τους σεμινάριο θα τελειώνει με την παρουσίαση του υλικού τους και την ανταλλαγή εντυπώσεων και ιδεών πάνω σε όσα είδαν και έμαθαν, διατηρώντας πάντα τον προβληματισμό αν πράγματι είδαν, αν πράγματι κατάλαβαν, χωρίς να είναι μακριά «από την αντίληψη του ντόπιου», the native's point of view, σύμφωνα με τον όρο του ανθρωπολόγου Malinowski. Θα μπορούν οι μαθητές να γράφουν τις δικές τους σκέψεις, όπως αυτές διαμορφώθηκαν από τη «γνωριμία» για το «τι σημαί-

να να φέρει π.χ. «Έλληνας». Θα μπορούν να συμμετέχουν σε ανταλλαγές επισκέψεων με μαθητές των χωρών που μελέτησαν, οπότε μέσα από την εμπειρία και τις συζητήσεις με τους άμεσους αποδέκτες της γνώριμιας, θα μπορούν να επιβεβαιώσουν ή να αναθεωρήσουν τις αρχικά διαμορφωθείσες απόψεις τους. Θα μπορούν να οργανώνουν εθελόκληρη εβδομάδα κοινοτικής κατανόησης και αλληλεγγύης, όπου θα παρουσιάζουν τα αποτελέσματά της γνώριμιας τους σε πλατύτερο κοινό. Θα μπορούν να διαμορφώνουν προβληματισμούς και να αλληλογραφούν με τα αδέρφια τους της χώρας σου, μελετούν για μια απάντηση στους προβληματισμούς τους. Το αρχείο γνώριμιας θα το διαθέτει η κάθε χώρα μέλος σε όλες τις γλώσσες της Κοινότητας. Αξίζει νομίζουμε να διαθέτουν χρήματα για οτιδήποτε δημιουργία πηγών γνώριμιας. Θα μπορούσε ακόμη μια ευρωπαϊκή επιτροπή αρχείου γνώριμιας να εποπτεύει, ώστε οι πηγές αυτές να υπακούουν σε ορισμένες προδιαγραφές, οι οποίες θα εξασφαλίζουν την ποιότητα και την έλλειψη προπαγανδιστικών εθνικιστικών μηνυμάτων. Η επιτροπή μπορεί να ελεγχθεί από ένα pilot-program της Κοινότητας. Θα μπορούσε να παρακολουθεί και να αξιολογεί τις δράσεις της κοινοτικής κατανόησης και αλληλεγγύης από τα δημοτικά σχολεία και σε όλη τη διάρκεια των 15-16 χρόνων της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, οπότε αναμένεται ότι οι μαθητές θα έχουν συμπληρώσει τη γνώριμια τους με τις κοινοτικές χώρες. Ένας ερευνητικός στόχος των μαθητών θα μπορεί να είναι η συγγραφή σε συνεργασία με τους συμμαθητές τους της Κοινότητας της κοινής ιστορίας και των κοινών πολιτισμικών στοιχείων των χωρών της. Αφήστε τους μαθητές να ανακαλύψουν και να συγγράψουν για τις διαφορές, τις ομοιότητες, την ιστορία, τη ζωή και τον πολιτισμό των γειτονικών χωρών τους.

Η προσέγγιση στο αρχείο γνώριμιας θα γίνεται όχι για συσσώρευση γνώσεων, αλλά για reflection. Στόχος είναι ο μαθητής, μέσα από την ερευνητική προσέγγισή του, μέσα από την επιλογή των θεμάτων του, να γνωρίσει κάποιες όψεις του πολιτισμού και της φυσιογνωμίας των κρατών μελών που επέλεξε. Κυρίως όμως στόχος είναι ο μαθητής με τη σκέψη και τη συζήτηση να αναγνωρίσει, στα πλαίσια μιας κοινής και αμοιβαίας προσπάθειας, ότι μέσα από τη γνώση ζωής για μια διαφορετική χώρα ευρύνεται η συνείδησή μας και το πνεύμα μας, γινόμαστε περισσότερο ευαίσθητοι, δεκτικοί στη διαφοροποίηση των ανθρώπων, ανεκτικοί στην ιδιαιτερότητά τους και τελικά περισσότερο ανθρώπινοι και αληθινοί. Η φιλία, η ειρήνη, η αδελφότητα ανάμεσα στους λαούς

της Ένωσης θα αναδυθούν ως γνήσια αισθήματα, μέσα από τη σχολική αγωγή της κοινοτικής κατανόησης και αλληλεγγύης.

Για μια ανθρωπολογική παιδαγωγική

Αντιλαμβάνεται βέβαια κανείς, ότι για να προχωρήσουν τέτοιες δραστηριότητες χρειάζεται να υπάρχει η υποδομή ενός εκπαιδευτικού και σχολικού συστήματος που θα επιτρέψει την οργάνωση του χρόνου σε ελεύθερα πλαίσια σύμφωνα με τους ρυθμούς του ενδιαφέροντος των μαθητών και της αναζήτησής τους, που θα επιτρέψει στους μαθητές να αναπτύσσονται σύμφωνα με τις εσωτερικές ερωτήσεις τους και τις επιλογές τους. Και είναι όμως κάτι πολύ σημαντικό, όπως επισημαίνεται για την περίπτωση της Σουηδίας στο θέμα της κοινωνικοποίησης και της εκπαίδευσης με βάση τα ανθρωπίνια δικαιώματα. Κατά το παράδειγμα αυτό η εγκόλπωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν πρέπει να είναι μόνο γνωστική, αλλά να προϋποθέτει κυρίως συναισθηματική συμμετοχή, empathy, που να εμπνέεται από ειλικρινή ανησυχία¹⁴. Εμείς θα προσθέσουμε εδώ ότι το συναίσθηματικό στοιχείο της συμπάσχουσας κατανόησης είναι το μόνο παιδαγωγικό κλίμα που επιτρέπει, όχι μόνο τη γνωστική, αλλά και τη συναισθηματική και ηθική ανάπτυξη του ανθρώπου. Είναι η βάση κάθε παιδαγωγούσας πράξης.

Γνωρίζουμε ότι τέτοια χαρακτηριστικά ανθρωπολογικής ευαισθησίας, ελευθερίας, πλαστικότητας και γνησιότητας δεν αποτελούν στοιχεία των σχολείων της Κοινότητας. Είναι όμως το δικό μας όραμα και αίτημα να γίνει η ευρωπαϊκή εκπαίδευση ανθρωπίνως. Αποτελεί πίστη μας ότι η ανθρωπιστική παιδαγωγική είναι το μέλλον της αγωγής και της Ευρώπης. Διαφορετικά η εκπαίδευση, με το οποιοδήποτε σχολικό πρόγραμμα της, μπορεί να συσσωρεύει γνώση, αλλά αυτή η μηχανιστική λειτουργία της θα αφήνει αβοήθητους τους νέους πολίτες της Ευρώπης και θα είναι αβέβαιη η πορεία τους προς τις αξίες της κοινωνικής κατανόησης και αλληλεγγύης.

Τι μπορεί να είναι η Ευρώπη, αν όχι μια Ευρώπη αλληλεγγύης; Μια οικονομική και μόνο Ένωση που δι' ηλιθιότητα, ίσως χωρίς γνώση, ίσως χωρίς ευαισθησίες για τις ιδιαιτερότητες των λαών της, χωρίς κατανόηση και χωρίς ανθρωπιστική σοφία, θα παίρνουν αποφάσεις για το μέλλον μας, με αγόντες τους λαούς και απύσυχες τις μεγάλες αξίες. Είναι οι λαοί της Ευρώπης, όχι οι πολιτικοί, που καλούνται να διαμορφώσουν κοινή ταυτότητα και να

στηρίξουν ενεργά τα ανθρώπινα δικαιώματά τους. Αν η κοινή ταυτότητα προσανατολιστεί προς την αξία της αλληλεγγύης, μπορούμε να ελπίζουμε ότι οι αξίες δε θα υπάρχουν μόνο σε διακηρύξεις και σε αποφάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης. Οι νέοι της Ευρώπης θα φτάνουν σ' αυτές με ελεύθερη επιλογή και προαίρεση μέσα από τις διαδικασίες ανίχνευσης της κοινωνικής πραγματικότητας, *μέσα από τον παιδαγωγικό στόχο μιας εκπαίδευσης ανθρωπολογικής, που θέτει ως πυρήνα της την ανάγκη να κατανοήσουμε, να ερμηνεύσουμε τον κόσμο μας και να συνυπάρξουμε με τους συνανθρώπους μας.*

Σημειώσεις

1. Ν. 1566/1985, άρθρ. 1, παρ. 1, εδάφ. 3.
2. Unesco, «Education and Human Development: Two new initiatives of Unesco for human development», στο *Worldwide Action in Education (Better Education Today for a Better World Tomorrow)*, second edition, 1993, σ. 6.
3. Αναστασοπούλου Λουίζα, «Άξονες, στόχοι και προοπτικές της εκπαιδευτικής πολιτικής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων», στο *Η Ελληνική Εκπαίδευση στο Κοινοτικό πλαίσιο*, Ινστιτούτο Παιδαγωγικών Ερευνών, Αθήνα 1990, σ. 23.
4. *Εκπαίδευση και Κατάρτιση στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Μεσοπρόθεσμες κατευθύνσεις: 1989-1992*, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ΚΟΜ (89) 236, Βρυξέλλες, 2 Ιουνίου 1989, σ. 1.
5. Όπ.παρ., σ. 3.
6. Όπ.παρ., σ. 5.
7. Νικόδημος Στέλ., «Η Ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση: Η Ευρώπη στο σχολείο», στο *Η Ελληνική Εκπαίδευση στο Κοινοτικό πλαίσιο*, όπ.παρ., σ. 55.
8. Κασσωτάκης Μιχ., «Η Ελληνική Εκπαίδευση και η Ενιαία Ευρωπαϊκή Αγορά: Πιθανές επιπτώσεις και προοπτικές», στο *Η Ελληνική Εκπαίδευση στο Κοινοτικό πλαίσιο*, όπ.παρ., σ. 44-45.
9. Νούλας Βασ., «Οι άξονες της Ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής: Μια εμπειρία από τα Ευρωπαϊκά σχολεία», στο *Η Ελληνική Εκπαίδευση στο Κοινοτικό πλαίσιο*, όπ.παρ., σ. 61-68.
10. Νικόδημος Στέλ., όπ.παρ., σ. 57-58.
11. Beck, Clive, «The Reflective, Ultimate Life Goals Approach to Values Education», στο *Reflections on Values Education*, John R. Mayer (ed), Wilfrid Laurier University Press, Waterloo, Ontario, Canada, 1976, σ. 159.
12. Όπ.παρ., σ. 161.
13. Όπ.παρ., σ. 155-159.
14. Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ, «Για μια Ευρωπαϊκή Παιδεία Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων», στο *Η Ελληνική Εκπαίδευση στο Κοινοτικό πλαίσιο*, όπ.παρ., σ. 93.

Εκπαιδευτική πολιτική: Μια επισκόπηση των σύγχρονων θεωρητικών προσεγγίσεων

Θανάσης Λαΐνας*

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται επισκόπηση των κυριότερων θεωρητικών προσεγγίσεων στη μελέτη της εκπαιδευτικής πολιτικής. Σε αναφορά με τη διαδικασία της εκπαιδευτικής πολιτικής, το ορθολογικό-αναλυτικό, το αποσπασματικό και το μικτό-διερευνητικό υπόδειγμα παρουσιάζονται. Στην περίπτωση των πρωταγωνιστών της εκπαιδευτικής πολιτικής, γίνεται επισκόπηση του φιλελεύθερου, του πολυκεντρικού-πολυομαδικού και του ταξικού υποδείγματος. Όσον αφορά στο περιεχόμενο της εκπαιδευτικής πολιτικής, επισημαίνεται η μεγάλη ποικιλία και ο διεπιστημονικός χαρακτήρας των σχετικών μελετών, παρουσιάζονται τα κύρια χαρακτηριστικά της «ανάλυσης της εκπαιδευτικής πολιτικής» και, τέλος, γίνεται αναφορά στο πρόβλημα των σχέσεων εκπαιδευτικής έρευνας και εκπαιδευτικής πολιτικής. Ως κατακλείδα, προτείνεται η συνθετική χρήση των διαφόρων προσεγγίσεων και υποδειγμάτων κατά τη μελέτη της εκπαιδευτικής πολιτικής.

1. Εισαγωγή

1.1. Το σύγχρονο ενδιαφέρον για την εκπαιδευτική πολιτική

Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται αυξημένο ενδιαφέρον των μελετητών και των ερευνητών για την εκπαιδευτική πολιτική, έκφραση δε του ενδιαφέροντος αυτού αποτελεί η έκδοση και κυκλοφορία στις χώρες του εξωτερικού περιοδικών με αντικείμενο την εκπαιδευτική πολιτική¹.

* Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Λονδίνου, Διευθυντής Λυκείου.

Το ενδιαφέρον αυτό αποτελεί αντανάκλαση και επακόλουθο της γενικότερης στροφής που έλαβε χώρα την περίοδο αυτή στα ενδιαφέροντα και τις τάσεις στον επιστημονικό χώρο της δημόσιας διοίκησης και της διοικητικής επιστήμης γενικά. Πιο συγκεκριμένα, τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται μια μετατόπιση του κέντρου βάρους από τη μελέτη των θεσμών, του τρόπου δηλαδή οργάνωσης και δόμησης της δημόσιας διοίκησης, στη διαδικασία και τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η δημόσια διοίκηση². Ενώ δηλαδή η παραδοσιακή θεσμική προσέγγιση του διοικητικού φαινομένου και της δημόσιας διοίκησης επικέντρωνε το ενδιαφέρον της κυρίως στον εξορθολογισμό της οργανωτικής δομής, η πιο πρόσφατη λειτουργική προσέγγιση ερμηνεύει τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Στη στροφή αυτή μεγάλη υπήρξε η συμβολή του Herbert Simon³, ο οποίος πρόβαλε τη διαδικασία λήψης αποφάσεων ως ταυτόσημη με την άσκηση του διοικητικού έργου και, για το λόγο αυτό, υποστήριζε ότι η λήψη αποφάσεων (το «αποφασίζει») έπρεπε ν' αποτελέσει το κύριο αντικείμενο μελέτης της διοικητικής επιστήμης.

Παράλληλα προς τη στροφή αυτή στο χώρο της διοικητικής επιστήμης, η μεγάλη κλίμακα και η πολυπλοκότητα των κοινωνικών και άλλων προβλημάτων, που αντιμετώπισαν οι κυβερνήσεις στις δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες κατά τη δεκαετία του 1960 και μεταγενέστερα, οδήγησαν τους υπεύθυνους για τη χάραξη της δημόσιας πολιτικής στο να ζητήσουν βοήθεια από τους κοινωνικούς επιστήμονες για την επίλυση των προβλημάτων αυτών⁴. Την ίδια περίοδο, πολλοί επιστήμονες, ιδιαίτερα στις Η.Π.Α., έδωσαν έμφαση στη μελέτη και ανάλυση της επίσημης κυβερνητικής πολιτικής, στους διάφορους τομείς και κύρια στον κοινωνικό τομέα, επειδή η επιστημονική αυτή δραστηριότητα θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να υποβοηθήσει αποτελεσματικά τη συλλογική δράση της κοινωνίας για επίλυση ή τουλάχιστον άμβλυση, των κοινωνικών προβλημάτων. Και δεδομένου ότι η εκπαίδευση παραδοσιακά, στις Η.Π.Α. τουλάχιστο, που βρίσκονται στην πρωτοπόρα των μελετών για τη δημόσια πολιτική, θεωρείται ως ένα από τα κύρια μέσα για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων, η ανάλυση της πολιτικής εφαρμόσθηκε εκτεταμένα στο χώρο της δημόσιας εκπαίδευσης στις Η.Π.Α. Η έμφαση αυτή στην έρευνα της εκπαιδευτικής πολιτικής συνδέεται και με την εμφάνιση του κινήματος για μεγαλύτερη υπευθυνότητα και αυστηρότερο έλεγχο κατά τη διαχείριση των μεγάλων κονδυλίων από τις δημόσιες δαπάνες που διετίθεντο για την κοινωνική και την εκπαιδευτική πολιτική (accountability movement).

Οι τάσεις αυτές που εμφανίσθηκαν στις Η.Π.Α. και διαδόθηκαν σ' όλο τον κόσμο ήταν φυσικό να φθάσουν και στην Ελλάδα, όπου από την αρχή της δεκαετίας του 1980 παρατηρείται αυξανόμενο ενδιαφέρον για την κυβερνητική πολιτική και την εκπαιδευτική πολιτική ειδικότερα. Το ενδιαφέρον αυτό διαπιστώνεται από την έκδοση βιβλίων και τη δημοσίευση άρθρων που, ανεξάρτητα από το αν φέρουν στον τίτλο τους τη φράση «εκπαιδευτική πολιτική», διαπραγματεύονται θέματα εκπαιδευτικής πολιτικής. Το ενδιαφέρον αυτό εκδηλώνεται και με τη σύσταση θέσεων Δι-

δακτικού-Ερευνητικού Προσωπικού (Δ.Ε.Π.) στο γνωστό αντικείμενο «εκπαιδευτική πολιτική», κυρίως στα Παιδαγωγικά Τμήματα των Πανεπιστημίων⁵, αλλά και σε άλλα πανεπιστημιακά τμήματα όπως Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Παντείου Πανεπιστημίου. Πρόσφατα μάλιστα ιδρύθηκε Τμήμα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας (Π.Δ. 267/93). Ενδεικτικό στοιχείο του ενδιαφέροντος για τη δημόσια πολιτική σε κυβερνητικό επίπεδο στην Ελλάδα είναι η θεσμοθέτηση «μονάδων στρατηγικού σχεδιασμού και ανάλυσης πολιτικής» σε κάθε υπουργείο (Ν. 1892/90, άρθρο 80).

Παρά το ενδιαφέρον που εκδηλώνεται για την εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα, κατά τη διαπραγμάτευση των σχετικών θεμάτων στην ελληνική βιβλιογραφία δε γίνεται πάντοτε συστηματική ανάλυση σύμφωνα με τις κατευθύνσεις που έχουν διαμορφωθεί διεθνώς. Η παρούσα μελέτη, με την κατ' ανάγκη συνοπτική και επιλεκτική παρουσίαση βασικών θεωρητικών προσεγγίσεων και υποδειγμάτων, αποβλέπει στο να υποθέσει μελλοντικές προσπάθειες για πιο συστηματική μελέτη της εκπαιδευτικής πολιτικής στην Ελλάδα.

1.2. Ο όρος «πολιτική» και συναφείς έννοιες

Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση των θεωρητικών προσεγγίσεων για την εκπαιδευτική πολιτική, είναι χρήσιμο να προβούμε σε αποσαφήνιση του όρου «δημόσια-εκπαιδευτική πολιτική» και να διακρίνουμε αυτόν από άλλες συναφείς έννοιες. Τόσο κατά την καθημερινή χρήση όσο και κατά τη χρήση του όρου από ειδικούς επιστήμονες δεν αποδίδεται συγκεκριμένο και γενικά αποδεκτό περιεχόμενο στον όρο «(δημόσια-εκπαιδευτική) πολιτική», ενώ στη διεθνή βιβλιογραφία έχουν προταθεί ποικίλοι ορισμοί⁶. Μέσα στα πλαίσια της εργασίας αυτής δεν θα επιχειρηθεί ένας επιπλέον ορισμός, αλλά θα επισημανθούν τα κύρια στοιχεία που συνθέτουν την έννοια της (δημόσιας-εκπαιδευτικής) πολιτικής και πώς διακρίνουν από άλλες συναφείς έννοιες⁷.

Ως πρώτο ουσιαστικό εννοιολογικό στοιχείο της δημόσιας και συνακόλουθα της εκπαιδευτικής πολιτικής θα μπορούσε να σημειωθεί ότι η εκπαιδευτική πολιτική εκφράζει κάτι το «ευρύτερο» από μια συγκεκριμένη απόφαση ή πράξη και χαράσσει, με μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό λεπτομέρειας, τις βασικές κατευθύνσεις και το πλαίσιο μέσα στο οποίο επιμέρους αποφάσεις και πράξεις θα λάβουν χώρα. Η εκπαιδευτική πολιτική είναι ένα πλέγμα από αλληλοεξαρτώμενες επιμέρους αποφάσεις και ένα πρόγραμμα δραστηριοτήτων, που εκτυλίσσονται και λαμβάνουν χώρα σε μια μακρά χρονική περίοδο και όχι μια μοναδική απόφαση ή μια μοναδική πράξη. Ένα δεύτερο ουσιαστικό στοιχείο της έννοιας της εκπαιδευτικής πολιτικής είναι η ύπαρξη επιδιωκόμενου σκοπού χωρίς αυτό να σημαίνει ότι μια απλή διακήρυξη σκοπών συνιστά πολιτική. Η δημόσια πολιτική είναι ένα πλαίσιο δράσης ή «μη δράσης» που αποβλέπει στην επίτευξη κάποιου σκοπού είτε με την προώθηση αλλαγών είτε με την αντίσταση σε κάθε προσπάθεια αλλαγής. Η εκπαιδευτική πολιτική δεν

ταυτίζεται με τους σκοπούς που επιδιώκει αλλά, αντίθετα, μεταξύ τους ισχύει η σχέση σκοπού προς μέσον, αν και δεν είναι πάντοτε εύκολο να γίνει μια τέτοια διάκριση. Και τούτο διότι μια εκπαιδευτική πολιτική που αποτελεί το «μέσον» από τη σκοπιά ενός συγκεκριμένου σκοπού μπορεί ν' αποτελεί «σκοπό» από τη σκοπιά μίας άλλης πολιτικής, κατωτέρου επιπέδου. Ένα τρίτο εννοιολογικό στοιχείο που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι η εκπαιδευτική πολιτική μπορεί να προσλάβει θετική ή αρνητική μορφή. Θετική είναι όταν αποβλέπει στο να επηρεάσει μια δεδομένη κατάσταση και να επιφέρει συγκεκριμένες αλλαγές. Αρνητική είναι όταν συνοψίζεται στην αποφυγή ανάληψης κυβερνητικής δράσης σε κάποιους τομείς, όπου επιζητείται κυβερνητική παρέμβαση, έτσι ώστε να διατηρηθεί η υπάρχουσα κατάσταση, το υφιστάμενο status quo. Οι «μη αποφάσεις» και η «μη δράση», που αντιστέκονται σε κάθε προσπάθεια αλλαγής, είναι δύσκολο να επισημανθούν γιατί δεν έρχονται στη δημοσιότητα κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης και υλοποίησης της επίσημης εκπαιδευτικής πολιτικής.

Παρά τούτα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η κυβερνητική απάθεια και αδιαφορία προσλαμβάνει χαρακτήρα δημόσιας εκπαιδευτικής πολιτικής όταν αυτή εφαρμόζεται με συνέπεια για μακρό χρονικό διάστημα παρά τα επίμονα αιτήματα για κυβερνητική παρέμβαση. Ως τελευταίο εννοιολογικό στοιχείο πρέπει ν' αναφερθεί ότι ένα σταθερό πλαίσιο δράσης, που επαναλαμβάνεται για μακρό χρονικό διάστημα, συνιστά εκπαιδευτική πολιτική, έστω και αν δεν έχει προέλθει μέσα από επίσημες διαδικασίες και δεν έχει διακηρυχθεί επίσημα. Οι διάφορες μορφές πολιτικής ούτε διαμορφώνονται πάντοτε κατά τρόπο διαφανή και σαφή ούτε διακηρύσσονται πάντοτε δημόσια. Γι' αυτό, με την ανάλυση μιας σειράς επιμέρους αποφάσεων και δραστηριοτήτων, που έχουν ληφθεί για την αντιμετώπιση ενός προβλήματος μέσα σε μια χρονική περίοδο, είναι δυνατό να επισημανθεί και να προσδιορισθεί επαγωγικά η πολιτική που εφαρμόζεται στον τομέα αυτό.

Οι *αποφάσεις πολιτικής* αντιδιαστέλλονται προς τις *λειτουργικού χαρακτήρα αποφάσεις* που λαμβάνονται κατά την καθημερινή διοίκηση και λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος ή μιας σχολικής μονάδας. Το κριτήριο που διαφοροποιεί τις αποφάσεις εκπαιδευτικής πολιτικής από τις λειτουργικού χαρακτήρα αποφάσεις για εκπαιδευτικά θέματα είναι η φύση τους και το εύρος των συνεπειών που έχουν. Οι τελευταίες έχουν να κάνουν περισσότερο με γεγονότα και λιγότερο με αξίες, αποσκοπούν στην αντιμετώπιση θεμάτων τεχνικής υλοποίησης μάλλον παρά στην επίτευξη μακροπροθέσμων σκοπών και, κατά συνέπεια, είναι λιγότερο περίπλοκες αφού σε μεγάλο βαθμό είναι απαλλαγμένες από αμφισβητήσεις ως προς τους επιδιωκόμενους στόχους και από τον ανταγωνισμό των αντιτιθεμένων συμφερόντων. Επίσης, οι επιπτώσεις και οι συνέπειές τους είναι περισσότερο περιορισμένες, ο χρονικός τους ορίζοντας βραχύτερος και για τη λήψη τους απαιτούνται λιγότερες πληροφορίες.

Με δεδομένη τη διάκριση ανάμεσα σε αποφάσεις εκπαιδευτικής πολιτικής και σε αποφάσεις λειτουργικού χαρακτήρα για την εκπαίδευση, πα-

ραπέρα διακρίσεις μπορούν να γίνουν μέσα σε κάθε μια από τις ομάδες αυτές. Μια συνήθης διάκριση που γίνεται στις αποφάσεις εκπαιδευτικής πολιτικής είναι αυτή που διακρίνει ανάμεσα στη *βασική ή γενική πολιτική* και στη διοικητική πλευρά της δημόσιας πολιτικής, που είναι ευρύτερα γνωστή ως *προγραμματισμός*⁸. Η διοικητική όψη της πολιτικής, ο προγραμματισμός, είναι μια περισσότερο τεχνική δραστηριότητα που ανατίθεται σε υπηρεσιακούς παράγοντες και τεχνοκράτες και συνίσταται στην αναζήτηση και ανεύρεση των καλύτερων μεθόδων και μέσων για την υλοποίηση μιας εκπαιδευτικής πολιτικής. Η διοικητική αυτή πτυχή της εκπαιδευτικής πολιτικής περιλαμβάνει τη διαμόρφωση της απαραίτητης υποδομής για την προώθηση των επιδιωκόμενων αλλαγών, το χρονικό προγραμματισμό των επιμέρους ενεργειών, τον προσδιορισμό ενδιάμεσων στόχων, τη διαμόρφωση μεθόδων παρακολούθησης, αξιολόγησης κ.λπ. Δεν υπάρχει κάτι το απόλυτο στη διάκριση ανάμεσα στην εκπαιδευτική πολιτική και στον εκπαιδευτικό προγραμματισμό. Μια δραστηριότητα, που συνιστά προγραμματισμό σε σχέση μ' ένα πολύ γενικό επίπεδο πολιτικής, μπορεί καθ' εαυτή να συνιστά πολιτική και ν' απαιτεί προγραμματισμό σ' ένα χαμηλότερο επίπεδο για την υλοποίησή της και ούτω καθ' εξής.

Ανάλογες διακρίσεις είναι δυνατό να γίνουν και στις αποφάσεις λειτουργικού χαρακτήρα. Μια τέτοια διάκριση γίνεται ανάμεσα σ' ένα ανώτερο επίπεδο *λειτουργικών αποφάσεων για την αντιμετώπιση πρωτοεμφανιζόμενων απρόβλεπτων καταστάσεων*, που απαιτούν ουσιαστική κρίση για το συγκεκριμένο θέμα και σ' ένα κατώτερο επίπεδο *τυποποιημένων λειτουργικών αποφάσεων*⁹ για την αντιμετώπιση ομοειδών και συχνά επαναλαμβανόμενων περιστατικών. Η δεύτερη αυτή κατηγορία είναι ουσιαστικά μια διαδικασία μηχανικής εφαρμογής προκαθορισμένων κριτηρίων σε συγκεκριμένες περιπτώσεις.

Ως κατακλειδα των όσων σημειώθηκαν σχετικά με την έννοια της εκπαιδευτικής πολιτικής και των διακρίσεων που έγιναν πρέπει να τονισθεί ότι είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, για κάποιον να χαράξει μια σαφή διαχωριστική γραμμή μεταξύ των ζευγών των εννοιών που αναφέρθηκαν. Ορθότερο φαίνεται να θεωρήσει κάποιος κάθε ζεύγος εννοιών ως τα άκρα ενός φάσματος (διπόλου) ανάμεσα στα οποία υπάρχουν αποφάσεις μικτού χαρακτήρα. Είναι προφανές ότι μέσα στα πλαίσια της παρούσης εργασίας το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην πολιτική με την ευρεία του όρου έννοια («*βασική ή γενική πολιτική*»).

1.3. Θεωρητικές προσεγγίσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής

Υπάρχουν τρία βασικά ερωτήματα, που αποτελούν και τις βασικές διαστάσεις κάθε εκπαιδευτικής πολιτικής¹⁰, προς τα οποία μπορεί να στραφεί η έρευνα της εκπαιδευτικής πολιτικής. Ειδικότερα:

1. το *πώς*, δηλαδή τη διαδικασία και τα στάδια που ακολουθεί κάθε εκπαιδευτική πολιτική από τη στιγμή που διαπιστώνεται η αναγκαιότητά

της μέχρι τη στιγμή της υλοποίησης και της τελικής αξιολόγησης της, το ποιοί, δηλαδή ποιοί συμμετέχουν και πρωταγωνιστούν στη χάραξη και διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής και προσδιορίζουν τελικά το περιεχόμενό της, το τί, δηλαδή το θέμα στο οποίο αναφέρεται η εκπαιδευτική πολιτική και το ουσιαστικό περιεχόμενό της.

Η διάκριση αυτή αποτελεί και το πλαίσιο της δομής της παρούσας εργασίας, αν και οι θεωρητικές αυτές προσεγγίσεις δεν είναι αμοιβαία αποκλειόμενες αλλά συμπληρωματικές. Μέσα στα πλαίσια δε της επισκόπησης που επιχειρείται γίνεται επιλεκτική αναφορά σ' ορισμένα βασικά θεωρητικά υποδείγματα που έχουν προταθεί για τη μελέτη της εκπαιδευτικής πολιτικής αλλά και της δημόσιας πολιτικής γενικότερα. Οι ποικίλες αυτές θεωρητικές κατασκευές διαφέρουν στο χαρακτήρα και στην προοπτική την οποία έχουν. Μερικά υποδείγματα είναι περισσότερο περιγραφικά και επιχειρούν να εξηγήσουν την κοινωνική πραγματικότητα ή ακόμα και να προβλέψουν μελλοντικές εξελίξεις, ενώ άλλα είναι περισσότερο κανονιστικά και υποδεικνύουν πώς θα έπρεπε ν' ασκείται η δημόσια-εκπαιδευτική πολιτική.

2. Η διαδικασία της εκπαιδευτικής πολιτικής

Σημειώθηκε εισαγωγικά ότι τις τελευταίες δεκαετίες στο χώρο της πολιτικής επιστήμης, της δημόσιας διοίκησης και της διοίκησης της εκπαίδευσης διαπιστώνεται μια μετατόπιση του κέντρου βάρους από τη θεσμική στη λειτουργική προσέγγιση, από τον τρόπο δηλαδή δομής και οργάνωσης του συστήματος στον τρόπο λειτουργίας του και στις διαδικασίες. Μέσα στα πλαίσια της προσέγγισης αυτής έχουν διαμορφωθεί διάφορα θεωρητικά υποδείγματα, τα οποία επιχειρούν να εξηγήσουν ή και να βελτιώσουν τον τρόπο λειτουργίας του συστήματος. Τα υποδείγματα αυτά έχουν εφαρμογή τόσο στη διαδικασία χάραξης και εφαρμογής της εκπαιδευτικής πολιτικής, όσο και στη διαδικασία λήψης επιμέρους αποφάσεων αφού, όπως έχει ήδη σημειωθεί, η εκπαιδευτική πολιτική δεν είναι παρά μια «μεγάλη» απόφαση που ακολουθείται από μια σειρά επιμέρους αποφάσεων και ενεργειών. Στο κέντρο των θεωρητικών υποδειγμάτων που αναφέρονται στη διαδικασία της εκπαιδευτικής πολιτικής βρίσκεται το αραλτικό-ορθολογικό (rational) υπόδειγμα, σε αναφορά προς το οποίο έχουν διαμορφωθεί το αποσπασματικό (incremental) και το μικτό-διερευνητικό υπόδειγμα (mixed scanning) που εξετάζονται στη συνέχεια. Το ερώτημα που βρίσκεται στο κέντρο της συζήτησης στην προκειμένη περίπτωση είναι κατά πόσο η διαδικασία της εκπαιδευτικής πολιτικής εναρμονίζεται με τον ορθό λόγο ή όχι.

2.1. Το ορθολογικό-αραλτικό υπόδειγμα

Το ορθολογικό υπόδειγμα λήψης αποφάσεων και διαμόρφωσης πολιτικής είναι το περισσότερο γνωστό και το ευρύτερα αποδεκτό· υποστηρίζει δε ότι η εκπαιδευτική πολιτική (πρέπει να) ακολουθεί και να προκύ-

πτεί μέσα από μία λογική πορεία¹¹. Το υπόδειγμα αυτό θεωρεί τη διαδικασία της εκπαιδευτικής πολιτικής ως ένα πλέγμα διαδοχικών και αλληλοεξαρτώμενων αποφάσεων και ενεργειών, οι οποίες ομαδοποιούνται σε στάδια που είναι δυνατό να διακριθούν αναλυτικά. Παρά ταύτα, δεν υπάρχει συμφωνία ως προς τον αριθμό και το χαρακτηρισμό των φάσεων της διαδικασίας της εκπαιδευτικής πολιτικής και διάφοροι θεωρητικοί προβαίνουν σε διαφορετικές διακρίσεις και ταξινόμησεις¹². Οι φάσεις που, συνήθως, αναφέρονται στη σχετική βιβλιογραφία είναι οι ακόλουθες:

1. *Αναγνώριση του προβλήματος*: Πρόβλημα συνιστά η απόκλιση από τον αναμενόμενο τρόπο λειτουργίας του συστήματος ή η ύπαρξη ενός οργανωτικού κενού που απαιτεί παρεμβάσεις και ρυθμίσεις. Ένα πρόβλημα εκδηλώνεται, διαπιστώνεται και αναγνωρίζεται όταν εκφράζεται δυσφορία με μια δεδομένη κατάσταση. Η δυσάρδεια με τις μη λειτουργικές ή ελλιπείς ρυθμίσεις μπορεί να εκφραστεί με ποικίλους τρόπους. Στην πρώτη αυτή φάση, το πρώτο εμφανιζόμενο πρόβλημα συμπεριλαμβάνεται στα προβλήματα που συζητούνται δημόσια, ανάλυται στα επιμέρους στοιχεία που το συνθέτουν και εντάσσεται στις προτεραιότητες της εκπαιδευτικής πολιτικής.

2. *Αποσαφήνιση των σκοπών και των στόχων*: Στη δεύτερη φάση, οι σκοποί και οι στόχοι, που διαγράφουν το ευρύτερο πλαίσιο και καθορίζουν τις κατευθύνσεις όπου πρέπει να κινηθούν οι υπεύθυνοι για την εκπαιδευτική πολιτική, αποσαφηνίζονται και ιεραρχούνται ανάλογα με τη σημασία που τους αποδίδεται.

3. *Διαμόρφωση εναλλακτικών προτάσεων εκπαιδευτικής πολιτικής*: Στην τρίτη φάση εξετάζονται όλες οι δυνατές λύσεις του προβλήματος, υποβάλλονται διάφορες εναλλακτικές προτάσεις απ' αυτούς που ενδιαφέρονται άμεσα για το υπό συζήτηση θέμα, καθώς επίσης απ' αυτούς που είναι υπεύθυνοι για την εκπαιδευτική πολιτική. Λόγω της μεγάλης ποικιλίας των προτάσεων που διατύπώνονται γίνονται συζητήσεις και διαβουλεύσεις για το συγκέρασμο και τη σύνθεση των διαφορετικών απόψεων. Έτσι, μέσα από τη συνεχή εξέταση και τροποποίηση ενός μεγάλου αριθμού προτάσεων, διαμορφώνεται ένας περιορισμένος αριθμός από αξιόπιστες, εφικτές και ευρύτερα αποδεκτές εναλλακτικές προτάσεις για την αντιμετώπιση της κατάστασης.

4. *Συγκριτική αξιολόγηση των εναλλακτικών προτάσεων*: Για κάθε μία από τις εναλλακτικές αυτές προτάσεις γίνονται αναλύσεις και εξετάζονται οι συνέπειές τους, θετικές και αρνητικές (κόστος και ωφελείες). Για το σκοπό αυτό, χρησιμοποιούνται διάφορα κριτήρια, όπως αποδοτικότητα, αποτελεσματικότητα, κοινωνική δικαιοσύνη κ.λ.π. και εφαρμόζονται διάφορες τεχνικές όπως ανάλυση κόστους-ωφελειών, ανάλυση κόστους-αποτελεσματικότητας, ανάλυση εισροών-εκροών κ.λπ.

5. *Επιλογή και νομιμοποίηση*: Η φάση αυτή συνίσταται στην επιλογή μιας από τις εναλλακτικές προτάσεις πολιτικής, στην επίσημη υιοθέτηση της και στη νομιμοποίησή της μέσα από τη διαδικασία ψήφισης νόμων, εκδόσης κανονισμών, δημοσίευσης οδηγιών κ.λπ.

νατη τη σύγκριση των διαφόρων εναλλακτικών προτάσεων. Αυτού του είδους οι διαφωνίες και συγκρούσεις είναι πολύ πιο έντονες στις περιπτώσεις που επιχειρείται να προωθηθούν προτάσεις εκπαιδευτικής πολιτικής που αλλάζουν ριζικά μια δεδομένη κατάσταση και έχουν σημαντικές επιπτώσεις, θετικές και αρνητικές, για μεγάλες κοινωνικές ομάδες. Τέλος, η άποψη ότι σκοποί και μέσα είναι εύκολο να διακριθούν δεν ισχύει πάντοτε στην πράξη. γ) Το αναλυτικό-ορθολογικό υπόδειγμα απαιτεί υπεράνθρωπες ικανότητες και προσπάθειες από τους υπεύθυνους για την εκπαιδευτική πολιτική. Είναι ανθρωπίνως αδύνατο από πλευράς χρόνου για τους υπεύθυνους να συγκεντρώσουν όλο τον όγκο των πληροφοριών που απαιτούνται για τις διάφορες εναλλακτικές προτάσεις πολιτικής. Επιπρόσθετα, δεν έχουν τη φυσική ικανότητα να προβλέψουν όλες τις συνέπειές τους με ακρίβεια και δεν είναι τεχνικά εφικτό να κάνουν ανάλυση κόστους-ωφελειών για κάθε μια από αυτές. Το τελευταίο ισχύει ιδιαίτερα για την εκπαίδευση όπου η εφαρμογή της ανάλυσης κόστους-ωφελειών είναι εξ ορισμού δύσκολη. δ) Οι επιλογές του παρελθόντος είναι δεσμευτικές για τις αποφάσεις πολιτικής που λαμβάνονται σε μια μεταγενέστερη χρονική στιγμή. Οι υποχρεώσεις που έχουν αναληφθεί, οι δαπάνες που έχουν διατεθεί και κυρίως οι επενδύσεις φυσικού κεφαλαίου, όπως σχολικά κτήρια και εργαστηριακός εξοπλισμός, που έχουν γίνει στο παρελθόν δεν είναι δυνατό ν' αγνοηθούν κατά την εξέταση νέων προτάσεων εκπαιδευτικής πολιτικής. Γι' αυτό και κάποιες από τις δυνατές εναλλακτικές προτάσεις, που ανατρέπουν πλήρως την ήδη διαμορφωμένη πραγματικότητα και την εφαρμοζόμενη εκπαιδευτική πολιτική, αποκλείονται ευθύς εξαρχής από την εξέταση.

Ο Lindblom διαπιστώνοντας αυτόν τον «εξωπραγματικό» χαρακτήρα του αναλυτικού-ορθολογικού υποδείγματος εισηγήθηκε ένα πιο συντηρητικό υπόδειγμα για τη διαδικασία της δημόσιας και συνακόλουθα της εκπαιδευτικής πολιτικής. Το υπόδειγμα αυτό αποφεύγει πολλά από τα μειονεκτήματα του προηγούμενου και ταυτόχρονα είναι περισσότερο περιγραφικό της διαδικασίας της εκπαιδευτικής πολιτικής. Τα κύρια σημεία του υποδείγματος αυτού είναι τα ακόλουθα: α) Η επιλογή των επιδιωκόμενων σκοπών και στόχων δεν είναι ανεξάρτητη από τα διαθέσιμα για την επίτευξή τους μέσα, αλλ' αλληλένδετη και συνυφασμένη μ' αυτά. Δεν είναι μόνο οι σκοποί και οι στόχοι που καθορίζουν τα μέσα αλλά και τα διαθέσιμα σε μια στιγμή μέσα καθορίζουν τους σκοπούς που θα τεθούν και θα επιδιωχθούν. β) Οι υπεύθυνοι για την εκπαιδευτική πολιτική διαμορφώνουν και εξετάζουν μόνο μερικές εναλλακτικές προτάσεις για την αντιμετώπιση ενός προβλήματος, οι οποίες διαφέρουν μόνον οριακά από την εκπαιδευτική πολιτική που έχει ήδη εφαρμοσθεί ή βρίσκεται σ' εφαρμογή. γ) Η όλη διαδικασία είναι μια πορεία συνεχούς αναθεώρησης και αναπροσαρμογής σκοπών και στόχων σ' αντιστοιχία με τα διαθέσιμα μέσα και αντίστροφα. δ) Δεν υπάρχει μια «άριστη» πολιτική για ένα πρόβλημα. Μια εκπαιδευτική πολιτική θεωρείται ορθή, επειδή οι αρμόδιοι συμφωνούν γι' αυτή και όχι επειδή συμφωνούν ότι είναι το πιο κατάλληλο μέσο για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού. ε) Μια εκπαιδευ-

τική πολιτική έχει διορθωτικό χαρακτήρα και αποβλέπει στην άμβλυση της οξύτητας των προβλημάτων μιας συγκεκριμένης περιόδου και όχι στην επίτευξη μακρόπννων μελλοντικών στόχων.

Τυπική περίπτωση εφαρμογής του αποσπασματικού υποδείγματος αποτελεί η παραδοσιακή διαδικασία κατάρτισης του ετήσιου κρατικού προϋπολογισμού, συμπεριλαμβανομένου και του προϋπολογισμού για την εκπαίδευση, όπου ως σημείο εκκίνησης για τα οικονομικά μεγέθη που θα εγγραφούν στο νέο προϋπολογισμό λαμβάνονται τα αντίστοιχα μεγέθη του αμέσως προηγούμενου έτους και γίνονται περιορισμένης κλίμακας αυξομειώσεις.

Ο Lindblom ισχυρίζεται ότι το αποσπασματικό υπόδειγμα απεικονίζει την τυπική διαδικασία λήψης αποφάσεων και χάραξης της δημόσιας πολιτικής στις δυτικές κοινωνίες. Η εκπαιδευτική πολιτική στις κοινωνίες αυτές είναι το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας *δούναι και λαβείν*, αμοιβαίων συμβιβασμών και παραχωρήσεων ανάμεσα στους φανερούς και αφανείς πρωταγωνιστές της εκπαιδευτικής πολιτικής. Αυτός ο αποσπασματικός χαρακτήρας της εκπαιδευτικής πολιτικής διευκολύνει την υπέρβαση των πολιτικών αντιπαραθέσεων, ελαχιστοποιεί τους κινδύνους και το κόστος από την αβεβαιότητα για τις μελλοντικές επιπτώσεις μιας επιλογής και είναι εγγύτερα προς την πραγματικότητα, αφού λαμβάνει υπόψη και αναγνωρίζει ότι οι άνθρωποι είναι κατ' ουσίαν πραγματιστές και δεν επιδιώκουν τη μοναδική και ιδανική λύση για την αντιμετώπιση ενός προβλήματος αλλά μια λύση «που θα λειτουργήσει».

2.3. Το μικτό-διερευνητικό υπόδειγμα

Εισηγητής του μικτού διερευνητικού υποδείγματος¹⁵ είναι ο κοινωνιολόγος Etzioni¹⁶, ο οποίος συμφωνεί με την κριτική του ορθολογικού υποδείγματος από το Lindblom, εκφράζει όμως την άποψη ότι υπάρχουν μειονεκτήματα και στο αποσπασματικό υπόδειγμα. Το αποσπασματικό υπόδειγμα, είναι έντονα συντηρητικό, αφού οι αποφάσεις που λαμβάνονται με τη διαδικασία αυτή αντανακλούν τα συμφέροντα των πιο οργανωμένων και ισχυρών κοινωνικών ομάδων. Επιπρόσθετα, με την επικέντρωση του ενδιαφέροντος στο βραχυπρόθεσμο μέλλον και την επιδίωξη μόνο περιορισμένων τροποποιήσεων στην εφαρμοζόμενη πολιτική, το αποσπασματικό υπόδειγμα αδυνατεί να εξηγήσει ευρύτερες κοινωνικές και εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις. Μεγάλες και θεμελιακού χαρακτήρα αποφάσεις πολιτικής δεν ερμηνεύονται με βάση το αποσπασματικό υπόδειγμα. Αν και περιορισμένες στον αριθμό, τέτοιου είδους αποφάσεις εκπαιδευτικής πολιτικής έχουν πάρα πολύ μεγάλη σημασία αφού, στη συνέχεια, αποτελούν το πλαίσιο για αναρίθμητες αποφάσεις εκπαιδευτικής πολιτικής σύμφωνα με το αποσπασματικό υπόδειγμα. Τέλος, κατά τον Etzioni, το αποσπασματικό υπόδειγμα προϋποθέτει μια κοινωνία με σταθερότητα και συνοχή, όπου κυριαρχούν ευρύτερα αποδεκτές αξίες και δε διατυπώνονται απόλυτα αντιφατικές και αμοιβαία αποκλειόμενες επιδιώξεις, κάτι το οποίο δε συμβαίνει στις σύγχρονες κοινωνίες.

Ο Etzioni παρουσιάζει το μικτό-διερευνητικό υπόδειγμα ως μια μεθοδολογική προσέγγιση που λαμβάνει υπόψη τόσο τις βασικές (θεμελιακού χαρακτήρα), όσο και τις περιορισμένης σημασίας αποφάσεις εκπαιδευτικής πολιτικής. Το μικτό-διερευνητικό υπόδειγμα δίνει τη δυνατότητα στους υπεύθυνους για τη λήψη αποφάσεων να αξιοποιήσουν τόσο το ορθολογικό, όσο και το αποσπασματικό υπόδειγμα, ανάλογα με τις κάθε φορά περιστάσεις. Σε κάποιες περιπτώσεις το αποσπασματικό υπόδειγμα είναι επαρκές, σ' άλλες μια περισσότερο σφαιρική θεώρηση σύμφωνα με το ορθολογικό υπόδειγμα είναι απαραίτητη. Το μικτό υπόδειγμα δηλαδή λαμβάνει υπόψη ότι οι αποφάσεις εκπαιδευτικής πολιτικής ποικίλουν στο μέγεθος και στη σημασία τους και ότι διαφορετική διαδικασία μπορεί να είναι κατάλληλη σ' αντιστοιχία με το χαρακτήρα των αποφάσεων εκπαιδευτικής πολιτικής σε κάθε περίπτωση.

3. Οι πρωταγωνιστές της εκπαιδευτικής πολιτικής

Σ' αντίθεση με τα υποδείγματα που εξετάζουν τα στάδια και την πορεία που ακολουθεί η εκπαιδευτική πολιτική και το βαθμό στον οποίο αυτή εναρμονίζεται με τον ορθό λόγο, τα υποδείγματα που αναφέρονται στους πρωταγωνιστές της, προσπαθούν να εντοπίσουν τους επίσημους και ανεπίσημους, τους φανερούς και αφανείς, πρωταγωνιστές που εμπλέκονται στη διαδικασία της εκπαιδευτικής πολιτικής. Εστιάζουν την ανάλυσή τους στη δύναμη που διαθέτει και στην επιρροή που ασκεί ο καθένας απ' αυτούς στην όλη διαδικασία διαμόρφωσης και υλοποίησης της εκπαιδευτικής πολιτικής και προσπαθούν να επισημάνουν ποιών η βούληση και οι προτιμήσεις επηρεάζουν και καθορίζουν τελικά το περιεχόμενο της εκπαιδευτικής πολιτικής. Έτσι, ενώ η προηγούμενη προσέγγιση έχει περισσότερο τεχνικό-διαδικαστικό χαρακτήρα, στην προκειμένη περίπτωση έχουμε έντονη την κοινωνικοπολιτική διάσταση αφού ουσιαστικά διερευνάται η διασπορά της πολιτικής δύναμης ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες. Η προσέγγιση αυτή τελικά, καταλήγει στην εξέταση των διαφορετικών θεωρήσεων του κράτους και του ρόλου του μέσα στην κοινωνία. Σ' αναφορά με τους πρωταγωνιστές της εκπαιδευτικής πολιτικής εξετάζονται τρία υποδείγματα και συγκεκριμένα: 1) το φιλελεύθερο υπόδειγμα, 2) το πολυκεντρικό-πολυομαδικό υπόδειγμα και 3) το ταξικό υπόδειγμα.

3.1. Το φιλελεύθερο υπόδειγμα

Το φιλελεύθερο υπόδειγμα εκπαιδευτικής πολιτικής, εντάσσεται στη θεωρία του φιλελεύθερου αστικού κράτους, όπως αυτή διαμορφώθηκε τους δύο τελευταίους αιώνες στην κεντρική Ευρώπη και ιδιαίτερα στη Γερμανία¹⁷. Βασικό στοιχείο της γερμανικής θεωρίας για το κράτος απο-

τελεί το δόγμα της νομικής προσωπικότητας του κράτους ως εκπροσώπου της ολότητας του λαού¹⁸. Η νομική αυτή θεώρηση, οδηγεί στην έννοια ενός ουδέτερου κράτους, υπεράνω από κοινωνικές ομάδες και τάξεις και πέρα από κάθε ενδοκοινωνική δυναμική και σύγκρουση, χαράσσει δε μια πολύ αυστηρή και συντηρητική κατεύθυνση στην έρευνα του φαινομένου της πολιτικής εξουσίας και της δημόσιας πολιτικής¹⁹. Η προσέγγιση αυτή, υιοθετεί μια καθαρά νομική μέθοδο αποκλείοντας άλλους κοινωνιολογικούς, οικονομικούς, ιστορικούς ή ψυχολογικούς παράγοντες. Γι' αυτό και η ανάλυση της δημόσιας εκπαιδευτικής πολιτικής περιορίζεται στη διερεύνηση του ρόλου και των σχέσεων των εκλεγμένων πολιτικών αρχόντων και των μόνιμων διοικητικών στελεχών του κρατικού μηχανισμού. Ως βασικό χαρακτηριστικό του φιλελεύθερου κράτους θεωρείται η «ορθολογικότητά» του, χαρακτηριστικό που τονίσθηκε ιδιαίτερα από τον Max Weber, που διέκρινε τρεις τύπους εξουσίας, τον παραδοσιακό, το χαρισματικό και το νόμιμο-ορθολογικό. Ο τελευταίος αυτός τύπος, που είναι ο πιο διαδεδομένος στις σύγχρονες κοινωνίες, χαρακτηρίζεται από ένα συγκεκριμένο τύπο οργάνωσης του κρατικού μηχανισμού, το γνωστό ως γραφειοκρατία²⁰.

Σύμφωνα με το φιλελεύθερο υπόδειγμα²¹, η πολιτική, με την ευρύτερη έννοιά της και η δημόσια διοίκηση είναι δύο λειτουργίες διαφορετικές στη φύση τους και σαφώς διακεκριμένες μεταξύ τους. Η σχέση της διοίκησης και της πολιτικής και ο ρόλος των διοικητικών στελεχών στη διαμόρφωση της δημόσιας εκπαιδευτικής πολιτικής προσδιορίζονται από την αρχή της πολιτικής ουδετερότητας των διοικητικών στελεχών. Η εκπαιδευτική πολιτική διαμορφώνεται αποκλειστικά και μόνο από την πολιτική ηγεσία, που θεωρείται ως εκπρόσωπος του συνόλου της κοινωνίας και ως εκφραστής του κοινού συμφέροντος. Κύρια αποστολή των διοικητικών στελεχών της εκπαίδευσης είναι ν' ασκούν διοίκηση, δηλαδή να υλοποιούν και όχι να διαμορφώνουν τη δημόσια εκπαιδευτική πολιτική. Για το λόγο αυτό, τα στελέχη της εκπαίδευσης είναι υποχρεωμένα να είναι πολιτικά ουδέτερα και δεν τους επιτρέπεται να συμμετέχουν σε κομματικού χαρακτήρα πολιτικές δραστηριότητες²². Το προσωπικό της δημόσιας διοίκησης και τα διοικητικά στελέχη της εκπαίδευσης είναι έμμισθοι υπάλληλοι του κράτους, προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο αξίωμα και όχι στο πρόσωπο του πολιτικού προϊσταμένου τους, ο οποίος είναι φορέας του αξιώματος και έχουν υποχρέωση να συμμορφώνονται μόνο με τους νόμους. Οι δημόσιοι υπάλληλοι και λειτουργοί δεν επιλέγονται με πολιτικά κριτήρια, αλλά διορίζονται σύμφωνα με την αρχή της αξιολογίας, με βάση τη γενικότερη διοικητική επάρκειά τους και την τεχνική εξειδίκευσή τους, απολαμβάνουν δε μονιμότητας στη θέση και το αξίωμά τους, προστατευόμενοι από αυθαίρετες μετακινήσεις και απολύσεις. Η λειτουργία της δημόσιας διοίκησης και της διοίκησης της εκπαίδευσης γίνεται με βάση τον ορθολογικό καταμερισμό και συντονισμό εργασίας και ρόλων, ενώ το όλο σύστημα λειτουργεί και ρυθμίζεται με απρόσωπους κανόνες και νόμους. Είναι ένα σύστημα τυπικής, απρόσωπης και «γραφειοκρατικής» οργάνωσης που ακολουθεί την αρχή της ιε-

ραρχικής οργάνωσης.

Πέρα από τη βασική παρατήρηση που σημειώθηκε εισαγωγικά, ότι δηλαδή το υπόδειγμα αυτό παραγνωρίζει το κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον μέσα στο οποίο λαμβάνονται οι αποφάσεις πολιτικής, σήμερα δεν είναι αποδεκτός ο απόλυτος διαχωρισμός της *διαμόρφωσης* της εκπαιδευτικής πολιτικής, στην οποία εμπλέκονται αποκλειστικά και μόνο οι εκλεγμένοι πολιτικοί άρχοντες, από την *υλοποίηση* της πολιτικής, που είναι έργο των διοικητικών στελεχών. Οι δύο αυτές δραστηριότητες είναι μεν διαφορετικές στη φύση τους, αλλά όχι απόλυτα διακεκριμένες μεταξύ τους, όσον αφορά τα πρόσωπα τα οποία εμπλέκονται στη διεκπεραίωσή τους. Στην πράξη, τα διοικητικά στελέχη διαδραματίζουν πολλούς ρόλους όχι μόνο στη φάση της υλοποίησης της εκπαιδευτικής πολιτικής, αλλά και στη φάση της διαμόρφωσής της. Ειδικότερα: 1) Τα ανώτερα διοικητικά στελέχη προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ως σύμβουλοι της πολιτικής ηγεσίας στη χάραξη της εκπαιδευτικής πολιτικής και υπό την ιδιότητά τους αυτή, είναι σε θέση ν' ασκούν μεγάλη επιρροή, ιδιαίτερα στην εποχή μας, που η διαμόρφωση της πολιτικής βασίζεται σε μεθόδους και τεχνικές ανάλυσης που απαιτούν ειδικές γνώσεις, τις οποίες διαθέτουν μόνο ανώτερα διοικητικά στελέχη και εμπειρογνώμονες. 2) Τα διοικητικά στελέχη εμπλέκονται και επίσημα στη χάραξη εκπαιδευτικής πολιτικής. Ο μεγάλος όγκος και η πολυπλοκότητα των προβλημάτων που επιζητούν τη λήψη αποφάσεων εκπαιδευτικής πολιτικής κάνουν αδύνατη για τους πολιτικούς την προσωπική ενασχόλησή τους μ' όλα αυτά τα θέματα. Γι' αυτό καθίσταται αναπόφευκτη η μεταβίβαση στον κρατικό διοικητικό μηχανισμό της αρμοδιότητας να λαμβάνουν αποφάσεις πολιτικής για ένα σημαντικό αριθμό θεμάτων. Στα διοικητικά στελέχη της εκπαίδευσης ανατίθεται η διαμόρφωση πολιτικής για εξειδικευμένου χαρακτήρα θέματα μέσα στα πλαίσια μιας ευρύτερης εκπαιδευτικής πολιτικής που έχει καθορισθεί με την πολιτική-κοινοβουλευτική διαδικασία (με την ψήφιση «νόμου πλαισίου» συνήθως). Τα «ελλάσσοнос» σημασίας ή εξειδικευμένα τεχνικά θέματα που ρυθμίζονται με κανονιστικού χαρακτήρα αποφάσεις, διαρκώς αυξάνουν σε ποσότητα και σημασία²³. 3) Η υλοποίηση μιας πολιτικής δεν είναι μια ουδέτερη και χωρίς πολιτική σημασία διαδικασία. Ο τρόπος με τον οποίο μια εκπαιδευτική πολιτική μετατρέπεται σε προγράμματα και συγκεκριμένες πράξεις, οι κανόνες που θεσπίζονται και οι οδηγίες που παρέχονται για την υλοποίησή της, οι ερμηνείες που δίδονται σε αμφισβητούμενα σημεία κ.λπ., συχνά έχουν το χαρακτήρα πολιτικής και μερικές φορές οι επιπτώσεις τους είναι εξίσου σημαντικές με την επίσημη εκπαιδευτική πολιτική, αφού σ' ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να οδηγούν και σε αναιρέσή της. 4) Τέλος, τα διοικητικά στελέχη της εκπαίδευσης λειτουργούν και ως παράγοντες αλλαγής. Ειδικότερα, τα ανώτερα στελέχη συμβάλλουν στη διαμόρφωση της θεματολογίας και των προτεραιοτήτων της εκπαιδευτικής πολιτικής με την έννοια ότι έχουν τη δυνατότητα, αλλά και την υποχρέωση, να προβλέπουν και να επισημαίνουν μελλοντικά προβλήματα και στη συνέχεια να υποδεικνύουν αντίστοιχες λύσεις προς την πολιτική ηγεσία.

Η αδυναμία απόλυτου διαχωρισμού ανάμεσα στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής και στην υλοποίησή της, επιβεβαιώνεται και αντίστροφα από το γεγονός ότι στην υλοποίηση μιας εκπαιδευτικής πολιτικής εμπλέκονται άμεσα και οι εκλεγμένοι πολιτικοί άρχοντες. Τα πολιτικά πρόσωπα όχι μόνο παίρνουν μέρος στη διαδικασία υλοποίησης της εκπαιδευτικής πολιτικής, αλλά αναλαμβάνουν και ηγετικούς ρόλους ως πολιτικοί προϊστάμενοι του αρμόδιου για τα θέματα της εκπαίδευσης υπουργείου. Η εκτελεστική εξουσία άλλωστε, της οποίας προΐστανται πολιτικά πρόσωπα (υπουργοί και υφυπουργοί), έχει ως αποστολή την εκτέλεση των νόμων που ψηφίζονται από το κοινοβούλιο και την υλοποίηση των διαφόρων μορφών πολιτικής που υιοθετούνται.

3.2. Το πολυκεντρικό-πολυομαδικό υπόδειγμα

Το υπόδειγμα που παρουσιάστηκε προηγουμένως έχει ως αφετηρία τη θεώρηση της κοινωνίας ως ομοιογενούς συνόλου πολιτών, το κοινό συμφέρον των οποίων εξυπηρετείται από την εκλεγμένη πολιτική ηγεσία του και επικεντρώνει την ανάλυσή του στο ρόλο της πολιτικής ηγεσίας και των μόνιμων διοικητικών στελεχών στη διαμόρφωση και υλοποίηση της εκπαιδευτικής πολιτικής. Το πολυκεντρικό-πολυομαδικό²⁴ υπόδειγμα έχει ως αφετηρία μια διαφορετική θεώρηση της κοινωνίας και δίδει έμφαση στον ανταγωνισμό ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες και στις σχέσεις τους με το κράτος. Το πολυκεντρικό-πολυομαδικό υπόδειγμα διαμορφώθηκε σιγά-σιγά κατά το τέλος του περασμένου αιώνα σε φανερή αντίθεση προς τη φιλελεύθερη αντίληψη της κοινωνίας και του κράτους ως συνόλου ατόμων²⁵. Η θεώρηση αυτή είναι η επικρατούσα σε μεγάλο βαθμό σήμερα στη σχετική έρευνα και βιβλιογραφία στον αγγλοσαξωνικό κόσμο και ιδιαίτερα στις Η.Π.Α.²⁶.

Μια ομάδα είναι ένα σύνολο προσώπων που, με βάση τις κοινές αξίες και πεποιθήσεις τους ή τα κοινά συμφέροντά τους, προβάλλουν απαιτήσεις στην πολιτική εξουσία ανταγωνιστικές προς τις απαιτήσεις άλλων κοινωνικών ομάδων. Η προβολή τέτοιων απαιτήσεων μετατρέπει μια απλή ένωση προσώπων σε ομάδα πίεσης ή ομάδα συμφερόντων²⁷. Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, τα μεμονωμένα άτομα έχουν πολιτική ισχύ μόνο ως μέλη και ως εκπρόσωποι κοινωνικών ομάδων, αφού η ομάδα πίεσης ή συμφερόντων αποτελεί την ουσιαστική γέφυρα μεταξύ των ατόμων και της πολιτικής εξουσίας. Η πολιτική δύναμη μέσα σε μια κοινωνία είναι επιμερισμένη και διάσπαρτη σε μεγάλο αριθμό ομάδων με αντιτιθέμενα συμφέροντα έτσι, ώστε καμιά ομάδα να μη διαθέτει σημαντικά περισσότερη δύναμη από τις άλλες. Το πολυκεντρικό-πολυομαδικό υπόδειγμα δεν υποστηρίζει ότι η πολιτική ισχύς είναι ισομερώς κατανεμημένη ανάμεσα στα άτομα και τις ομάδες. Αν και όλα τα άτομα και οι ομάδες δε διαθέτουν τον ίδιο βαθμό επιρροής, ακόμα και τα λιγότερα ισχυρά είναι σε θέση να κάνουν τη φωνή τους ακουστή σε κάποια φάση της διαδικασίας της δημόσιας εκπαιδευτικής πολιτικής.

Σύμφωνα με το πολυκεντρικό-πολυομαδικό υπόδειγμα η δημόσια εκ-

παιδευτική πολιτική αποτελεί το αποτέλεσμα του ανταγωνισμού και το σημείο ισορροπίας ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες. Έτσι, η δημόσια εκπαιδευτική πολιτική σε μια δεδομένη στιγμή αντανακλά τα συμφέροντα των ισχυροτέρων κοινωνικών ομάδων. Καθώς οι διάφορες κοινωνικές ομάδες αποκτούν ή χάνουν δύναμη και επιρροή, η δημόσια εκπαιδευτική πολιτική μεταβάλλεται υπέρ αυτών που ενισχύουν την επιρροή τους και σε βάρος αυτών που χάνουν επιρροή. Μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο, η πολιτική εξουσία εκφράζει τη συνισταμένη των δυνάμεων όλων των κοινωνικών ομάδων και έχει σαν γενικό σκοπό να κατοχυρώνει και να εγγυάται τον ανταγωνισμό σ' όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής –οικονομική, πολιτική, κοινωνική– έτσι, ώστε να διασφαλίζεται η διασπορά και η εξισορρόπηση της πολιτικής δύναμης στις επιμέρους κοινωνικές ομάδες και στην κοινωνία σαν σύνολο²⁸. Πιο συγκεκριμένα, η αποστολή του πολιτικού συστήματος²⁹ είναι: 1) να καθιερώνει τους «κανόνες του παιχνιδιού» για τον ανταγωνισμό των κοινωνικών ομάδων, 2) να επιχειρεί και να επιτυγχάνει συμβιβασμούς και εξισορροπήσεις συμφερόντων, 3) να νομιμοποιεί αυτούς τους συμβιβασμούς με την μορφή της επίσημης δημόσιας-εκπαιδευτικής πολιτικής και 4) να επιβάλει ως υποχρεωτικούς για όλες τις κοινωνικές ομάδες τους συμβιβασμούς που επιτυγχάνονται.

Το υπόδειγμα αυτό, αν και εστιάζει την ανάλυση σ' ένα από τα πιο δυναμικά στοιχεία κατά τη διαμόρφωση της δημόσιας εκπαιδευτικής πολιτικής στις δυτικές κοινωνίες, δηλαδή τις κοινωνικές ομάδες, φαίνεται να υποτιμά το ρόλο που διαδραματίζουν τα στελέχη του κρατικού μηχανισμού στη διαδικασία της εκπαιδευτικής πολιτικής. Ειδικότερα, τα διοικητικά στελέχη της εκπαίδευσης αναπτύσσουν ιδιαίτερα συμφέροντα σε σχέση με τις εφαρμοζόμενες ή επιδιωκόμενες μορφές πολιτικής και πολλές φορές λειτουργούν και αυτά ως μια επιπλέον ομάδα συμφερόντων που επιδιώκει την προώθηση των συντεχνιακών-κλαδικών συμφερόντων της. Αυτός είναι και ο λόγος που, για μερικούς θεωρητικούς, τα στελέχη και οι μόνιμοι υπάλληλοι του κράτους δε θεωρούνται ως ουδέτεροι και απλοί διαιτητές στον αγώνα μεταξύ των διάφορων κοινωνικών ομάδων, αλλά θεωρούνται ως μια επιπρόσθετη ομάδα πίεσης, που προωθεί τα δικά της συμφέροντα και τις επιλογές της, ενώ παράλληλα προσπαθεί ν' ανταποκρίνεται στις εξωτερικές απαιτήσεις για συμβιβασμούς και εξισορροπήσεις συμφερόντων³⁰.

3.3. Το ταξικό υπόδειγμα

Το ταξικό υπόδειγμα βασίζεται στη θεωρία του Marx όπως συμπληρώθηκε και από τους μεγαλύτερους θεωρητικούς της παράδοσης αυτής. Ο Marx δεν πρόφθασε ν' αναπτύξει μια ολοκληρωμένη θεωρία για την πολιτική εξουσία και το κράτος και το ίδιο θα μπορούσε να λεχθεί και για τους κλασικούς του μαρξισμού, γι' αυτό και οι νεότερες γενιές των θεωρητικών έχουν προσπαθήσει να διαμορφώσουν μια πιο συστηματική θεωρία για το κράτος³¹.

Υπόβαθρο του υποδείγματος αυτού δεν είναι η πολιτική διαδικασία αυτή καθ' εαυτή, αλλά η μορφή οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας. Το ταξικό υπόδειγμα δε θεωρεί την κοινωνία ως ομοιογενές σύνολο πολιτών ούτε ως απλό άθροισμα ανταγωνιζόμενων κοινωνικών ομάδων, αλλά ως πεδίο πάλης δύο κοινωνικών τάξεων. Στις αναπτυσσόμενες βιομηχανικά κοινωνίες, κυριαρχεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, ο οποίος προκαλεί την εμφάνιση δύο ευρύτερων κοινωνικών τάξεων, της αστικής και της εργατικής (του «προλεταριάτου»). Κεντρική θέση στη μαρξιστική θεωρία κατέχει η έννοια της ταξικής πάλης ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες που κατέχουν τα μέσα παραγωγής και στους εργαζόμενους, που είναι υποχρεωμένοι να πωλούν την εργατική τους δύναμη στους κεφαλαιοκράτες για ν' αποκτήσουν εισόδημα, καθώς επίσης η έννοια της εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης από την αστική. Στην πραγματοποίηση της εκμετάλλευσης αυτής και στην αναπαραγωγή των σχέσεων εκμετάλλευσης συντελούν τρεις βασικές δομές που συναρθρώνουν το κοινωνικό οικοδόμημα: η οικονομική, η πολιτική και η ιδεολογική. Η οικονομική δομή συναπαρτίζεται από τις σχέσεις παραγωγής και τις παραγωγικές δυνάμεις. Η πολιτική δομή περιλαμβάνει το κράτος, το σύστημα δικαίου και τους πολιτικούς θεσμούς. Η ιδεολογική δομή καλύπτει τις ηθικές, θρησκευτικές, φιλοσοφικές, αισθητικές, πολιτικές κ.λπ. ιδέες, το σύστημα δηλαδή των αξιών και των κανόνων συμπεριφοράς που κυριαρχούν σε μια κοινωνία.

Όλοι σχεδόν οι μαρξιστές θεωρητικοί δέχονται ότι στην πάλη των κοινωνικών τάξεων το κράτος δεν είναι ένας ουδέτερος παράγοντας, αλλά ότι εξυπηρετεί τα συμφέροντα της αστικής τάξης, συντελώντας έτσι στη συντήρηση των σχέσεων εκμετάλλευσης, στη συνέχιση της συσσώρευσης κεφαλαίου, στη διατήρηση της συνοχής και της ενότητας του κεφαλαιοκρατικού συστήματος³². Για μερικούς από τους θεωρητικούς του μαρξισμού, όπως ο R. Miliband και οι περισσότεροι κλασικοί, το κράτος δεν είναι παρά ένα απλό όργανο της άρχουσας τάξης για τη διατήρηση της κυριαρχίας της και την προώθηση των μακροχρόνιων συμφερόντων της με τη δημιουργία των προϋποθέσεων για την αύξηση του κέρδους των κεφαλαιοκρατών. Οι κοινωνικές τάξεις θεωρούνται οικονομικές δυνάμεις έξω και ανεξάρτητες από το κράτος, αλλά κάποια από αυτές είναι ικανή να χρησιμοποιεί το κράτος ως παθητικό όργανό της. Άλλοι θεωρητικοί, όπως οι A. Gramsci, N. Πουλαντζάς, L. Althusser, E. Laclau, αποδίδουν σημαντικό ρόλο στις πολιτικές και ιδεολογικές λειτουργίες του κράτους και τονίζουν το ρόλο του ως παράγοντα συνοχής του κοινωνικού συστήματος. Στην περίπτωση αυτή, βασική λειτουργία του κράτους είναι να διακανονίζει, υπέρ της άρχουσας τάξης, την πάλη ανάμεσα στις ανταγωνιστικές κοινωνικές τάξεις, είτε με τη χρησιμοποίηση του καταπιεστικού μηχανισμού, είτε με διάφορες παραχωρήσεις έτσι, ώστε ν' αμβλύνονται οι ταξικές συγκρούσεις, χωρίς όμως να υπονοείται η κυριαρχία της άρχουσας τάξης και η διατήρηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Για τη διατήρηση της συνοχής του κοινωνικού συστήματος ιδιαίτερη σημασία έχει ο ιδεολογικός μηχανισμός του κράτους,

που διαμορφώνει αντιλήψεις περί ηθικής και δικαίου που δικαιολογούν στη συνείδηση του ανθρώπου σαν αυτονόητες και «φυσικές» τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής και μ' αυτό τον τρόπο εξασφαλίζεται η συνοχή του εκμεταλλευτικού συστήματος.

Μέσα από το πρίσμα αυτό η δημόσια εκπαιδευτική πολιτική δεν είναι τίποτε άλλο παρά έκφραση των ταξικών συγκρούσεων και υπηρετεί τα μακροχρόνια συμφέροντα της άρχουσας αστικής τάξης. Γενικά, η μαρξιστική θεωρία βλέπει το σχολικό σύστημα ως ένα καθοριστικό μηχανισμό για την προετοιμασία του εργατικού δυναμικού, το οποίο με την απόκτηση των απαραίτητων για την παραγωγική διαδικασία τεχνικών δεξιοτήτων και με την αφομοίωση των απαραίτητων για την αποδοχή του κεφαλαιοκρατικού συστήματος αξιών και κοινωνικών στάσεων θα κάνει δυνατή την παραπέρα συσσώρευση κεφαλαίου³³. Οι αναλύσεις του τρόπου με τον οποίο το σχολικό σύστημα λειτουργεί προς την κατεύθυνση αυτή διαφέρουν ανάμεσα στους θεωρητικούς. Μερικοί δίνουν έμφαση στη διαμόρφωση της ιδεολογίας, άλλοι στην αναπαραγωγή των δεξιοτήτων και των προσόντων, ενώ άλλοι επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Το κοινό πάντως στοιχείο στις θεωρήσεις αυτές είναι η αποδοχή μιας άρχουσας τάξης που διαμορφώνει το περιεχόμενο της εκπαιδευτικής πολιτικής με βάση τα συμφέροντά της, έτσι ώστε ν' αναπαράγεται εκμεταλλεύσιμο εργατικό δυναμικό για τις ανάγκες της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας και να εξουδετερώνονται οι κοινωνικές και οικονομικές αντιφάσεις του συστήματος.

Το ταξικό υπόδειγμα εστιάζει την ανάλυσή του στο οικονομικό υπόβαθρο και πλαίσιο, μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα η διαμόρφωση της δημόσιας και της εκπαιδευτικής πολιτικής και κατ' αυτό το τρόπο, αποφεύγει την απομόνωση της εκπαιδευτικής πολιτικής από παράγοντες που έχουν αδιαμφισβήτητη επίδραση σ' αυτή. Πάρα ταύτα, το πρόβλημα με το ταξικό υπόδειγμα έγκειται στην απολυτοποίηση του ρόλου του οικονομικού παράγοντα. Ενώ είναι σαφές ότι το κράτος δεν είναι παντελώς ανεξάρτητο από οικονομικά συμφέροντα, είναι εξίσου αληθές ότι το κράτος δεν είναι ένα απλό όργανο ταξικής κυριαρχίας. Το ταξικό υπόδειγμα δεν εξηγεί πλήρως την ανεξάρτητη δράση του κράτους και δεν αποδίδει την πρέπουσα σημασία στον τρόπο με τον οποίο η πολιτική ισχύς είναι δυνατό να πηγάζει και από άλλους, μη οικονομικούς, παράγοντες³⁴.

4. Το περιεχόμενο της εκπαιδευτικής πολιτικής

Η τρίτη αυτή μεθοδολογική προσέγγιση στην ανάλυση της εκπαιδευτικής πολιτικής δεν αναλύει τη διαδικασία διαμόρφωσης και υλοποίησης της εκπαιδευτικής πολιτικής ούτε προσπαθεί να εντοπίσει τους κάθε φορά ισχυρούς, οι οποίοι επιτυγχάνουν να προωθήσουν τις προτιμήσεις

τους και τα συμφέροντά τους και να επιβάλουν, εν όλω ή εν μέρει, τις επιλογές τους ως επίσημη εκπαιδευτική πολιτική, αλλά επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στο ουσιαστικό περιεχόμενο μιας συγκεκριμένης εκπαιδευτικής πολιτικής. Οι μελέτες του περιεχομένου της εκπαιδευτικής πολιτικής καλύπτουν όλους τους τομείς του εκπαιδευτικού συστήματος και όλες τις πτυχές της εκπαίδευσης και οι σχετικές μελέτες είναι άπειρες ή μάλλον κάθε μελέτη εκπαιδευτικού θέματος θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποτελεί και μελέτη εκπαιδευτικής πολιτικής, αφού έχει άμεση ή έμμεση σημασία και σχέση με την άσκηση εκπαιδευτικής πολιτικής.

Το μεγάλο φάσμα που καλύπτουν και ο διεπιστημονικός χαρακτήρας που έχουν οι μελέτες του περιεχομένου της εκπαιδευτικής πολιτικής έχουν προκαλέσει την παραγωγή ενός τεράστιου όγκου δημοσιευμάτων στη διεθνή βιβλιογραφία. Μια εικόνα της μεγάλης ποικιλίας, αλλά και της έλλειψης συμφωνίας ως προς τους σκοπούς και τις μεθόδους ανάλυσης, που χαρακτηρίζει τις μελέτες του περιεχομένου της εκπαίδευσης, μπορεί ν' αποκτήσει κάποιος με μια απλή εξέταση του περιεχομένου ξενόγλωσσων περιοδικών που έχουν ως θέμα την εκπαιδευτική πολιτική, καθώς επίσης των άρθρων και των μελετών που συνήθως χαρακτηρίζονται ως μελέτες εκπαιδευτικής πολιτικής στα διάφορα περιοδικά τεκμηρίωσης.

Οι μελέτες που ασχολούνται με το περιεχόμενο της εκπαιδευτικής πολιτικής θα μπορούσαν να ταξινομηθούν και να ενταχθούν σε διάφορες κατηγορίες³⁵ όπως: 1) μελέτες που εξετάζουν τα αίτια και τους παράγοντες που προκάλεσαν μια συγκεκριμένη εκπαιδευτική πολιτική ή αναλύουν εκ των υστέρων το περιεχόμενο μιας εκπαιδευτικής πολιτικής που εφαρμόστηκε στο παρελθόν με σκοπό τη λήψη αποτελεσματικότερων μέτρων εκπαιδευτικής πολιτικής στο μέλλον, 2) μελέτες που προσπαθούν να προδιαγράψουν τις ρυθμίσεις που πρέπει να γίνουν σε διάφορους τομείς της εκπαιδευτικής πολιτικής ή, με την επισκόπηση της σχετικής θεωρίας και πρακτικής, να συγκεντρώσουν και να προσφέρουν τις πληροφορίες εκείνες, που θα υποβοηθήσουν τους αρμόδιους για την εκπαιδευτική πολιτική να κάνουν τις σχετικές επιλογές, 3) μελέτες για την υλοποίηση μιας εκπαιδευτικής πολιτικής και την εισαγωγή καινοτομιών στην εκπαίδευση και οι οποίες περιλαμβάνουν αναλύσεις για τη διαπίστωση του εφικτού των επιδιωκόμενων αλλαγών και τον εντοπισμό εμποδίων και προβλημάτων που ενδεχομένως θα ανακύψουν κατά την υλοποίηση³⁶, 4) μελέτες που αξιολογούν εάν οι διάφορες επιλογές εκπαιδευτικής πολιτικής επέτυχαν τους στόχους, οι οποίοι είχαν επιδιωχθεί ή, τουλάχιστο, διακηρύσσονταν επίσημα, 5) μελέτες ανάλυσης των ευρύτερων επιπτώσεων και «παρενεργειών» μιας δεδομένης εκπαιδευτικής πολιτικής, ανεξάρτητα από το εάν επιτέλεσε τη λειτουργία και επέτυχε τους στόχους για τους οποίους αρχικά σχεδιάστηκε, 6) μελέτες συγκριτικού χαρακτήρα με τις οποίες επιδιώκεται η συγκριτική ανάλυση των μορφών εκπαιδευτικής πολιτικής που υιοθετούνται σε διαφορετικά (εθνικά ή τοπικά) εκπαιδευτικά συστήματα για την αντιμετώπιση παρομοίων καταστάσεων. Οι διάφορες κατηγορίες μελετών του περιεχομένου

της εκπαιδευτικής πολιτικής που επισημάνθηκαν παραπάνω μπορούν να ενταχθούν σε δύο ευρύτερες ομάδες: Στις μελέτες εκείνες, που είναι το προϊόν μιας περισσότερο *ακαδημαϊκής δραστηριότητας* και που αποβλέπουν στην πληρέστερη και ακριβέστερη κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας και στις μελέτες εκείνες, που έχουν το χαρακτήρα μιας περισσότερο *εφαρμοσμένης δραστηριότητας* και που αποσκοπούν στο να συμβάλλουν στην αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων³⁷.

Όπως προκύπτει από την ταξινόμηση που επιχειρήθηκε προηγουμένως, η μελέτη του περιεχομένου της εκπαιδευτικής πολιτικής, κατά το μέρος που έχει πρακτικό και εφαρμοσμένο προσανατολισμό, συμπίπτει και ταυτίζεται μ' αυτό που καλείται *ανάλυση (εκπαιδευτικής) πολιτικής* όχι μόνο σε άλλες χώρες που είναι στην πρωτοπορία των μελετών για την εκπαιδευτική πολιτική, όπως οι Η.Π.Α., αλλ' ακόμα και στην Ελλάδα όπου, όπως σημειώθηκε εισαγωγικά, με το άρθρο 80 του νόμου 1892/90 (ΦΕΚ 101Α) προβλέφθηκε η σύσταση *μονάδων στρατηγικού σχεδιασμού και ανάλυσης πολιτικής* σε κάθε υπουργείο. Αναπόσπαστο δε τμήμα της συζήτησης για τις μελέτες του περιεχομένου της εκπαιδευτικής πολιτικής και για την ανάλυση της εκπαιδευτικής πολιτικής είναι το πρόβλημα των σχέσεων εκπαιδευτικής έρευνας και εκπαιδευτικής πολιτικής.

4.1. Η ανάλυση της εκπαιδευτικής πολιτικής

Σύμφωνα με τη γενικότερα αποδεκτή θεώρηση³⁸, η ανάλυση της (εκπαιδευτικής) πολιτικής είναι η επιστημονική εκείνη δραστηριότητα που έχει περισσότερο πρακτικό και εφαρμοσμένο προσανατολισμό και που αποσκοπεί στο να δώσει στους ανθρώπους τη δυνατότητα ν' αναλάβουν κατά τρόπο περισσότερο αποτελεσματικό συλλογική δράση για την επίλυση ή τουλάχιστον τη σημαντική άμβλυνση των προβλημάτων που εμφανίζονται στους διάφορους τομείς οργάνωσης της κοινωνικής ζωής και, στην προκειμένη περίπτωση, στη δημόσια εκπαίδευση³⁹. Τα τελευταία χρόνια, ιδιαίτερα στις Η.Π.Α., εμφανίζεται μια νέα επαγγελματική κατηγορία επιστημόνων, οι αναλυτές δημόσιας (εκπαιδευτικής) πολιτικής, με ιδιαίτερη εκπαίδευση, νοοτροπία και αξίες. Οι αναλυτές εκπαιδευτικής πολιτικής έχουν ως έργο τους τη γεφύρωση της απόστασης ανάμεσα στους ερευνητές και στους υπευθύνους για την εκπαιδευτική πολιτική και την αμεσότερη συσχέτιση της συστηματικής επιστημονικής γνώσης με τα προβλήματα της καθημερινής εκπαιδευτικής πράξης και πολιτικής⁴⁰. Με την έννοια αυτή άλλωστε χρησιμοποιείται ο όρος «ανάλυση πολιτικής» και στις προμνημονευθείσες προβλέψεις του Ν. 1892/90, για την ίδρυση μονάδων στρατηγικού σχεδιασμού και ανάλυσης πολιτικής σε κάθε υπουργείο.

Η ανάλυση της εκπαιδευτικής πολιτικής είναι αδιαμφισβήτητα μια σημαντική, αλλ' όχι απαλλαγμένη από προβλήματα, προσπάθεια επιστημονικής προσέγγισης των θεμάτων της εκπαίδευσης. Η οικονομική στενότητα και οι περιορισμοί που κατ' ανάγκη επιβάλλονται στον προϋπολογισμό της εκπαίδευσης, καθώς επίσης το αίτημα για αυστηρότερο έλεγχο

του τρόπου διαχείρισης και αξιοποίησης των δημόσιων δαπανών για την εκπαίδευση, έχουν καταστήσει την ανάλυση της πολιτικής, αναπόσπαστο στοιχείο της διαδικασίας της εκπαιδευτικής πολιτικής στην εποχή μας. Οι περιορισμένες όμως δυνατότητες των σύγχρονων κοινωνικών επιστημών, σε σύγκριση με τις θετικές επιστήμες και παρά την μεγάλη πρόοδο που έχει σημειωθεί τις τελευταίες δεκαετίες και στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, έχουν ως συνέπεια η ανάλυση της εκπαιδευτικής πολιτικής να μη μπορεί να προσφέρει απλές και έτοιμες λύσεις για όλα τα προβλήματα της εκπαίδευσης, όπως θα γίνει σαφές και κατά τη συζήτηση των σχέσεων εκπαιδευτικής έρευνας και εκπαιδευτικής πολιτικής.

Η σύγχρονη τάση στο χώρο της ανάλυσης της δημόσιας πολιτικής είναι διαφορετική απ' αυτή που κυριαρχούσε κατά την πρώτη εμφάνιση της επιστημονικής αυτής δραστηριότητας στις αρχές της δεκαετίας του 1960 στις Η.Π.Α.⁴¹, όπου και πρωτοεμφανίστηκε. Την περίοδο εκείνη, η προσέγγιση που κυριαρχούσε εκινείτο στο μακροκοινωνικό επίπεδο και υποσχόταν δυναμικού και συνολικού χαρακτήρα λύσεις στα προβλήματα της κοινωνίας, ανάμεσα στα οποία και τα εκπαιδευτικά. Αντίθετα, η προσέγγιση που κυριαρχεί σήμερα, καλύπτει επιμέρους τομείς και επιδιώκει περιορισμένης κλίμακας σταδιακές αλλαγές. Η αρχική προσέγγιση είχε ως υπόβαθρο την πεποίθηση ότι τα μεγάλα προβλήματα που απασχολούν μια κοινωνία, από την άμυνα μέχρι την κοινωνική ευημερία και την εκπαίδευση, είναι επιδεκτικά λύσεων με την εφαρμογή της οικονομικής ανάλυσης. Ιστορικά, η πρώτη αυτή προσέγγιση ανάγεται στη σύζευξη της οικονομικής επιστήμης, της στατιστικής και της πληροφορικής, σε συνδυασμό με το θεσμό των «δεξαμενών σκέψης» (think tanks) για την αντιμετώπιση αμυντικών προβλημάτων στις Η.Π.Α., στη δεκαετία του 1960. Την εποχή εκείνη, αποτελούσε ευρύτερη πεποίθηση ότι τα μεγάλης κλίμακας οικονομικά υποδείγματα θα μπορούσαν να εφαρμοσθούν και στα πιο περίπλοκα προβλήματα δημόσιας πολιτικής για να εντοπίσουν και να υποδείξουν τις πιο αποδοτικές και επωφελείς για το κοινωνικό σύνολο προτάσεις πολιτικής⁴². Σε σχέση με την εκπαίδευση, τη δεκαετία του 1960, αναπτύχθηκαν στις Η.Π.Α. τα γνωστά μακρο-υποδείγματα εκπαιδευτικού προγραμματισμού, όπως των Tinbergen, Adelman, Bowles κ.ά., που χρησιμοποιούν οικονομική ανάλυση και μαθηματικά υποδείγματα για το συνολικό σχεδιασμό ενός εκπαιδευτικού συστήματος. Τα υποδείγματα αυτά όμως, παρέμειναν στο επίπεδο της ακαδημαϊκής ενασχόλησης και ουδέποτε εφαρμόστηκαν στην πράξη⁴³. Η σύγχυση και η διαφωνία όμως, τόσο για τους στόχους που θα έπρεπε να επιδιώκονται, όσο και η αβεβαιότητα για την αποτελεσματικότητα πολλών μορφών κοινωνικής πολιτικής, έθεσαν υπό αμφισβήτηση τις υποσχέσεις της αρχικής αυτής προσέγγισης και συνέβαλαν στην αλλαγή της κυρίαρχης τάσης. Μέσα σε μια δεκαετία η ανάλυση πολιτικής πήρε το σύγχρονο χαρακτήρα της, που συνίσταται στην επικέντρωση της προσοχής σε μικρότερα προβλήματα και στο ενδιαφέρον για σταδιακές και περιορισμένης κλίμακας αλλαγές. Η νέα αυτή προσέγγιση εξετάζει το πώς λειτουργεί μία εκπαιδευτική πολιτική, τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά της και πώς θα μπορούσε

να βελτιωθεί. Επικεντρώνει την ανάλυσή της στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι υπεύθυνοι για τη συγκεκριμένη εκπαιδευτική πολιτική και επιδιώκει την υπέρβασή τους. Η σύγχρονη αυτή τάση, σ' αντίθεση με τον αυστηρά τεχνοκρατικό χαρακτήρα της αρχικής προσέγγισης, θεωρεί ότι η αξιολόγηση και η επιλογή μιας συγκεκριμένης πολιτικής πρέπει να λαμβάνει υπόψη και το πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνονται και υλοποιούνται οι αποφάσεις εκπαιδευτικής πολιτικής.

4.2. Εκπαιδευτική έρευνα και εκπαιδευτική πολιτική

Όταν η εκπαιδευτική έρευνα σχεδιάζεται, διεξάγεται και χρησιμοποιείται με σκοπό τη συγκέντρωση πληροφοριών για τη λήψη αποφάσεων πολιτικής ή την υποβοήθηση και παρακολούθηση της υλοποίησης μιας πολιτικής χρησιμοποιείται ο όρος *έρευνα προσανατολισμένη προς την (εκπαιδευτική) πολιτική* (policy oriented research) για να γίνεται διάκριση και αντιδιαστολή από τη *βασική (εκπαιδευτική) έρευνα* (fundamental or basic research), που κατά κύριο λόγο σχεδιάζεται για να διευρύνει και να προωθήσει τα όρια της επιστημονικής γνώσης⁴⁴. Αν και η απαίτηση για έρευνα προσανατολισμένη προς την εκπαιδευτική πολιτική έγινε πιο έντονη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και μετά, πολλές από τις πρώτες εκπαιδευτικές έρευνες είχαν έντονο πρακτικό προσανατολισμό. Σ' όλες τις ανεπτυγμένες χώρες η εκπαιδευτική έρευνα είναι αναπόσπαστο τμήμα της διαδικασίας της εκπαιδευτικής πολιτικής. Εξαιτίας μάλιστα του μεγάλου όγκου των χρημάτων που διοχετεύονται στην εκπαιδευτική έρευνα, πολλές φορές προβάλλεται έντονα η άποψη ότι η οργάνωση, η διεξαγωγή και η χρηματοδότηση της εκπαιδευτικής έρευνας θα πρέπει να έχουν ως στόχο τη μεγιστοποίηση της συμβολής της στην εκπαιδευτική πολιτική και πράξη.

Η διάκριση, ή και αντίθεση ακόμα, ανάμεσα στην προσανατολισμένη προς την εκπαιδευτική πολιτική έρευνα και στη βασική εκπαιδευτική έρευνα, προέρχεται ουσιαστικά από τις θετικές επιστήμες. Στη δεκαετία του 1960, το υπόδειγμα *έρευνα και ανάπτυξη* (Research and Development/R and D) που είχε αναπτυχθεί στο χώρο των θετικών επιστημών και της τεχνολογίας, μεταφέρθηκε και στο χώρο των κοινωνικών επιστημών και υπηρεσιών συμπεριλαμβανομένης και της εκπαίδευσης⁴⁵. Το υπόδειγμα αυτό έχει ως θεωρητική αφετηρία τη γραμμική σχέση μεταξύ της βασικής έρευνας, της εφαρμοσμένης έρευνας, της ανάπτυξης ενός πρωτότυπου, της μαζικής παραγωγής και της ευρύτερης διάδοσής του. Το υπόδειγμα αυτό σήμερα, δε θεωρείται ότι μπορεί να εφαρμοσθεί στο χώρο των κοινωνικών επιστημών και της εκπαίδευσης, αφού η γνώση στο χώρο αυτό δεν είναι εύκολο να μετασχηματισθεί σε αναπαραγωγίμη «τεχνολογία».

Μια άλλη συνήθης θεώρηση των σχέσεων εκπαιδευτικής έρευνας και εκπαιδευτικής πολιτικής, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, είναι αυτή που προσδοκά τα αποτελέσματα ενός συγκεκριμένου ερευνητικού προγράμματος να χρησιμοποιηθούν άμεσα για τη λήψη μέτρων εκπαιδευτικής πολιτικής,

μέσα στα πλαίσια της αντιμετώπισης ενός προβλήματος⁴⁶. Με δεδομένο ότι ένα πρόβλημα υφίσταται και ότι η σχετική πληροφόρηση και κατανόησή του είναι ελλιπής, με την έρευνα επιδιώκεται η απόκτηση, είτε με τη διεξαγωγή έρευνας, είτε με την επισκόπηση των πορισμάτων των ερευνών που έχουν γίνει στο παρελθόν, των πληροφοριών που είναι απαραίτητες για την αντιμετώπιση του συγκεκριμένου προβλήματος. Στο υπόδειγμα αυτό, ο ρόλος του ερευνητή, σ' αντιδιαστολή με το ρόλο του υπεύθυνου για την εκπαιδευτική πολιτική, είναι αυτός του «τεχνικού». Ο ερευνητής παρέχει τα όργανα ή την εξειδικευμένη του γνώση που οι υπεύθυνοι για την εκπαιδευτική πολιτική χρησιμοποιούν για να διαμορφώσουν τις κατευθυντήριες γραμμές για δράση και για να εφαρμόσουν τα προγράμματά τους. Οι ερευνητές μεταβιβάζουν στους υπεύθυνους για την εκπαιδευτική πολιτική το «τι έχει η έρευνα να πει» σχετικά με διάφορα θέματα.

Οι απαιτήσεις αυτές για περισσότερο εφαρμοσμένες μελέτες στην εκπαιδευτική έρευνα απηχούν τις αντίστοιχες τάσεις στις θετικές επιστήμες. Οι μεγάλες ελπίδες όμως που εναποτέθηκαν στην εκπαιδευτική έρευνα, πολλές φορές οδήγησαν σε απογοητεύσεις και οι ερευνητές κατηγορήθηκαν ότι προσέφεραν ευρήματα που ήσαν άσχετα γι' αυτούς που βρίσκονταν στην πρώτη γραμμή της εκπαίδευσης, είτε ως εκπαιδευτικοί είτε ως διοικητικά στελέχη στις σχολικές μονάδες και στα διάφορα επίπεδα διοίκησης της εκπαίδευσης. Η αιτία των διαψεύσεων αυτών είναι ότι μια θετικιστική προσέγγιση στις σχέσεις εκπαιδευτικής έρευνας και εκπαιδευτικής πολιτικής μπορεί να έχει εφαρμογή μόνο εκεί όπου οι διαδικασίες και τα αποτελέσματα της έρευνας είναι ανεξάρτητα από το κοινωνικό περιβάλλον και υπάρχει σχετική ομοφωνία ως προς την κλίμακα των αξιών που ισχύει και τους στόχους που πρέπει να επιδιώκονται. Αλλά για πλείστα θέματα στο χώρο της εκπαίδευσης οι ερευνητές δε συμφωνούν μεταξύ τους ως προς τους σκοπούς που πρέπει να επιδιώκονται, πολύ δε περισσότερο δε συμφωνούν στα θέματα αυτά με τους υπεύθυνους για την εκπαιδευτική πολιτική. Η εκπαιδευτική έρευνα δεν είναι σε θέση να δώσει απαντήσεις σε ερωτήματα αξιολογικού χαρακτήρα, με τα οποία είναι συνυφασμένα τα θέματα της εκπαίδευσης. Το υπόδειγμα της άμεσης αξιοποίησης και εφαρμογής των πορισμάτων της έρευνας για την αντιμετώπιση προβλημάτων δε λειτουργεί στην εκπαίδευση για διάφορους λόγους οι σημαντικότεροι από τους οποίους είναι: 1) Η εκπαίδευση, όπως και άλλες περιοχές στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, είναι έντονα φορτισμένη με αξίες. Η εκπαιδευτική έρευνα ασχολείται με μια πραγματικότητα, η οποία θεωρείται και συλλαμβάνεται διαφορετικά από τους ανθρώπους, ανάλογα με τις ιδεολογικές πεποιθήσεις τους και την κλίμακα αξιών που υιοθετούν⁴⁷. Ο τρόπος που ένα πρόβλημα αναλύεται εννοιολογικά και ερευνάται εμπειρικά και ο τρόπος που τα ευρήματα της έρευνας ερμηνεύονται εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από φανερές ή κρυφές αξιολογικές προϋποθέσεις⁴⁸. 2) Οι εντελώς διαφορετικές συνθήκες, κάτω από τις οποίες οι ερευνητές από τη μια πλευρά και οι υπεύθυνοι για την εκπαιδευτική πολιτική από την άλλη, λειτουργούν, η διαφορετική

νοοτροπία και τα ενδιαφέροντα που έχουν, καθώς και οι διαφορετικές προσδοκίες που έχουν από την εκπαιδευτική έρευνα. 3) Στις κοινωνικές επιστήμες δεν είναι δυνατό να επιτευχθούν τα επίπεδα ακριβείας που επιτυγχάνονται στις θετικές επιστήμες και κάνουν δυνατές τις ακριβείς προβλέψεις.

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να σημειωθεί ότι η θεώρηση της ανάλυσης της εκπαιδευτικής πολιτικής και της εκπαιδευτικής έρευνας ως μέσων για την επίλυση προβλημάτων είναι μάλλον υπεραισιόδοξη, αφού υπαινίσσεται μια περισσότερο σημαντική επιρροή και σχέση με την εκπαιδευτική πράξη απ' αυτή που συνήθως έχουν. Η εκπαιδευτική έρευνα δεν παράγει «προϊόντα» κατά τον ίδιο τρόπο όπως η έρευνα στις θετικές επιστήμες. Η επίδραση της εκπαιδευτικής έρευνας στην εκπαιδευτική πολιτική ασκείται κυρίως διαμέσου του συνόλου της επιστημονικής γνώσης, των πληροφοριών και των εννοιών που παράγει η έρευνα. Η άμεση επίδραση της ανάλυσης της εκπαιδευτικής πολιτικής και της εκπαιδευτικής έρευνας σε συγκεκριμένες αποφάσεις εκπαιδευτικής πολιτικής, είναι συνήθως περιορισμένη, αφού η εκπαιδευτική έρευνα είναι μόνο μία από τις πολλές εισροές στη διαδικασία της εκπαιδευτικής πολιτικής, μια διαδικασία όπου υπεισέρχονται πολλοί ανταγωνιστικοί παράγοντες. Σήμερα είναι γενικότερα αποδεκτό⁴⁹ ότι το πιο σημαντικό αποτέλεσμα είναι έμμεσο και μακροχρόνιο και επιτυγχάνεται διαμέσου της σταδιακής συσσώρευσης και διάχυσης γνώσεων από τα πορίσματα των εκπαιδευτικών ερευνών, γνώσεων που συμβάλλουν στην πληρέστερη κατανόηση των προβλημάτων της εκπαιδευτικής πολιτικής και αποσαφηνίζουν το εννοιολογικό πλαίσιο λήψης των σχετικών αποφάσεων.

5. Αντί επιλόγου

Μέσα στα πλαίσια της παρούσας εργασίας, έγινε μια προσπάθεια επισκόπησης των σύγχρονων θεωρητικών προσεγγίσεων και επιλεκτική αναφορά σε ορισμένα βασικά θεωρητικά υποδείγματα που έχουν προταθεί για τη μελέτη της εκπαιδευτικής πολιτικής. Ένα θεωρητικό υπόδειγμα, είναι μία απλοποιημένη απεικόνιση και αναπαράσταση ορισμένων πτυχών της εμπειρικής πραγματικότητας και μας βοηθάει να διακρίνουμε το ουσιαστικό από το μη σημαντικό⁵⁰. Επιπλέον, τα θεωρητικά αυτά υποδείγματα χρησιμεύουν για την καθοδήγηση της επιστημονικής έρευνας και την επικοινωνία ανάμεσα στους επιστήμονες⁵¹. Εκείνο όμως το οποίο πρέπει να τονισθεί είναι ότι οι προσεγγίσεις που καταγράφηκαν και τα υποδείγματα που αναφέρθηκαν δεν είναι πάντοτε αμοιβαία αποκλειόμενα και ανταγωνιστικά μεταξύ τους και κανένα δεν μπορεί να θεωρηθεί τέλειο. Κάθε υπόδειγμα αντιπροσωπεύει ένα διαφορετικό τρόπο θεώρησης της κοινωνικής πραγματικότητας και της εκπαιδευτικής πολιτικής, ρίπτει φως και παρουσιάζει ορισμένες πολύτιμες πτυχές της, όχι όμως την πλήρη εικόνα της. Σ' ορισμένες περιπτώσεις, ένα υπόδειγμα ενδέχεται να είναι περισσότερο εφαρμόσιμο, ενώ σ' άλλες περιστάσεις κάποια

άλλη θεωρητική προσέγγιση ίσως να είναι καταλληλότερη. Δεν υπάρχει μια μοναδική προσέγγιση, κατάλληλη να μας δώσει ένα ολοκληρωμένο θεωρητικό πλαίσιο για την κατανόηση της κοινωνικής και της εκπαιδευτικής πολιτικής. Γι' αυτό και υπάρχουν αδιαμφισβήτητα πλεονεκτήματα από την ταυτόχρονη χρήση και σύνθεση αυτών των θεωρητικών πλαισίων. Μια τέτοια όμως προσπάθεια για παράλληλη χρήση και σύνθεση διαφόρων θεωρητικών προσεγγίσεων και υποδειγμάτων δεν είναι απαλλαγμένη από προβλήματα και δυσκολίες⁵².

Σημειώσεις

1. Ενδεικτικά αναφέρονται: *Journal of Policy Analysis and Management* (Η.Π.Α.), *Educational Evaluation and Policy Analysis* (Η.Π.Α.), *Journal of Educational Policy* (Αγγλία), *Higher Education Policy* (Αγγλία), *European Journal of Education: research, development and policies* (εκδότης: European Institute of Education and Social Policy).

2. Α. Μακρυδημήτρης, σ. 7, 1989. Πρβλ. Th.R. Dye, σ. 3-4, 1984.

3. H.A. Simon, σ. 1 κ.ε., 1960.

4. C. Ham and M. Hill, σ. 1, 1984.

5. Ενδεικτικά αναφέρονται τα Παιδαγωγικά Τμήματα Δημοτικής Εκπαίδευσης των Πανεπιστημίων Πατρών και Θεσσαλονίκης και το Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Θράκης.

6. Για μια επισκόπηση μερικών από τους ορισμούς που έχουν προταθεί για τη δημόσια πολιτική (public policy) βλ. Th.R. Dye, σ. 1-3, 1981, και C. Ham and M. Hill, σ. 11-12, 1984.

7. A. Lainas, σ. 49-54, 1989. Πρβλ. C. Ham and M. Hill, σ. 12-13, 1984. J.E. Anderson, σ. 2-5, 1979. H.H. Heclio, σ. 85-86, 1972.

8. R.E. Jennings, σ. 31-32, 1977.

9. Πρβλ. J.E. Anderson, σ. 4-5, 1979.

10. Mur. Ζαβλανός, σ. 174-176, 1990. Επίσης, C. Ham and M. Hill, κεφ. 4, 5 και 10, 1984.

11. Πρβλ. T. Bush, σ. 33-35, 1986.

12. Για μια επισκόπηση μερικών από τις προταθείσες ταξινομήσεις βλ., Α. Μακρυδημήτρης, σ. 13-16, 1989.

13. C.E. Lindblom, 1959.

14. J.E. Anderson, σ. 10, 1979. Επίσης Th.R. Dye, σ. 36-37, 1981 και Α. Μακρυδημήτρης, σ. 20-34, 1989.

15. Α. Μακρυδημήτρης, σ. 36-38, 1989 και C. Ham and M. Hill, σ. 85-88, 1984.

16. A.A. Etzioni, 1967.

17. Για την έννοια του κράτους και την εξέλιξή της στους νεότερους χρόνους, βλέπε, Γ. Βλάχος, σ. 41 κ.ε., 1978.

18. Η γερμανική θεωρία για τη νομική προσωπικότητα του κράτους είναι η επικρατούσα στο χώρο του Δημοσίου Δικαίου και στην Ελλάδα.

19. Πρβλ. Δ. Τσάτσος, σ. 69-74, 1982 και Γ. Βλάχος, σ. 50-51, 1978.

20. Ο όρος γραφειοκρατία στην καθημερινή του χρήση αναφέρεται στην παθολογία της δημόσιας διοίκησης και όχι σε συγκεκριμένο τύπο κρατικής οργάνωσης με την έννοια που ο όρος χρησιμοποιείται στις κοινωνικές επιστήμες (M. Weber). Στην αγγλική γλώσσα χρησιμοποιούνται διαφορετικοί όροι για κάθε περίπτωση, ήτοι *red tape* και *bureaucracy*, αντίστοιχα.

21. Για μια συνοπτική, αλλά σφαιρική παρουσίαση του φιλελεύθερου υποδείγματος και των εξελίξεων στη σχετική θεωρία, βλέπε Chi-Yuen Wu, 1978. Επίσης βλέπε, C. Ham and M. Hill, κεφ. 2, 3, 7 και 8, 1984.
22. Πρβλ. τους αντίστοιχους περιορισμούς του ισχύοντος ελληνικού συντάγματος 1975-86 για τους δημοσίους υπαλλήλους.
23. Πρβλ. το μεγάλο αριθμό των εκπαιδευτικών θεμάτων, η ρύθμιση των οποίων παραπέμπεται στην έκδοση προεδρικών διαταγμάτων και κανονιστικών υπουργικών αποφάσεων από το βασικό νόμο-πλαίσιο (Ν. 1566/85) για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση.
24. Με τους όρους πολυκεντρικός-πολυομαδικός αποδίδεται ο αγγλικός όρος pluralist. Ο όρος αυτός αποδίδεται από τον καθηγητή Γ. Βλάχο (επόμενη σημείωση) ως πολυμεριστικός, ενώ μια συνήθης απόδοσή του είναι ως πολυφωνικός. Στην προκειμένη περίπτωση, οι όροι πολυκεντρικός-πολυομαδικός, θεωρούνται περισσότερο ακριβείς αφού υποδηλώνουν τη διασπορά της πολιτικής δύναμης σε πολλά κέντρα και ομάδες μέσα στην κοινωνία.
25. Γ. Βλάχος, τόμ. Γ., σ. 245, 1981.
26. Για μια συνοπτική παρουσίαση του υποδείγματος αυτού, βλ. C. Ham and M. Hill, σ. 26-29, 1984.
27. Τυπική έκφραση της λειτουργίας τέτοιων κοινωνικών ομάδων αποτελούν τα lobbies στις Η.Π.Α.
28. Δ. Καράγιωργας, σ. 29 και 366-371, 1979.
29. Th.R. Dye, σ. 27, 1981.
30. Δ. Καράγιωργας, σ. 363-365, 1979.
31. Για μια συστηματική παρουσίαση της μαρξιστικής θεωρίας για το κράτος από οικονομική σκοπιά, βλ. Δ. Καράγιωργας, κεφ. 10-11, 1979. Για μια γενικότερη θεώρηση του μαρξισμού από τη σκοπιά της πολιτικής επιστήμης, βλ. Γ. Βλάχος, κεφ. 5, 1978. Για την κοινωνικοπολιτική διάσταση και την ιδεολογική λειτουργία του Δικαίου από τη σκοπιά του νεομαρξισμού, βλ. Α. Μάνεσης, σ. 55-96, 1980.
32. Για τις διαφορετικές απόψεις για το κράτος που επικρατούν ανάμεσα στους θεωρητικούς του μαρξισμού, βλ. C. Ham and M. Hill, σ. 32-36, 1984.
33. Πρβλ. C.A. Torres, 1985.
34. Πρβλ. Γ. Βλάχος, σ. 242-246, 1978 και Γ. Βλάχος, σ. 467-469, 1981.
35. Πρβλ. την ταξινόμηση των Gordon, Lewis και Young που μνημονεύεται από τους C. Ham and M. Hill, σ. 8-10, 1984.
36. Η υλοποίηση της (εκπαιδευτικής) πολιτικής είναι ένα θέμα που προσελκύει όλο και περισσότερο το ενδιαφέρον των μελετητών διεθνώς. Το αυξημένο αυτό ενδιαφέρον είναι αποτέλεσμα της διαπίστωσης ότι ενώ έχει δοθεί μεγάλη έμφαση στη φάση της διαμόρφωσης της εκπαιδευτικής πολιτικής, δεν έχει μελετηθεί επαρκώς η φάση της υλοποίησής της.
37. C. Ham and M. Hill, σ. 4, 8 και 18, 1984.
38. Από ορισμένους συγγραφείς, ιδιαίτερα στο παρελθόν, ο όρος *ανάλυση (εκπαιδευτικής) πολιτικής* χρησιμοποιείται ως ταυτόσημος με τον ευρύτερο όρο *μελέτη της εκπαιδευτικής πολιτικής*.
39. M. Trow, σ. 590, 1989.
40. Πρβλ. Μ. Κελπανίδης, σ. 59, 1991. Για μια σύγκριση ανάμεσα στους «ερευνητές» και στους «αναλυτές της (εκπαιδευτικής) πολιτικής», βλ. M. Trow, σ. 589-592, 1989.
41. A. Wüldavsky, σ. 28, 1985.
42. Πρβλ. M. Trow, σ. 589-590, 1989.
43. E. Cohn, σ. 327-335, 1979.
44. J.D. Nisbet, σ. 3955 κ.ε., 1985.

45. T. Husen, σ. 1586-87, 1985.

46. Για τους τρόπους αξιοποίησης των πορισμάτων της έρευνας από τους υπεύθυνους για την (εκπαιδευτική) πολιτική, βλ. C.H. Weiss, 1979.

47. Πρβλ. C. Ham and M. Hill, σ. 18, 1984.

48. Ως απλή επιβεβαίωση της παρατήρησης αυτής θα μπορούσε ν' αναφερθεί η σύνθεση των διαφόρων επιτροπών «ειδικών», κατά κύριο λόγο πανεπιστημιακών δασκάλων των Παιδαγωγικών Επιστημών, που κατά καιρούς έχουν συγκροτηθεί στο Υπουργείο Παιδείας για τη μελέτη διαφόρων εκπαιδευτικών θεμάτων τα τελευταία χρόνια. Τα πρόσωπα που πρωτοστατούν σε τέτοιες επιτροπές εναλλάσσονται («έρχονται και παρέρχονται») ανάλογα με τα κόμματα που κατά καιρούς ασκούν την εξουσία.

49. M. Trow, σ. 593-594.

50. Th.R. Dye, σ. 19, 1981. Για την έννοια του θεωρητικού υποδείγματος και τη σημασία του στην επιστημονική έρευνα, βλ. Π. Γέμτος, σ. 126-130, 1987 και T. Bush, σ. 13-21, 1986.

51. J.E. Anderson, σ. 8-9, 1979.

52. G. Harman, σ. 68-69, 1980. Επίσης Th.R. Dye, σ. 19-20, 1981 και C. Ham and M. Hill, κεφ. 10, 1984 και T. Bush, κεφ. 8, 1986.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Βλάχος Γ.Κ., *Πολιτική*, τόμ. Α', Β' και Γ', Αθήνα, 1977, 1978, 1981.

Γέμτος Π., *Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών: Μεταθεωρία και Ιδεολογική Κριτική των Επιστημών του Ανθρώπου*, Γ' έκδοση, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1987.

Ζαβλανός Μύρ., *Οργάνωση και Διοίκηση*, τόμ. Α' και Β', Β' έκδοση, Αθήνα, εκδόσεις ΙΩΝ, 1990.

Ιατρίδης Δημ., *Σχεδιασμός Κοινωνικής Πολιτικής: Θεωρία και Πράξη του Κοινωνικού Σχεδιασμού*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 1990.

Κελπανίδης Μ., *Κράτος Πρόνοιας και Εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Κυριακίδη, 1991.

Καράγιωργας Δ., *Οι Λειτουργίες του Κράτους*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1982.

Μακρυδημήτρης Αντ., *Θεωρία των Αποφάσεων: Θεωρητικά Παραδείγματα και Οργανωτικές Συνιστώσες στη Διαδικασία των Αποφάσεων*, Αθήνα, εκδόσεις Σάκκουλα, 1989.

Μάνεσης Αρ., *Συνταγματικό Δίκαιο Ι.*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Σάκκουλα, 1980.

Τσάτσος Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο Ια, Γ'* έκδοση, Αθήνα, εκδόσεις Σάκκουλα, 1982.

Ξενόγλωσση

Anderson J.E., *Public Policy-Making*, 2nd edition, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1979.

Bush T., *Theories of Educational Management*, London, Harper and Row, 1986.

Chi-Yuen Wu, «Public administrators and public policy making», *International Review of Administrative Studies*, vol. 44, No 4, σ. 333-346, 1978.

Cohn E., *The Economics of Education*, 2nd edition, Cambridge, MA: Ballinger, 1979.

- Dye Th.R., *Understanding Public Policy*, 4th edition, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, 1981.
- Etzioni A.A., «Mixed Scanning: A "third" approach to decision making», *Public Administration Review*, vol. 27, No 6, σ. 385-392, 1967.
- Ham C.-Hill M., *The Policy Process in the Modern Capitalist State*, Brighton, Wheatsheaf, 1984.
- Harman G., «Policy-Making and the Policy Process in Education», στο Farquhar R. and Housego I. (eds) (1980), *Canadian and Comparative Education Administration*, Vancouver, The University of British Columbia, 1980.
- Heclio H.H., «Review article: Policy analysis», *British Journal of Political Science*, vol. 2, σ. 83-108, 1972.
- Husen T., «Educational Research and Policy Making», στο T. Husen and T.N. Postlethwaite (eds), *The International Encyclopedia of Education: Research and Studies*, Oxford, Pergamon Press, 1985.
- Jennings R.E., *Education and Politics: Policy Making in Local Educational Authorities*, London, Batsford, 1977.
- Lainas A., *Central-Local Relations and the Role of the Director of Education: A Study in Greece and England*, PhD Thesis, London University, 1986.
- Lindblom C.E., «Still mudding, not yet through», *Public Administration Review*, vol. 39, σ. 517-526, 1979.
- Nisbet J.D., «Policy Oriented Research», στο T. Husen and T.N. Postlethwaite (eds), *The International Encyclopedia of Education: Research and Studies*, Oxford, Pergamon Press, 1985.
- Simon H.A., *The New Science of Management Decision*, New York, Harper and Brothers, 1960.
- Smith Br., *Policy-Making in British Government: An Analysis of Power and Authority*, London, Roberston, 1976.
- Torres C.A., «State and Education: Marxist Theoris», στο T. Husen and T.N. Postlethwaite (eds), *The International Encyclopedia of Education: Research and Studies*, Oxford, Pergamon Press, 1985.
- Trow M., «Policy Analysis», στο T. Husen and T.N. Postlethwaite (eds), *The International Encyclopedia of Education: Research and Studies*, Supplementary Volume One, Oxford, Pergamon Press, 1989.
- Weiss C.H., «The many meanings of research utilisation», *Public Administrative Review*, vol. 39, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1979, σ. 426-431.
- Wildavsky A., «The once and future school of public policy», *Public Interest*, issue 79, 'Ανοιξη 1985, σ. 25-41.

ΑΠΗΡΕΩΜΑ
 Η Απαιτητική
 η ελευθερία
 Σκόλη και αγορά
 Η χρονική εκπαίδευση
 πολιτική 1990-1995

Προβλεπόμενα
 και νεοεργασιακή
 αναδιοργάνωση
 Επιχειρήσεων

Κοινωνική
 αναδιοργάνωση
 για την Οικονομία
 Το νόση και τα εργατικά
 Το Βίωμα στο σχολείο

Κείμενα για
 την Α.Π.Α. εκπαίδευση
 τους εθελοντές
 εκπαιδευτικούς
 των Εθνικών Αρχών

ΑΠΗΡΕΩΜΑ
 Η εκπαίδευση οφείλει
 στην Ελευθερία και τη ΝΕΑ
 Το σχολείο για το μέλλον

Διαδικασίες Αρχών
 Η εκπαίδευση
 των επιχειρήσεων

Κείμενα και Σημειώσεις
 Αρθρογραφία

Ταχυδρομική αποστολή
 και ηλεκτρονική διανομή
 και πώληση

**αντιπαιδεία
 της ελευθερίας**

Τεύχος 34-35
 1993-1995

Κοινωνία και Φύση
 ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ
 Για την Ανάπτυξη, την Κοινωνική Δικαιοσύνη και την Οικολογική Ισορροπία

Η εξάπλωση του Νότου

Andre Gunder Frank Ανάπτυξη, δημοκρατία και αγορά
Ted Trainer Τι είναι ανάπτυξη;
Τάκης Φωτόπουλος Ανάπτυξη ή δημοκρατία;
Ε.Γ. Βαλλιανάτος Γεωκεντρικά βιώσιμη ανάπτυξη
Dan Chodoroff Να ορίσουμε ξανά την ανάπτυξη
Χάρης Ναζιάκας Το τεχνολογικό χάσμα διευρύνεται

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ
Brian Morris Φεμινισμός και η κυριαρχία επί της φύσης, της Val Plumwood
Μιγάλης Ψαλιδόπουλος Η Νεοφιλελεύθερη Συναινεση και η Κρίση της Οικονομίας Αναπτυξιακής του Τάκη Φωτόπουλου

INDEX 1993 - 94 (2ος τόμος/ τεύχη 4-6)

Ο ΤΥΠΟΣ

ΒΡΑΒΕΙΟ
 1992
 ΜΠΟΤΕΡΗ

● ΔΡΑΜΑΤΙΚΑ... ● Ο ΤΥΠΟΣ ΤΡΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΠΕΡΑΣΑΝΕ ● ΟΡΕΣΤΗΣ ΛΟΥΡΙΔΗΣ: «Η ΤΗΛΕΤΟΡΑ ΜΕΤΑΛΛΑΜΠΑΔΕΥΕΙ ΑΩΝΙΕΣ ΑΞΙΕΣ» ● ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΦΩΤΗ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ ● Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ● ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΕΩΝ ΤΗΣ ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΩΣ ΣΤΑ ΕΝΤΥΠΑ ΚΑΙ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΑ ΜΕΣΑ ΕΝΗΜΕΡΩΣΕΩΣ ● ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ: ΕΓΧΡΩΜΑ ΟΝΕΙΡΑ ΧΩΡΙΣ ΣΥΚΟΡΑ ● ΤΑ ΜΜΕ ΤΟ 2044 ΟΧΙ ΣΑΝ ΠΡΟΒΛΕΨΗ ΑΛΛΑ ΣΑΝ ΟΝΕΙΡΟ ● ΤΥΠΙΚΑ ● ΕΝΑΣ ΜΗΝΑΣ ΚΑΘΕ ΜΕΡΑ... ● ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ

ΕΤΟΣ 6ο-ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β' ΑΡ. ΤΕΥΧΟΥΣ 56-ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 1995

Μ.Μ. Παπαϊωάννου

η
Παρισινή Κομμούνια
 και
η Ελλάδα

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

ΑΘΗΝΑ 1995

Συνέδρια - Ανακοινώσεις

Δ' συνέδριο ελληνικής εταιρείας πολιτικής επιστήμης

20 χρόνια δημοκρατίας: Όψεις και πραγματικότητες
της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας στην ευρωπαϊκή προοπτική
(υπό την αιγίδα της προεδρίας της Δημοκρατίας)

Στάθης Μπάλιας*

Η ΕΕΠΕ διοργάνωσε τον περασμένο Δεκέμβρη στην Αθήνα το Δ' συνέδριό της που ήταν αφιερωμένο στα 20 χρόνια της «Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας». Στόχος του συνεδρίου ήταν να κάνει έναν απολογισμό της κατάστασης, των προβλημάτων και της πορείας της δημοκρατίας στη χώρα μας, προσδίδοντας ταυτόχρονα στις εργασίες του μια συγκριτική διάσταση, κυρίως αναφορικά με τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου, το στίγμα της οποίας δόθηκε με την παρουσία διακεκριμένων ευρωπαίων πολιτικών επιστημόνων όπως του J.M. Maravall (Πανεπιστήμιο Μαδρίτης), του C. Offe (Πανεπιστήμιο Βρέμης) και του C. Esping Andersen (Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Φλωρεντίας). Από ελληνικής πλευράς συμμετείχαν γνωστοί πανεπιστημιακοί όπως ο Ν. Διαμαντούρος (πρόεδρος της ΕΕΠΕ), ο Ν. Μουζέλης, ο Η. Νικολακόπουλος, ο Π. Κιτρομηλίδης, ο Α. Μακρυδημήτρης, ο Δ. Δημητράκος, ο Δ. Χαραλάμπης καθώς και μια πλειάδα νεότερων πανεπιστημιακών και ερευνητών που εκπροσωπούσαν τη «γενιά της μεταπολίτευσης». Οι κύριες θεματικές που κάλυψε το συνέδριο ήταν τα θεωρητικά προβλήματα του σύγχρονου κράτους και της δημοκρατίας, το κομματικό σύστημα και η διαπλοκή του με τα συμφέροντα, το κράτος πρόνοιας, οι διεθνείς σχέσεις, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας, η πολιτική κουλτούρα και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης.

* Ειδικός επιστήμονας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Στον εναρκτήριο κύκλο των εισηγήσεων εξετάστηκαν από θεωρητική και πραγματολογική σκοπιά ζητήματα όπως οι κοινωνικές, οι πολιτισμικές και οι οικονομικές προϋποθέσεις της δημοκρατίας, σχετικά με τις οποίες υποστηρίχτηκε ότι δεν συγκαθορίζουν αναγκαία το πεδίο των διαδικασιών λήψης των αποφάσεων, η επίδραση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στην οικονομική και την κοινωνική πολιτική, κυρίως των δημοκρατιών του ευρωπαϊκού νότου, καθώς επίσης και θέματα σχετικά με τα στάδια της παγίωσης της δημοκρατίας, την ποιότητα της ελληνικής δημοκρατίας και τη σχέση (ή την ασυμβατότητα) των διαφόρων μορφών αλληλεγγύης στο κράτος πρόνοιας με την έννοια της πολιτικής ή με τον οικουμενικό χαρακτήρα των δημοκρατικών αρχών (π.χ. κορπορατισμός/δημόσιο συμφέρον). Αντικείμενο των συζητήσεων ήταν μεταξύ άλλων τα προαπαιτούμενα για να χαρακτηριστεί ένα καθεστώς ως δημοκρατικό, η πληθώρα των παραδειγμάτων και των εκδοχών της σύγχρονης δημοκρατίας, το φαινόμενο της απομάκρυνσης των πολιτών από την πολιτική και οι συνέπειες του εκδημοκρατισμού στην αγορά εργασίας. Σχετικά με το μέλλον της δημοκρατίας, πέρα από την επισήμανση των μονίμων και εγγενών κινδύνων αποσύνθεσής της, υποστηρίχτηκαν μάλλον απαισιόδοξα σενάρια, πρωτίστως σε ό,τι αφορά την πολιτική αλλοτρίωση και τη συμμετοχή των πολιτών στις αποφάσεις.

Στη συνέχεια, υπογραμμίστηκαν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ελληνικού κομματικού συστήματος, οι συνέχειες και οι ασυνέχειες της διαίρεσης δεξιά/δημοκρατικές δυνάμεις σε σύγκριση με την προδικτατορική περίοδο και η αναντιστοιχία του τυπικού θεσμικού πλαισίου με την πραγματική λειτουργία της δημοκρατίας. Συγκεκριμένα, επισημάνθηκε η απίσχυση της έντασης και η αλλαγή του περιεχομένου της προδικτατορικής ιδεολογικής αντιπαράθεσης μέσα από την εμφάνιση κυρίως του κοινωνικού στοιχείου και την παγίωση των πελατειακών δικτύων, ενώ η πολιτική και η εκλογική σταθερότητα μέσα από τη στερέωση του διπολισμού καταγράφηκε ως θετική εξέλιξη από τη σκοπιά της λειτουργικότητας του πολιτικού συστήματος. Η απρόσκοπτη λειτουργία των πολιτικών θεσμών, που παρατηρείται για πρώτη φορά στην πολιτική ιστορία της χώρας όπως υποστηρίχτηκε, απέδειξε την έλλειψη πραγματικής κοινωνικής υπόστασης της δημοκρατίας ή, τουλάχιστον, των ποιοτικών εκείνων στοιχείων που τη δικαιώνουν ως ανώτερο ή ιδανικό πολιτικό καθεστώς, όπως είναι οι αξίες και τα συμβολαιακά της περιεχόμενα, θέτοντας υπό αμφισβήτηση τη δυνατότητά της να επιβιώσει, πολύ δε περισσότερο στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως ουσιαστικά ισότιμος εταίρος. Ορισμένα από τα συμπτώματα αυτής της έλλειψης που επισημάνθηκαν ήταν η ανυπαρξία ή, κατ' άλλους, καχεξία της κοινωνίας των πολιτών, η ρευστότητα των αξιών και των ηθικών δεσμεύσεων ή, με άλλους όρους, η απουσία της καντιανής κατηγορικής προσταγής που υπήρξε μια από τις βασικότερες προϋποθέσεις για την αποτελεσματική λειτουργία των αστικών πολιτικών θεσμών και ο μανιχαϊκός χαρακτήρας της πολιτικής ο οποίος, τροφοδοτούμενος από τον πολεμικό ιδεολογικό λόγο που είχε ως φόντο τον εθνικισμό, ακύρωνε εκ των προτέρων κάθε δυνατότητα με-

ταλλαγής των θεσμών σε εστίες ουσιαστικής πολιτικής έκφρασης. Τονίστηκε σχετικά ότι η διαπιστωμένη αντίφαση ανάμεσα στο θεσμικό πλαίσιο και τα περιεχόμενα της ελληνικής δημοκρατίας εκφράστηκε με ιδιαίτερα αποκαλυπτικό τρόπο στο επίπεδο του Συντάγματος και της αναθεώρησής του, ζητήματα που αντιμετωπίστηκαν όχι ως διαδικασίες εκσυγχρονισμού και εμπάθυνσης της δημοκρατίας, αλλά ως μέσα που εξυπηρετούσαν κομματικές σκοπιμότητες.

Η κομματική λογική και ο κομματισμός, ως φαινόμενα που διαπερνούν και προσδιορίζουν το χαρακτήρα και την υφή του πολιτικού συστήματος στο σύνολό του, αναλύθηκαν κυρίως ως προς την τάση των κομμάτων εξουσίας να διαμορφώσουν μια σχεδόν μονοπωλιακή σχέση με το κράτος και να αναλάβουν το ρόλο του αποκλειστικού διαμεσολαβητή ανάμεσα σε αυτό και την κοινωνία. Υπογραμμίστηκε η διείσδυση των κομμάτων σε όλους τους χώρους της κοινωνικής ζωής, κυρίως στο συνδικαλιστικό χώρο, οι επιλογές και οι προσανατολισμοί του οποίου καθορίζονταν κατά βάση από τις κομματικές στρατηγικές, υπονομεύοντας κάθε δυνατότητα αυτόνομης διαπραγμάτευσής του με το κράτος και περιορίζοντας τα περιθώρια παρέμβασής του για θεσμικές αλλαγές στο χώρο της εργασίας. Ο κρατικο-κομματικός κορπορατισμός και η λογική του έχουν μάλιστα γενικευθεί σε σημείο που ακόμα και τα κοινωνικά κινήματα να θεωρούνται προεκτάσεις των κομμάτων, να αντιμετωπίζονται ως τέτοια και να νομιμοποιούνται ως συνομιλητές του κράτους, ιδίως όταν δεν είναι μαζικά, μόνο στο βαθμό που υφίστανται οι απαραίτητες ενδείξεις περί κηδεμόνευσής τους από τα κόμματα. Από τη σκοπιά αυτή, το παράδειγμα του γυναικείου κινήματος, το οποίο γεννήθηκε με πρωτοβουλία των αριστερών κομμάτων, είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό. Υποστηρίχτηκε μάλιστα ότι παρά τις προόδους στο επίπεδο αυτό και παρά την παρουσία ενός σημαντικού, συγκριτικά με το παρελθόν, αριθμού γυναικών στα κομματικά και τα κρατικά όργανα, το γυναικείο κίνημα βρίσκεται αντιμέτωπο με μια πατριαρχική και ανδροκρατική αντίληψη της πολιτικής, που το εξοβελίζει από το δημόσιο χώρο και τη συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα της χώρας. Η διαπίστωση ότι η κοινωνία των πολιτών έχει απορροφηθεί ή υποκατασταθεί σε αποφασιστικό βαθμό από τα κόμματα φάνηκε να είναι το αυτόνοτο συμπέρασμα αυτής της προσέγγισης.

Σημαντικοί θεματικοί άξονες του συνεδρίου υπήρξαν επίσης τα προβλήματα της εξωτερικής πολιτικής και ο ρόλος των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. Σχετικά με τα πρώτα υποστηρίχτηκε κυρίως η άποψη ότι η βαλκανική πολιτική της χώρας χαρακτηρίστηκε από μια αστάθεια στόχων και από την εξάρτησή της από τις εσωτερικές στρατηγικές των κομμάτων. Αναζητώντας νομιμοποίηση σε ένα στείρο εθνικισμό και περιχαρακωμένα στον εθνοκεντρισμό τους, τα δύο μεγάλα κόμματα στέρησαν από το κράτος την ευκαιρία να συμμετάσχει ενεργά στις διεθνείς διεργασίες που ενσωμάτωναν όλο και περισσότερο ως βασικά στοιχεία των διεθνών σχέσεων τα οικουμενικά χαρακτηριστικά της δημοκρατίας, όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, η ελευθερία της συνείδησης και η ανεξιθρησκεία. Προβάλλοντας, αντίθετα, διεκδικήσεις εθνικιστικού τύπου, το ελληνικό

κράτος συνέβαλε, όπως υποστηρίχτηκε, στη δημιουργία ενός εχθρικού διεθνούς περιβάλλοντος και σε μια απομόνωση που εξυπηρετούν ελάχιστα τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα της χώρας, ιδίως τη δυνατότητά της να επηρεάζει τις βαλκανικές εξελίξεις προς όφελός της.

Οι εισηγήσεις που αναφέρθηκαν στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης τόνισαν το ευρωπαϊκό φαινόμενο της συγκέντρωσής τους στα χέρια ευάριθμων μεγαλοεκδοτών, που έχουν μεταβληθεί σε επικυρίαρχους του πολιτικού παιχνιδιού, αλλά και γενικότερα σε ιδιότυπες ελεγκτικές αρχές των κατευθύνσεων και του περιεχομένου της κουλτούρας, καθώς τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης επιδρούν πλέον καταλυτικά στους όρους υπό τους οποίους παράγεται η τέχνη. Διερευνήθηκε επίσης η επίδρασή τους στο επίπεδο της δημοκρατικής έκφρασης και ιδιαίτερα η συμβολή τους στον πολιτικό κυνισμό, στη δυσπιστία των πολιτών απέναντι στους θεσμούς και γενικότερα στην αποπολιτικοποίηση.

Σχετικά, τέλος, με τις σχέσεις κράτους και εκκλησίας, υποστηρίχτηκε η άποψη περί συνέχισης της παραδοσιακής εργαλειακής χρήσης της τελευταίας από το κράτος και τα κόμματα, με σκοπό την αύξηση της πολιτικής τους επιρροής, γεγονός που εξηγεί και την υπαναχώρηση του ΠΑΣΟΚ από διακηρυγμένες θέσεις του για τον εκσυγχρονισμό των σχέσεων εκκλησίας/κράτους. Έγινε επίσης λόγος για τη συμβολή της ορθοδοξίας στη διαμόρφωση μιας συντηρητικής κουλτούρας, η οποία, στο βαθμό που διαπλέκεται με τον εθνικισμό και έρχεται σε αντίθεση με τα οικουμενικά περιεχόμενα της δημοκρατίας, ακυρώνει συγχρόνως την έννοια του κράτους δικαίου και το δεσμευτικό χαρακτήρα των περιεχομένων της δημοκρατίας.

Το απαύγασμα των περισσότερων εισηγήσεων και του γενικότερου κλίματος των εργασιών ήταν ένας προβληματισμός και μια διάχυτη αμηχανία για την κατάσταση και το μέλλον της δημοκρατίας, κυρίως σε ό,τι αφορά τη χώρα μας, που συνάδει με την αρνητική εικόνα που διαμορφώθηκε τα τελευταία χρόνια για τα ελληνικά δημόσια πράγματα. Οι περισσότερες από αυτές απηχούσαν σε μεγάλο βαθμό την περιρρέουσα αίσθηση μιας κοινωνίας που, μετά από μια περίοδο αυτοπεποίθησης και «δημοκρατίζουσας» αυταρέσκειας, ανακαλύπτει σιγά-σιγά τις αδυναμίες και τις ατέλειες της δημοκρατίας της. Το συνέδριο της ΕΕΠΕ κινήθηκε, κατά κύριο λόγο, σε μια τροχιά επισήμανσης και καταγραφής αυτών των ατελειών. Θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε ως ένα εγχείρημα έγκυρης διακρίβωσης της παθολογίας που χαρακτηρίζει την ελληνική δημοκρατία, ως την επιστημονική αποτίμηση μιας κατάστασης που βιώνεται και συνειδητοποιείται ήδη σε πολλούς κοινωνικούς χώρους ως κρίση των θεσμών και γενικότερα της δημοκρατίας. Όμως, αν το συνέδριο αυτό υπήρξε το θήμα μιας εμπειριστικώς διαγνώσης, η οποία δικαίως ικανοποίησε τους διοργανωτές του, δεν ασχολήθηκε παρά εμμέσως με τις δυνατότητες και τους τρόπους θεραπείας του προβλήματος. Οι εισηγήσεις είχαν μάλλον ένα θεωρητικο-αναλυτικό και περιγραφικό χαρακτήρα, δίνοντας την εικόνα μιας θετικής και αποστασιοποιημένης από τα κοινωνικά και τα πολιτικά διακυβεύματα επιστήμης, που απλώς κρίνει ή απο-

φαίνεται σε ένα κλίμα συγκατάβασης, πράγμα που απηχεί βεβαίως τους απο«γοητευμένους» καιρούς και την αποϊδεολογικοποιημένη εποχή μας. Παρά την απουσία σημαντικών θεματικών, όπως η εσωτερική δημοκρατία στα κόμματα και η βαρύτητα της χαρισματικής εξουσίας στα πολιτικά μας πράγματα, το συνέδριο έδωσε τη δυνατότητα για μια νηφάλια και πραγματιστική προσέγγιση των προβλημάτων της σημερινής ελληνικής δημοκρατίας, για μια βαθύτερη κατανόηση των αδυναμιών και για μια ώριμη αναζήτηση των προοπτικών της, που οι πολεμικές και οι ιδεολογικές συγκρούσεις του «μεταπολιτευτικού κύκλου» είχαν καταστήσει αδύνατες. Από τη σκοπιά αυτή, το συνέδριο της ΕΕΠΕ υπήρξε εποικοδομητικό και έδωσε δείγματα μιας ενηλικίωσης που μένει να ξεπεράσει τα σύνορα της επιστήμης και να αγγίξει και την κοινωνία αλλά, πρωταρχικά, την πολιτική.

ΤΕΤΡΆΔΙΑ

πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής

τετράδιο τριακοστό πέμπτο

φθινόπωρο
χειμώνας '94

ΚΟΥΡΔΙΣΤΑΝ: ΑΓΩΝΑΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ

Γκανί Γιάμά: *Το κερμαλικό κράτος δεν έχει μέλλον*
Συνέντευξη στον Σταύρο Λυγερό

Mirella Galletti: *Το Κουρδικό Πρόβλημα στην Τουρκία στη δεκαετία του '80*
Γεώργιος Μπατζιάς: *Η επανάσταση του Σεχ-Σαφίνι και ο κουρδικός εθνικισμός*

Σταύρος Λυγερός: *Το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα: Ο αλβανικός εθνικισμός και οι ελληνικές ανακολουθίες*

Παύλος Νεράντζης: *Τα αντίμετρα κατά της FYROM και η επανέναρξη των διαπραγματεύσεων της Ν. Υόρκης*

Κώστας Π. Κύρρης: *Ο Μάνος Χατζιδάκις όπως τον γνώρισα*
Θανάσης Αλεξίου: *Μερικές θέσεις για τον σχηματισμό και την πολιτική μορφοποίηση της ελληνικής εργατικής τάξης στο Μεσοπόλεμο*
Χρίστος Δάλλος: *Σχέσεις «προ»ελληνικής και νεοελληνικής γλώσσας*

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Κώστας Π. Κύρρης: *Λουκάς Αξελός, Κύπρος: Η ανοιχτή πληγή του Ελληνισμού*

Αεωνίδα Βουδογιώργης: *Δημήτρης Κωστόπουλος, Βαλκάνια. Η οικογεωγραφία της οργής*

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Στάθης Ανδρέου: *Οκτώ νέα βιβλία*

ΛΟΓΟΣ-ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ-ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Γιώργος Γιαννιτσιώτης: *Κύπρος: Η ανοιχτή πληγή του εθνικισμού.*
Αντίδραση στο βιβλίο του Λουκά Αξελού, *Κύπρος: Η ανοιχτή πληγή του Ελληνισμού*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ

Μαυρομυγάλη 39, Τηλ. 3601956, 3610445

Μιχάλη Μοδινού

Το παιγνίδι της ανάπτυξης
εκδ. Τροχαλία, Αθήνα, 1993

Η οικολογική προβληματική και οι απόψεις του κ. Μ. Μοδινού, έχουν καταγραφεί με σαφή και κατηγορηματικό τρόπο στα εκατοντάδες άρθρα του, που έχουν κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών δημοσιευθεί, τόσο στη «Νέα Οικολογία», όσο και σε άλλα έντυπα, καθώς επίσης και στις δεκάδες εισηγήσεις του, στα σεμινάρια και συνέδρια που έχει κατά καιρούς συμμετάσχει. Επιστέγασμα αυτής της προβληματικής αποτελεί η έκδοση των πέντε βιβλίων του, το τελευταίο από τα οποία (*Το παιγνίδι της ανάπτυξης*, εκδόσεις Τροχαλία) κυκλοφόρησε πριν από μερικούς μήνες.

Στόχο του κ. Μοδινού στο πρόσφατο βιβλίο του αποτελεί η προσπάθεια σύνδεσης της γεωγραφίας με την οικολογία, προσπάθεια η οποία ουσιαστικά ισοδυναμεί με την απόδοση της ζωής μέσα στο χρόνο και στο χώρο. Η επίτευξη, εξάλλου, του ίδιου στόχου επιχειρήθηκε από το συγγραφέα και στο πρώτο του βιβλίο (*Οικογεωγραφία: μύθοι της ανάπτυξης στους Τροπικούς*, εκδ. Στοχαστής, 1986), τα αποτελέσματα δε αυτής της προσπάθειας υπήρξαν πέρα για πέρα επιτυχημένα. Όπως τονίζει και ο συγγραφέας στην εισαγωγή του τελευταίου βιβλίου του, ο όρος «οικογεωγραφία» που χρησιμοποιήθηκε ως υπέρτιτλος στο πρώτο του βιβλίο «δε φιλοδο-

ξούσε να είναι απλώς ένα φιλολογικό πρόθεμα». Η απαίτηση της διάρκειας της προβληματικής υπαγόρευσε και τη νέα αυτή σειρά οικογεωγραφικών κειμένων, μένει δε στον αναγνώστη να κρίνει εάν ήταν σκόπιμη η έκδοσή τους με τη μορφή ενός βιβλίου.

Η οικογεωγραφία αποτελεί, λοιπόν, για άλλη μια φορά το ερέθισμα και το στόχο του κ. Μοδινού, στην προσπάθειά του να καταγράψει με αντικειμενικό και επαρκή τρόπο την αναπτυξιακή διαδικασία και τις επιπτώσεις που αυτή επιφέρει στις τοπικές κοινωνίες και τις εθνότητες. Τα τελευταία χρόνια, εξάλλου, όπως εύστοχα παρατηρεί και ο συγγραφέας, «η σχέση φύσης-πολιτισμού έχει αναδειχθεί ως κυρίαρχο οικουμενικό ζήτημα». Έχει γίνει προφανές, ότι για την κατανόηση των κοσμογονικών αλλαγών, που με ολοένα και πιο γοργούς ρυθμούς συντελούνται γύρω μας, δεν αρκεί μόνον η ανάλυση της κοινωνίας. Καθώς οι φυσικές επιστήμες φαίνεται ότι έχουν απομονωθεί (και ως συνέπεια αυτοπαγιδευτεί) μέσα στο δοκιμαστικό τους σωλήνα και καθώς η επιστήμη έχει μεταβληθεί σε «παιγνίδι για λίγους», μέσω μιας διαδικασίας προϊούσης εξειδίκευσης, η οικολογική προβληματική έρχεται να επανεικαιοποιήσει τη σχέση μεταξύ της φύσης και της κοινωνίας, μεταθέτον-

τας ουσιαστικά τις νοητές γραμμές του προβληματισμού.

Έτσι, η κριτική της ανάπτυξης αποκτά σήμερα δραματική επικαιρότητα, καθώς είναι πλέον ορατές οι μη αντιστρεπτές επιπτώσεις της ανάπτυξης στα οικοσυστήματα και στο περιβάλλον γενικότερα. Η διαρκής ανάπτυξη των τελευταίων δεκαετιών οδήγησε στην αποσύνθεση των κοινωνικών σχέσεων, αποτέλεσμα της ανικανότητας που αυτή επέβαλε στις τοπικές κοινωνίες για διαχείριση του περιβάλλοντός τους. Στερώντας από τους «πρωτόγονους» ή «αναπτυσσόμενους» λαούς την ικανότητα περιγραφής του κόσμου τους, η προϊούσα τεχνολογία τους στερούσε στην πραγματικότητα τη σοφία χιλιετιών. Με την ένταξή τους στην παγκόσμια αγορά, οι επιμέρους πολιτισμοί εξομοιώθηκαν, ομοιογενοποιήθηκαν, μεταβλήθηκαν σε «εργατικά χέρια» ή σε «αγοραστική δύναμη», έχασαν οριστικά τη λάμψη και τον πλούτο της σκέψης τους, με όλα τα αρνητικά αποτελέσματα που αυτά συνεπάγονται.

Ο κ. Μοδινός, παρακολουθώντας για σειρά ετών, εκ του σύνεγγυς, τις ραγδαίες εξελίξεις που συνέβησαν (και που εξακολουθούν να συμβαίνουν) στο εσωτερικό των μικροκοινωνιών της Ασίας, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής, έρχεται με το βιβλίο του να καταθέσει τη δικιά του, προσωπική εμπειρία και να καταδείξει ότι οι επεμβάσεις που συντελούνται στο εσωτερικό αυτών των κοινωνιών δεν είναι ούτε τόσο αθώες ούτε τόσο καλοπροαίρετες, όπως πολλοί επιθυμούν να διατείνονται.

Ο πρωτότυπος και προσωπικός τρόπος παρουσίασης των θεμάτων, η αποφυγή μιας στείρας γεωγραφικής παράθεσης στοιχείων και αριθμητικών δεδομένων, η προσπάθεια πα-

ράλληλης παρουσίασης των ιδιαιτεροτήτων του χώρου, της ιστορίας και της κοινωνίας μιας περιοχής, η σύνδεση της κοινωνίας με τη φύση και η καταγραφή των αιτιών που οδήγησαν (ή οδηγούν) σε περιβαλλοντική υποβάθμιση, αποτελούν μερικά από τα σημαντικά πλεονεκτήματα αυτού του βιβλίου. Η ανάγνωση των κειμένων γίνεται με ευχάριστο τρόπο, τα αρκετά στοιχεία που παραθέτονται διανθίζονται με προσωπικές μαρτυρίες και απόψεις, η ιστορική αναδρομή, που συχνά επιχειρείται, επεξηγεί επαρκώς αρκετές πτυχές της σημερινής πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης, τα κοινωνικά και οικολογικά προβλήματα καταγράφονται με γλαφυρό τρόπο και τέλος, ο συγγραφέας καταθέτει συχνά και την προσωπική του γνώμη για τις πιθανές εξελίξεις, ενώ παράλληλα προτείνει συγκεκριμένες λύσεις.

Το βιβλίο αποτελείται από εννέα κεφάλαια, καθένα από τα οποία περιγράφει και μία ξεχωριστή γεωγραφική περιοχή: Παραγουάη (Τα πλεονεκτήματα του απομονωτισμού), Αργεντινή (Πώς σβήνει μια παραγωγική μηχανή), Καμερούν (Ο πράσινος χρυσός του Καμερούν), Τανζανία (Βιογεωγραφία - Στα πάρκα της Τανζανίας), Μποτσουάνα (Ποιό μέλλον για την έρημο Καλαχάρι), Ελεφαντοστούν (Το Ελεφαντοστούν δεν είναι πια εδώ), Ινδονησία (Η χωροθέτηση της φτώχειας), Νεπάλ (Τα σταυροδρόμια του Νεπάλ), Κύπρος (Η Κύπρος είναι ελληνική). Βεβαίως, τα επιμέρους κεφάλαια δεν είναι δομικώς ομοιόμορφα, αφού τα διαθέσιμα στοιχεία, το κεντρικό πρόβλημα της κάθε γεωγραφικής ενότητας και η ίδια η ιστορία του χώρου καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό και τη δομή των κεφαλαίων. Παρόλ' αυτά, η αξία του βιβλίου δε μειώνεται σε καμία

περίπτωση, αφού τα κεφάλαια μπορούν άνετα – και ίσως επιβάλλεται κιάλας – να διαβαστούν ως απλά ταξιδιωτικά κείμενα.

Το δέκατο κεφάλαιο του βιβλίου (ή παράρτημα όπως αποκαλείται από τον ίδιο το συγγραφέα), αποτελεί και την μεγάλη έκπληξη για τον ανυποψίαστο αναγνώστη, καθώς ξεφεύγει από το ύφος των προηγούμενων κεφαλαίων και αποτελεί ένα καθαρά λογοτεχνικό (αφηγηματικό) κείμενο.

Νομίζω ότι ο κ. Μοδινός, πρέπει στο μέλλον να ασχοληθεί περισσότερο

και με αυτόν τον κλάδο της πεζογραφίας, καθώς ούτε οι ταξιδιωτικές εμπειρίες του λείπουν ούτε –πολύ περισσότερο– ο τρόπος γραφής φαίνεται να του είναι άγνωστος, αφού κινείται με εξαιρετική δεξιοτεχνία και στυλ. Αναμένουμε σύντομα παρόμοιες προσπάθειες, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι πρέπει να εγκαταλειφθούν οι οικογεωγραφικές αναζητήσεις του συγγραφέα, οι οποίες είναι σίγουρα εξαιρετικά σημαντικές για την ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία.

Μιχάλης Προμπονάς

Φιλόδημος

Περί Οικονομίας,

Απόδοση στη νεοελληνική: Ευστάθιος Μανιάτης.
Πρόλογος-Σχόλια Χρήστος Μπαλόγλου Αθήνα,
εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, 1994, σελ. IV + 164.

Η ενδιαφέρουσα και πρωτότυπη αυτή μελέτη, προϊόν συνεργασίας ενός φιλολόγου (Ευστάθιος Μανιάτης) και ενός οικονομολόγου (Χρήστος Μπαλόγλου), παρουσιάζει για πρώτη φορά στην χώρα μας την πραγματεία «Περί οικονομίας» του επικουρείου φιλοσόφου Φιλοδήμου. Η μελέτη αυτή αποκτά και ένα πρόσθετο ενδιαφέρον, γιατί ουσιαστικά μελετά την οικονομική σκέψη κατά την ελληνιστική εποχή, ένας τομέας, που δεν έχει απασχολήσει μέχρι σήμερα τους ερευνητές, όπως εύστοχα τονίζεται στην «Εισαγωγή» (σ. 1-4).

Μετά την εξονυχιστική όσο το δυνατόν παρουσίαση της βιογραφίας και εργογραφίας του επικουρείου φιλοσόφου Φιλοδήμου (110-140), ο οποίος είχε αξιοσημείωτη επίδραση και αποδοχή στην Ρώμη (σ. 5-11), ακολουθεί ένα εκτενέστερο κεφάλαιο «Η εξέ-

λιξη της έννοιας «οικονομία» στην αρχαία ελληνική γραμματεία» (σ. 13-81) που συμπυκνώνει ουσιαστικά την οικονομική σκέψη των Ελλήνων από την ομηρική και ησιόδεια ποίηση μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους. Με πάσα λεπτομέρεια αναλύεται ο ομηρικός «οίκος», η πρώτη μορφή μίας «οικονομίας» όπου λαμβάνει χώρα ένας καταμερισμός της εργασίας, η παραγωγή, κατανάλωση και διανομή των αγαθών (σ. 15-17). Εύστοχα παρατηρείται πως ο όρος «οικονομία» δεν εμφανίζεται στον Όμηρο και Ησιόδο, αλλά απαντάται στην «Οδύσσεια» (Ξ 225-26) ο συνώνυμος όρος «οικωφελία» (σ. 16). Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στην λυρική ποίηση, όπου στον Φωκυλίδη εμφανίζεται για πρώτη φορά ο όρος «οικονόμος» και από τον Σημωνίδη τον Αμοργίνιο περιγράφεται η εργασία μίας συνετής οικονομού

στον οίκο. Εντελώς πρωτότυπο είναι, κατά την άποψή μας, η ανακάλυψη της παραιρέσεως του Πιττακού στα αποφθέγματα των επτά σοφών, όπου χρησιμοποιείται για πρώτη φορά ο όρος «οικονομία» (σ. 24). Με τον τρόπο αυτό διορθώνεται η παλιά επικρατούσα άποψη του K. Singer¹ πως ο όρος εμφανίζεται κατ' αρχήν στην «Απολογία» του Σωκράτους. Παράλληλα, αναγνωρίζονται και δύο χωρία διαφορετικών έργων του Ιπποκράτους, όπου ο όρος «οικονομία» χρησιμοποιείται και με την βιολογική του σημασία (σ. 24).

Στην συνέχεια, ο συγγραφέας του κεφαλαίου Χ. Μπαλόγλου εφιστά την προσοχή στο σωκρατικό κύκλο και αναγνωρίζει την πατρότητα συγγραφής του πρώτου έργου με τον τίτλο «Οικονομικός» στον Αντισθένη (σ. 29-30), ο οποίος όπως αποδεικνύεται επηρέασε τον Ξενοφώντα στην συγγραφή του «Οικονομικού». Ο «Οικονομικός» αναλύεται διεξοδικά, περιγράφονται τα μέρη του οίκου, διευρύνεται ο ορισμός της οικονομίας, λαμβάνοντας υπόψη το πολιτιστικό και θρησκευτικό στοιχείο (σ. 32) και τονίζεται η διαχρονική αξία του έργου αυτού, οι ιδέες του οποίου επηρέασαν τόσο τον Αριστοτέλη στην διάκριση των μερών της Οικονομικής, όσο και το συγγραφέα του έργου «Οικονομικά». Εύστοχα γίνεται η μετάβαση από την οικονομία του οίκου στην οικονομία της πόλεως με την ανάλυση χωρίων από τα «Απομνημονεύματα» του Ξενοφώντος (σ. 38-39), αλλά και την υπόδειξη χωρίων από το ρήτορα Δείναρχο (κατά Δημοσθένους, 97) και τον Ιππόδαμο τον Πυθαγόρειο, όπου χρησιμοποιείται όρος «οικονομία» (σ. 40), δηλωτικός της δημόσιας οικονομίας, όπως άλλωστε και ο όρος «πόρος, πόροι» που χρησιμοποιείται κατ'

αρχήν από τον Αινεία τον Τακτικό και τον Ξενοφώντα λίγο αργότερα (σ. 41). Αξιολογείται παράλληλα η σημασία του διαλόγου Σωκράτους-Νικομαχίδου στην ιστορική της αξία και προβάλλεται η επίδρασή του στη «Ρητορική» του Αριστοτέλους, στη «Ρητορική προς Αλέξανδρον» και στον Δημοσθένη και Υπερείδη, οι οποίοι υιοθετούν παρόμοιες ιδέες για τα καθήκοντα του ρήτορα-πολιτικού στο δημοσιονομικό τομέα (σσ. 50-52). Κατά την ελληνιστική εποχή έχουμε το έργο του Ξενοκράτους «Οικονομικός», το οποίο δεν έχει διασωθεί (σ. 52), το έργο «Οικονομικά», συγγραφέα της Περιπατητικής Σχολής και τον «Οικονομικό» του νεοπυθαγορείου Βρύσωνος, του οποίου αποσπάσματα διασώζει ο Στοβαίος. Παράλληλα, αξιολογούνται για πρώτη φορά, εξ' όσων γνωρίζουμε, οι ιδέες της Στοάς για την οικονομία και τη διοίκηση του οίκου και αναγνωρίζεται η επίδραση του Ξενοφώντος και Αριστοτέλους (σσ. 63-64). Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει όμως η ανάλυση που κάνει ο συγγραφέας για το ρόλο των «Οικονομικών» στη μεσαιωνική και νεώτερη ευρωπαϊκή σκέψη, ιδιαίτερα από τον N. Oresme και L. Bruni (σ. 76-76, Παράρτημα Α). Ένα επιπρόσθετο, νέο στοιχείο που παραθέτει ο συγγραφέας είναι αφενός μεν η εμφάνιση του όρου «πολιτική οικονομία» σε αρχαία κείμενα (Οικονομικά Β, Φιλοδήμου, Ρητορική και Ιαμβλίχου, Περί του Πυθαγόρειου βίου) (σ. 72) και η χρήση του όρου αυτού από τον L. de M. Tourquet (1611), προγενέστερο του Montchrétien (1615) αφετέρου (Παράρτημα Β, σ. 77-81). Η τοποθέτηση αυτή, που βασίζεται στο ελάχιστα γνωστό άρθρο του J. King² αποδεικνύει πως τόσο ο Tourquet όσο και ο Montchrétien βασιζόταν σε μία κοινή

παράδοση που αναγόταν στα «Οικονομικά».

Στο τρίτο κεφάλαιο (σ. 82-121) παρατίθεται το πρωτότυπο και η απόδοσή του στην νεοελληνική που επιμελήθηκε ο Ευστάθιος Μανιάτης.

Στο τέταρτο κεφάλαιο (σ. 123-130) γίνεται μία αναφορά στο χαρακτήρα και περιεχόμενο του έργου, όπου τονίζεται η διαφορετική προσέγγιση του θέματος από τον Φιλόδημο σε σύγκριση με τον Ξενοφώντα και τον συγγραφέα του πρώτου βιβλίου των «Οικονομικών» –τον οποίο ο Φιλόδημος θεωρεί ως τον Θεόφραστο– και υποδεικνύει εύστοχα, πως οι επικούρειοι είχαν ασχοληθεί σε διερευνητικές τους εργασίες και με οικονομικά θέματα.

Η περίληψη του βιβλίου στη γερμανική (σ. 131-138), η συστηματική, τεκμηριωμένη και ενημερωμένη βιβλιογραφία, καθώς και οι πίνακες ευρετηρίων ολοκληρώνουν την περισπούδα στη αυτή μελέτη.

Αντώνιος Κρόκος

Βιβλιογραφία

- K. Singer, «Oikonomia: An Inquiry into Beginnings of Economic Thought and Language», *Kyklos* 11, 1958, 29-57.
 J. King, «The Origin of the Term "Political Economy"», *Journal of Modern History*, 1948, σ. 230-231.

εκπαιδευτική
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

Δίμηνο περιοδικό με κριτική
άποψη για την εκπαίδευση:
επικαιρότητα, καθημερινότητα,
θεωρία, θεσμοί

Κυκλοφόρησε το 29ο τεύχος

- * *Οι προοπτικές
των εκπαιδευτικών αγώνων*
- * *Επαναστάτες... με αιτία*
- * *Για τα σχολικά βιβλία
Ιστορίας*
- * *Επιμόρφωση*

Πανελλαδικά σε κεντρικά βιβλιοπωλεία
και στα Πρακτορεία Αθηναϊκού Τύπου
Συνδρομές (1800 δρχ.):
Μπισκίνη 1, 157 72 Ζωγράφου
Τηλ.: 3647001, 7750687

Βιβλιοπαρουσίαση

Ernest Gellner

Έθνη και Εθνικισμός

εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1992,

μτφρ. Δώρα Λαφαζάνη

Στο τέλος του 20ου αιώνα, ο φόβος, η αγωνία και η ανασφάλεια των ανθρώπων, που απορρέουν από τα διαρκώς ογκούμενα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά αδιέξοδα, έχουν οδηγήσει στην απογοήτευση και την απομυθοποίηση φαινομένων, αξιών και ιδεολογιών. Η παντοδυναμία του ανθρώπου και η δύναμη του «Λόγου» αμφισβητούνται και η παρούσα κρίση παρουσιάζει ιδιόμορφα και πρωτότυπα χαρακτηριστικά, που προκαλούν την έξαρση του εθνικιστικού φαινομένου. Ο εθνικισμός αποτελεί μία από τις πιο εκρηκτικές δυνάμεις «εν ενεργεία» στο σύγχρονο κόσμο, καθώς αφενός ενισχύει ή είναι η κύρια πηγή μερικών από τις σημαντικότερες αξίες στη Δύση, ενώ αφετέρου η φανατική επιδίωξη των στόχων του, οδηγεί τους οπαδούς του στην αντίπερα όχθη. Έτσι, το ενδιαφέρον, τόσο του απλού πολίτη, όσο και των επιστημόνων που το αντικείμενό τους εδράζεται στον άνθρωπο, επικεντρώνεται έντονα σε έννοιες όπως το έθνος, η εθνικότητα, ο εθνοκεντρισμός, το κράτος, οι μειονότητες, το δικαίωμα των λαών στην αυτοδιάθεση, με δυο λόγια στο εθνικιστικό ζήτημα.

Αυτό το κορυφαίο, περίπλοκο και επίκαιρο θέμα, ωστόσο, απαιτεί μια πραγματικά συνθετική προσέγγιση,

που πρέπει να διασπάσει τα στεγανά της κοινωνιολογίας, στην πραγματικότητα τα στεγανά κάθε ακαδημαϊκού κλάδου. Δεν μπορεί κανείς να μελετήσει ένα συγκεκριμένο εθνικισμό σε απομόνωση από τους άλλους, γιατί οι εθνικισμοί και τα έθνη γεννιούνται μέσα από τη διαπλοκή και τη σύγκρουσή τους. Η κοινωνιολογία πρέπει να εξετάσει από κοντά τα ευρήματα της ανθρωπολογίας, να στραφεί στις πολιτικές επιστήμες, να απευθυνθεί στους ιστορικούς, να διαπεράσει εν ολίγοις τα ακαδημαϊκά σύνορά της. Με δυο λόγια, η διερεύνηση του εθνικιστικού ζητήματος, απαιτεί μια σφαιρική προσπέλαση. Αυτή μόνο στα πλαίσια μιας πολύ ευρύτερης οπτικής μπορεί να επιχειρηθεί, ώστε με την αξιοποίηση της συσσωρευμένης εμπειρίας να διευρυνθεί το πραγματολογικό πεδίο του εθνικιστικού θέματος και να εξεταστεί και αξιολογηθεί, αφού υποστεί κριτικές αναθεωρήσεις και μεθοδολογικούς πειραματισμούς.

Το βιβλίο «Έθνη και Εθνικισμός», του κορυφαίου Βρετανού ανθρωπολόγου και φιλοσόφου Ernest Gellner, το πρώτο βιβλίο της σειράς των εκδόσεων Αλεξάνδρεια, αποτελεί μια τέτοια προσφορά της σύγχρονης ανθρωπολογικής σκέψης, ανοιχτής σε διασταυρώσεις και ανταλλαγές με την

ιστορία και τη γεωγραφία, την κοινωνιολογία και τις πολιτικές και οικονομικές επιστήμες, την ψυχολογία, τη φιλοσοφία και τη λογοτεχνική κριτική. Αποτελεί μετάφραση του πρωτοτύπου «Nations and Nationalism, Basil Blackwell», που εκδόθηκε το 1983 και, πριν συμπληρωθεί δεκαετία από την έκδοσή του, θεωρείται κλασική εργασία, απαραίτητη αναφορά για κάθε μελετητή του εθνικισμού αλλά και δόκιμη εισαγωγή του αμύητου αναγνώστη σ' ένα σύνθετο και επίκαιρο ζήτημα. Ως συμπλήρωμα της πρωτοτύπου μελέτης παρατίθεται ένα κείμενο με τον τίτλο «Εθνικισμός και Πολιτική στην Ανατολική Ευρώπη», το οποίο περιλαμβάνεται σε αφιέρωμα του γαλλικού περιοδικού *Débat* (Ιανουάριος του 1991) στις εξελίξεις της Ανατολικής Ευρώπης και αποτελεί απάντηση του Gellner στο ερώτημα «Ποιά θέση έχουν τα εθνικά κινήματα που δρουν σήμερα στη Σοβιετική Ένωση και στην Ανατολική Ευρώπη μέσα στη δική σας κοινωνιολογική ανάλυση του εθνικού φαινομένου».

Το παρόν βιβλίο χωρίζεται σε δέκα κεφάλαια, που εξετάζουν και αναλύουν το θέμα του εθνικισμού στην προϊούσα πορεία του κατά τα τρία στάδια της ιστορίας της ανθρωπότητας, το προ-αγροτικό, το αγροτικό και το βιομηχανικό.

Στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου, με τον περιεκτικό τίτλο «Ορισμοί», γίνεται ευθύς εξαρχής μια προσπάθεια ορισμού της έννοιας του εθνικισμού, η οποία συγκεκριμενοποιείται με την παρουσίαση μορφών παραβίασης της αρχής της. Ακολουθεί ο ορισμός του κράτους κατά Βέμπερ και επιχειρείται η ανάλυση και προέκτασή του, καθώς και η σύζευξη των όρων «κράτος» και «εθνικισμός», μετά την παράθεση ιστορικών στοιχείων και παρατηρή-

σεων που σχετίζονται με την προϊούσα πορεία του κράτους στην προ-αγροτική, την αγροτική και τη βιομηχανική εποχή. Ο τρίτος ορισμός με τον οποίο ασχολείται ο Gellner είναι αυτός του έθνους. Το πιο βασικό, όμως, στοιχείο του πρώτου κεφαλαίου είναι η επιμονή του μελετητή να καταστεί σαφές ότι, τόσο το έθνος, όσο και το κράτος δεν είναι εγγενή χαρακτηριστικά της ανθρώπινης ιδιότητας, παρότι κατέληξαν να φαίνονται ως τέτοια, αλλά τυχαία ενδεχόμενα, που μάλιστα δεν ταυτίζονται και η επικέντρωση της προσοχής του στους δύο ορισμούς του εθνικισμού, τον πολιτισμικό και το βουλησιαρχικό, τους οποίους, ωστόσο, δε θεωρεί επαρκείς.

Από το δεύτερο κεφάλαιο, αρχίζει μια ιστορική αναδρομή των ανθρωπίνων κοινωνιών με λεπτομερή παράθεση των χαρακτηριστικών τους. Το πρώτο στάδιο κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης που παρουσιάζεται είναι αυτό της αγροτικής κοινωνίας, όπως εξάλλου ο τίτλος «Ο πολιτισμός στην αγροτική κοινωνία» σαφώς επισημαίνει. Δίνεται έμφαση στην εμφάνιση και την εξέλιξη της εγγραμματότητας, καθώς και στη δημιουργία μιας ειδικευμένης κληρικής τάξης, στοιχεία, ο ρόλος των οποίων είναι καταλυτικός. Επισημαίνεται η μεγάλη σημασία της χρήσης γραφής από μια εξειδικευμένη μειοψηφία, που προκαλεί μια έντονη πολιτισμική ανισότητα, η οποία με τη σειρά της, προσδίδοντας διακριτικά, διαφοροποιά και μονοπωλήσιμα χαρακτηριστικά σε προνομιούχες ομάδες, διαμορφώνει και τις πολιτικές μορφές εκείνης της εποχής. Ο Gellner αφιερώνει ένα μεγάλο μέρος του δεύτερου κεφαλαίου στο χαρακτηρισμό της άρχουσας τάξης και καταλήγει σε μια κριτική της

μαρξιστικής θεωρίας, υποστηρίζοντας ότι η προβιομηχανική κοινωνία είναι εκείνη που ενισχύει τα στεγανά μεταξύ των τάξεων, εναντιθέσει προς τη βιομηχανική, που τα ενισχύει μεταξύ των εθνών.

Το τρίτο κεφάλαιο «Η βιομηχανική κοινωνία» ασχολείται με τον εξαιρετικά σύνθετο μετασχηματισμό μιας πολύ ευρείας, ποικιλόμορφης και πολύπλοκης κοινωνίας, επισημαίνοντας την αδυναμία προσδιορισμού της αιτιολογίας του βιομηχανικού συστήματος. Ο Gellner, αφού αναφερθεί στα γενικά διακριτικά, κατά Βέμπερ, γνωρίσματα της νέας κοινωνικής τάξης πραγμάτων, παραθέτει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της βιομηχανικής κοινωνίας, αντιδιαστέλλοντάς τα από εκείνα μιας καλά αναπτυγμένης αγροτικής. Υποστηρίζει ότι η νεότερη κοινωνία, λόγω του εκλεπτυσμένου καταμερισμού εργασίας, διαμορφώνει μεγάλη κινητικότητα, η οποία την οδηγεί στον εξισωτισμό και στην ανάγκη, ως εκ τούτου, για αδιάλειπτη, συχνή και ακριθή επικοινωνία μεταξύ των μελών της. Η επικοινωνία αυτή μπορεί να επιτευχθεί μόνον ως αποτέλεσμα μιας καθολικής εγγραμματοσύνης και μιας κοινής υψηλής κουλτούρας, στοιχείων που παρέχονται από μια καθολικά τυποποιημένη, οικουμενική και κεντρικά ανειλημμένη και ελεγχόμενη εκπαίδευση. Έτσι επιτυγχάνεται η *σύνδεση της πολιτιστικής και πολιτικής αρχής*, αξίωμα που αποτελεί τελικά τον ορισμό του εθνικισμού.

Από το τέταρτο κεφάλαιο, «Η μετάβαση σε μια εθνικιστική εποχή», ο Gellner επικεντρώνει πλέον την προσοχή του στον πυρήνα της μελέτης του: το έθνος και τον εθνικισμό. Υποστηρίζει ότι η εποχή μετάβασης στο βιομηχανικό σύστημα είναι μια εθνικιστική

εποχή θυελλωδών ανακατατάξεων και περίοδος τροποποίησης πολιτικών και πολιτισμικών ορίων, με απώτερο σκοπό τη σύγκλισή τους, γεγονός που αποτελεί την εθνικιστική επιταγή. Στη συνέχεια και αφού επισημάνει τη συμβολή και τη σχέση της Μεταρρύθμισης και του προτεσταντισμού με τον εθνικισμό, αναφέρεται στους δεσμούς που συνδέουν το συγκεκριμένο ιδεολόγημα με την αποικιοκρατία, τον ιμπεριαλισμό και την απο-αποικιοποίηση. Το επόμενο θήμα στην πορεία διερεύνησης του εθνικισμού, είναι η προσπάθεια ανίχνευσης της παντοδυναμίας ή της αδυναμίας του, απόρροια της οποίας είναι ο παρακάτω συλλογισμός: Η βιομηχανική κοινωνία απαιτεί ευέλικτο καταμερισμό εργασίας και εξειδίκευση, γεγονός που οδηγεί στην ανάγκη καθολικής εγγραμματοσύνης και ενός κοινού υψηλού πολιτισμού, που όμως έχει ανάγκη πολιτικής υποστήριξης και πολιτικής αρχής, η οποία γεννά τον εθνικισμό. Η διαφορά στη χρονική στιγμή που η εκβιομηχάνιση φτάνει στα διάφορα μέρη του κόσμου, οδηγεί σε αντιπαλότητες κοινοτήτων, ήτοι εθνοτικές και εθνικιστικές διαμάχες, σε πείσμα των προφητών του διεθνισμού. Απόρροια αυτού του συλλογισμού, είναι τα βασικά συμπεράσματα στα οποία καταλήγει και τα οποία εξάλλου αποτελούν τη δική του, νέα και πρωτότυπη θέση περί εθνικισμού. *Ο εθνικισμός δεν είναι φυσική, καθολική επιταγή της πολιτικής ζωής της ανθρωπότητας, αλλά απότοκο μιας νέας μορφής κοινωνικής οργάνωσης, που απορρέει από την εκβιομηχάνιση. Δεν απαιτεί, εξάλλου, για την εμφάνισή του κι ούτε οδηγεί ή συνεπάγεται πολιτισμική ομοιογένεια. Το αντίθετο. Η πολιτισμική ομοιογένεια, που αποτελεί αναπόφευκτη συνέπεια του*

βιομηχανικού συστήματος, είναι απαραίτητο προαπαιτούμενο για την εμφάνισή του.

Το πέμπτο κεφάλαιο αφιερώνεται στην ανίχνευση της υφής και του χαρακτήρα του έθνους. Αφού ξαναθυμίσει τους δύο ορισμούς του, το βουλησιαρχικό και τον πολιτισμικό και εξηγήσει διεξοδικά για ποιους λόγους αυτοί είναι ανεπαρκείς, ο καθένας ξεχωριστά, για να μας δώσει πλήρως την έννοια του έθνους, καταλήγει στη σαφή και αυστηρά προσδιορισμένη υπόθεση ότι *ο εθνικισμός δε δημιουργείται από τα έθνη, αλλά, τουναντίον είναι τα έθνη, που τα ορίζει ταυτόχρονα στη βάση της θέλησης, της κουλτούρας και της σύγκλισης τους με τις πολιτικές οντότητες, που αποτελούν απότοκα αυτού.* Στη συνέχεια, προβαίνει στην απομυθοποίηση του ιδεολογήματος του εθνικισμού, που προβάλλει ως υπερασπιστής του υποτιθέμενου λαϊκού πολιτισμού και δανειζόμενος την ιδέα του μυθιστοριογράφου Hope περί του λαού των Πουριτανών, αναλύει την εμφάνιση και πορεία του, επιμένοντας στην επισήμανσή του ότι αυτός είναι απόρροια της γέννησης του βιομηχανικού κόσμου.

«Κοινωνική εντροπία και ισότητα» τιτλοφορείται το έκτο κεφάλαιο του υπό παρουσίαση βιβλίου, όπου εντροπία, κατά τον Gellner είναι η ομαλή διάχυση μιας ιδιότητας σ' ολόκληρη την κοινωνία, γεγονός που συνεπάγεται την κοινωνική ισότητα. Αφού παρουσιαστούν οι δομές της αγροτικής και της βιομηχανικής κοινωνίας κατ' αντιδιαστολή, επισημαίνονται γι' άλλη μια φορά τα ειδοποιά στοιχεία της βιομηχανικής κοινωνικής δομής και ο ρόλος τους στην ευλειτουργία αυτής. Κοινωνική δυσλειτουργία, ανομία, κατά το συγγραφέα, είναι δυνατό να

επέλθει, μόνον εφόσον διακυβεύεται ο εξισωτικός χαρακτήρας αυτής της δομής, ο οποίος σημειωτέον οφείλεται στην κινητικότητα που τη χαρακτηρίζει. Έτσι, πρόβλημα μπορεί να προκληθεί στην πολιτισμική ομοιογένεια μιας βιομηχανικής κοινωνίας από ταξινομήσεις με μεγάλη κοινωνική και πολιτική σημασία, οι οποίες βασίζονται σε πραγματικές ή επινοημένες ιδιότητες που «ανθίστανται στην κοινωνική εντροπία». Κατ' εξοχήν, συμβάλλουν στην πρόκληση «κοινωνικών ρηγμάτων» οι γενετικά μεταβιβαζόμενοι χαρακτήρες που φέρουν έντονες ιστορικές και γεωγραφικές φορτίσεις, καθώς και μερικές βαθιά ριζωμένες θρησκευτικές-πολιτισμικές συνήθειες, που συνοδεύονται από ισχυρές προκαταλήψεις. Το τελευταίο – και αρκετά έκτεταμένο – μέρος του κεφαλαίου, το καταλαμβάνει μια διεξοδική ανάλυση δύο διακριτών μορφών κοινωνικής οργάνωσης, του εθνικισμού, που θεμελιώνεται στον πολιτισμό και του φυλετισμού, που θεμελιώνεται στις δομές, για να περάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο σε μια τυπολογία των εθνικισμών.

Το κεφάλαιο αυτό καταλαμβάνει τη μεγαλύτερη έκταση απ' όλα τ' άλλα και αποτελεί την κύρια ιδέα της μελέτης, θα λέγαμε. Ο Gellner επιχειρεί να παρουσιάσει διάφορους τύπους εθνικισμού, παραθέτοντας ένα θεωρητικό μοντέλο της νεότερης κοινωνίας. Τα βασικά στοιχεία αυτού του μοντέλου είναι ο κοινός πολιτισμός, η συγκεντρωτική εξουσία και η πρόσβαση στην εκπαίδευση. Η δε διαπλοκή της ανισότητας της εξουσίας, των διαφόρων δυνατών μορφών κατανομής της πρόσβασης στην εκπαίδευση και της εισόδου, ταύτισης και συμμετοχής σε μια εγγράμματη υψηλή κουλτούρα, οδηγεί σε διαφορετικών τύπων εθνι-

κισμούς, που αντιστοιχούν στις αγροτικές κοινωνίες και τις βιομηχανικές, πρώιμης και ύστερης περιόδου. Το θεωρητικό αυτό μοντέλο, διαφέρει από το μαρξιστικό, καθώς καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οξεία πόλωση και κοινωνική ασυνέχεια εμφανίζονται στο πρώιμο βιομηχανικό σύστημα, ενώ αμβλύνονται στο ύστερο, λόγω κοινωνικής κινητικότητας και σύγκλισης των τρόπων ζωής. Η πιο ουσιαστική ένσταση, όμως, του Gellner στο μαρξιστικό μοντέλο είναι τα ίδια τα στοιχεία επί των οποίων αυτό οικοδομείται, δηλαδή το κεφάλαιο και η ιδιοκτησία, τα οποία και θεωρεί «υπερεκτιμηθείσες κατηγορίες». Το κεφάλαιο, τέλος, ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των τριών παραλλαγών του εθνικισμού, του Δυτικού, του Ανατολικού και εκείνου της Διασποράς.

Το όγδοο κεφάλαιο πραγματεύεται το μέλλον του εθνικισμού. Ο Gellner προβαίνει στην επανάληψη ήδη δοθεισών θέσεων του σχετικά με την αδιαφιλονίκητη άποψη ότι η εθνικιστική αρχή αποτελεί προϊόν της διάδοσης του βιομηχανικού συστήματος και προϋπόθεση δημιουργίας έθνους, για να καταλήξει σε εικολογικούς συλλογισμούς περί του μέλλοντος του εθνικισμού. Σύμφωνα μ' αυτούς και με δεδομένη την αλλαγή της βιομηχανικής κοινωνίας, η οποία θα είναι πλέον κορεσμένη, θα έχουμε τροποποίηση των κοινωνικών βάσεων αυτού. Δεν πρέπει να περιμένουμε, βέβαια, εξάλειψη της εθνικιστικής επιταγής για εναρμόνιση πολιτικής οντότητας και πολιτισμού, αλλά θα επέλθει αναμφίβολα ένας βαθμός ολικής πολιτισμικής σύγκλισης, που θα αμβλύνει την ένταση μεταξύ των περισσότερο και λιγότερο προνομιούχων και θα οδηγήσει σε μείωση

της έντασης της εθνικιστικής ζέσης. Μεγάλο ενδιαφέρον, εξάλλου, παρουσιάζει μια πρωτότυπη θέση του Nairn, την οποία ο Gellner ενστερνίζεται και παρουσιάζει, ασκώντας ταυτόχρονα κριτική στη μαρξιστική θεωρία. Σύμφωνα μ' αυτή, ούτε τα έθνη, ούτε οι τάξεις. Φαίνεται να αποτελούν πολιτικούς καταλύτες, ιδιότητα που την αποκτούν μόνο οι τάξεις-έθνη και τα έθνη-τάξεις.

Το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου πριν την παράθεση γενικών συμπερασμάτων, έχει τον τίτλο «εθνικισμός και ιδεολογία». Ο μελετητής επισημαίνει την απουσία ενδιαφέροντος για τη λεπτομερή ανάλυση του ιδεολογήματος του εθνικισμού, καθώς και την παρουσίαση των στοχαστών και των θεωριών τους. Χρησιμοποιεί ως αιτιολόγηση την πίστη του ότι ο εθνικισμός είναι ένα φαινόμενο πουηγάζει άμεσα κι αναπόφευκτα από βασικές αλλαγές στην κοινή μας κοινωνική κατάσταση και είναι εγγενές σε μια ορισμένη ομάδα κοινωνικών συνθηκών του καιρού μας κι όχι τυχαία έλξη μιας αυθαίρετης ιδέας, που αποτελεί γέννημα-θρέμμα των Ευρωπαίων διανοητών του 19ου αιώνα. Συνεχίζει υποβάλλοντας σε κριτική την ιδεολογία, η οποία, κατά τη γνώμη του, χαρακτηρίζεται από διάχυτη ψευδή συνείδηση, για να καταλήξει στην παράθεση εθνικιστικών θεωριών, τις οποίες θεωρεί ελάχιστα υποστηρίξιμες.

Η μελέτη του Gellner ολοκληρώνεται με την παράθεση γενικών συμπερασμάτων στα οποία καταλήγει. Κατ' αρχάς επισημαίνει τον κίνδυνο παρερμηνειών και παρανοήσεων της θεωρίας του, οι οποίες μπορεί να παρουσιαστούν λόγω της νέας θέσης που προτείνει σχετικά με τον εθνικισμό και το έθνος. Προσφέροντας μια

νέα οπτική σ' αυτό το θέμα, αποδίδει συνοπτικά και ολοκληρωμένα πια τα βασικά στοιχεία του εθνικισμού, του οποίου τις ρίζες εντοπίζει στο βιομηχανικό κοινωνικό σύστημα, που εξαρτά την ευημερία του από την κινητικότητα και τον εξισωτισμό εγγράμματων πολιτών στο πλαίσιο εναρμόνισης ενός ενιαίου πολιτισμού με μια πολιτική οντότητα.

Στον τόμο περιλαμβάνεται επίσης το κείμενο του E. Gellner, «Εθνικισμός και πολιτική στην Ανατολική Ευρώπη», το οποίο πραγματεύεται τα διαδοχικά στάδια της εξέλιξης του εθνικισμού στην Ανατολική Ευρώπη από το 1815 μέχρι σήμερα, κάνοντας ιδιαίτερη μνεία στην τσαρική Ρωσία. Οι προσωπικές απόψεις του Gellner, που παρατίθενται ως κατακλείδα και ενέχουν και το στοιχείο της επιθυμίας και της ευχής, είναι ότι ο εθνικισμός στην Ανατολική Ευρώπη θα παρουσιάσει γενικά άμβλυνση εκτός από εκείνον της πρώην τσαρικής Ρωσίας, του οποίου η έκβαση θεωρείται απρόβλεπτη. Ως αιτία της αδυναμίας πρόβλεψής του, θεωρείται η πορεία που ακολούθησε η Ρωσία, πορεία τελείως διαφορετική από εκείνη των δύο άλλων αυτοκρατοριών, που από κοινού απορρόφησαν το σύνολο των κρατών της Ανατολικής Ευρώπης το 1815.

Η μελέτη αυτή ανήκει στα έργα της σύγχρονης ανθρωπολογικής σκέψης, η οποία σε διαλεκτική σχέση με συγγενείς προς αυτή γνωστικούς κλάδους, ερευνά, πειραματίζεται, ερμηνεύει και συμβάλλει στην κριτική εξέταση φλεγόντων θεμάτων του καιρού μας. Πράγματι, κορυφαίος Βρετανός ανθρωπολόγος και φιλόσοφος, ο Gellner προβαίνει στην ανάλυση και εξέταση του εθνικισμού, αναγνωρίζοντας τον ως ένα από τα κορυφαία σύν-

θετα και επίκαιρα ζητήματα, που απαιτεί μια ουσιαστική και συστηματική συνθετική αντιμετώπιση. Ως τέτοιο, προσπαθεί να το προσεγγίσει, διασπώντας τα ακαδημαϊκά στεγανά της κοινωνικής ανθρωπολογίας και καλώντας αρωγούς στη διερεύνησή του την κοινωνιολογία, τη γεωγραφία, την ιστορία, τη φιλοσοφία.

Η αξία του βιβλίου αυτού, έγκειται, παρόλ' αυτά, όχι τόσο στη διευρυμένη θεώρηση του υπό διαπραγμάτευση φαινομένου, όσο στην παρουσίαση μιας σαφούς και αυστηρά προσδιορισμένης υπόθεσης, μιας νέας θέσης, μιας πρωτότυπης συμβολής στο θέμα του εθνικισμού και του αποκημάτος του, του έθνους. Προκειμένου να διατυπώσει τους πρωτότυπους ισχυρισμούς του, θεωρεί απαραίτητο να ξεπεράσει τα χρονικά πλαίσια των δύο τελευταίων αιώνων, που χαρακτηρίζονται από την έξαρση της εθνικιστικής ζέσης και να μελετήσει και τα τρία στάδια της ιστορίας της ανθρωπότητας, επιχειρώντας να εξιχνιάσει αυτή τη δύναμη, που παραμένει εν πολλοίς ακατανόητη για οπαδούς και αντιπάλους. Εξάλλου, ο Gellner μελετά τη γέννηση και την υφή, τόσο του Δυτικού εθνικισμού, όσο και του Ανατολικού, καθώς και εκείνου της Διασποράς και καταλήγει στη διατύπωση της θεωρίας του, η οποία ανατρέπει τη μέχρι τις ημέρες μας, κοινά αποδεκτή αρχή, ότι δηλαδή η δημιουργία των εθνών έχει ως αποτέλεσμα τη γέννηση του εθνικισμού.

Η μελέτη αυτή, η οποία θεωρείται ήδη κλασική εργασία, είναι θέβαιο ότι, πέρα από απαραίτητη αναφορά για κάθε μελετητή του εθνικισμού και δόκιμη εισαγωγή του αμύητου αναγνώστη σ' ένα σύνθετο και επίκαιρο ζήτημα, αποτελεί και έναυσμα για

προβληματισμό, διάλογο και κριτική
αναθεώρηση απόψεων που σχετίζον-
ται με το συγκεκριμένο θέμα. Και οδη-

γεί ως εκ τούτου σε νέες στοχεύσεις
και συνθέσεις.

Μαρία Αδάμου

